ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 595

Muhammet E. Türkoğlu

VILH. THOMSEN

ORHON VE YENİSEY YAZITLARININ ÇÖZÜMÜ

İLK BİLDİRİ

ÇÖZÜLMÜŞ ORHON YAZITLARI

Çeviren
VEDAT KÖKEN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
1993

Yazan : Vılhelm THOMSEN
Çeviren : Vedat KÖKEN
İnceleyen : Prof. Dr. Hasan EREN
Baskı Adedi : 2000

ISBN 975-16-0573-3

ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ

VILHELM THOMSEN'in yüz yıl önce yazdığı bu iki kitabı Türkçeye çevirmem hususundaki teklif bana, Türk Dil Kurumu Yürütme Kurulu üyesi iken genç yaşta kaybettiğimiz Prof. Dr. **Mehmet Akalın**'dan gelmiştir.

Merhum Akalın, Thomsen'i artık güncel saymayan bazı görüşlere karşı çıkıyor, az da olsa yapmış olduğu hataların onun önemini ve büyüklüğünü asla zedelemeyeceğine inanıyor, Orhon yazıtları konusunda bu gün bile dünyada en çok yararlanılan bu iki kitabının mutlaka Türkçeye çevrilmesini ve Türk Dil Kurumunca yayımlanmasını istiyordu. Böylece eseri aslından okuyamayan meraklılara, özellikle de Türkoloji öğrencilerine, gerek bu büyük bilim adamının hayranlık veren bilimsel yöntemini incelemek, gerek Türkçe kitaplarda pek bulamayacakları Orhon alfabesi, Orhon Türkçesinin grameri, o zamanki tarihî olaylar, vb. hakkında daha geniş bilgi edinmek, ayrıca Thomsen'in yüz yıl önceki çalışmasıyla bu günkü çalışmaları karşılaştırmak gibi imkânlar da sağlanmış olacaktı. Kaldı ki Türkçemizin bin yılı aşkın özel bir alfabesi ve yazılı belgeleri bulunduğunu dünyaya kanıtlamış olan Danimarkalı bilgine karşı, yüz yıl gecikilmiş de olsa, ödemek zorunda olduğumuz bir vefa borcumuz vardı; bu borç da ancak onun anıtsal değeri olan eserini Türkçeye çevirmek ve onu daha geniş bir kitleye tanıtmakla ödenebilirdi.

Prof. Dr. Mehmet Akalın'ın yukardaki görüşlerine aynen katılarak bu güç görevi heyecanla kabul ettim. Çeviri çalışmalarım oldukça uzun sürdü. Çevirinin baskıya verilmesi ise daha da uzadı. Ve ne yazık ki 40 yıllık dostluğu ve sıcaklığı ile bende özel bir yeri olan aziz arkadaşım, çok önem verdiği bu hizmetin yerine getirildiğini göremeden aramızdan ayrıldı. Yine de merhumun manevî desteğinin ölümünden sonra bile sürmüş olduğuna inanıyor ve çevirimi Mehmet Akalın'ın aziz hatırasına ithaf ediyorum.

* * *

Bilindiği gibi, bu günkü Moğolistan sınırları içinde yer alan iki büyük Orhon Anıtındaki yazıtların dilinin Türkçe olduğunu bulan ilk bilim adamı Kopenhang Üniversitesi Karşılaştırmalı Filoloji Profesörü VILHELM THOMSEN'dir. Anıtların birer yüzündeki Çince yazıtların çevirisinin yapılmış olmasına karşılık diğer yüzlerindeki yazıtların alfabesinin kimlere ait olduğu ve gerek Çince gerek alfabesi bilinmeyen dille yazılmış yazıtlarda kimlerden bahsedildiği bilim çevrelerinde büyük bir merak konusu idi. Gerçi Çince yazıtlarda **"Tou-kioue"** diye adlandırılan bir kavimden söz ediliyor, Çin telâffuzuna göre yazılmış bazı kişi adları da yer alıyordu, ama bunların Türklerle ilgili olabileceği kimsenin aklına gelmiyordu.

Bu düğümü ilk çözen kişi Thomsen oldu ve Çince yazıtlardaki **"Tou-kioue"** kelimesinin **"Türk"**ün karşılığı olduğunu buldu. Orhon yazıtlarında çok sık geçen **"Kül-tigin"**, **"Tengri"** ve **"Türk"** kelimelerinden de yararlanarak Orhon alfabesinin harflerinin hepsini çözdü. Çözümünün sonuçlarını ve alfabenin anahtarını ise 15 Aralık 1893 tarihli toplantıda sunduğu ve Danimarka Fen ve Edebiyat Kraliyet Akademisi Bülteninde yayımlattığı **"Orhon ve Yenisey Yazıtlarının çözümü; İLK BİLDİRİ"** başlıklı makalesinde dünya kamu oyuna duyurdu.

"İLK BİLDİRİ" yayımlandıktan iki yıl sonra da, Orhon Yazıtlarının transkripsiyonu ile Fransızca çevirisini, alfabede kullanılan her işaretin ayrıntılı çözümlemelerini, alfabenin kökeni hakkındaki düşüncelerini ve Türklerin tarihi ile ilgili çeşitli bilgi ve alıntıları içeren kapsamlı eserini yayımladı: **"Kopenhag Üniversitesi Karşılaştırmalı Filoloji Profesörü Vilh. Thomsen Tarafından ÇÖZÜLMÜŞ ORHON YAZITLARI".**

İşte Türk okuruna sunmak mutluluğuna eriştiğimiz bu kitap Thomsen'in yukarda sözünü ettiğimiz iki eserinin Türkçe çevirisini kapsamaktadır.

Öyle sanıyorum ki Türk okuru sayfaları çevirdikçe Thomsen'le birlikte on üç yüzyıl öncesinin Türkçe'sine gizemli bir yolculuk yapacak, atalarımızın bin yıllık alfabesini keşfederken bunun Türkçemize ne denli uygun olduğunu hayranlıkla görecek; öz alfabemizi bu güne kadar koruyamamış olmaktan kendini belki biraz utanç, biraz da gurur ve üzüntü ile karışık karmaşık duygulara kaptıracaktır.

* * *

Bu kitapla Türk dili için çok önemli bir olayın 100. yılını kutlamayı da düşündük. Bu bakımdan Orhon Yazıtlarının Thomsen tarafından yapılan transkripsiyonlarını ve Fransızca çevirilerini de tıpkıbasım olarak kitabımıza koymayı uygun gördük. Fransızca metin ve bizim çevirimiz karşılıklı sayfalarda verilmiş ve 100 yıl önceki sayfa düzenine aynen uyulmuştur. Ancak Göktürkçe metin sadece bir sayfada yer almış, diğer sayfada yeri boş bırakılmıştır.

Çevirimizde yazarın üslûbunun ve yazdıklarının en sadık bir biçimde yansıtılabilmesi için özel bir çaba harcanmış, anlam biraz karanlık da gelse yorum yapılmamağa özen gösterilmiş, Türkçedeki zorluklarına rağmen bazen yarım sayfayı bulan cümleler mümkün olduğu kadar parçalanmadan verilmeğe çalışılmıştır.

Transkripsiyonda Thomsen'in işaretleri değiştirilmeden aynen kullanılmıştır. Bu günkü alfabemize uymayan işaretler ve karşılıkları şunlardır:

Thomsen'in transkripsiyonu	Türkçedeki karşılığı
ä	e
y	ı
q	k
γ	ğ
j	y
i̯	y
ṅ	ñ
ł	l
č	ç
š	ş

Coğrafî yer adları ve özel isimler, Türkçedeki yaygın kullanımlar hariç, genellikle değiştirilmeden Thomsen'in yazdığı Fransızca biçimleriyle verilmiş; gramer terimleri için de Mehmet Akalın'ın VON GABAIN'den çevirdiği "Eski Türkçenin Grameri" adlı kitapta kullanılan terimler esas alınmış, ancak bazı durumlarda Fransızca karşılıkları parantez içinde gösterilmiştir.

Yazılışta Türk Dil Kurumunca yayımlanan İmlâ Klavuzuna uyulmuş; çeviride, Türkçemizdeki yenilikçi-muhafazakâr tartışmalarının dilimize yarardan çok zarar verdiğine inanıldığından ne aşırı yenilikçi, ne de aşırı muhafazakâr bir tutum izlenmiş, dolayısıyla dilimize yerleşmiş bulunan kelimeler eski ve yeni ayırımı yapılmadan rahatça kullanılmıştır.

* * *

Çeviri metninin bilgisayarla dizilmesi işlemleri de büyük zaman almıştır. Ne yazık ki, Orhon alfabesindeki harfler bilgisayara uyarlanamadığı için bu kelimeler kesip yapıştırma yöntemiyle yerlerine konulabilmiş; Thomsen'in kullandığı transkripsiyon işaretlerinden bazıları ise elle düzeltilerek verilebilmiştir.

Öte yandan, Thomsen'in hemen hemen her sayfaya dip notlar koymuş ve ileriye ya da geriye dönük çok fazla sayıda göndermeler yapmış olmasından ötürü, çeviri metninde sayfa ve dip not numaralarının orijinalindeki gibi aynen verilmesi zorunluluğu doğmuştur. Ayrıca kitabın bir an önce bastırılarak Orhon Yazıtlarının çözülüşünün 100'üncü yıldönümü münasebetiyle düzenlenecek sempozyuma yetiştirilmesi zorunluluğu da sayfa ve dip not numaraları üzerinde yeni bir düzenleme yapmamıza zaman bırakmamıştır. **Bu bakımdan okuyucunun, gerek gönderme yapılan bölümleri, gerek dizine bakarak bulmak istediği yerleri, Türkçe metnin sayfa kenarlarına konulan orijinal sayfa numaralarını izleyerek bulması rica olunur.**

* * *

Kitabın basılması için raportörlük görevini üstlenen Prof. Dr. Hasan Eren'e, çeviriyi baştan sonra inceleyerek beni yüreklendiren Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ile Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya burada en içten şükranlarımı sunmak isterim.

Ayrıca, dizgi ve baskı zorluklarına rağmen yine de rekor sayılabilecek kadar kısa sürede ve en az hata ile bu kitabı sempozyuma yetiştirme başarısını gösteren Türk Tarih Kurumu Basımevi çalışanlarına minnettarım. Gözden kaçan hatalar için okuyucunun hoşgörüsüne sığınıyorum.

VEDAT KÖKEN

VILH. THOMSEN

ORHON VE YENİSEY YAZITLARININ ÇÖZÜMÜ

İLK BİLDİRİ

Çeviren
VEDAT KÖKEN

Danimarka Fen ve Edebiyat Kraliyet Akademisi 1893 Bülteninden alıntı yapılarak Kopenhag'da Saray Basımcısı Bianco Luno (F. Dreyer) tarafından 1894'te basılmıştır.

15 Aralık 1893 tarihli oturumda sunulan metin.

S. 1

Güney Sibirya'da Yenisey ırmağının yukarı mecrası yakınlarında, hiçbir yerde bilinmeyen bir alfabe ile ve anahtarı da bulunamayan bir dille yazılmış yazıtların varlığı yaklaşık 170 yıldan beri bilinmektedir. Ancak, çok az bir süre öncedir ki bilim dünyası az sayılamıyacak sayıda ve daha doğru bir biçimde bastırılan kopyalarından bu dikkat çekici yazıtları tanımak fırsatını buldu. Bu gelişme, J. - R. Aspelin başkanlığındaki Fin Arkeoloji Derneğinin söz konusu bölgelerde yaptırdığı araştırmaların ürünü olan ve *Inscriptions de l'Iénisséi recueillies et publiées par la société finlandaise d'archéologie (Helsingfors 1889) "Finlandiya Arkeoloji Derneğince toplanan ve yayımlanan Yenisey Yazıtları (Helsinki 1889)"* başlıklı övgüye değer çalışmasıyla elde edilmiştir. 1892 yılında ise Prof. O. Donner bu yapıtı tamamlayıcı nitelikte *Wörterverzeichniss zu de Inscriptions de l'Iénisséi (Mémoires de la Société finno-ougrienne, IV)"* adlı incelemesini yayımladı. Yenisey Yazıtlarının yayımlanmasının filologlar ve arkeologlar dünyasında uyandırdığı heyecan, Moğolistan'ın kuzey kısmında Orhon ırmağı çevresinde, Karakorum ve Karabalgasun antik kent kalıntıları yakınında yapılan yeni buluşlar sayesinde daha
da büyük boyutlara erişti. Bu buluşlarla, Yenisey uygarlığının çağdaşı ve akra- S. 2
bası bir uygarlığa ait çok daha görkemli anıtlar gün ışığına kavuşmuştur : Anıtlardaki yazıtların alfabesi, bazı küçük sapmalar dışında, Yenisey alfabesiyle aynı, dil ise, aynı dil değilse bile kuşkusuz onun çok yakın bir akrabasıdır.

Bu dikkat çekici buluşları, 1890-1891 yıllarında bu yörelere gitmiş olan Fin bilgini A. Heikel'e ve Rus hükûmetinin seçkin Türkolog W. Radloff başkanlığında 1891 yılından beri birçok kez yaptırmış olduğu araştırma gezilerine borçluyuz.

Araştırma sonuçları, gerek *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne (Helsingfors 1892) "Fin Araştırma Heyetince 1890 yılında toplanan ve Fin-Ugur Derneğince yayımlanan Orhon Yazıtları (Helsinki 1892)"* başlıklı görkemli yapıtta gerek 1892'de Saint-Petersbourg'da yayımlanan ve göz kamaştırıcılığı daha az olmayan *Alterthümer der Mongolei. Im auftrage der kaiserl. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Dr. W. Radloff* ad-

lı fotograf baskıları koleksiyonunda kamu oyuna sunulmuştur. Bu iki yapıtta yer alan aynı metinlerin röprodüksiyonlarında farklılık bulunduğu zaman, Radloff Atlas'ının rötuş yapılmış levhalarındaki metinleri yerine genellikle Fin-Ugur Derneğinin tipografik röprodüksiyonlarını tercih ettiğimi itiraf edeyim. Ama yine de, karşılaştırma yapabilmek için her iki yayını da el altında bulundurmanın çok büyük yararları var; ancak bu durumda bile okunuş biçimleri birçok yerde şüpheli kalıyor, bu nedenle de yazıtların okunması ve yorumlanması bitirilebilirse hemen yeni bir "eleştirili baskı" yayımlanması son derece gereklidir.

Ayrıntıların fazlasını adı geçen yapıtlara bırakayım ve şu anda konumuzun *Inscriptions de l'Orkhon* yapıtında I ve II, *Radloff Atlası*'nda ise *K* ve *X* diye belirlenen iki büyük anıtla ilgili olduğunu hatırlatayım. Ancak, bu ikisinden başka
S. 3 daha pek çok irili ufaklı yazıt kalıntısı var; araştırmalar sürdükçe bu tür kalıntılar gittikçe artacağa benziyor. Yenisey harfleriyle yazılmış çok sayıdaki yazıtlar bir yana, bu iki büyük anıtın dörder yüzünden birinde birer Çince yazıt bulunmaktadır; anıtlardan I = K ile gösterilmiş olanı oldukça iyi, II = X ile gösterileni ise çok daha fazla yıpranmış durumdadır. Anıt I'in —bundan böyle *Inscriptions de l'Orkhon*'daki adlandırmayı kullanıyorum— Çince bölümü, G. v. d. GABELENTZ tarafından yorumlanmıştır; bu yorum anılan kitabın s. XXV ve devamında bulunmaktadır. Daha doğru ve daha geniş çevirisi ise Hollandalı Sinolog G. SCHLEGEL tarafından yapılmış ve *La stele funéraire du Téghin Giogh (Mém. de la Société finno-ougrienne, III, Helsingfors 1892)* "Téghin Giogh'un Mezar Taşı (Fin-Ugur Derneği Bilimsel Yazılar, III, Helsinki 1892)" adlı yazıda yayımlanmıştır. Çinli tarihçilerin de söyledikleri gibi, burada, *Kout-tho-louk kho-han*'ın, yani Koutloug (Türkçe *qutluγ*, 'kutlu, mutlu, bahtiyar') Kağan ya da Han'ın oğlu ve tahtın sahibi, genellikle *Pi(t)-kia kho-han* (ya da bazı kaynaklara göre *Mi-ki-lien, Mogilan, Moguilaine;* aşağı ile krş.) adıyla anılan Kağan'ın küçük kardeşi *K'iueh-ti(k)-k'in*'in, yani Prens *Kiueh*'nin anısına (Türkçe *tigin,* 'prens' anlamındadır) dikilmiş bir anıtla karşı karşıyayız, (Kiueh isminin daha doğru biçimi için aşağı ile krş.). Yazıt, bizim takvime göre 28 Ocak 733'ün karşılığı olan kesin bir tarihi içermektedir. Çin kaynaklarından, Prens *Kiueh*'nin, VI. yüzyılın ortalarından, akraba bir kavim olan Uygurların saldırısı sonucu yenilmiş oldukları 745 yılına kadar bu yörelerde güçlü bir kavim olarak tanınmış ve hüküm sürmüş bulunan *Tou-kiue*'lerin ya da Türk'lerin hanedan soyundan geldiğini ve 731 yılında öldüğünü öğreniyoruz.

İkinci anıt da birinci anıtla aşağı yukarı aynı yaşta olmalıdır; yazıtının oldukça büyük bir bölümü birinci yazıttakinin aynı ya da çok büyük bir benzerlik içindedir. İkinci yazıtın, birinci yazıtta anlatılan prensin kardeşi olan ve 734 yılında ölen *Moğuilaine* Kağan'ın anısına dikilmiş olduğu kesindir.

S. 4 Şu halde tarihî açıdan, bu anıtların nerede ve ne zaman yapıldığı oldukça net bir biçimde saptanmış bulunuyor; ama bu güne kadar her türlü açıklama girişimini sonuçsuz bırakan bir şey var, o da anıtların diğer yüzlerini kaplayan

ve yukarda sözünü ettiğimiz gizemli alfabe ile taşa kazınmış yazıtlardır. Şu andaki bildirimizin konusunu da bu yazıtlar oluşturmaktadır.

Söz konusu yazıtlar da Çince yazıtlar gibi yukardan aşağıya doğru dizilmiş, harflerse üst kısımları sola, alt kısımları sağa bakacak şekilde yan yatırılmıştır. Diğer yazarların da yeterince kanıtladıkları gibi satırları, kuşkusuz aşağıdan yukarıya değil, örneğin Çince ve Moğolcada olduğu gibi, yukarıdan aşağıya doğru okumak gerekiyor. Demek oluyor ki, satırlar yatay, harfler de dik duruma getirilirse, bunların sağdan sola doğru okunması gerektiği sonucu ortaya çıkıyor; gerçekten de örneğin *Inscriptions de l'Orkhon* kitabı, levha 46 = Radloff *Atlas*'ı, levha XXXV, I'de yer alan Anıt III'ün oldukça iyi durumdaki yüzünde ya da bazı Yenisey yazıtlarında bunun böyle olduğu görülmüştür.

Bir başka sorun. Yukardan aşağıya inen satırlar, acaba hangi sıra ile dizilmiştir? Yani bu satırları, örneğin Çincede olduğu gibi sağdan sola doğru bir sıra ile mi izlemeliyiz, yoksa örneğin Moğolcadaki gibi soldan sağa mı? Gerek *Inscriptions de l'Orkhon*'da gerek Radloff Atlas'ında satırlar soldan sağa doğru yerleştirilmiştir. Örneğin I. Anıt'ın doğu yüzünü ele aldığımızda, her iki eserde de en soldaki satırın birinci satır (sat. 1), en sağdakinin de 40. satır (sat. 40) olduğunu görüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, böyle bir düzenleme, eğer satırlar ve harfler normal durumlarına getirilir ve en sağdaki satır hareket noktası gibi görülürse, bunu izleyen satırın kendinden önceki satırın üstünde kalması gibi tuhaf bir duruma meydan vermemek amacıyla yapılmış olabilir (Bk. *Inscript. de l'Orkhon,* s. XLIII ve G. Huth'un *Die Inschrift von Karakorum* adlı eseri, Berlin 1892, s. 20 ve dev.). Ama böyle bir endişeye hiç gerek yok. Yazıtlar yukardan aşağıya satırlarla yazıldığına göre, altta veya üstte kalmak gibi bir sorun olamaz: S. 5
biz yalnızca okuma kolaylığı için yazıtları yana yatırarak hayal ediyor ve satırları sağdan sola doğru izliyoruz.

Kaldı ki, bu sorunu tam bir kesinlikle çözmek için önümüzde, iki yazıtta ortak olan pek çok bölümü birbiri ile karşılaştırmak gibi çok basit bir yol var. Bu olanak yayımcılarca okuyucunun yararına sunulmamıştır; gerek bu konudan söz ederken Donner'in yaptığı açıklama (*Inscript. de l'Orkhon,* s. XLVI) gerek paralel kısımları göstermek için kitaba konulan karşılaştırma tablosu, gözlemlerin iki yazıtın derin bir karşılaştırmasına dayanmadığını göstermektedir. Örneğin tabloyu izlerken I.18 ile II.23'ü karşılaştırır ve okumaya devam ederek I.19'u II.24, 22 ile mukayese edersek, paralel bölümlerdeki kelimelerin darmadağın konulduğunu şaşkınlıkla fark ederiz. Ama sondan başa doğru gelirsek, çok başka bir durum ortaya çıkar: I.40'ın başlangıcı II.40'ın sonuna rastlar (II.41 ve II.40'ın büyük bir kısmı I. ile doğrudan hiçbir paralellik göstermiyor); I.40'ın geri kalan kısmı ise II.39'un birinci yarısına kelimesi kelimesine denk düşer ve II.39'un devamı I.39'un başına, I.39'un sonu da II.38'in başına rastlayarak, bu kelime kelime benzerlik —çoğu harflerin yazış biçimleriyle ilgili çok az sayıdaki farklılıklar bir yana— I.11'in başlangıcına kadar sürer gider; II.18'in

de başına karşılık olan bu noktadan itibarense, metinlerin ayrıntılar yönünden gösterdiği uyuşma gittikçe azalır.

Benzeri bir ilişkiyi, I.54'den 44'ün ortasına kadar uzanan (I. Anıt'ın güney yüzündeki) bölümü, buna paralel olan ve II.77-70 arasında kalan (II. Anıt'ın kuzey yüzündeki) bölümle karşılaştırdığımızda da görüyoruz. Bu olay bize, birçok yerde metnin çatısını kurmak ve boşlukları doldurmak için önemli bir ip ucu vermekle kalmıyor, aynı zamanda satırların Çincede olduğu gibi *sağdan sola*
S. 6 *okunması gerektiğini* de açık bir şekilde gösteriyor; bu durumda, birinci anıtın doğu yüzündeki yazıt, gerçekte, kitaplarda 40. diye işaretlenen satırla başlamakta, birinci diye işaretlense 40. satırın karşılığı olmaktadır. [1]

Daha sonra bulunan bir başka ayrıntı da bunu doğrulamaktadır. II. Anıt'ın güney yüzü (*Inscript. de l'Orkhon*'da lev. 30, Radloff *Atlas*'ında lev. XXIV) incelendiğinde, 45 ve 46. satırlar arasında (Radloff'da: *Xa,* st. 3 ve 4) oldukça büyük bir aralığın harf konulmadan boş bırakıldığı ve bu boşluğun iki küçük bölüm arasında sınır oluşturduğu görülecektir. Zira 46. satır, normal satır uzunluğunun aşağı yukarı yarısında sona ermekte ve boş bırakılan bu aralık nedeniyle, bir küçük bölümü bitiren son satır gibi görünmektedir; halbuki 45. satır, yeni bölümlerin başında kullanılan aynı kelimelerle başlamakta (hanın ünvanıyla başlayan, örneğin I.54 = st.41 ve st. 77) ve yeni bir küçük bölümün girişini oluşturmaktadır.

Şu halde satırların dizimi şöyle gösterilebilir :

g d a
h e b
i f c

Yüzlerden hangisinin birinci yüz olduğu sorununa gelince, bunun fazla bir önemi bulunmuyor; zira yeni bölümlerin, anıtlardan her ikisinin de gerek doğu
S. 7 yüzlerinde gerek, I. Anıtın güney, II. Anıtın ise kuzey yüzünde başladığı öncelikle biliniyor. Yine de daha geniş olan doğu yüz, besbelli en önemlisidir: başlangıcın da burada aranması gerektiğine inanıyorum.

Gerek Yenisey gerek Orhon yazıtlarını çözmek için bu güne kadar yapılmış olan girişimler, bildiğim kadarıyla, hiçbir sonuca ulaşmamıştır; çünkü açık ve güvenilir hiçbir yönteme dayanmamaktadırlar. Bu garip harflerle, başka alfabe-

[1] Radloff, 22 kasım / 4 aralık 1893 tarihli mektubunda bana, kendisinin de aynı gözlemi yaptığını ve hazırlamakta olduğu yeni baskıda satır sıralamalarını düzelteceğini bildirmiştir.

lerin harfleri arasında şekil benzerlikleri bulunmaya çalışılmıştır. D o n n e r de daha önce yazdığı birçok küçük yazısında olduğu gibi, *Inscript. de l'Orkhon* girişinde (s. XLIII ve dev.) bu yolu izlemiş ve gerek Yunan, gerek Küçük Asya alfabelerinin bu alfabe ile olan benzerliklerini belirtmeğe çalışmıştır; ama unutmamak gerekir ki, yazıtlarımızın dönemi ile bunlarınki arasında yaklaşık bin veya daha fazla yıl farkı vardır. Bu tür benzerliklerin âdeta saman alevi gibi parlak fakat geçici olduğunu kabul etmek gerekiyor. Ancak işaretlerin gerçek değerleri başka yollarla saptandıktan sonra diğer alfabelerle yapılabilecek bir karşılaştırma, yazının kökenini bulmak için değer taşıyabilir.

Ayrıca, Yenisey yazıtlarını şimdilik bir yana bırakıp, önce sadece Orhon yazıtlarıyla uğraşmak daha doğru olur; zira Yenisey yazıtları özel güçlükler taşımakta ve pek çok şüphelere neden olmaktadır, ki tek başlarına ele alındığı takdirde bunların asla çözülemeyeceğini iddia edebilirim.

Çözüm için başvurulabilecek hareket noktaları yalnızca şunlardır : 1° yazıtların bizzat kendileri; çeşitli işaret ve kelimelerin nerede ve ne biçimde yer aldıkları; aynı kelimelerin hecelemesindeki değişkenler ('variantes'), ve benzeri diğer olgular; 2° Çince yazıtların verebilecekleri bilgiler. Ancak, çok açıktır ki Çince yazıtlar bize —daha önce başkalarının da belirttikleri gibi— iki dillilik avantajı sağlamamaktadır. Bir defa, satırlardaki ortalama kelime sayısı hesaplan- S. 8
dığında, bilinmeyen alfabe ile yazılmış yazıttakilerin, Çince yazıttakilerden dört ya da beş kat daha fazla olduğu görülür. İkincisi, Çince yazıtın gerek üslûp gerek özgün biçimi, iki yazıtın birbirinden tümüyle bağımsız olduğunu —ki gerçekten de bu böyledir— *a priori* olarak doğrulamaktadır.[1]

Oysa ben, bu güne kadar bütün saldırılara karşı koymuş olan bu tuhaf yazıyı, bu araçlardan yararlanarak, tümüyle çözmeyi sanırım başarabildim. İzlediğim yolu ve vardığım sonuçları kısaca belirteceğim.

İşaretlerin sayısı tamı tamına 38'dir, fazlası yok. Saptanmış bulunanlara göre farklılık taşıyan değişik bir işaret, bence, yanlış bir kullanım ya da değerlendirme ile ilgilidir; örneğin ɭ işareti 7 veya 13 no.lu işaret (s. 14) olabilir. Daha önce de fark edildiği gibi, kelimeler, her zaman değilse de normal olarak, birbirinden üst üste iki nokta ile ayrılır. Daha çok zamirler, sayı adları vb. gibi bazı küçük kelimeler, çok zaman kendilerinden önceki veya sonraki kelimelere ulanırlar; ki bu da, bazı bilginleri (örneğin G. H u t h , s. 4'de söz ettiğimiz yazısında), kelime yapılan ön ekler ve son ekler yardımıyla oluşan, —Yenisey Ostyakçasına benzeyen— özel bir dil karşısında olduğumuzu savunmak gibi bir ha-

1 Sadece, "Yukarda mavi gök (*kök täŋri*), aşağıda yağız yer (*jayyz jir*) yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış..." diye çevirdiğim, baskılarda 40. satır olarak gösterilen I. Anıtın doğu yüzündeki yazıtın başlangıç bölümü ile Çince yazıtın başında yer alan "Ey masmavi gök yüzü! Senin barındıramıyacağın bir şey yok! Gök ve insanlar yekdiğerine bağlı, evren bağdaşıktır..." mütecanis, homogène'dir" şeklindeki ifade arasında çok uzak bir benzerlik görülebilir.

taya sürüklemiştir. Gerek D o n n e r (*Inscript. de l'Orkhon,* s. XLVIII'de) gerek R a d l o f (*Atlas* Ön sözünde) haklı olarak böyle bir sonucun doğruluğuna karşı çıkmışlardır.

S. 9 İşaretlerin çok olması, bu yazının, değişik her ses için ayrı işaret kullanan basit alfabeli bir yazı değil de, ya heceye dayalı bir yazı yahut da aynı ses için değişen şartlara göre az çok farklı işaretler kullanan bir yazı türü olabileceği ihtimalini hemen akla getirmektedir.

İlk iş olarak, ünlüler için özel işaretler bulunup bulunmadığını ve hangileri olabileceğini araştırdım ve başarıya da oldukça kolay eriştim. Sorunla ilgili geçici bir karara varmak için, eğer *x y x* gibi bir dizi varsa, yani bir işaretin hem önünde hem arkasında aynı işaret bulunuyor ise, ağır basan ihtimalin, *x*'in ünsüz olması halinde *y*'nin ünlü ya da tam tersi olacağı düşüncesinden hareket ettim. Bulunabilen benzer diziler, içindeki işaretlerle birlikte daha yakından birbirleriyle karşılaştırıldığında, ünlüler genellikle kolay ve kesin bir biçimde ortaya çıkarılabilir, hele metinlerimizdeki gibi zengin bir malzemeye de sahipsek bu daha da kolay olur. İşte bu şekildedir ki çok önceleri 𐰆, 𐰃 ve 𐰇 işaretlerinin ünlü olması gerektiğini buldum; bu saptama, normal olarak aynı sonucu vermesi gereken bir başka gözlemle de çok iyi uyuşmaktadır. Gerçekten de, paralel metinlerin ortak kelimeleri arasında, yazılış biçimleri açısından, yapılacak bir karşılaştırma bu üç işaretin kimi zaman yazılı olarak yer aldığını, kimi zaman yazılmadan boş bırakıldığını ve bu özelliğe diğer işaretlerin hiçbirinde rastlanmadığını, tam anlamıyla genel bir sonuç olarak ortaya çıkaracaktır. Bunun da tek açıklaması, bu işaretlerin ünlülere ait olduğu ve bir ünlünün isteğe bağlı olarak yazılabildiği ya da sezinlemek kolaysa boş bırakıldığı şeklinde olabilir.

Bu ünlü işaretleri ile ünsüz olmaları gerektiği sonucuna vardığım geride kalan diğer işaretler arasındaki ilişkileri incelemeye devam edince, bu ilişkilerin bir noktaya kadar, örneğin belirli bazı ünsüzlerin yalnızca şu ya da bu ünlüyle
S. 10 birlikte kullanılması gerektiği gibi değişmez kurallara bağlı olduğunu bulmakta gecikmedim. Bir yandan kendisine *u* (ve *o*)'dan başka bir simgeyi yakıştıramadığım 𐰆 işareti vardı; öte yandan da, ünsüzlerle olan ilişkilerine bakılacak olursa, birbirlerine yakın akraba oldukları anlaşılan ama *u*'dan çok farklı olan iki işaret daha bulunuyordu. Bunlardan 𐰃 işareti, kullanıldığı yerler düşünülecek olursa, *i*'den başka bir şey olamazdı; diğer işaret 𐰇 'yi de geçici olarak *e* kabul ettim, ama bu tahminim doğru değildi ve ilerlememi uzun süre engelledi: Bugün artık bu işaretin *ö, ü* seslerinin karşılığı olduğunu biliyorum, ama başlangıçta bu seslerin de *u* işareti ile verildiğini sanıyordum.[1] *A*'ya gelince, önceleri bu ünlünün, Hindu alfabelerindeki gibi, özel bir işarete sahip olmadığını kabul

[1] Sayfa 6'daki notta söz ettiğim mektubunda R a d l o f f 'un da yukarda bahsi geçen üç işareti ünlü, ikincisini ise *i* olarak gördüğünü belirtmek zorunda olduğumu sanıyorum.

etmiştim; ama sonradan, olayların, gerek *a* gerek *ä* (*e*) için, ister kelime başında ister ortasında, genellikle aynı şekilde geçtiğinden tam anlamıyla emin oldum; ama bununla birlikte, *a* veya durumlara göre *ä* (*e*) sesinin özel işareti ᛄ olup, âdeta yalnızca kelime sonlarında yer almaktadır.

Bütün bu ilişkiler, aynı ses için ünlünün cinsine göre değişik şekilleri olan birçok ünsüz işaretinin bulunduğunu daha açık olarak kavramama yardımcı oldu ve bana, bu dilin ünlüler uyum kuralına bağlı olması gerektiğini gösterdi. Ayrıca, aynı kelimelerin değişik yazış biçimleri arasında yaptığım karşılaştırma ve çeşitli işaretlerin kullanım yerleriyle ilgili gözlemlerim bende, bu işaretlerin oldukça büyük bir kısmının birbiriyle, patlamalı 'explosif', genizli 'nasal' vb. gibi niteliklerine göre, aynı aileden olabileceği fikrini uyandırdı. Az sayıdaki bir- S. 11
kaç işaretin de, tek başına bir sese değil de ünsüz dizilerine 'combinaisons de consonnes' karşılık olması gerektiğini anladım. Ancak, burada bunlarla ilgili daha çok ayrıntı vermeye imkân bulamıyorum.

Hiç kuşku yok ki bu yolda ilerleyebilmek için, belirli bazı kelimelerin anlamını bulmak ve özellikle de Çince metinde geçen özel adlardan birkaçını araştırmak zorunda idim. Uzunca bir süre bunu boş yere aradım durdum; bu adlardan hiçbirinin bizim yazıtlarımızda bulunmadığını öğrendiğim için bu gün buna pek şaşmıyorum. Ama yazıtlarda dikkatimi fazlasıyla çeken iki kelime vardı.

Bunlardan biri, gerek Orhon gerek Yenisey yazıtlarında, yalın halde ya da bazı eklerle birlikte, büyük bir sıklıkla göze çarpan bir kelime idi; çok belirgin bir şekilde yeni bölümlerin başında ve hakan unvanı olarak bana oldukça doğru gibi görünen terkiplerde yer alıyordu (*Inscript. de l'Orkhon,* s. XXIX, XXXV [4]'deki *Semavi Kağan* ünvanı ile krş.). Bu kelime ᛚᛉᚾᚺ idi ve biçim yönünden kendine özgü bir yapısı olup çekim eki olmayan bir ünlü ile, yani *i* diye belirlediğim ünlüyle bitiyordu. Bu incelemeler beni, Moğolcada ve bütün Türk dillerinde (kısmen yeni yan biçimlerde) ortaklaşa bulunan ve *gök, sema, tanrı* anlamına gelen *täŋri (tengri)* kelimesini aramağa yöneltti.

İkinci kelime, birinci anıtta çokça yer alan fakat ikinci anıtta yokmuş gibi gözüken ᚺᛋᛚᚺᛉᚺᚾ kelimesi idi; ben bunu birçok kez dönüp inceledim. Uzun tereddütlerden sonra, bu kelimenin, anısına anıt dikilmiş olan prensin adının saklı bulunduğu biricik kelime olabileceğine daha çok inanmaya başladım. Çince yazıtta bu prensten (s. 3'te de gördüğümüz gibi) *K'iueh-ti(k)-k'in* S. 12
diye söz ediliyordu; şimdiye kadar bu ada, Türkçe *Kök-tigin,* yani Prens Kök (kök='mavi'; S c h l e g e l 'in kullandığı *"Giogh"* biçimi doğru değildir) biçiminin özdeşi olarak bakılmıştı. Yukarda alıntıladığımız bu kelimenin gerçekten bu adı gösterdiğinden uzun süre emin olamadım; kuşkularım, sağdan ikinci işareti (bk. s. 10) baştan beri yanlış değerlendirmekten; ve özellikle de diğer kelimeleri inceleyerek yaptığım karşılaştırmalar sonucu Y işaretinin *k* sesi vereceğini doğrulayamamaktan ileri geliyordu. Bütünüyle berrak bir görüşe varmadan önce,

daha birçok çözüm yapmak zorunda kaldım: 𐰠 işareti *k*'nın değil (damaklı 'palatale' ünlülerle kullanılan) *l*'nin karşılığı idi ve bu nedenle de prensin adı *kök* değil *Kül-* ya da *Köl-tigin* idi (krş . s. 14'deki 9 no.lu işaret ve s. 8 not 1'de geçen kök kelimesi). Çincede hece sonlarında *l* sesi kullanılamadığı için kelimeye, *pi-kia* ya da S c h l e g e l 'in yazışıyla *pit-kia* (krş s. 3) kelimesinde olduğu gibi bu ses konulamamıştır; Çince telâffuzlu bu kelime aslında, Türkçede 'akıllı, bilge' anlamına gele *bilgä* (𐰋𐰃𐰠𐰏𐰀)'nin karşılığı olup, özel ad değil, cins ismidir.

Bu iki kelime, olağanüstü sık rastlanan 𐱅𐰇𐰼𐰚 kelimesinin anlamını bulmama yardım etti; zira sonuncu işaret (en soldaki, s. 14'te 10 no.lu) daha önce çözmüş olduğum *Kül* kelimesinin ilk harfi (no. 9) ile aynı sesi veriyordu. Demek ki kelime *türk* idi ve Türk anlamına geliyordu, (Çincesi *Tou-kiue*, s. 3). Yazıtların Çincesinde yer alan tarihî veriler, adlar ve kelimelerden de çıkarılabileceği gibi yazıtların dilinin Türkçe olduğu böylece kesinlik kazanıyordu.

Bu şekilde bulduğum ses değerlerini diğer kelimelere uyarlayınca, bunlardan sayıları gittikçe artan bir bölümü bana temiz bir Türkçe olarak daha açık ve anlaşılır görünmeye başladı, aynı zamanda o ana kadar bana karanlık gelen
S. 13 bazı işaretler de birer birer çözülmekte idi; öyle ki sonunda bütün alfabe gözümde net bir şekil aldı. Yazıtların içinde bana hâlâ karanlık gelen pek çok ayrıntı bulunmakla birlikte, bu yazıtlardan oldukça büyük bir bölümünü bu gün, çözdüğüm alfabenin doğruluğuna şüphe bırakmayacak ölçüde çözebildiğim ve anlayabildiğim inancındayım.[1]

Şimdilik burada alfabeyi çözdüğüm şekli ile vermekle yetineceğim. Transkripsiyon yaparken, R a d l o f f 'un *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen, I, Leibzig 1892* kitabında kullandığı ses işaretlerine (örn. *u* = Fransızca *ou;* karışık ünlü *y* = aşağı yukarı Polonez dilindeki *y*; *j* = ünsüz *i*; vb.) uyduğumu belirteyim. Ünlüler konusu için yukarda s. 9 ve devamına bakabilirsiniz; ünlü yokluğu 'suppression des voyelles' ile ilgili olarak da, çok rastlanan ve

---

[1] Örneğin, I,54 — II,77'de yer alan *Semavi Kağan*'ın tam unvanını ele alalım: *täŋritäg täŋridä bolmyš türk bilgä qaγan,* kelime kelime çevrilirse : "Gökte olan ve göğe (ya da Tanrı'ya) benzeyen, Türklerin bilge kağanı"; II,41 ve 45'deki bunun değişik biçimi ise, *täŋridä bolmyš:* "gökte olan" yerine, *täŋri jarytmyš :* "göğü aydınlatan" şeklinde yer alıyor. Bu unvan, Uygurlar zamanına ait III. Anıtın (bk. *Inscript. de l'Orkhon,* lev. 46 — Radloff *Atlas*'ı, lev. XXXV, 1; krş. yukarda s. 3) ön yüzünde tekrar ortaya çıkmaktadır ve benim okuyuşuma göre: *[b?]u täŋri k'n[i?] täŋridä q[u]t bulmyš ᵃl[p] bilgä täŋ[r]i uj ͧγur q[aγan...],* yani "mutluluğu gökte, gökten (ya da Tanrı'dan) sonra (?) bulmuş olan, Uygurların kahraman (ya da yüce) ve bilge Semavî Kagan'ı" şeklinde ifade edilmektedir. Benim o sıralarda çözümümü bitirdiğimden haberdar olmayan Radloff, sık sık gönderme yaptığım mektubunda bana, bu anıttaki Uygurca yazıtın baş tarafında, Hanın unvanıyla ilgili olarak şunları okuduğunu bildirmek inceliğini gösteriyor: "mutluluğu gökte bulmuş olan bilge ve yüce kağan". (Bu unvanın Çince röprodüksiyonu için bk. *Inscript. de l'Orkhon,* s. XXIX, 29). Bu haber, hem 'mutluluk' anlamındaki *q[u]t* kelimesinin ortasındaki boşluğu doldurmama yardım etti, hem de bu yöndeki mutabakatımız, benim çözümümün doğruluğuna önemli bir kanıt oldu.

hem *alp* (kahraman, yüce), hem de *alyp* (alıp, alarak) diye okunan 𐰞𐰯 örneğini S. 14
vermekle yetiniyorum. Yalnızca art damaklı ünlülerle (*a, o, u, y*) birlikte kullanılan ünsüzleri üs işareti ^{1} ile, damaklı ünlülerle *(ä, ö, ü, i)* birlikte kullanılan ünsüzleri de üs işareti ^{2} ile gösteriyorum; *y* ünlüsü, zaman zaman her iki gruba da girebiliyor; ayrıca, bazı ünsüzler, özellikle de *j* ve *s*, ikinci gruba daha yakın bulunmaktadır.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
𐰀	𐰃	𐰆	𐰇	𐰴	𐰶	𐰸	𐰍	𐰚
a,ä	*y,i*	*o,u*	*ö,ü*	$q(k^1)$	*q* (*y*'nın önünde)	*q* (*o,u*'nun önünde ve arkasında)	$\gamma(g^1)$	$k(k^2)$

10	11	12	13	14	15	16	17	18
𐰜	𐰏	𐱃	𐱅	𐰑	𐰓	𐰯	𐰉	𐰋
k (*ö, ü*'nün önünde ve arkasında)	$g(g^2)$	t^1	t^2	d^1	d^2	*p(-p)*	$b^1(p^1?)$	$b^2(p^2?)$

19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
𐰭	𐰣	𐰤	𐰢	𐰺	𐰼	𐰞	𐰠	𐰖	𐰘	𐰙
ŋ(ng)	n^1	n^2	*m*	r^1	r^2	l^1	l^2	j^1	j^2	*-j(-i),ai*

30	31	32	33	34	35	36	37	38
𐰽	𐰾	𐰔	𐱁	𐰲	𐰱	𐰦	𐰨	𐰡
s^1	$s^2(\check{s}?)$	*z(-s)*	*š*	*č*	*(i)č*	*nd(nt)*	*nč*	*ld(lt)*

Burada, çözümümle ilgili daha fazla kanıt sunamıyorum. Bulunmuş olan harf değerlerinin yerlerine yerleştirilmesiyle belirginleşen dilin bizzat kendisi, gerçek kanıtları sunabilir ve bu dil de son derece ahenkli ve Uygurca ile tamamen özdeş olmasa da onun çok yakın bir akrabası olan gerçek bir Türk dilidir; birçok yönlerden dilimiz, Uygurcadan daha eski ve üstelik Uygur yazısında görülemeyecek çok daha ince bir ses düzenine sahip görünmektedir. Alfabenin S. 15
kökenini saptama zamanı da henüz gelmemiştir. Şimdilik, bazı işaret ve biçimlerin Pehlevî (Samî) alfabesini andırdığını söylemekle yetineceğim.

Şimdilik bu açıklamalarla yetiniyor ve çözümümün sonuçlarını ayrıca ve daha ayrıntılı olarak yayımlamayı uygun bir zamana bırakıyorum.

ÇÖZÜLMÜŞ ORHON YAZITLARI

VILH. THOMSEN

Kopenhag Üniversitesi
Karşılaştırmalı Filoloji Profesörü

Çeviren
VEDAT KÖKEN

Helsinki
Fin Edebiyatı Derneği Basım Evinde
1896'da basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

S. 3

Danimarka Fen ve Edebiyat Kraliyet Akademisinin 1893 yılı *Bulletin*'inde (285-299 s.) yayımladığım *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü* başlıklı *İlk Bildiri*'inde bu dikkat çekici yazıtların, özellikle de Orhon yazıtlarının alfabesini çözebildiğim şekliyle vermiş; bu sonuca ulaşmak için izlediğim yolun, ünsüzlerden önce ünlüleri saptamak, sonra da çıkış noktası olarak göze çarpan 𐱅𐰭𐰼𐰃 *tängri*, 𐰚𐰇𐰠:𐱅𐰃𐰏𐰤 *kül-tigin* ve 𐱅𐰇𐰼𐰚 *türk* kelimelerinden yararlanarak diğer bütün işaretleri ayrı ayrı değerlendirmek olduğunu kısaca belirtmiştim. Sonuç olarak, Çinli tarihçilerin Tou-kioue diye adlandırdıkları bir halktan kaynaklanmış olan bu yazıtların dilinin arı bir Türkçe olduğunu ve bunun da bu güne kadar tanıyabildiğimiz Türk dillerinin hepsinden eski bir döneme ait bulunduğunu ortaya çıkarmış bulunuyorum.

O kısa bildirimi, çözümümün sonuçlarını ayrıca ve ayrıntılı olarak yayımlamayı uygun bir zamana bıraktığımı belirterek bitirmiştim. İşte şimdi bilim dünyasına sunacağım şey budur. Kesin sonuçlara varmadan önceki düşüncelerimin hepsini ayrıntılarıyla tekrarlamam imkânsız değilse de, bir tür laf kalabalığı sayılacağı için, önce alfabe hakkında, hem her bir işarete sahip olduğu ses değerini niçin uygun görmüş olduğumu birtakım örneklerle anlatmak, hem de alfabenin değişik seslerinin yazıtlarda nasıl gösterildiğini vurgulamak amacıyla, bazı açıklamalarda bulunacağım. Her ne kadar tutarlı bir gramer kitabı veya sözlük yazmak bu kitabın amaçları dışında kalıyorsa da, bu yöntem bana aynı zamanda gramerle ilgili çeşitli olaylardan da söz etmek fırsatını verecektir. Kitabıma, alfabenin kökeni hakkında tahmine dayalı birkaç söz ekleyeceğim. İkinci bölümde ise, iki büyük Orhon yazıtının transkripsiyonunu ve çevirisini vermeye çalışacağım.

Hemen belirtmeliyim ki, Türk dillerine hiç de yabancı olmamakla birlikte, S. 4
bir Türkçe uzmanı olarak övünebilmek için pek çok eksikliklerim var. Bu nedenle ve konunun özel güçlükleri de göz önüne alınırsa, kitabımda ayrıntılarını açıklamaktan vazgeçtiğim ya da başarısız kalacağımı hissedip sonuna kadar gidemediğim bazı noktaların var oluşuna şaşırmamak gerekiyor. Türk dilleri ve

Doğu Asya tarihi konularında benden üstün bilim adamlarınca yapılacak araştırmalar sonucu, ilerde, yazıtların dilinde ve metninde birçok değişikliklerin ortaya çıkabileceğinden hiç kuşkum yok. Yine de çalışmamın, bu gün bilime açılmış olan bu dikkat çekici anıtlarla ilgili olarak ilerde yapılacak araştırmalara, ne olursa olsun, temel olabileceği ümidini taşıyorum. [1]

---

[1] Birinci anıtla ilgili olarak, çok değerli Türkolog RADLOFF, bu anıttaki yazıtın yeni bir tipografik kopyasını yayımlayarak *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül Tegin. Von W. Radloff. St. Petersburg,* 1894; 35 sayfa, bu eseri ilerde *Denkm. Kül T.* diye anacağım) benim önüme geçmiştir; kitabının sonuna, yazıtın benim bulduğum ve yayımladığım anahtardan yararlanarak yaptığı transkripsiyonu ve Almanca çevirisi de eklenmiştir. Radloff'un bu eserini aldığım zaman benim çalışmam da hemen hemen bitmiş durumda idi; ama bu durumda, çalışmamı baskıya vermeden önce bir kez daha gözden geçirmem gerektiğini düşündüm. Radloff'un, yalnızca benim alfabeyi çözüşümü kabul etmiş olmasından değil, —kendince gerekli gördüğü çok az sayıdaki eklemelerden ilerde ayrıca söz edeceğim — aynı zamanda, yazıtların çözümü konusunda vardığı sonuçların büyük çoğunluğunun, her ne kadar bana olduğu gibi ona da karanlık gelen hususlar bulunsa da, benim daha önce eriştiğim sonuçlara tıpatıp uymasından büyük memnuniyet duydum. Öte yandan, dürüst olmak gerekirse, güç ya da şüpheli bazı ayrıntıları anlamakta Radloff'un çalışmasının bana destek olduğunu kabul etmem gerekiyor; ancak, gerek metni belirli bir yöntemle okuma gerek transkripsiyon kurallarını ve söz konusu dilin değişik biçimlerini kavrama ve nihayet yorumlama açısından, onunkilerden daha farklı ve, cesaretimi mazur görün, daha doğru sonuçlara vardığım pek çok husus mevcuttur. Hatta, —söylemeden duramayacağım— çalışmasında öyle noktalar var ki bana çok acele ettiği izlenimini veriyor. Bu nedenle, Radloff'un çalışmasının beni, *İlk Bildiri*'mde söz verdiğim çalışmamı yayımlamaktan alıkoyabileceğini de düşünmedim. En azından Radloff'tan ayrıldığım noktaların bir bölümünde, gerçeğe ondan daha çok yaklaşmayı başarabildiğim ümidindeyim.

I.
ALFABE

S. 7

Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la société finno-ougrienne (Helsingfors 1892) "1890 Fin Sefer Heyetince Toplanan ve Fin-Ugur Derneğince yayımlanan Orhon Yazıtları (Helsinki 1892)" başlıklı yapıtta I ve II, *Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der Kais. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Dr. W. Radloff (Saint-Petersbourg 1892)* adlı atlasta ise K ve X diye işaretlenen, tam anlamıyla "Türk" iki büyük Anıt'ın yazıtlarındaki [1] 38 harfi (her ne kadar bunların hepsini en ilkel örnekler sayamasak da), Türk (ya da Türk-Altay) alfabesinin temel biçimleri kabul ederek, bu alfabeyi burada da *İlk Bildiri*'mdeki gibi sunuyorum.

Tabloya, yukarda sözü edilenlerden yaklaşık 50 yıl sonrasına ve Uygur Hanedanı zamanına rastlayan *Inscriptions de l'Orkhon* kitabındaki III. Anıt'ta (*Radloff Atlası*'ndaki lev. XXXV) yer alan varyantları da ekliyorum. Bu anıtın, Uygur ve Çin harfleriyle yazılmış yazıtlarla birlikte bulunan Türk harfleriyle yazılmış yazıtı, yalnız işaretlerin biçimlerinde değil, aynı zamanda dilde de bazı farklılıklar gösteriyor: sağlam kalan az sayıdaki parçacıklardan çıkarabildiğimiz kadarıyla S. 8
bu yazıtın ağzı, öz anlamıyla "Türkçe" değil, Uygurcadır.

Ayrıca, çalışmama Yenisey yazıtlarının [1] en önemli ve en az şüphe götüren varyantlarını da ekliyorum. Ama bu son yazıtlara çok seyrek değineceğim. Zira bunlar, ancak ayrı bir çalışmada ele alınması gereken özelliklere sahiptirler. Söz konusu farklılıklar, yalnızca harflerin biçimlerinde değil, aynı zamanda gerek kelimelerin hecelenmesi gerek yazıtların taşa oyuluşunda sık sık rastlanan özensizlikte de ortaya çıkıyor. Şu halde yayımlanan matbaa baskısının, harfleri oldu-

[1] Türklerin (*Tou-kioue*'lerin) bizlere bıraktıkları yazıtların hepsi bu değil. Bunlara, örneğin Radloff *Atlas*'ının XXVI. levhasında kopyaları verilen yazıtları ve özellikle Ongin yakınlarında bulunmuş oldukça uzun bir yazıtı da eklemek gerekir. Ancak, sadece fotograf yardımıyla bunları, bazı nadir bölümler dışında, okumak mümkün olmuyor. Harflerden bazıları (örneğin *t'*, *b²*, *m*) I. ve II. yazıttakilere oranla Ongin yazıtlarında daha yuvarlak bir yapıdadır.

[1] *Inscriptions de l'Iénisséi recueillies et publiées par la société finlandaise d'archéologie, Helsingfors 1889 — O. donner, Wörterverseichniss zu den Inscriptions de l'Iénisséi, Ibid. 1892.*

ğu gibi verme ve bu yazıları tipografi yöntemiyle kopya etme yönünden ortaya çıkan zorlukları niçin aşamadığına ve hâlâ büyük şüpheler taşıyan pek çok ayrıntı bulunduğuna (bunların örneklerini ilerde göreceğiz) şaşmamak gerekiyor: Yazıtların kendisini ya da düzgün estampalarını incelemeden, tamamını çözmeye ve yorumlamaya kalkışmanın boş bir çaba olacağına inanmaktayım. Hatta ağız özelliği bile Orhon yazıtlarındakinden biraz farklı görünüyor: Kırgızcanın eski bir biçimi olduğu düşünülebilir [2]. (Çalışmamda alıntı yapacağım varyantlar arasına, kural dışı soldan sağa yazılmış ters biçimli olanları koymuyorum. Orhon yazıtlarında da aynı olan biçimleri tırnak işareti (") ile; şu ya da bu harfin bulunmadığını da, numarası parantez içinde verilen yazıtlar hariç, çizgi (—) ile gösteriyorum.)

Tabloda, yalnızca art damaklı ünlülerle (*a, o, u, y*) birlikte kullanılan ünsüzleri üs [1] rakamı ile; kullanımı damaklı ünlülerle sınırlı olan ünsüzleri de üs [2] rakamı ile belirtiyorum.

---

[2] Krş. Klaproth, *Journal asiatique II, 1823, s.* 5 ve dev. — Mémoires relatifs à l'Asie I, 1824 s. 160 ve dev. -Inscr. de l'Iénisséi, s. 7.

S. 9

		Orh. III.	Yenisey			Orh. III.	Yenisey
𐰀	*a, ä*		»	𐰘	*j²*		»
𐰃	*y, i*		»	𐰄	*i*		—(XXXVII)
𐰆	*o, u*	𐰆	»	𐰭	*ń(ng)*		»
𐰇	*ö, ü*	𐰇	»	𐰣	*n¹*		»
𐰴	*q, (k¹)*		»	𐰤	*n²*		»
𐰶	*q* (*y*'nın ön veya arkasında)		—(XXXVII)	𐰢	*m*		»
				𐰺	*r¹*		»
				𐰼	*r²*		»
𐰸	*q* (*o, u*'nun ön veya arkasında)			𐰞	*ł(l¹)*		»
𐰍	*γ, (g¹)*			𐰠	*l(ł)*		»
𐰚	*k (k²)*	𐰚	»				
𐰜	*k* (*ö, ü*'hün ön veya arkasında)			𐰲	*č*		»
				𐰳	*ŭč*		?
𐰏	*g(g²)*		»	𐰽	*s¹*		— (*Krş. š*)
𐱃	*t¹*			𐰾	*s²(š)*		»
𐱅	*t²*		»	𐱁	*š*	𐱁	?
𐰑	*d¹*		»	𐰔	*z*		»
𐰓	*d²*		»				
𐰯	*p*		»	𐰦	*nd*		
𐰉	*b¹*		»	𐰨	*nč*		»
𐰋	*b²*			𐰡	*ld*		— (XXXIII, XXXVII)
𐰖	*j¹*		»				

Ayrıca, bu işaretlere bir de kelimeleri ayırmak için kullanılan iki nokta (:) işaretini de ekleyiniz.

Çeşitli işaretlerle ilgili geniş açıklamalara geçmeden önce, hemen belirteyim ki, asıl metinde yazılı olmayan fakat sezinlenmesi gereken ünlüleri, *ᵃłp* 𐰯𐰞, örneğinde olduğu gibi, üste koyduğum küçük boyutlu harflerle; metnin aslında ayrı yazılmayan iki kelimeyi de ikisi arasına bir ◡ işareti yerleştirerek gösteriyorum. Kitabımın bu bölümünde I. ve II. anıta gönderme yaparak verdiğim

S. 10 örneklerde, *Inscriptions de l'Orkhon* Atlas'ındaki (yanlış olan) satır sıralamasına[1] uyuyorum. Ama, kitabın arkasındaki sözlükten kolayca bulunabileceği için, örnekleri çok zaman gönderme yapmadan veriyorum. Ayrıca, alıntıladığım örneklerin diğer Türk dilleriyle olan benzerliklerini göstermek de genellikle bana gereksiz görünüyor: Çünkü bu dil ailesinin şaşkınlık veren tutuculuğu sayesinde, bu örneklerden pek çoğunun, bir Türk dili hakkında basit bilgilere sahip olan kimselerce kolaylıkla anlaşılabileceğini sanıyorum.

Ünlüler

Ünlüleri göstermek için şu dört işaret vardır :

𐰀 *a, ä* 𐰃 *y, i* 𐰆 *o, u* 𐰇 *ö, ü.*

Bu işaretlerden ilki, 𐰀 işareti, hemen hemen her zaman kelimelerin sonunda kullanılır ve olağanüstü bir sıklıkla göze çarpar; öyle ki, Orhon yazıtlarında sondaki *a, ä* ünlülerinin yazılmadan boş bırakıldığını belirtecek hiçbir sağlam örnek gösteremeyeceğim.[2] Oysa, *a, ä* ünlüleri kelimelerin başında ve ortasında, hemen her zaman boş kalmaktadır. İster yazılmış, ister boş bırakılmış olsun işaretin *a* ya da *ä* olarak okunması, kelimedeki ünsüzlere bağlıdır. Ünlülerin niteliği hakkındaki kesin bilgileri içindeki ünsüzler yardımıyla veremeyen bir kelimeye çok seyrek rastlanır. Şu örnekleri vereyim : 𐰀 𐱃 𐰆 𐱃 *tuta,* 'tutarak' (zarf fiil), 𐰀 𐰓 𐰖 𐱃 *tᵃyda,* 'dağda', 𐰀 𐰓 𐰃 𐰼 𐰤 𐱅 *tⁱnridä,* 'gökte', 𐰀 𐰴 𐰭 𐰍 𐰴 *qᵃγᵃnqa,* 'kağana', 𐰀 𐰚 𐰼 𐰃 𐰘 *jirkä,* 'yere, ülkeye', 𐰃 𐰪 *ᵃny,* 'onu' (yükleme hali), 𐰺 𐰣 *ᵃnᵃr,* 'ona' (yaklaşma hali), 𐰀 𐰦 *ᵃnda,* 'onda, orada' (bulunma hali; yalın hal: 𐰞 𐰆 *ol,* 'o'), 𐰣 𐰃 𐱃 𐰴 *ᵃqᵃtyn,* 'onun ak atı', 𐰀 𐰣 𐰢 *mᵃna,* 'bana' (yalın hal 𐰤 𐰢 *mᵃn,* 'ben' olmasına rağmen, diğer Türk dillerinin birçoğunda olduğu gibi, burada da *mänä* değil *mana* geçerlidir). 𐰀 işaretinin kural dışı kullanıldığı yerler için de şu örnekler gösterilebilir: 𐰣 𐰃 𐱃 𐰀 I,34 = 𐰣 𐰃 𐱃 II,35 *atyn,* 'onun adı'; 𐰀 𐰴 𐰢 𐰀 𐱃 𐰆 𐰉 I,41 *bu tamqa,* 'bu işaretler';
S. 11 𐰽 𐰢 𐰀 𐰞 𐰍 𐰆 𐰖 : 𐰽 𐰢 𐰀 𐱃 𐰍 𐰃 𐰽 *syγtamʸs juγlamʸs,* I,37, 'sızlanıyor ve ağlıyorlardı' (çevirı ıle krş.).

Diğer bir ünlü işareti 𐰃 doğrusunu söylemek gerekirse *i* ünlüsüdür; fakat art damak ünlülerini belirleyen ünsüzlerle birlikte kullanıldığı zaman, aynı 𐰃 işareti, bir başka sesi, yani Türk dillerinin pek çoğunda halen var olan ve Polonez dilindeki *y*'ya benzeyen *karışık* bir sesi vermektedir. Bu nedenle 𐰃 işaretinin transkripsiyonunu yaparken, birinci grup ünsüzlerle (yani art damak ünlüleriyle uyuşan ünsüzlerle) bir arada olduğu zaman *y* ile; ikinci grup (yani damak ünlüleriyle uyuşan) ünsüzlerle birlikte kullanıldığı zaman da *i* ile gösteriyoruz. 𐰃 işaretinin üçüncü bir işlevinin belki de bulunabileceği olasılığını yok say-

---

[1] Bk. *İlk Bildiri*'min 5 ve 6. sayfaları.

[2] Radloff, çok kez bunun aksini kabul ediyor. Ama bence hatalıdır.

mamalıyız : bu konuya biraz sonra tekrar döneceğim. > işareti, hem *u* (Fransızca *ou*) hem de *o* sesini; ᛘ işareti ise *ü* (Fransızca *u*) ve *ö* (Fransızca *eu*) seslerini vermektedir. Bu işaretlerin taşıdıkları ikişer ses değerinden hangisinin değişik durumlarda geçerli olduğuna karar verebilmek için bizce izlenmesi gereken tek yol, halen kullanılan Türk diyalektlerine uymaktır. Kuşkusuz *o* ve *ö* seslerinin yerinin, bu diyalektlerin pek çoğundaki gibi, kelimenin ilk hecesine bağlı olduğunu kabul etmeliyiz. Şu halde, şüpheli bırakabileceğimiz tek nokta, hecenin bu kısmı ile ilgilidir ve bu da bu günkü diyalektlerin kararsızlık gösterdiği durumlarda ya da hiçbir diyalektte rastlanamayan kelimeler söz konusu olduğunda ortaya çıkabilir.

Bu üç ünlü işareti de, tıpkı ᛇ gibi, kelimelerin sonunda yazılı olarak bulunur; örneğin, ᚴ ᛟ ᛇ *ᵃłty*, 'altı', ᚴ ᚺ ᚴ ᑫ *jiti*, 'yedi'ᛘ ᛉ ᛘ ᚺ *törü*, 'türe, yasa'; ayrıca > ᛌ ᛚ -*γᵃru* ve ᛘ ᛉ ᛈ -*gᵃrü* ekleriyle yapılmış > ᛌ ᛚ ᚴ ᛌ > ᛦ *quryγᵃru*, 'arka, geri', ᛘ ᛉ ᛈ Y ᚴ *ilgᵃrü*, 'ileri, ön' gibi zarf türevleri; | ≫ ᛉ ᚴ ᛟ ᚴ ᛇ *ᵃły birm'is*, harfi harfine çevirisi: 'alıp vermiş, alarak verdi', ᚴ ᚺ ᚴ *iti*, 'yapıp, edip, yaparak, ederek', ᛘ Y ᛘ *ölü*, 'ölüp, ölerek',> ᚦ ᛇ ᛉ ᑲ *bᵃšłju*, 'başlayıp, başlayarak', ᛘ ᑫ Y ᛘ | *süłjü*, 'savaşa girip, sefere çıkıp, savaşa girerek', vb. gibi sonu ünlü ile biten zarf fiiller (acaba bunlar *r* harfi eksik kalmış şimdiki zaman çekimli fiil gövdeleri olabilir mi ?).

Bu üç ünlü işareti, eklerde kelime sonlarına gelmiyorlarsa yukardakinin aksine çok zaman yazılmadan boş bırakılır. Örneğin, ᛋ ᛌ) ᛇ ᛚ > *oγłnᵞnᵞz*, 'oğlanlarınız' (askerleriniz ?), ᛋ ≫ ᛟ ᛇ *ᵃłłmᵞz*, 'biz aldık', ᛚ ᛌ ᛋ ᛉ ≫ ᚺ *tᵉmⁱr qᵃpᵞγ*, *'demir kapı'*, ᛈ ᚺ ᚴ ᛟ *bitg*, 'yazı, mektup', Y ᛈ × ᚴ | *ᵃsidgᵉl*, 'işit, dinle', ≫ ᛣ = ≫ ᚴ ᛣ *ᵃčim*, 'amcam, dayım'; ᛋ ᛟ > (= ᛃ > ᛎ > Yen. XX, 64) *otᵘz*, 'otuz',) ⪢ > ᑲ (=) > ⪢ > ᑲ I, 27; Yen. XX, 73, XXV, 411) *budᵘn*, 'halk, kavim'; ᛉ ≫ ᛘ ᛌ *kümᵘš*, 'gümüş', ᛋ ᛣ ᛘ = ᛋ Y ᛋ ᛋ *üčün*, 'için, nedeniyle'. Ayrıca, ikinci hecedeki ünlünün sonuncu ünsüz tarafından belirlendiği durumlar da vardır: örneğin, ᛦ ᛟ ᛌ *artuq*, 'artık, fazla'; ᛩ ᛇ ᑲ *bᵃłyq*, 'şehir' gibi.

Bütün Türk ağızlarında kelimelerin ünlüleri arasında uyum kuralı bulunduğu için, sezinletilen ünlüyü bulmak çoğu zaman oldukça kolaydır, ya da en azından zamanımızın okuyucuları için büyük bir zorluk doğurmamaktadır. Ancak, ünlünün nüansından kuşku duyduğumuz, ya da başka bir deyimle, ünlü uyumunun boyutunu bulamadığımız durumlar da yok değildir. Bu nedenle, benim aklım özellikle, tabanda *o, u, ö, ü* dudak ünlülerinden birinin, ekte ise *y, i* dar ünlülerinin bulunduğu durumlara takılıyor. Bildiğimiz Türk dillerinde, böyle durumlarda ekteki ünlü, az ya da çok dudaklılaşma özelliği gösterir.[1] Sorun da şu: acaba yazıtlarımızın dili bu konuda nasıl bir tutum içinde olmuştur

S. 12

[1] Bk. Radloff, *Vergleich. Grammatik der nördlichen Türksprachen, I. Phonetik (Leipzig 1882)*, §§ 35-40, 50-53. Aynı yazarın *Internationale Zeitschr. für allgem. Sprachwiss. II*, s. 18-20 ile krş.

ve biz transkripsiyonda ne gibi bir yol izlemeliyiz? Sonuç olarak böyle bir dudaklılaşmanın, en azından I. ve II. Anıtın dilinde, özellikle de ikiden fazla heceye sahip kelimelerde, daha yeni Türk ağızlarının çoğuna oranla daha az belirgin olduğu bence kabul edilmelidir; ama ne olursa olsun, dudaklılaşma için bu bir başlangıç olamaz. Dudak etkisi, *Kutadgu Bilig*'de de rastladığımız gibi, bu açıdan Uygurcaya benzeyen III. Anıtın dilinde daha kuvvetli bir biçimde kendini gösteriyor (krş. yukarda s. 7-8).

Bir ünsüzle başlayan ekler arasında, *dy, di, ty, ti* şeklindeki, sonu ᛚ işaretiyle biten ve görülen geçmiş zamanın 3. şahsına ait olan çekim eklerini çokça
S. 13 görüyoruz, örneğin, ᛚᛗ > ᑕ *boldy*, 'oldu', ᛚ ⟫ ᛡ > ᑕ *buzdy*, 'bozdu, yok etti', ᛚ ᚺ Y ᛚ *ölti*, 'öldü'. • Ayrıca bunların diğer şahısları da var : ⪢ ⟫ ᛡ > ᑕ *buzdʸm*, 'bozdum' (kuşkusuz II,5'i de > ⟫ ᛡ > ᑕ şeklinde değil, yukardaki gibi okumalıyız), ᛡ ⪢ ⟫ ᛡ > ᑕ *buzdʸmʸz*, 'biz bozduk', vb. —Geçmiş zamanın *-myš, -miš* ekleri de, | işaretinin sık rastlanan ses özelliğinden de anlışalacağı gibi, her zaman *y, i* seslerini korur; çünkü bu | işareti, *š* sesi veren Ұ işareti yerine geçtiği zaman yalnızca *y, i*'den sonra kullanılabilmektedir, (ilerdeki açıklamaya bk.); örneğin | ⪢ ᛇ > ᑕ *bolmʸs, -mʸš*. — Ayrıca, ᛚ Y ᛁ ᛚ ᛟ *bökli*, 'güçlü, kuvvetli' kelimesinde olduğu gibi, ᛁ ᛇ *-lʸγ* ve ᛈ Y *-lg* biçimleri yanı sıra *γ* ve *g*'nin yer almadığı ek biçimlerine de rastlanıyorsa, bundan, ekteki ünlünün dudaklılaşmadığı sonucu çıkar. Öte yandan, (Kül-téghin'in babasının adı olan) *Kout-tho-louk* şeklindeki Çince transkripsiyon, (tek heceli *qut* tabanı + *lyγ* ekinden oluşmuş) *qutluγ* biçimini gerektiriyor ki anlamı 'kutlu, mutlu'dur; bu biçim, Yen. X, 1'deki (soldan sağa okunması gereken) ᚺ < ᛟ ᛚ < ᛁ biçimiyle de bağdaşıyor; ayrıca, Orh. III, 4,5'de ᛈ ᛡ Y ᛣ ᛡ ᛖ *küčlüg*, 'güçlü, kuvvetli' biçimine rastlıyoruz. (Krş. III,2,10'daki ᛁ > ᛇ > *uluγ*, 'ulu, büyük' kelimesi = birçok yerdeki ᛁ ᛇ > biçimi).

Bir ünlü ile (ya da sezinletilen bir ünlü ile) başlayan eklerde dudaklılaşma, özellikle ekler ünsüzle bitiyorsa, biraz daha kuvvetli olmuştur; ama bu olayın her zaman aynı kuvvetle gerçekleştiği söylenemez. Üçüncü şahıs iyelik eklerinde, önceki hecede dudak ünlüsü bulunsa bile, her zaman ᛚ *y, i* işaretini görüyoruz, örneğin ᛚ ᛇ ᛁ > *oγly*, yükleme hali ᛡ ᛚ ᛇ ᛁ > *oγlyn*, 'onun oğlunu'; ᛚ) ⟫ > ᑕ *budᵘny*, yük. hali ᛡ ᛚ)° *-nyn*, 'onun halkını'; ᛚ | ᛚ | *süsi*, yük. hali ᛡ ᛚ | ᛚ | *süsin*, 'onun ordusunu' (yalın hal *sü*). Şu halde, aynı şekilde *y, i*'li ⪢ ᛇ ᛁ > *oγlʸm*, 'oğlum', ⪢) ⟫ > ᑕ *budᵘnʸm*, 'halkım', ⪢ ᛡ ᛚ *öz'm*, 'özüm, bizzat ben', biçimleri akla uygun geliyor. Yalnızca, I,17'deki ᛁ ᛚ ᚱ ᛁ ᛚ | *sönükün*, 'senin kemiklerin' ve III, 5,4'deki ⪢ ᛡ ᛋ ᛡ *özüm* biçimleri belirgin bir dudaklılaşmayı gösteriyor (ama II,68'deki (ᛡ ᛚ ᛏ ᛚ ᚺ *törün* ?). — ᛁ > ᛚ ᛇ ᛋ ᛡ *qᵃrluquγ* (I, 68'i böyle okumak gerekiyor) 'Karluk'u, Karluk-

lar'ı' ve 𐰖𐰽𐰆𐰣𐰸 *qonšuy* I,21 = 𐰖𐰽𐰆𐰣𐰸 II, 25[1] anlamı şüpheli olmakla birlikte muhtemelen 'eşleri, karıları' örneklerinde, yükleme halinin göstergesi olan 𐰖 *y* işaretinin (ya da damak ünlüsünden sonra yer almışsa 𐰏 *g* işaretinin) önünde 𐰆 *u* işaretini görüyoruz. Ama 𐰖𐰆𐰣𐰆𐰓𐰉 kelimesi bu durumda *budunyy* mı yoksa ister istemez *budunuy* mu okunacak? Karar veremiyorum, ancak transkripsiyonda, dudaklılaşmamış *'y*, *'g* biçimlerini tercih ediyorum. — Zarf fiil eki 𐰯 *-p*'nin önüne hiçbir zaman yazılı bir ünlü konulmaz (istisnası : 𐰯𐰃𐰺𐰆𐰖 I,6 = 𐰯𐰺𐰆𐰖 I,1 *joryp*, iki heceli fiil tabanı *jory*-'dan, anlamı 'gitmek'); sonuç olarak, 𐰯𐰞𐰆𐰉 ve 𐰯𐰺𐰞𐰆 gibi kelimelerde son hecedeki ünlünün hangisi olduğu kesin olarak bilinememektedir; yani bunların *bol*p, *ol*r*p* şeklinde mi, yoksa — modern Türk dillerinin hemen hemen hepsinde olduğu gibi — *bol*p, *ol*r*p* şeklinde mi okunması gerektiği belli değildir, (bu iki kelimenin anlamı 'olup, olarak' ve 'oturup, oturarak'tır).

Şu halde, transkripsiyon yaparken, bu konunun tümüyle ilgili olarak sağlam ve tutarlı bir yöntem aramaktan vazgeçmek gerekiyor.

Kelimelerin ilk hecelerinde, özellikle de kelime başlarında, 𐰆 ve 𐰇 işaretleri, çok seyrek olarak ünlü indirgemesine uğrar; bu ünlüler hemen hemen yalnızca, varlıkları başka şartlarca, özellikle de 𐰸 ve 𐰰 ünsüzlerince sezinletildiği zaman yazılmadan boş bırakılır, örneğin, 𐰸𐰖 = 𐰸𐰆𐰖 *joq* 'yok'; birçok yerdeki yazılışı ile 𐰔𐰸𐰆𐱃, II,8'de 𐰔𐰸𐱃, (II,41, 49 ve Yen. XXV, 6, 324'de 𐰔𐰍𐰆𐱃 *toquz* 'dokuz'; II, 39'daki 𐰤𐰸𐰉 ve yine aynı yerdeki yanlış kullanımı 𐰤𐰸𐰆𐰉 *buk*n*, 'yöre, yer, bucak'); 𐰾𐰢𐰼𐰓𐰇𐰜𐰇𐰘 I,39 (23) = 𐰾𐰢𐰼𐰓𐰜𐰇𐰘 *jükünd*rm*'s*, 'eğditti, eğdirtmiş'; 𐱅𐰺𐰆𐰣𐰍𐰆 I,5,8 bence bunu *oqun‿urty* şeklinde okumak gerekiyor (*oqun* kelimesi, *oq*, 'ok' kelimesinin vasıta halidir) ki 'okla vurdu, okla öldürdü' anlamına geliyor; 𐱁𐰰𐰇 I,45 = 𐱁𐰚𐰇 II,71 ve başka yerlerde, *öküš*, 'birçok, çok sayıda'. Şüphe uyandırsa da, örneğin, anlamı 'onun adı, onun ünü; adı sanı' olması gereken 𐰃𐱅𐰃𐰚𐰇𐱅 dizisi, (*ök*, 'övmek' kökünden) *ᵃty‿ᵘküsi*'ye karşılık olamaz, burada *kü* (ya da *ᵘkü* ?) gibi bir kelimeyi düşünmek gerekiyor. (Kaldı ki I,29'daki 𐰯𐰓𐰾𐰃𐰇𐰚 *kü‿ᵃs'd*p*, 'gürültüyü işitip' terkibinde de aynı kelimeye rastlamıyor muyuz?)

İlk hecede 𐰃 işaretinin kullanımı farklıdır. Öyle görünüyor ki burada, akraba dillerin ses ilişkileriyle dikkat çekici bir uyum gösterdiği anlaşılan farklı iki kelime grubunu ayrı ayrı ele almak gerekecektir. Birinci grupta, bütün Türk ağızlarındaki gibi, temiz bir *i* sesini içeren kelimeler bulunuyor. Yazıtlarımız bu kelimelerde 𐰃 nin yazılmadan boş bırakılmasını asla kabul edemezler; öyle ki bunun aksini görürsek, bir hata yapıldığı sonucuna varmalıyız; örnekler :

S. 14

S. 15

---

[1] Radloff'un, transkripsiyonunu *a* ile yaptığı *qunčaj*- gibi değil; *Denkm. Kül. T.*, *K20, Kb9;* krş. 𐰖𐰆𐰽𐰆𐰔 Yen. I,8, 𐰖𐰆𐰽𐰆𐰔 XX,12. XV,9, matbu nüshadaki 𐰾𐰖𐰽𐰆𐰔 biçimi gibi değil, 𐰾𐰖𐰆𐰽𐰆𐰔 ya da 𐰾𐰖𐰽 şeklinde okumak gerekiyor. (Doğu Türkçesinde ve Osmanlıcadaki *qonšu*, 'komşu' ile krş.)

𐰃𐰤𐰃 *ini-,* 'küçük kardeş'; 𐰃𐰠𐰏𐰼𐰇 *ilgärü,* 'ileri' (bu biçime çok sık rastlıyoruz, yalnızca I,20'de 𐰠𐰏𐰼𐰇 biçimi var); 𐰚𐰃𐱁𐰃, 𐰚𐰃𐰾𐰃 *kiši,* 'kişi, insan'; 𐰋𐰃𐰼 *bir,* 'bir'; 𐰋𐰃𐰠 *bil-,* 'bilmek' kökünden türemiş bütün kelimeler, örneğin çok sık rastlanan 𐰋𐰃𐰠𐰏𐰀 *bilgä,* 'bilge, akıllı' (yalnızca 𐰃𐰠𐰋𐰠𐰏𐰀 II,32 = 𐰃𐰠𐰋𐰃𐰠𐰏𐰀 I,30 *ilbilgä* vb.).

Yukardakilerin aksine 𐰃 işaretinin bazen yazıldığı, bazen boş bırakıldığı başka kelimeler de vardır: böyle durumlara, söz konusu işaret *y* sesi verdiği zaman yine de oldukça seyrek rastlıyoruz, örneğin 𐰘𐰢𐱁𐰴 = 𐰘𐰃𐰢𐱁𐰴 *jymšaq,* 'yumuşak, sevecen' (doğu Türkçesi vb. *jumšaq);* oysa ki, damaklı *i* için bu işaretin bazen yazılıp bazen yazılmadığı durumlar oldukça fazladır, örneğin 𐰘𐰼 = 𐰘𐰃𐰼 *jir,* 'yer, toprak, ülke'; 𐰋𐰼𐱅𐰢 = 𐰋𐰃𐰼𐱅𐰢 *birtim,* 'verdim' ve aynı kökten yapılan diğer biçimler; 𐰋𐰃𐱁 *bis,* 'beş' ve 𐰋𐱁𐰉𐰞𐰶 II,14 *bišbalyq,* özel isim olarak Beşbalık ('Beş Şehir'); 𐰘𐱅𐰃 = 𐰘𐰃𐱅𐰃 *jiti,* 'yedi'; 𐰘𐰏𐰼𐰢𐰃 = °𐰏𐰃𐰘 *jigirmi,* 'yirmi'; 𐰠 = 𐰃𐰠 *il-* 'halk, ülke, imparatorluk' ve bu tabandan yapılmış kelimeler; Orhon Yazıtlarında her zaman 𐰚𐰃 şeklinde, Yen. XXIV, 74' de ise 𐰃𐰚𐰃 şeklinde yazılan *iki,* 'iki'; Orhon yazıtlarında hep 𐰃𐱅𐰓𐰢𐰔 I,20'de ise 𐱅𐰓𐰢𐰔 şeklinde yazılan *itdimiz,* biz yaptık, ettik'; I,62'de 𐰚𐰇𐰠𐱅𐰏𐰤, diğer yerlerde her zaman 𐱅𐰃𐰏𐰤° şeklinde yazılan *kül tigin* vb. Bu durumlarda akraba dillerin çoğunda *ä (e),* bazen de *i* sesi vardır, örneğin *äl, el, il* biçimlerinin tümü de geçerlidir, anlamı da 'halk, topluluk'. Yazıtlarımızın diyalektinde kuşkusuz, iki biçimin fark gözetilmeden kullanılmış olması hiç de akla yakın görünmüyor; örneğin 𐰘𐰼 yazılışı *jär,* 𐰘𐰃𐰼 yazılışı da *jir* şeklinde bir okunuşu gerektiriyor olmalıdır. Bu konuda ben, — 𐰃 işareti, ister °𐱅𐰃 *ti,* 'demek, söylemek' kelimesindeki gibi yazılmış olsun ister 𐱁𐰃𐰓 *äsid,* 'işit, dinle' kelimesinin ilk hecesindeki gibi yazılmamış olsun — diyalektin ne *ä* ne de *i,* fakat (İngilizce *fat* kelimesindeki *a* sesine yakın olması gereken) *ä* ile *i* sesi arasında üçüncü bir ara sese sahip olduğunu kabul etmeye kendimi daha yakın hissediyorum; tıpkı (Türk ağızlarının fonetik ıskalasına göre) *o* sesinin *a* ve *u* arasında bir ara ses olması, *o* ve *u*'nun *i* ile karşılaşmasından da *ö* ve *ü*'nün ortaya çıkması gibi bir olay burada da söz konusu olabilir: Şu halde bu ses, şu ya da bu tür bir *e (é)* (yahut belki de *y*'ya benzeyen karışık bir *e*?) olmalıdır.
S. 16 Özel bir işaret bulunmadığı için bu ses, bazen *ä* bazen de *i* ile gösterilebilir.[1] Düşündüğümüz *é*'yi her zaman tutarlı olarak pek kullanamayacağımız için, şimdilik bu var sayımı, transkripsiyon yaparken, göz önüne almak cesaretini gösteremiyorum; ama, yazıtlarda bulunanların dışında da doğru bir fonetiğin saptan-

[1] Sonuç olarak, acaba Türk ağızları, en başlarda, sonradan *ä* ile ya da *i* ile kaynaşmağa elverişli böyle bir sese sahip olmuşlar mıdır? Kuman dilinde, *ä*'den ve *i*'den farklı bir *e* bulunma olasılığı için, bk. *Codex Cumanicus, ed. Comes Géza Kuun (budapestini 1880),* s. XC ve dev. Ayrıca krş. Radloff'un *Internationale Zeitschr. II,* s. 23 ve dev.; ancak burada *é*'nin var olma olasılığına doğrudan doğruya değinilmiyor.

masını gerçekleştirilemez bir iş olarak görmediğimden, *jir* ve *j'r* örneklerinde olduğu gibi ᛚ işaretinin kimi zaman yazılı, kimi zaman da boş kaldığı biçimler için *i*'yi kullanıyorum. Ama, ᛚ 'yi içeren yan biçimlere rastlanmıyorsa, *ªsid* kelimesinde yaptığım gibi transkripsiyonu *ä* ile yapıyorum.[2]

Diftongların belirtilmesi konusu için de ilerdeki *j* (D, 9, 3) ve *b* (ò, ✗) başlıklı bölümlere bakınız.

Ü n s ü z l e r

Ünsüzlerle ilgili olarak, bunlardan birçoğunun, bazıları art damaklı ünlülerle (*a, o, u* ve çok zaman *y*), bazıları da damaklı ünlülerle (*ä, ö, ü* ve *i*) birlikte kullanılabilen, birbirinden farklı iki grup ünsüz işareti bulunduğunu yeniden hatırlayalım. Ünsüzün kendi sesi, durumlardan pek çoğunda, kuşkusuz hep aynı kalmıştır; örneğin ◊ *tª* işaretindeki *t*, h *tä* işaretindeki *t*'den, ò *bª*'daki *b* de, ✗ *bä*'deki *b*'den farklı bir ses vermemiştir. Ama yine de bugünkü Türk dillerinin çoğundaki gibi, ⸢ (yan biçimleri ◁ , ↓) ve ᛁ işaretlerinin verdiği art damak sesleri ile ᛃ (ᚡ) ve ᛈ işaretlerinin verdiği damak sesleri arasında belirgin bir farkın önceleri de bulunduğuna şüphe yoktur. Bunun için transkripsiyon yaparken değişik işaretler kullanıyor ve birincileri *q* ve *γ* ile, ikincileri de *k* ve *g* ile gösteriyorum. Ayrıca, *l* sesi veren ᛁ ve Y işaretleri, bu günkü Türk dillerinin çoğunda hâlâ rastladığımız iki ayrı sesin, yani *ł* ve *l*'nin karşılığı olmuşlardır; transkripsiyonda bunları da birbirinden ayırmayı yararlı gördüm.[1] Orhon yazıtlarında, özellikle de çok özenli yontulmuş I. Anıtta, yukarda sözü edilen iki ünsüz grubunun birbiri yerine kullanıldığı durumlara çok seyrek rastlıyoruz (şu anda, | *s²* *ve* ᚺ *n²* işaretlerinin kullanımını çoğu kez etkileyen bazı özellikler bir yana bırakılmalıdır; bunun için ilerdeki bölümlere bakınız). İşte bunların örnekleri : I,63'deki ᛇ ✗ ᚺ ≫ ᚺ , II,11'de ᛇ ≫ ᚺ ≫ ᚺ biçiminde; I,59'daki ᛚ ✗ ᛁ ◊ ᚺ ise I'53'te ᛚ ≫ ᛁ ◊ ᚺ biçiminde yer alıyor; öte yandan *Inscr. de l'Orkhon*'un 'tipografik kopyasında, örneğin I,59'da geçen ᛚ ⅄ ◊ ᛁ ᛈ | , I,68'deki ᚺ h ◊ ᛁ ve I,70'deki h ᛁ D > ◊ biçimleri S. 17

[2] Radloff, birçok kez gönderme yaptığım *Denkm. Kül T.* adlı eserinde, s. 1 ve dev., aynı olaya değinmiş ve şu görüşü ileri sürmüştür : ᛚ işareti, yalnızca *y, i* seslerini değil, aynı zamanda kelimenin başında ve ilk hecesinde yer aldığı zaman *ä* sesini de verebilir. Bu nedenle Radloff, transkripsiyonu her yerde *jär, äl,* vb. şeklinde yapmaktadır (ama *bilgä,* vb. ?) Ben, bu görüşün doğruluğundan kuşku duymaktayım. Özellikle de, ᛚ ile yazılı olmayan *ä* arasındaki dönüşümün yalnız bir grup sözcük için geçerli olduğunu göz önüne almalıyız; zira ilk hecelerinde gerçekten de *ä* sesi bulunan ve bu sesin varlığı gerekli, hatta zorunlu görünen, ama ᛚ işaretine yazılı biçimde hiç rastlanmayan pek çok kelime vardır. Sonuç olarak, örneğin okunuşu *jär* olsaydı neden Ƴ ᛚ 9 diye yazılıyor? Bu durumda uygun yazış biçimi Ƴ 9 olurdu ve *jär* diye okunurdu, oysa kelimede ᛚ işaretinin bulunuşu, yanlış okunduğunu gösteriyor.

[1] Bu sesler için krş. Radloff, *Phonetik,* s. XVI-XVIII ve § 148 ve dev.

bir okuma yanlışlığı sonucu böyle gösterilmişlerdir, oysa şöyle okunmaları gerekiyordu : 𐰋𐰃𐰠𐰏𐰀, 𐰴𐰢𐰃𐰽, 𐰋𐰃𐰠𐰏𐰀.

Bu tür karıştırmalara Yenisey yazıtlarında, 𐰼𐱅𐰢 *ärtim* için 𐰼𐰇𐰢 biçiminin kullanılmış olması ve daha pek çok benzerlerindeki gibi, çok daha sık rastlıyoruz.

Ayrıca, ünsüzlerden *q, k, t, b, j, s, č,* çok seyrek olarak da *n, m, š*'nin ve yalnızca Çinceden alınmış kelimeler için geçerli olmak üzere *l*'nin kelimelerin başında yer alabileceğini; buna karşılık *γ, g, d, ṅ, r, z* ve olasılıkla da *p*'nin hiçbir zaman kelime başlarında kullanılamadığını belirtelim. Eğer yazılı bir kelimenin başında bu seslerden birine (ya da *nd, nč, ld* gruplarından birine) karşılık olan bir işaret görürsek, işaretin önünde sezinletilmiş bir ünlü bulunması gerektiğini (yukardaki açıklamaya bakınız) anlamalıyız; ancak, geriye kalan ünsüzler

S. 18 için durum bu kadar açık değildir. Buna karşılık, aralarında *γ, g, d*'nin de bulunduğu basit ünsüzlerin hepsinin, kelime veya taban sonlarında yer alabilecekleri gibi gövde içinde de bulunabileceğini vurgulayalım.

Eklerin başındaki *t* ve *d*'nin kullanımı sorunu ile ilgili olarak birçok güçlükle karşılaşıyoruz; burada, bazı durumlarda yapay bir şeylerin bulunabileceği akla geliyor; ancak yine de yazının konuşma dilinin temel niteliklerini yansıtmadığını söyleyemeyiz. [1]

Ünsüzlerin çift kullanımına da 𐰃𐰠𐰠𐰏 *illg* kelimesi örnek gösterilebilir (*il*, 'topluluk, imparatorluk' + *-lig* eki). Bununla birlikte, benzer durumlarda ünsüz çiftlemesi çoğu zaman yapılmamaktadır.

Şimdi çeşitli ünsüz işaretlerini daha yakından inceleyelim.

𐰴, 𐰶, 𐰸.

𐰴 işareti, art damaklı patlamalı soluklu *q* sesinin işareti olup (bk. yukarda s. 17) art damaklı *a, o, u, y* ünlülerinden herhangi biriyle bir arada kullanılabilir; örnekler : 𐰴𐰍𐰣 *qaγan*, 'kağan, han'[2], 𐰸𐰆𐱃 *qut* 'kul, köle, esir', 𐰴𐰞𐰢𐰽 *qylmys*, 'kılmış, kıldı'; 𐰴𐰍𐰣𐰴𐰀 *qaγanqa*, 'kağana, hana', 𐰖𐰔𐰴𐰀 *yzyqa*, 'yaylaya' kelimelerindeki yaklaşma hali eki 𐰴𐰀

[1] *Denkm. Kül T.*'de Radloff, soluklu (sert) ünsüzlerle sedalı (yumuşak) ünsüzler arasında, özellikle *t* ve *d*, kısmen de *q* ile *γ* ve *k* ile *g* arasında, geniş ölçüde bir karışma bulunduğunu var sayıyor; bu nedenle de transkripsiyonuna, teoriye dayalı ya da modern Türk dillerindeki biçimlere uyarlanmış bazı değişiklikler getiriyor. Ben böyle bir davranışın sağlam bir temele dayanmadığı görüşündeyim ve orijinal metinde ne varsa ona uyuyorum.

[2] I. Anıtın Doğu yüzünde, "kağanın amblemi" gibi görünen şekil, bu kelimedeki harflerin iç içe geçmesinden ileri gelmiştir.

-qa; 𐰸𐰆𐰞𐰴𐰴 *qulqᵘq*, 'kulak' (Uyg. da aynı), 𐰖𐰉𐰞𐰴 *jᵃbᵃlq*, 'korkak, fena, kötü' (Uyg. da aynı).

𐰴 'nın yanı sıra bu işaretin alternatifi olup kullanımı daha sınırlı ve ses değeri tamamen aynı olan iki işaret daha var: bunlardan biri, yalnızca (𐰃)*y*'dan önce veya sonra kullanılan 𐰶, diğeri de yalnızca (𐰆) *o, u* ünlülerinden önce S. 19
veya sonra yer alan 𐰸 (Yen. 𐰹)[1] işaretidir; örnekler : 𐰶𐰃𐰡𐰃 II, 28 = 𐰴𐰃𐰡𐰃 II,28 *qyldy*, 'kıldı, yaptı', 𐰶𐰃𐰺𐰴 I,70 = 𐰴𐰃𐰺𐰴 I,68 *qyrq*, 'kırk'; 𐰶𐰃𐰺𐰴𐰔 II,25 ve başka yerlerde = 𐰴𐰃𐰺𐰴𐰔 I,21 *qyrqʸz*, 'Kırgız'; 𐰶𐰃𐰔 *qyz*, 'kız', 𐰉𐰞𐰶𐰑𐰀 *bᵃlyqda*, 'şehirde'; 𐰸𐰆𐰞 = 𐰴𐰆𐰞 *qul*, 'kul, esir'; 𐰸𐰆𐰯 II,39 ve başka yerler = 𐰴𐰆𐰯 I,39 *qop*, 'çok'[2]; 𐱃𐰸𐰆𐰔 çok rastlanıyor = 𐱃𐰆𐰴𐰔 II,41, 49, Yen. XXV, 8, 324'de ise 𐱄𐰆𐰴𐰔 *toquz*, 'dokuz'; 𐱃𐰸𐰃𐱃𐰑𐰢 I,42 = 𐱃𐰆𐰴𐰃° I,43 *toqytdʸm*, 'yontturdum, taş üstüne oydurdum'; 𐰉𐰆𐰖𐰺𐰸𐰃 *bujᵘruqy*, 'onun buyruğu'.

𐰚, 𐰜.

𐰚 işareti, patlamalı damaklı *k*'dir ve damaklı *ä, i, ö, ü* ünlülerinden her hangi biri ile birlikte bulunabilir; örnekler : 𐰚𐰠𐱅𐰃 *kᵃlti*, 'geldi', 𐰚𐰃𐱁𐰃 *kiši*, 𐰚𐰃𐰾𐰃 *kisi*, 'kişi, insan', 𐰚𐰇𐰠𐱅𐰃𐰏𐰤 *kül tigⁱn*, özel isim 'Gültekin', 𐰚𐰇𐰚 *kök*, 'mavi', 𐰚𐰇𐰤 *kün*, 'köle, esir', 𐰘𐰃𐰼𐰚𐰀 *jirkä*, 'yere, ülkeye', 𐰋𐰏𐰠𐰚 *bᵃglik*, 'beylik, prenslik, asalet'.

𐰚 'nin yanı sıra tamamen aynı ses değerine sahip olan 𐰜 işaretine rastlı- S. 20
yoruz (Yen.'de 𐰝 biçimindedir; krş. Donner, *Wörterverzeichniss*, s. 24), ama bu işaret yalnızca (𐰇) *ö, ü*'den önce ya da sonra yer alabilir ve bu açıdan art damak ünsüzü 𐰸 ile bir paralellik gösterir[1]; örnekler : 𐰜𐰇𐰚 I,38 (Yen. V, 81'de (𐰝𐰇𐰚 ; krş. *Donner, a.e.* s. 18) = 𐰚𐰇𐰚 *kök*, 'mavi'; 𐰜𐰇𐰠𐱅𐰃𐰏𐰤 I,15, 56 = °𐰠𐰇𐰚 *kül tigⁱn*, özel isim; 𐰜𐰇𐰤 I,33, 37 = 𐰚𐰇𐰤 II,34, 37

---

[1] Bu iki işaretin önündeki veya arkasındaki ünlü, ister 𐰃, ister 𐰆 olsun, yazılı olmadığı zaman, ünlüyü küçük boyutla üstte yazmak yerine, transkripsiyonda 𐰶 işaretini *qy, yq*; 𐰸 işaretini de *uq* vb. ile gösteriyorum.

[2] Çok sık rastlanan bu kelimenin her yerde aynı anlamı vermemesi mümkündür. Ama yine de, kullanıldığı yerlerin pek çoğunda *çok* anlamına gelir ve diğer diyalektlerin damaklı ünlü ile kullandıkları *qöp*'e tekabül eder. Damaklı ve art damaklı ünlülerin dönüşümüne Türk dillerinde rastlamak, çok seyrek olmasına karşın, imkansız değildir (örneğin, krş. I,30, 50'deki 𐰘𐰇𐰏𐰼𐰇 *jögᵉrü*— Doğu Türkçesi ve Osmanlıcadaki *joqary*, 'yukarı'). İsimle birlikte olduğu zaman *qop* kelimesi büyük bir sıklıkla ondan sonra yer alır ('herkes' anlamına gelen *jimä, qamyy* için de aynı şey söz konusudur) ve yazıtlarımızdaki kullanımı çok kısıtlı olan çokluk eki *-tar, -lär*'in yerine geçer. Radloff, *Denkm. Kül T.*'de *qop* kelimesini *"sich erhebend"* (yükselip, yükselerek) diye çeviriyor; dolayısıyla bunu, kelime **qopup* imiş gibi, zarf fiil olarak algılıyor; öte yandan, (aynı eser s. 8, notta) bu kelimenin Farsça *xūb* "gut gewirkt" (iyi çalışılmış, güzel) kelimesine karşılık olabileceği yönünde bir başka açıklamayı da mümkün görüyor. Ben bunların hiçbirine katılamıyorum: biçim güçlükleri bir yana, birinci görüş belki çok küçük sayıdaki durumlar için geçerli olabilir; ayrıca, öyle görünüyor ki metinlerimizde Farsçadan alınmış kelime de bulunmuyor.

[1] Transkripsiyonda 𐰇 'sü olmayan 𐰜 için *ük, kü*, vb. biçimlerini kullanıyorum; krş. s. 19, not 1.

kün, 'güneş, gün'; ⵖ ᚠ ᚺ I,45 = ⵖ ᛃ ᚠ II,71 *ök^üš* 'birçok, çok sayıda'; ᛯ ᚺ ᚻ ᚠ I,47 = ᛯ ᛃ ᚠ ᚴ ᚠ I,47 *ötük^än,* Türklerin "doğdukları orman" anlamına gelen sıfat veya özel isim (bk. çeviri); | ≫ ϒ ѡ ᚺ ϑ I, 39 = | ≫ Ч ѡ ᛃ [ᚠ ϑ] II, 39 *jük^ünd^ürm^is,* 'eğdirtmiş, eğdirdi'; ᚺ ϒ ᚠ ᚻ *türk* [2], 'Türk'; ᚺ × ≫ Y ᚠ ♆ *bilm^ädük,* 'bilgisizlik, cehalet'.

ʾıʿ, ᛈ.

Daha önce sözünü ettiğimiz *q* ve *k* soluklu seslerine paralel olarak *g* sesini veren iki işaret vardır; bunların biri *γ* ile gösterdiğim ve yalnızca art damak ünlüleriyle birlikte kullanılabilen ʾıʿ , diğeri de *g* ile gösterdiğim ve damak ünlüleriyle birlikte olan ᛈ işaretidir. Bu seslerin hiçbiri kelimelerin başında bulunamaz, ama bunlara diğer yerlerde pek sık rastlanır ve çok zaman da akraba dillerin *q* ve *k*'sine tekabül ederler, ancak, modern dillerde bu sesler bazen değişmiş veya düşmüş de olabilirler;[3] örnekler :) ʾıʿ ᛋ *q^aγ^an,* 'kağan, han', ᚠ ʾıʿ *^aγγ,* 'zenginlik', ᚠ ʾıʿ D *j^aγγ,* 'düşman'; ᛯ ᛈ ᚠ ᚻ *tig^in,* 'prens', ⅃ ᛈ Y ᚠ ♆ *bilgä,* 'bilge', ᚠ ᛈ ᚻ *t^ägi,* (yaklaşma halinden sonra) '....ye dek, ...ye kadar'; ʾıʿ ♆ *t^aγ,* 'dağ', ʾıʿ ᛏ ᛋ *q^ap^yγ,* 'kapı' (Uyg. *qapuq,* Osm. *qapu);* ᛈ ♆ *b^äg,* 'bey, prens, şef', ᛈ ᚻ ᚠ ♆ *bit^ig,* 'yazı' (Uyg. *bitik*), ᛈ Y ᚠ ♆ *bil^ig,* 'bilgi, akıl, bilgelik' (Uyg. *bilik);* ünlü uyumuna bağlı olmayan edat eki ᛈ ᚻ *-t^äg,* 'gibi', örneğin ᛈ ᚻ ᚠ ϒ ᚠ ♆ *bürit^äg,* 'kurt gibi', ᛈ ᚻ ϶ > ⅃ *qoit^äg,* 'koyun gibi'.

S. 21 Bu sesleri içeren diğer ekler arasında en sık rastlanılanlar ʾıʿ ⅃ *-lyγ* ve ᛈ Y *-lig* ekleridir; örneğin, ʾıʿ ⅃) ʾıʿ ᛋ *q^aγ^anl^yγ* 'bir kağanı olan, kağanlı', ʾıʿ ⅃ ⵖ ʚ *b^ašl^yγ,* 'bir başı, amiri olan, başlı', ᛈ Y ᛃ ϒ *^ärk^lig,* 'erkek'. Kimi zaman da bu eklerin sonundaki *γ* ve *g,* modern Türk dillerinde az veya çok görüldüğü gibi, düşmüş olabilir; bu durumda doğal olarak ᚠ ünlüsü yazılı olarak yer alır; örneğin, ᚠ Y ᛃ ϒ *^ärkli,* ᚠ Y ᛃ ᚠ ♆ *bökli,* 'güçlü, kuvvetli, kudretli'. — Yazıtlarımızdaki ağız-özelliğinden biri de, yükleme halinin sondaki *γ, g* eki ile yapılmasıdır; örneğin, 'ordu' anlamındaki *sü*'nün yükleme hali ᛈ ᚠ | *süg,* 'orduyu' şeklindedir; diğer örnekler, ʾıʿ) ʾıʿ ᛋ *q^aγ^an^yγ,* ᛈ ᛯ ᛈ ᚠ ᚻ *tig^in^ig,* ᛈ ϒ *^är^ig,* 'eri, erkeği' (Yen. XXV, 28'de de aynı), vb. Bu ekin tarihçesini yapmağa cesaret edememekle birlikte, ben burada, Osmanlı, Azeri ve Yakut ağızlarındaki *-i* ekinin eski bir yan biçimini görmek eğilimindeyim[1]; ama buna karşılık, diğer Türk dillerinde oldukça yaygın olan *-ni* ekine,

---

[2] Aradaki *r* sesinden ötürü *k* sesi sadece bu kelimede *ü*'den etkilenmiyor. Burada iki heceli, *"türük"* biçiminde bir söyleyiş de düşünülmemelidir.

[3] Krş. Radloff, *Phonetik,* § 269, 363-364.

[1] Acaba, ünlüyle biten tabanlardan sonra gelen *γ, g* gelişerek *y, i*'nin yerine geçmiş olabilir mi? (Krş. Moğolcada *-i* yerine *-gi* ekinin kullanılması).

yazıtlarda yalnızca, *bu*'nun yükleme hali ᛚ) > ð *buny,* (ya da *bun-y*), 'bunu' örneğinde olduğu gibi, zamirlerde rastlıyoruz; bu ekin önceleri yalnız zamirlerde kullanıldığı, sonra da analoji yoluyla isimlere yayıldığı pek âlâ düşünülebilir (iyelik eklerinde yükleme hali için *-n*'nin kullanıldığı biçimlerin olağanüstü çok olmasına da dikkat ediniz; örneğin, ᛚ ᛇ ᛁ > *oγly,* 'onun oğlu'; ᛉ ᛚ ᛇ ᛁ > *oγlyn,* 'onun oğlunu' yükleme hali.) — Yazıtların dilinin diğer bir özelliği ise, fiillerin görülen geçmiş zamanının 2. şahıs teklik ve çokluk eklerinde, akraba dillerin hepsinde görülen *ń* yerine *γ* ve *g*'nin kullanılmış olmasıdır; örneğin, ᛁ ≫ ᛋ ð *bärdγ,* 'vardın, gittin', ᛁ ᛗ ᛚ ᛉ *qyldγ,* 'kıldın, yaptın', ᛈ ᚺ Y ᛚ *ölťg,* 'öldün'; ᛉ ᛁ ≫ ᛋ ð *bärdγz,* I,41, 'vardınız, gittiniz' (Radloff Atlası, lev. XXVI, 4'deki Ashete mezar taşında ᛋ ᛇ ≫ ᛋ ð *bärdńz*), ᛉ ᛈ ᚺ ᛘ *ärťg'z,* 'erdiniz, oldunuz' (Yen. XXI, 340'da ᛋ ᛇ ᚺ ᛘ *ärťń'z*). Ancak, isimlere takılan 2. şahıs iyelik eki genellikle *ń* alır (ilerde ᛇ konusu ile krş.); ama ᛈ ᚺ ᛇ [ᛚ ᛁ] [*sü*] *ńük'g,* II,22 = ᛇ ᛚ ᚺ ᛇ ᛚ ᛁ *süńukün* I,47, 'senin kemiklerin' ve ᛉ ᛈ ᛘ ᛚ ᚺ *tör'g'n,* II,23 = ᛉ ᛇ ᛚ ᛘ ᛚ ᚺ *törüń'n* I,19, 'senin türelerini' (yükleme hali) örneklerinde görüldüğü gibi *γ, g*'nin I. Anıtta bile bulunması tamamen istisnaî bir durumdur.

Sonuç olarak, buradaki tutarlılık da öylesine güçlüdür ki yazının konuşma dilinin temel biçimlerini yansıtamadığı kuşkusu da ortadan kalkıyor.[1] S. 22

ᛸ, ᚺ.

T sesi için iki işaret vardır: ᛸ (III. Anıt'ta ᛸ, Ongin'de ᛸ, Yen.de ᛸ) ve ᚺ; birincisi art damak ünlüleriyle, diğeri de damak ünlüleriyle birlikte kullanılır ama aralarında ses değeri bakımından fark yoktur; örnekler : ᛁ ᛸ *tγ,* 'dağ', ᛉ > ᛇ ᛸ *toquz,* 'dokuz', ᛸ > ᛇ ᛸ *tńut,* 'Tangut' (özel isim), ᛸ ᛁ ᛚ ᛁ *syγt,* 'ağlayıp sızlama, şikayet', ᛸ > *ot,* 'od, ateş', ᛚ ᛸ *aty,* 1° 'onun adı', 2° 'onun atı', ᛚ ᛸ ᛇ *alty,* 'altı',) > ᛸ ᛇ *altun,* 'altın'; — ᛚ ᛘ ᛇ ᚺ *täńri,* 'gök', ᛉ ᛈ ᛚ ᚺ *tig'n,* 'prens', ᚺ ᛘ ᛚ ᚺ *türk,* 'Türk', ᛘ ≫ ᚺ *täm'r,* 'demir', ᚺ ᛘ ᛚ ᚺ *tört,* 'dört', ᛚ ᚺ ᛚ 9 *jiti,* 'yedi'.

Başında *t* bulunan eklere gelince, bulunma hali (ve ayrılma hali?) için, *t, l* (*r, n*)'den sonra *-da, -dä* olağan biçimleri yerine *-ta, -tä* biçimlerini görüyoruz;

---

[1] Radloff'un *Denkm. Kül T.* s. 3'te, "kelimelerin sonlarındaki çekim eklerini belirten ᛁ, ᛈ işaretleri biraz daha farklı bir değere sahip görünüyor" dedikten sonra, transkripsiyon yaparken (benim kullandığım transkripsiyon işaretleriyle gösterecek olursak) bunları bazan *γ, g,* bazan *ń* (fiillerin 2. şahsı) ya da *ny, ni* (yükleme hali) ve bazan da *γa, gä* (Radloff'a göre yükleme hali biçiminde yaklaşma hali) şeklinde yazmasını hayretle karşılıyorum. Eğer dil burada, yazının normal olarak yansıtmak zorunda olduğu ve diğer durumlarda tutarlı bir biçimde yansıttığı seslerden ayrı seslere sahip idi ise, neden bazı durumlar için *γ, g*'ye gerek duymuştur? Bu sorunun cevabı açıkta kalıyor. Ayrıca, yazıtı taşa işleyen kişinin gerçekten hata yaptığını var sayabileceğimiz çok nadir durumlar arasında yer almıyorsa, böylesine keyfî değişikliklere baş vurulabilmesini de hiç anlamıyorum.

örneğin, 𐰖𐰆𐰞𐱃𐰀 *jołta,* 'yolda', 𐰚𐰇𐰤𐰠𐱅𐰀 *kön^{ü}ltä,* 'gönülde, yürekte', 𐰘𐰼𐱅𐰀 *j'rtä* I, 42, 'yerde', 𐰇𐰼𐰯𐰤𐱅𐰀 *örp^{ä}ntä,* 'Örpen'de' (?). — Aynı şekilde *ŧ, l, r* ve (böyle durumlarda silinerek kaybolan) *d*'den sonra gelen görülen geçmiş zaman eklerinde, *-dy, -di* yerine *-ty, -ti* kullanıldığını görüyoruz: 𐰞𐱃𐰃 ^{a}łty, 'aldı', 𐰇𐰠𐱅𐰃 *ölti,* 'öldü'; 𐰼𐱅𐰃 *^{ä}rti,* 'oldu', 𐰚𐰇𐰼𐱅𐰃 *körti,* 'körti, 'gördü', 𐰋𐰃𐰼𐱅𐰢 *birt'm,* 'verdim', 𐰇𐰠𐰼𐱅𐰢 *öl^{ü}rt'm,* 'öldürdüm'; 𐰃𐱃𐰃 yty, *(yd + ty)* 'gönderdi',
S. 23 𐰃𐰏𐱅𐰢 *ig't'm, (igit + di)* 'kaldırdım, iyileştirdim'. Ayrıca *-tuq, -tük* ve *-duq, -dük* ile yapılmış isim fiiller, örneğin 𐰉𐰆𐰞𐱃𐰸𐰃𐰦𐰀 *bołtuqynda,* 'olduğunda'; 𐰋𐰃𐰼𐱅𐰜 *birtük,* 'verilmiş, bağış'.

𐰑, 𐰓.

D'nin işaretleri, art damak ünlüleriyle kullanılan 𐰑 ve damak ünlüleriyle kullanılan 𐰓 işaretidir. Ses olarak kelimelerin başında hiç kullanılmaz, ama genellikle gövde içinde, seyrek olarak da kelime sonlarında yer alır; örnekler : 𐰑𐰴 *^{a}d^{a}q,* 'ayak' (Uyg. *adaq,* Doğu Türkçesi, Osm. vb. *ajaq*), 𐰓𐰏𐰇 *^{ä}dgü,* 'iyi' (Uyg. *ätkü* ya da *ädgü);* 𐰖𐰑𐰍 *j^{a}d^{a}γ,* 'yaya, piyade' (Uyg. *jadaq,* Doğu Türkçesi *jajaq,* Osm. *jaja*), 𐰉𐰆𐰑𐰣 *bud^{u}n,* 'halk' (Uyg. *budun* ya da *pudun*), 𐰃𐰓𐰃 *idi,* 'sahip, efendi, üstad'; 𐱁𐰑 *š^{a}d,* I.27, 24, 14, vb. 'Şad unvanı' (bk. Çeviri); 𐰾𐰃𐰓 *^{ä}sid,* 'işit, dinle', 𐰇𐰓 *öd,* 1° 'zaman', 2°'öd, safra'.

Bu işaretlerin ses değeri, bazı eklerde daha açık bir biçimde görülür; bunlardan birincisi, bulunma hali (ve ayrılma hali) için kullanılan 𐰑𐰀 *-da,* 𐰓𐰀 *-dä* ekidir (yukardaki *t* konusu ile krş.) örneğin, 𐱃𐰍𐰑𐰀 *t^{a}γda,* 'dağda', 𐰉𐱁𐰑𐰀 *b^{a}šda,* 'başta, zirvede', 𐰖𐰆𐰺𐱃𐰑𐰀 *yurtda,* 'yurtta, kulübede, çadırda', 𐰉𐰞𐰴𐰑𐰀 *b^{a}łyqda,* 'şehirde', 𐱅𐰭𐰼𐰃𐰓𐰀 *t^{ä}ñridä,* 'gökte', 𐰘𐰃𐰼𐰓𐰀 *jirdä* 'yerde, ülkede' (= 𐰘𐰼𐱅𐰀 *j'rtä,* s. 22); diğeri de görülen geçmiş zaman (ya da şimdiki zaman hikâyesi) eki 𐰑𐰃 *-dy,* 𐰓𐰃 *-di*'dir, örneğin, 𐱃𐰆𐱃𐰑𐰃 *tutdy, 'tuttu',* 𐰃𐱅𐰓𐰃 *itdi,* 'etti, yaptı', 𐰆𐰲𐰑𐰃 *učdy,* 'uçtu', 𐰉𐰽𐰑𐰢 *b^{a}sd'm,* 'bastım, saldırdım, 𐰉𐰆𐰔𐰑𐰢 *buzd'm* 'bozdum, dağıttım, yıktım', 𐱅𐰏𐰓𐰃 *t^{ä}gdi,* 'değdi, erişti, saldırdı', 𐰉𐰺𐰑𐰃 *b^{a}rdy,* 'vardı, gitti' (başka kelimelerde *r*'den sonra genellikle *t* kullanılıyor), 𐰆𐰑𐰃𐰢𐰑𐰢 *udym^{a}d'm,* 'uyumadım' 𐰋𐰃𐱅𐰃𐰓𐰢 *bitid'm,* 'yazdım'; ayrıca, *-duq, -dük* ile yapılan isim fiillerde de bu işaretlere rastlanıyor, örneğin, 𐰆𐰲𐰑𐰸𐰑𐰀 *učduqda,* 'uçtuğunda, uçunca', 𐱅𐰏𐰓𐰜 *t^{ä}gdük,* 'saldırı', 𐰋𐰃𐰠𐰢𐰓𐰜 *bilm^{ä}dük,* 'bilmezlik, cehalet'.

T ve *d* sesleri için ayrıca 𐰦 , 𐰡 . işaretleri ile de karşılaştırma yapınız.

𐰯.

Kelimedeki ünlülerin cinsine bağlı olmaksızın bu işaretin her zaman *p* sesi verdiğine hiçbir kuşku bulunmamaktadır. 𐰯 işareti en çok kelime sonlarında,

özellikle de, bütün Türk dillerinde olduğu gibi *-p* ile (aynı zamanda *-pan, -pän* ile) biten zarf fiillerde, alabildiğince sık görülür, [1] örneğin, 𐰯𐱃𐰆𐱃 *tuᵒpᵒ,* S. 24
)𐰯𐱃𐰆𐱃 *tuᵒpᵃn,* 'tutup, tutarak', 𐰯𐰞 *ᵃlᵒp,* 'alıp, alarak' (𐰃𐰢𐰼𐰃𐰋𐰃𐰞 *ᵃly birm'š* deyimindeki *aly* başka bir zarf fiil biçimidir; bk. s. 11), 𐰯𐰞𐰆𐰉 *bolᵒp* ya da *-ᵘp,* 'olup, olarak' (bk. s. 14), 𐰯𐰠𐰚 *kᵃlip,* 𐰤𐰯𐰠𐰚 *kᵃlpᵃn,* 'gelip, gelerek', 𐰯𐰃𐱅 *tip,* 'deyip, diyerek', vb. Ayrıca 𐰯𐰞 *ᵃlp,* 'alp, cesur, kahraman', 𐰯𐰆𐰸 *qop,* 'çok' (bk. s. 19).

Kelimelerin gövdelerinde de 𐰯 işaretine oldukça sık rastlanır, örneğin, 𐰖𐰸𐰯𐰃𐰸 𐰼𐰢𐰤𐱅 *tᵃm'r qᵃpᵒyqᵃ,* 'demir kapıya', 𐰖𐰯𐱃 *tᵃpa,* 'karşı', 𐱅𐰇𐰯𐰇𐱅 *tüpül,* 'Tibet'.

Buna karşılık *p* sesi, Türk ve Moğol dillerinin çoğunda olduğu gibi burada da kelime başlarında yer almaz görünüyor; böyle durumlarda baştaki *p* yerini *b*'ye bırakmış olmalıdır (özellikle kuzeydeki bazı Türk dillerinde bu gün kelime başlarında bulunan *p* sesi, eskiden kalma bir izi değil, aksine daha sonraki bir gelişmeyi akla getirmelidir). 𐰯 işaretinin kelime başlarında yazılı olduğu biricik örnekler yalnızca ulus isimleridir : I,37, II,37'deki kimlere ait olduğu bilinemeyen iki isim 𐰢𐰺𐰆𐰯 : 𐰺𐰯 , I,22'deki 𐰤𐰢𐰖𐰯 (bunu I,28, 40, II,30, 39'daki 𐰢𐰖𐰯𐰢𐰇𐰲 ile karşılaştırınız) ve buna akraba olması gereken II,45'deki [)] 𐰤𐰺𐱃𐰖𐰯 . Bu kelimelerdeki *p*'den önce, mutlaka, yazılı olmayan bir *a* ünlüsü geldiğine kuşku yoktur : *ᵃpᵃr ᵃpurᵒm, ᵃpᵃmᵒz* [2], *ᵃpa tᵃrqᵃ[n].*

𐰉, 𐰋 (𐰌).

B sesi için iki işaret bulunuyor : art damak ünlüleriyle kullanılan 𐰉 (bu işaretin Yenisey yazıtlarındaki değişkenleri için Bk. s. 9) ve damak ünlüleriyle kullanılan 𐰋 (I,70'de 𐰌, III. Anıtta 𐰋, Ongin yazıtlarında 𐰌, 𐰌 biçiminde yer alıyor; Yenisey yazıtlarında 𐰍 ve 𐰌 biçiminde göze çarpan iki işaretin ses yönünden bazı farklılıklar taşıyıp taşımadığını bilmiyorum; hatta, bunların 𐱁𐰌𐰍 XVIII, 73, *b's̆* ya da *bᵃs̆,* 'beş' örneğinde olduğu gibi birleşik biçimine de rastlıyoruz; krş. Donner'in *Wörterverz.* s. 7 ve dev.) Önceki bölümde sözü edilen *p* sesinin aksine *b* sesi, kelimelerin başında çok sık olarak yer alır; örneğin, 𐰆𐰉 *bu,* 'bu', 𐰤𐰑𐰆𐰉 *budᵘn,* 'halk', 𐰃𐰢𐰞𐰆𐰉 *bolmᵒs,* 'olmuş', ayrıca aynı kökten değişik fiil biçimleri, 𐰃𐰑𐰺𐰉 *bᵃrdy,* 'vardı, gitti', 𐱁𐰉 *bᵃs̆,* 'baş'; S. 25

[1] Örneğin bk. Mirza Kasem-Beg'in *Gramm.d.türk. - tatar. Sprache, Leipzig 1848,* s. 140 ve dev., § 312-317.

[2] Bu *ᵃpa-* tabanı yalnızca 𐰲𐰇 *čü-,* ya da daha doğrusu *ᵘčü-* tabanı ile birlikte *ᵘčüm ᵃpam* ve *ᵘčüm'z ᵃpamᵒz* biçimlerinde yer alıyor; buradaki *-m* ve *-m'z, -mᵒz* ekleri birinci şahıs tekli ve çoklu iyelik ekleri olmalıdır. Bu kelimelerin tam anlamını bilmiyorum ama bunların 'atalarım, dedelerim, atalarımız, dedelerimiz' gibi bir anlam taşıdığına şüphe yoktur. (Radloff, *Denkm. Kül T.*'de bu kelimelerin çevirisini vermiyor.)

ᕪ ᛟ *b²g,* 'bey, prens', ᛉ ᚨ ᛟ *bir,* 'bir', ᛇ Y ᛉ ᚨ ᛟ *birlä,* 'ile, birlikte', ≫ h ᛉ ᚨ ᛟ *birt̃m,* 'verdim', ᕪ ƙ ᚨ ᛟ *bit̃g,* 'yazı', ᚨ ᛉ ᚠ ᛟ *büri,* 'kurt'.

Sonu bir genizli ile biten taban hecelerinde *b*'ye rastlanması, Orhon yazıtları için özellikle dikkate değer bir özelliktir; zira Osmanlıca gibi güney dilleri hariç Türk dillerinin (Uygurca dahil) hepsi böyle durumlarda *b*'yi *m*'ye dönüştürmüşlerdir. Şu halde bu husus, dilimizin eskiliğini gösteren iyi bir kanıttır, ancak güney Türk dillerinin daha yakın bir akrabası olduğunu tartışmasız bir biçimde kanıtlamaya da yeterli bulunmamaktadır. [1] Karşılaştığımız örnekler ᚨ) > ᑯ *buny,* 'bunu; > ᑯ *bu*'nun yükleme hali', ᛇ ᴗ > ᑯ *bunda,* 'burada, bunda, burası', bulunma hali ve zarf' (Uyg., Çağ., vb. *muni, munda,* Osm. *buny, bunda*); ᛏ ᚴ ᚨ ᛟ *bin'p,* 'binip, binerek' (Uyg., Çağ., vb. *min-,* Osm. *bin-*); ᛌ ᚨ ᛟ (ᚦ ᚨ ᛟ Yen. III, 187, ᛌ ᚨ ᛟ XIX, 10) *biṅ,* 'bin' (Uyg., Çağ., vb. *miṅ,* Osm. *biṅ*); ᚠ ᕪ ᛌ ᛟ *b²ṅgü* 'sonsuz, ebedi', ᛘ ᛜ ᚠ ᕪ ᛌ ᛟ *b²ṅgü t²š,* "ebedî taş", anıt'; Yenisey Yazıtlarında ise (XXI, 166'daki ᛇ ≫ ᚠ ᕪ ᛌ ᛟ ? ve XXIX, 29'daki ᚠ işareti yerine > işaretinin kullanıldığı > ᕪ ᛌ ᛟ ?) 'ebedî, anıtsal kaya' anlamına gelen şu terkibi görüyoruz : ᛇ () ᚺ ᚴ ᚠ ᛌ ᛟ *b²ṅgü q²ja,* XXXII, 1, Tötterman'ın *Fünf Suljckinschriften, Helsingfors 1891* kitabındaki IX. levhanın üst kısımları = ᛇ ᑫ ᚺ ᚠ ᛌ ᛌ ≫ *m²ṅkü q²ja,* Tötterman'ın aynı eseri, lev. V, VIII, 3 (aslında bu kelime *m*'yi kullanan dillerden başkasında görülmüyor, Uyg. ve Çağ'da *mängi,* Altaycada *möṅkü;* Moğolca *möngke* ile krş.); ayrıca, şu örnekleri de verebiliriz : I'52'deki ᛌ > ᑯ *buṅ,* 'acı, zahmet, üzüntü', I,50, II,13, 64, 66'daki ᚴ ᛊ ᛌ > ᑯ *buṅs²z* ve Yen. XIX, 213'deki ᛃ ᚨ | ᛌ > ᑯ *buṅsyz,* 'zahmetsiz, acısız' (Uyg. *munq, munqsuz,* Çağ. ve Yakutça *mung,* Osm. 'bunalmak' anlamındaki *buṅal-* ile krş.). [2] Bu kurala uymaz görünen

S. 26 tek kelime ᚴ ≫ m²n, 'ben', ᛇ ᛌ ≫ *m²ṅa,* 'bana' kelimesidir; ama Yen.de ᚴ ᛟ *b²n* olarak geçiyor; Bk. Donner'in *wörterverz.* s. 12'deki alıntıları, (krş. Osm. *bän, baṅa*). Ayrıca II,24'deki) ᑯ ᛋ ᛜ ᚨ ᛌ ᛌ *k²nüt²rb²n* = I,20'deki) ≫ ᛋ ᛜ° *-t²rm²n,* 'bir yer ismi' ile de karşılaştırma yapınız.

Kelimelerin gövdesinde veya sonundaki *b* için de şu örnekleri verebilirim: ⅄ ᛁ ᑯ ᛜ *t²by²č,* (Uyg. *tapqač*) 'yüce, Çinli', ᚺ ᛇ ᑯ ᚦ *j²bt²q,* kötü, kalleş' (Uyg *jabtaq, javtaq*), ᚴ ᑯ ᚦ *j²b²z,* 'zayıf, kötü' (Uyg. *jabuz, javus,* Doğu türkçesi ياوز *javuz,* Osm. ياوز *jauz*), ᚨ ᑯ ᛊ *s²by,* 'onun mesajı, onun buyruğu' (onun ünü, şöhreti değil!) (Uyg. *sab sav, sau*), ᑯ > ᛊ *sub,* 'su' (Uyg. *sub, suv),* ᛇ × ᛟ *²bdä,* 'evde', ᚴ ᚨ ᛟ *²bin,* 'onun evini, yükleme hali' (şu halde *äb,* 'ev' =

---

[1] Örneğin krş. J. Schmidt : *Die Verwandstchaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen, Weimar 1872,* s. 19 ve dev.

[2] Radloff, *Denkm. Kül T.,* s. 8, not 3'te *buṅ* ve *buṅsaz* (o böyle okumuş) kelimelerini şöyle açıklıyor : "eine aus China zuerhaltende kostbare Waare" (yani, Çin'den alınabilen değerli eşya). Böyle bir açıklamanın mümkün olamayacağı II,13, 64 ve Yen. XIX, 213'te açıkça görülüyor; ayrıca, Yen. XIX, 213 kelimenin *buṅsyz* diye okunacağını ve olumsuzluk eki *-syz* ile yapıldığını da gösteriyor.

Uyg. *äp, äb, äv,* Osm. *äv*), [runic] *sᵃb'n'p,* 'sevinip' (Uyg. *säbin-, sävin-,* Osm. *sävin-*). Bu kelimelerden bazıları ile ilgili olarak, bir ünlüden sonra gelen *b*'nin *v* (*w*) sesi çıkartıp çıkartmadığı sorusu akla gelebilir; fakat, daha yeni ağızlarda *v*'nin karşılığı olan eski *b* biçiminin o zamanlar *b* olarak telâffuz edilmiş olması daha muhtemeldir. [1]

[runic], [runic], [runic].

Bu üç işaretten gerek art damak ünlüleriyle birlikte kullanılan [runic] işareti gerek damak ünlüleriyle kullanılan [runic] işareti (Yen. XXXVII'deki [runic] ?), *j* (yani ünsüz *i*) sesi verirler; kelimelerin başında yer aldığı zaman işareti, çok zaman karışık ünlü *y*'nın önünde de kullanılabilir. Bu iki işarete, kelimelerin veya hecelerin başında çok sık rastlanır; örneğin, [runic] *jᵃyy,* 'düşman', [runic] *jᵃyᵖz,* 'yağız, kara', [runic] *jᵃzy,* 'ova, yayla', [runic] *jᵃš,* [runic] 'yaş' 2° 'göz yaşı', S. 27
[runic] *jᵃrᵃtmᵖs,* 'yaratmış, kurmuş, düzenlemiş' [1], [runic], [runic] (Yen. [runic]) *joq,* 'yok', [runic] *jurtda,* 'yurtta, çadırda'; [runic], [runic] *jir,* 'yer, toprak, ülke', [runic], [runic] *jigirmi,* 'yirmi', [runic], [runic] (Yen. XXXVII, 43'teki [runic] ?) *jiti,* 'yedi', [runic] (Yen. XXXVII, 110'daki [runic] ?) *jüz,* 'yüz'; ([runic]) [runic] *jyl(qa),* 'yıl(da)', [runic] (Yen. XXXVII, 172 [runic] ?) *jylqy,* 'at sürüsü', ([runic]) [runic] *jyš(qa),* 'orman(a), orman(da)', [runic], [runic] *jymšᵃq,* 'yumuşak, esnek'. Kelimelerin başında *y, i*'nin önündeki *j* sesi çok nadir olarak düşer, örneğin, [runic] *yrᵃq,* 'uzak' (*jyraq* değil); oysa modern diyalektlerde bu olay sık görülür. [2] Her iki işaretin kelimelerin içinde kullanılmasına da şu örnekleri vereceğim : [runic] *bujᵘruq,* kumanda, subay', [runic] *bᵃšlᵃju,* 'başlayıp', [runic] *ydmᵃjn,* 'göndermeyeceğim', [runic] *tijn,* 'diye, için'.

[runic] işareti hece sonlarında *i*'li bir diftongun son öğesi olarak göze çarpar, örneğin [runic] *aj* (*ai*), 'ay' (bu kelime, yazıda, daima diğer kelimelere ekli bulunur : [runic] I,57 *ᵃj ᵃrtuqy,* 'bir aydan fazla' (örn. bir ay dört gün), [runic] II, 48 *bis'nč ᵃj,* 'beşinci ay'), [runic] *baj,* 'zengin', [runic] II,5,

[1] Kelimelerin Uygurca biçimleri için krş. Radloff, *Das Kudatku Bilik, I, St. Pétersb. 1891,* s. LXXXIX. Acaba, Tötterman'ın anılan eseri, lev. I, 6-9, VII'de geçen [runic] Yen. XXXII, 49 kelimesi *ᵃbⁱᵉyp,* 'avlayıp' şeklinde mi okunmalıdır? Bu durumda *ab,* zorunlu olarak *au* sesini verecektir, zira bu tabanın başlangıçta *b*'yi değil *ń* veya *γ*'yı içerdiği anlaşılıyor. Daha önce gelen şu beş harf, [runic] ,bence *ᵃnčᵃγ 'stᵃp,* 'böylesine sıkıştırıp (ve avlayıp)'şeklinde değerlendirilmelidir. Bu yazıtın geri kalan bölümü o kadar düzensiz yazılmıştır ki kesin bir biçimde çözülmesi mümkün olamamaktadır.

[1] II,41'deki Han'ın unvanı ile ilgili terkibi de *tᵃnri jᵃrᵃtmᵖš* şeklinde okumalıdır; edilgen olup 'Tanrı tarafından yaratılmış' anlamını taşıyor (İlk Bildiri'mdeki *jᵃrtmᵖš,* 'aydınlatmış, aydınlatan' şeklindeki yorumum hatalıdır, Bk. *İlk Bildiri,* s. 13).

[2] Krş. Radloff, *Phonetik,* §§ 244, 247.

ⰺ > ʾꞁᶜ ᗌ > III,1,5 *uγγur,* 'Uygur'. (Damaklı diftong örneğine rastlanılamamıştır; bu durumda 𐰖 işaretinin hece sonlarında yukardaki gibi kullanılamadığı anlaşılıyor.)

Bununla birlikte Orhon Yazıtlarında aynı ses için, transkripsiyonunu *i̯* ile yaptığım 𐰖 işareti de kullanılmaktadır; bu işaret yalnızca hece sonlarında bulunur ve büyük bir çoğunlukla *ai̯* sesi verir: ʾꞁᶜ 𐰖 *ªi̯ʸγ,* 'erdemli, uygar (?), uygarlık (?)', 𐰢 𐰑 𐰖 ᗌ II,9, *jªi̯dªm,* 'yaydım, dağıttım', 𐰖 ʾꞁᶜ 𐰃 𐰲 *čγγªi̯,* 'fakir, zavallı', 𐰖 𐰆 𐰃 𐰴 *qyt̄ªi̯,* 'bir halk adı'. [3] 𐰖 işareti aynı şekilde, 𐰍 𐰃 𐰖 > 𐰸 *qoi̯ˢg,*

S. 28 'koyun gibi' kelimesinde *o*'dan sonra; I,7'deki 𐰀 𐰖 𐰴 𐰔 *ªzqyi̯a,* 'çok az' kelimesinde ise *y*'dan sonra yer almaktadır; ancak, bu kelime bir yazım hatası ile de ilgili olabilir ve kelime 'azıcık' anlamına gelen 𐰀)⁰ *ªzqyna* = *az,* 'az' + küçültme eki *-qyna (–γyna)* da olabilir. [1] Yenisey Yazıtlarında bu işaret kullanılmamaktadır. Sadece, pek çok özel durumlar gösteren Kemçik, Cirgak (XXXVII) yazıtında 𐰍 işaretine rastlıyoruz, örneğin, 𐰢 𐰺 𐰞 𐰍 𐱃 31 *tªi̯lªrªm,* 'taylarım' (?).

𐰭,), 𐰦, 𐰢.

Bu işaretler değişik geniz sesleri verirler. Ben 𐰭 işaretinin verdiği sesi de art damaklı-damaklı bir *ṅ* (ya da *η*) genizlisi olarak aynı sınıfa sokuyorum; ancak, alfabeyi yapanlarla kullananların bu işarette, 𐰦 *nd* ve 𐰨 *nč*'ye paralel bir *ng* terkibini görmüş olmaları da aynı şekilde mümkündür. Söz konusu işaret her tür ünlüyle birlikte kullanılabilir.

Bu *ṅ* sesi hiçbir zaman kelimelerin başında bulunamaz. Böyle bir durumda 𐰭 işaretine yazılı olarak rastladığımız zaman, 𐰭 'den önce mutlaka sezinletilmiş bir ünlünün var olacağını düşünmeliyiz; örneğin, 𐰺 𐰭 *ªṅªr* (Uyg. da da aynı), 'ona, yaklaşma hali', 𐰚 𐰞 𐰃 𐰭 *ªṅⁱlki,* 𐰚 𐰃 𐰞 𐰭 *ªṅⁱlik,* 'ilk, ilkin, ilk olarak' (*äṅ*, üstünlük bildiren bir edattır). Diğer yerlerdeki kullanımı için de şu örnekleri verebiliriz: 𐰃 𐰼 𐰭 𐱅 *tªṅri,* 'gök, sema', 𐰇 𐰏 𐰭 𐰋 *bªṅgü,* 'sonsuz, ebedi' (krş. yukarda s. 25), 𐰭 𐰇 𐰚 *kün,* 'kadın köle, cariye' (erkek köle için 𐰆 > 𐰸 *quḍ*), 𐰞 𐰭 𐰇 𐰚 *könᵘl,* 'gönül', 𐱃 > 𐰭 𐱃 *tªṅut,* 'Tangut, özel isim', 𐰭 𐰆 > 𐰉 *buḍªṅ,* 'köşe, bucak yön' (Uyg., Koybal, Karagas, Moğol, Buriyat dillerinde de ay-

---

[3] Radloff, *Denkm. Kül T.*'de, birçok kez rastlanan 𐰸 𐰑 𐰃 kelimesini *aiduq* okuyor ve "adlandırılan" diye çeviriyor. Bu görüş doğru ise buradaki *ai̯* sesinin 𐰃 ile ifade edilmiş olması gerekiyor. Ama, bir tek bu kelimedeki belirtiye dayanarak böyle bir sonuca gidilmesi gariptir; kaldı ki bazı bölümlerdeki kelimelerin dizilişi de benim bu yoruma katılmamı güçleştiriyor. Bu kelimeyi 'kaderin gönderdiği, verdiği, mutlu, kutsal' anlamlarını taşıyan *ydu̯q*tan başka türlü okumak benim için mümkün değildir (kelime 'göndermek' anlamındaki *yd*'dan geliyor; krş. Radloff, *Wörterbuch d. Türk-dialecte, I,* s. 1383 ve 1381). Bu kelime dağ veya kaynak isimlerine ekli olduğundan, çok tanrılı Türklerin inancıyla ilgili olabilir; krş. Radloff, *Aus Sibirien, Leipzig 1884, II,* s. 7.

[1] Krş. *azγna,* Rad., *Wörterb. I,* s. 575; *phonetik* s. 239 § 399; s. 33.

nı), ꓤ ꓓ ꓤ | *sⁿün*, 'bence general, ya da benzeri bir unvan olan Çince *tsiang-kiun*, ya da *siang-* kelimesinden alınmış bir üst düzey görevlisi unvanı'. Sondaki *n̈*'nin ilgi halini gösteren çekim eki olabildiğini de görmekteyiz; örneğin, ꓤ ꓤ ≫ *mᵃn'n̈*, 'benim, bana ait', ꓤ ꓤ ꓓ ꓫ *biz'n̈*, 'bizim, bize ait', ꓤ) ⦚ > ꓒ *budⁿn'n̈*, II-40, 'halkın', ꓤ ꓤ ꓰ ꓓ ꓧ ꓬ ꓓ ꓤ *kül tig'n'n̈* (bu yapı biçimi isimlerde oldukça seyrek görülüyor, zira ilgi hali, hemen hemen her zaman, özel bir çekim eki olmaksızın ve tamlanan kelimeye iyelik eki konularak yapılır, örneğin ꓓ ꓢ :) ⦚ > ꓒ *budⁿn ᵃty*, 'halkın adı'); ꓤ işareti aynı zamanda 2. şahıs tekli (*-n̈*) ve çoklu (*-n̈yz*, *-n̈iz*) iyelik ekleri oluşturmağa da yarar, (krş yukarda ꓲ, ꓰ konusu, s. 21), örneğin ꓤ ꓤ ꓲ > *oγłn̈*, I,17, 'senin oğlun',) ꓤ ꓤ ꓲ > *oγłn̈n*, II,22, 'senin oğlunu, yükleme hali', vb.; ayrıca bu *-n̈* eki fiillerde emir kipinin 2. şahıs çoklu ekini de yapmaktadır, örneğin ꓤ ꓬ ꓓ ꓫ *bil'n̈*, I, 42, 43, II,9, 'bilin, biliniz', ꓤ × | *ᵃs'dⁿn̈*, I,19, 'dinleyin, işitin'. Bazı zamir ve iyelik eklerinin yaklaşma hali ꓤ ꓤ *-n̈a* ile yapılmaktadır, örneğin ꓤ ꓤ ≫ *mᵃn̈a*, 'bana', ꓤ ꓤ ꓓ ꓬ ꓒ *jᵃšyn̈a*, 'yaşına, yaşında', ꓤ ꓤ ꓬ ꓓ ꓒ *jir'n̈ä*, 'onun ülkesine'.

N sesi için iki işaret vardır: art damak ünlüleriyle kullanılan) ve damak ünlüleriyle kullanılan ꓤ , (*z* sesi veren ꓤ ile karıştırmayınız). Ancak, *y*'dan sonra ꓤ işareti,) işaretine göre daha çok kullanılır. *N* sesiyle başlayan kelimeler son derece azdır; yalnızca şu örneklerde rastlıyoruz: ꓤ ꓤ *nä*, 'ne, hangi' ve bundan türeyen ꓤ ꓤ ꓤ *näňčä*, 'nice, ne kadar', ꓤ ꓤ *nän̈*, 'herhangi bir şey, şeyler, mal mülk, nimet'[1]. Oysa *n* sesi diğer yerlerde daha çok kullanılmaktadır; örneğin, ꓓ) *ᵃny*, 'onu', ꓓ) ꓤ *qᵃny*, 'hani, nerede') > *on*, 'on',) ꓲ ꓤ *qᵃγᵃn*, 'kağan, han'; ꓤ | *sⁿn*, I,47, 'sen', ꓤ ꓰ ꓓ ꓧ *tig'n*, 'prens', ≫ ꓤ ꓓ *in'm*, 'küçük erkek kardeşim', ꓤ ꓓ ꓤ *kün*, 'gün';) ꓬ ꓓ ꓤ *qyšⁿn*, 'kışın',) ꓤ ꓒ *jᵃzⁿn*, 'ilk baharda' (II,56; vasıta hali; *y* sesinden sonra daima) işareti kullanılır), | ≫) ꓤ ꓓ ꓤ *qyłnmⁿs*, 'yapılmış, yaratılmış' (*qył* + *yn*; buradaki *-yn* edilgenlik bildiriyor),) ꓓ) ꓲ ꓤ I,34 = ꓤ ꓓ)⁰ II,35 ve başka yerlerde, *qᵃγᵃnyn*, 'onun/onların kağanını' (yükleme hali), ꓤ ꓓ ꓤ ꓲ > *oγłyn*, 'onun/onların oğlunu', vb.;) ꓤ ꓢ > ꓢ *tuⁿpᵃn*, 'tutup, tutarak', ꓤ ꓤ ꓬ ꓤ *kᵃłpän*, 'gelip, gelerek' (krş. s. 23-24).

S. 29

S. 30

---

[1] Bu kelimeye, I,44 – II,70'de, kelime kelime "mesajım, buyruğum ne olursa olsun" diye yorumladığım *nᵃn̈nᵃn̈ sᵃbⁿm ᵃrsᵃr* cümlesinde ꓤ ꓤ ꓤ ꓤ şeklinde çift yazılmış olarak rastladım, anlamı Latince ""quicquid" (krş. Doğu Türkçesindeki *nämä, nimä*, 'ne'; *nämärsä, nimärsä*, 'ne olursu olsun', kelimedeki *m* (*n* yerine ?) *kim, kimärsä*'deki *m*'den etkilenmiş olabilir). Fotoğraflardaki her iki ꓤ işareti yazıtların ikisinde de ꓤ ile karıştırılamayacak kadar net görülüyor; yalnız dördüncü işaret şüpheli kalıyor: burada belirli bir | var, ama | ile iki nokta arasındaki oldukça geniş boşlukta enlemesine bir çizginin izleri bulunuyor. Radloff bunu *nn̈zs* diye okuyor, sonra *nän̈siz* ('varlıksız') diye düzeltiyor ve "wie mein Ruhm sich nicht auf Reichthum gründet" (benim ünüm zenginlik üzerine kurulmamıştır) diye çeviriyor. Bana göre gerek *nän̈siz* okuyuşu gerek bu yorum, birçok yönden kabul edilemez. Her halde *sabym nän̈siz ärsär* daha doğru olmalıdır.

𐰢 işareti *m* sesi verir ve her tür ünlüyle birlikte kullanılabilir. Kelime başında kullanımına 𐰢𐰤 *m^än*, 'ben' kelimesinde rastlıyoruz, (krş. s. 26'daki 𐰋 ve s. 28'deki 𐰤); ayrıca başka yerlerde de kullanılabilmektedir, örneğin 𐰢𐰏𐰚 *^ämg^äk*, 'acı, eziyet, yorgunluk', 𐰘𐰃𐰢𐰀, 𐰘𐰢𐰀 *jimä*, 'hepsi, herkes' (Uyg. aynı), 𐰘𐰃𐰏𐰼𐰢𐰃 *jig^irmi*, 'yirmi'. Birinci şahıs teklik ve çokluk iyelik eklerinde 𐰢 'ye çok sık rastlanır, örneğin 𐰃𐰤𐰢 *in^im*, 'küçük erkek kardeşim' (*ini*), 𐰆𐰍𐰞𐰢 *oγl^ym*, 'oğlum', 𐰃𐰤𐰢𐰀 *in^imä*, yaklaşma hali 'küçük erkek kardeşime', 𐰖𐱁𐰢𐰀 *ja^šyma* (II, 27'de ⁰𐰢𐰴𐰀 *j^ašymqa*), 'yaşımda'; çokluk hali 𐰢𐰔 *-m^yz, -m^iz*'le yapılıyor, örneğin 𐱅𐰇𐰼𐰇𐰢𐰔 *törüm^iz*, 'töremiz, yasamız' gibi. Benzeri durumlar fiiller için de geçerlidir, örneğin 𐰞𐱃𐰢 *^alt^ym*, 'aldım', 𐰋𐰃𐰼𐱅𐰢 *birt^im*, 'verdim'; çokluk halleri : 𐰞𐱃𐰢𐰔 *^alt^ym^yz*, 'aldık', 𐰋𐰃𐰼𐱅𐰢𐰔 *birt^im^iz*, 'verdik' ve daha birçok benzerleri. (Birinci şahıs çokluk ekinin, Türk dillerindeki alışılmış *-dyq*, vb. yerine yukardaki gibi değişik biçimde olması dikkat çekicidir). — Anlatılan geçmiş zaman eki 𐰢𐱁, 𐰢𐰾 *-m^yš, -m^iš* için ilerdeki 𐱁 bölümüne bakınız. Aşağı yukarı aynı anlamda fakat sıfat fiil "participe pur" niteliğinde bir ek daha var: 𐰍𐰢𐰀, 𐰏𐰢𐰀 eki; bu ekteki *m*'den önce bir ünlüleşme olup olmadığı ve niteliği (yani *-γma, -γ^yma* mı yoksa *-γ^ama*, vb. gibi mi?) pek belli değil; akraba dillerde de bu ekin tam bir benzeri olup olamayacağını bilmiyorum; örnekler : 𐰚𐰇𐱅𐰼𐰏𐰢𐰀 *köt^ürg^imä*? II,21 = 𐰚𐰇𐱅𐰼𐰢𐱁 *köt^ürm^iš* I,16, 'yükselten', 𐰋𐰃𐰼𐰏𐰢𐰀 I,16 'veren', 𐰋𐰃𐱅𐰏𐰢𐰀 I,41, 42 'yazan', 𐰉𐰺𐰍𐰢𐰀 I,17, II,22, 'giden'. — Diğer Türk dillerinde olduğu gibi fiillerin olumsuz hali burada da 𐰢 *-ma-* ve *-mä-* ile yapılır, örneğin 𐰆𐰑𐰃𐰢𐰑𐰢 *udym^ad^ym*, 'uyumuyordum', 𐰴𐰃𐰞𐰢𐰑𐰢 *qyl̈m^ad^ym*, 'yapmadım', 𐰋𐰃𐰠𐰢𐰔 *bilm^äz*, 'bilmez, bilmeyen', 𐰉𐰆𐰞𐰢𐰔𐰆𐰣 *bolm^azun*, 'olmasın'. (Burada şunu belirteyim ki tam anlamıyla Türkçe olan I. ve II. Yazıtta, Türk dillerinin pek çoğunda kullanılan *-maq, -mäk* mastar ekine hiç rastlanılamamaktadır, [I,35'deki 𐰔𐰞𐰾𐰞𐰠𐰃𐰶𐱅 ?]; oysa III,4,9'da 𐰴𐰆𐰣𐰆𐱁𐰢𐰴 : 𐱃𐰺𐰖𐱁𐰢𐰴 *qonušm^aq t^ar^yšm^aq* biçimini görüyoruz.)

S. 31

𐰺, 𐰼

Bu iki işaret *r* sesi verir; 𐰺 işareti art damak ünlüleriyle, 𐰼 ise damak ünlüleriyle kullanılır. İki işaretin birbirine karıştırılması olayı Yenisey Yazıtlarında çok sık olmasına karşılık, Orhon Yazıtlarında oldukça seyrektir, örneğin I,39 ve başka yerlerde 𐰼⁰𐰢𐰾 olarak geçen kelime II,39'da [𐰘𐰇]𐰚𐰦𐰺𐰢𐰾 *[jü]k^ünd^ürm^is* olarak yazılmıştır. Kelimelerin başında *r* sesi hiçbir zaman yer almaz; böyle bir durumda olduğu zaman kendisinden önce mutlaka sezinletilmiş bir ünlü bulunur. İşte bunlara birkaç örnek: (𐰚𐰃𐰤)𐰺𐰀 *(^kin)^ara*, I,40, '(ikisi) arasında', 𐰺𐱃𐰸 *^artuq*, 'fazla, artık'; 𐰆𐰺𐱃𐰃 *urty*, 'vurdu, dövdü', 𐰉𐰺𐰑𐰃 *b^ardy*, 'gitti', 𐰴𐰺𐰀 *q^ara*, 'kara, siyah'; (𐰆𐰣)𐰼𐰏 *(on)^är^ig*, '(on) eri' (yükleme hali), 𐰼𐱅𐰃 *^ärti*, 'oldu', 𐰋𐰃𐰼 *bir*, 'bir', 𐰋𐰃𐰼𐰠𐰀 *birlä*, 'ile', 𐱅𐰭𐰼𐰃 *t^äηri*, 'gök', 𐱅𐰇𐰼𐰜 *türk*, 'Türk'.

Eklerdeki *r*'ye örnekler : *-tar, -lär* çokluk ekinde, örneğin ᛉ Y ⊱ ☓ *bägl̈r,* 'beyler' (⊱ ☓ *b̈g,* 'bey), ≫ Ч ᒧ D ≷ > ↓ *qonč̈jr̈r̈m,* (krş. s. 13) 'hanımlarım ?' (ama çok kez çokluk şekli için özel bir zorlayıcılık yoktur; özellikle de bu çekim eki fiillerde hiçbir zaman kullanılmaz, yani fiillerin 3. şahıs çokluk şekli 3. şahıs teklik şekli ile her zaman aynıdır); > Ч ›ı‹ ᚠ Ч > ↓ *quyryᵃru,* 'geriye, geride', ᛘ ᛉ ⊱ Y ᚠ *ilgᵃrü,* 'ileriye, ilerde'; ayrıca fiillerin geniş zamanlarında (ve sıfat fiillerde) *r* sesi yer alır, örneğin Ч ᚠ Ч ∂ *bᵃryr* ve Ч > Ч ∂ *bᵃrur,* 'varır, gider, giden', ᛉ Y ᚠ ☓ *bilr,* 'bilir', bilen' Ч > D ᛘ D *jᵃšᵃjur,* 'yaşında', ᛉ | ᛉ *ᵃrsᵃr,* 'olur, olan, ise' (Osm. *isär*)[1];fiilleri geçişli yapan eklerde de bu ses bulunur, örneğin ≫ ⟡ Ч > ⟡ Ч > *urturm̈,* 'vurdurdum, taşa yazdırdım' (*ur*+ *-tur*), ≫ h ᛉ Y ᛘ *öl̈rẗm,* 'öldürdüm' (*öl* 'ölmek' + *-[t]ur*), ᚠ h ᛉ ᛘ Y ᛁ *kᵃlürti,* 'getirdi' (*käl,* 'gelmek').[2]

Burada, Ч ᛋ ᛉ | ve buna geçişli *t* eklenince ⟡ Ч ᛋ h ᛉ | *-sʸrᵃ-t-, -sʸrᵃ-t-* gibi ünlüleşmesi gereken, Kırgızca'daki *qan-syra-,* 'cesaretini yitirmek' ("sich verbluten")[3] kelimesindeki ekle ilişkili olduğunu sandığım garip bir fiil ekinden söz edeceğim; örnekleri : | ≫ Ч ᛋ) ›ı‹ ᚺ : | ≫ ᛉ | Y *'lsʳᵃm's qᵃyᵃnsʸrᵃmʸs,* I,28, | ≫ h ᛉ | Y *'lsʳᵃtm's,* | ≫ ⟡ Ч ᛋ) ›ı‹ ᚺ *qᵃyᵃnsʸrᵃtmʸs,* I,26, II,29. Eminim ki bu ek, tıpkı Kırgızca kelimede olduğu gibi, burada da yoksunluk bildiren bir anlam taşıyor, örneğin *qayan-syra,* 'kağanı kaybetmek' (kağanı tahttan indirmek; bunun tersi *qayan-la-,* I,34, 'kağan yapmak' ?); söz konusu fiilin geçişli şekli ise birine kağanını kaybettirmek, kağansız bırakmak anlamına geliyor.[1] Ben bunun, S. 32

[1] Öyle görünüyor ki, *-sar, -sär* biçimleri yalnızca sıfat fiil "participe" değil aynı zamanda dilek kipi "subjonctif" için de kullanılabiliyor, bunun diğer Türk dillerindeki karşılığı (3. şahıs için) *-sa, -sä*'dir; Bk. I,19, 59, 44, vb.

[2] Karş. Mirza Kesem Beg, *Gramm.*, §§ 218, 363.

[3] Radloff, *Phonetik*, s. 258 ve 428'de geçiyor. Radloff'un *Proben der Volkslitteratur der türk. Stämme Süd-Sibiriens*'inin okuduğum pek çok bölümünde böyle bir yapı için hiçbir örnek gözüme ilişmedi.

[1] İşte yazıtlarımızdaki örnekler : I,28'de (I D 13'de) *'lsʳᵃm's qᵃyᵃnsʸrᵃmʸs budᵘnʸy künᵃdm's qulᵃdmʸs,* '(bağımsız) ulusları yoksun bırakmışlar, hakansız bırakmışlar ve ulusları (erkekleri, kadınları) köle yapmışlar' veya belki de 'bağımsızlıklarını ve hakanlarını kaybetmiş ulusları köle yapmışlar' diye çevrilebilir; (Radloff da bu eki *-syra-, -sirä-* şeklinde ünlüleştiriyor ama bence yanlış olarak "sie bilteden einen Stamm und er nahm die Chanswürde an, das Volk diente ihm als Knechte und Mägde" diye çeviriyor. Metindeki yerine göre, gerek yukardaki alıntı gerek aşağıdaki diğer iki alıntı, Türkler ve egemen oldukları diğer uluslar arasındaki ilişkilerden söz etmektedir, yoksa Türklerin kendi iç evrimleri ile ilgili değildir. I,26 (I D 15) — II,29 (II D 13)'de *illg'g 'lsʳᵃtm's, qᵃyᵃnlʸyʸy qᵃyᵃnsʸrᵃtmʸs, jᵃyʸy bᵃz qyltmʸs,* vb. şöyle çevrilebilir: '(bağımsız) bir ulus kurmuş olanların uluslarını (yani bağımsızlıklarını) ellerinden almış; bir hakanı olanları hakansız bırakmış; düşmanları yola getirmiş', vb. (Radloff: "er fügte die in Stämmen lebenden wieder stammweise zusammen, brachte die Chanswürde wieder zu ihrer Geltung" [?], vb. [buradaki *qayanlyy* kesinlikle sıfattır, krş. yukarda s. 21; **qayanlyq* ise isim olabilir); I,23 (I D 18)'de ise *illg'g ilsʳᵃtdᵃm'z, qᵃyᵃnlʸyʸ qᵃyᵃnsʸrᵃtdʸmʸz;* I,31 (I D 10) da *türk budᵘn ölʳᵃjn urᵘysʸrᵃtᵃjn,* 'Türk halkını öldüreyim, nesilsiz bırakayım' (Radloff burada *uruy asratajyn* diye okumuş ve şöyle çevirmiş: "wir wollen das [Fürsten-, türken olmalıdır] Türkenvolk tödten und die Nachkommen ernähren"; metnin bütünü içinde bu yorum kesinlikle yanlıştır).

-syra- yapısı ister *-syz-ra-*'nın karşılığı olsun, ister basit bir *z*'nin *r*'ye dönüşümü'nden söz edilsin, *-syz, -siz* ekiyle bağlantılı olabileceğini kabul etmek eğilimindeyim.[2]

S. 33 𐰞, 𐰠

Bunların ikisi de *l* sesi verir; *l* ile gösterdiğim birinci işaret 𐰞 art damak ünlüleriyle (krş. yukarda s. 17); *l* ile gösterdiğim ikincisi, yani 𐰠 işareti ise damak ünlüleriyle kullanılır. Öz Türkçe kelimelerin başında *l*, *l* tıpkı *r*'deki gibi bir kullanım özelliği gösterir. İşte bazı örnekler : 𐰞𐰯 1° *alp,* 'cesur, yiğit' 2° *alp,* 'alıp, alarak', 𐰞𐱃𐰃 *alty,* 𐱃*ı* 'altı', 2° 'aldı', 𐰞𐱃𐰆𐰣 *altun,* 'altın', 𐰴𐰞𐱃𐰢 *qaltm,* 'kaldım', 𐰸𐰆𐰞 *qul,* 'erkek köle', 𐰆𐰞𐰺𐰯 *olrp,* 'oturup, oturarak' [1], 𐰖𐰃𐰞 *jyl,* 'yıl', 𐰶𐰃𐰞𐰢𐱁 *qylmys,* 'kılmış', 𐰆𐰍𐰞𐰢 *oylm,* 'oğlum'; 𐰠𐰏 *äl'g,* (ya da *ällig* ?) 'elli', 𐰃𐰠 *il,* 'halk, topluluk, devlet',

---

[2] Aslında çok seyrek görülen *z*'nin *r*'ye dönüşümüne ait bazı örneklerin bulunduğu Radloff'un *Phonetik* kitabının 286 paragrafına bakınız. (Bitirdiğim metni baskıya vermeden önce, bir raslantı ile, Radloff'un *Wörterbuch der Türk-dialecte*'inin c. I, s. 829 ve devamında, Kasan ağzındaki *älsirä,* "kraftlos werden, schwach werden, ermüden" (güçsüz kalmak, zayıflamak, bitkinleşmek) ile *älsirät,* "schwächen, schwach machen" (zayıflatmak) [Kırgızcası *elzirä,* "zerfallen, aus einander gehen" (çözülmek)] kelimelerine rastladım; şu açıklama yer alıyordu: *äl* [(Kasan, Kırgız ağzı = Arapça *ḥāl*) "Kraft, Macht" (güç, kuvvet, hâl)] + *siz* + *rä;* bu da benim bu ek hakkında yukarda ileri sürdüğüm tezimle önemli ve ilginç bir paralellik gösteriyor.

[1] *Olur-* tabanı çok eski bir biçim olan **oltur-*'un yerini almıştır, tıpkı *ölür-*, 'öldürmek', *kälür-*, 'getirmek' geçişli biçimlerinin **öltür-* ve **kältür-*'ün yerini aldığı gibi; Bk. s. 31'deki 𐰺, 𐰼. Öte yandan Radloff, çeşitli eklerle göze çarpan 𐰆𐰞𐰺 fiil tabanının transkripsiyonunu *olur-* şeklinde değil de *ular-* diye yapıyor ve genellikle "sich erheben" ya da "erstarken" (kalkmak, yükselmek, güçlenmek) diye çeviriyor. Böyle *r*'li bir yapının, ne kadar şaşırtıcı olursa olsun yukardaki gibi yorumlanabileceğini, Radloff gibi bir otoritenin karşısında reddetmeğe cesaret edemiyorum, ama yine de bu yaklaşımın doğruluğundan çok kuşkuluyum; zira ben, 'büyümek' kavramı için yalnızca Doğu Türkçesi'deki *ulal-*, Yakutçadaki *ulat-* (*t*, *l*'ye dönüşmüş) kelimesini tanıyorum, (Uygurca *ulqa-*, *ulla-* da aynı anlamda, Vambéry'nin *Uigurische Sprachmonumente,* s. 201, 202'de, Doğu Türkçesindeki *ulya-, -yan-, -yaj-* 'büyümek, yaşlanmak'; krş. *uluq, uluy, ulu,* 'ulu, büyük'). Söz konusu kelime için en uygun anlamın 'oturmak, oturuyor olmak, kalmak, ikamet etmek' olduğunu gösteren pek çok bölüm var; bunun için ben de transkripsiyonu *olr-* diye yapmakta hiç tereddüt etmedim; örneğin bk. I,41, 14, 52, 47 (bu sonuncudaki kullanımı I,48'deki *qon-* kelimesinde olduğu gibi bulunma hali yerine yükleme halinde dolaysız tümleç şeklindedir). Daha da ilginci, hakandan (veya şad'dan) söz edilirken 𐰆𐰞𐰺 tabanının 'hüküm sürmek, tahta çıkmak' anlamında kullanılmış olmasıdır, ('birini hakan ilan etmek' anlamı için de 𐰆𐰞𐰺𐱃 geçişli biçimi kullanılmış, I,15). Şu halde burada *ular-, ulart-* diye okunabilecek ikinci bir fiilin bulunup bulunamayacağı sorunu ile karşılaşıyoruz. Ama ben buna da pek inanamıyorum. Zira, "a priori" nitelikteki bu var sayım, sadece inandırıcı olamamakla kalmıyor aynı zamanda, 'hüküm sürmek' fikrinin, 'büyümek'ten başka anlamı olmayan bir fiille anlatılması da tuhaf kaçıyor, (bunu I,20, 16, II,32, 21'deki, farklı bir anlam taşıyan *kötür-*, 'yükseltmek, yetiştirmek' ile karşılaştırmak da doğru olmaz; Krş. Vambéry, *Etymol. Wörterb. der türko-tatar. Sprachen, 1878,* no. 114, I.). Bu durumda Türklerimizin *olur-* tabanını hüküm sürmek (tahta oturmak ya da tahta çıkmak) anlamına da kullandıklarını rahatlıkla kabul edebiliriz; böyle bir mecazî kullanımı, Türk dillerinde belki tam olarak göremesek de, parallellerini pek çok dilde görüyoruz. Bu gerekçelerle ben, biraz tereddütle de olsa, anılan kelimenin transkripsiyonunu hep *olur-* diye yapıyorum.

ᛇ ϵ Y ᚴ ᛟ *bilgä,* 'bilge, akıllı', ᛏY٩ *kᵉlp,* 'gelip, gelerek', ᚴ h Y ᛘ *ölti,* S. 34
'öldü', ᚿ ϵ ᚴ h Y ᛘ ٩ *kül tig'n;* ᚿ ᛘ I ᚴ Y II,47, *lisün* = *Li-tsoan* (Schlegel'e göre) ya da *Li-thsiouen* (Stan. Julien'e göre; belki de o zamanki okuyuşa göre *Li-tsün* ?) Çince bir özel isim (çeviriye bakınız).

İçinde *ḷ, l* bulunan eklerse, örneğin ꓷ ᛇ *-ḷar,* ϒ Y *-lär,* s. 31'e bakınız; ᛌ ᛇ *-ḷy,* ϵ Y *-lg,* s. 21'e bakınız; bir tür sıfat fiil "adjectif verbal" eki ᚴ ᛇ ᛌ *-yḷy,* ᚴ Y ϵ *-ʾgli,* örnek için bk. II,14, 10 (Uyg. *-yqḷy, -ikli* biçimleri ile krş.[1]); emir kipi için kullanılan [ᛇ ᛌ *-yʸḷ*], Y ϵ *-gʾl,* örneğin Y ϵ × ᚴ I *ʾsidgʾl,* I,54, 'işit, dinle'; fiillerin edilgen şekli de *l* ile yapılır, örneğin ᛏ Y ϒ ᚴ h *tirʾlp,* I,29, 'derlenip, toplanıp' (*tir* + *-il-*), vb.

⅄, Ψ.

⅄ işareti *č*'nin (yani Fr. *tch*'nin) karşılığıdır. Burada tek sorun, bu işaretin *č*'den başka *ž* (Fr. *dj*) sesini de verip vermediğidir. Ben transkripsiyonda her zaman *č*'yi kullanıyorum. Örnekler : ꓱ ᛌ ᚴ ⅄ *čyyʸi,* 'yoksul, zavallı'; ⅄ ᛘ *üč,* 'üç', ᚿ ᛘ ⅄ ᛘ *üčün,* 'için, olduğundan', ϵ ⅄ ᚴ ٩ *kičg,* 'az, çok az', ⅄ ᛌ ᘐ ᛟ *tᵉbyᵃč,* 'yüce, çinli' (Uyg. *tapqač*), ⅄ ᛌ ᚴ *yyᵃč,* 'ağaç'. Ayrıca, ᛇ ⅄ *-ča, -čä* eklerinde, örneğin ᛇ ⅄ ᘐ > ᛊ *subča,* 'su gibi', ᛇ ⅄ ᛌ ᛟ *tᵃyča,* 'dağ gibi', ᛇ ⅄ ᛟ > *otča,* 'ateş gibi', ᛇ ⅄ ꓷ > ᘐ *burᵃča,* 'bora gibi, fırtına gibi', ? (Çağ. *buran*), ᛇ ⅄ ᚿ ϵ ᛘ *ügᵘzčä,* 'nehir gibi'; öte yandan bütün Türk dillerinde kullanılan ve gerek isim gerekse fiil tabanına bağlanarak bunları, yapanı bildirir isim, haline getiren ᚴ ⅄ *-čy, -či* eklerinde de bu işaret vardır, örneğin ᚴ ⅄ ᛌ ≫ ᛟ *tᵃmyᵃčy,* 'mühürdar', ᚴ ⅄ ᛟ ᛌ ᚴ I : ᚴ ⅄ ᛌ > D *juyčy syyʸtčy,* 'ağlayıcı, yas tutan' (*juy,* 'göz yaşı, yas', *syyyt,* 'ağlama, sızlama'), S. 35
ᚴ ⅄ ᛘ ϵ h ᚴ *itgüči,* 'yapan, eden' (fiil tabanı *it,* 'yapmak, etmek' + isim eki *yu, gü;* krş. Uyg. *-qu-čy;* şimdiki biçimi ise *-užy, -yžy*). Fiil tabanlarına bağlanarak (durum ya da gelecek bildirir) sıfat fiil yapan bu ekten önceki hece *r* ya da *ḷ, l* ile bitiyorsa, ekin önünde genellikle bir *t* bulunduğunu, ya da *ḷ, l*'nin yerini, transkripsiyonu *ld* ile yaptığım ᛖ işaretinin aldığını görüyoruz. Yalnız burada, sezinletilmiş bir *a, ä* ünlüsünü içeren tam bir hecenin bulunup bulunmadığını ve dolayısıyla ekin *-tačy, -täči* gibi mi okunması gerektiğini tam olarak kestiremiyorum, (bunu, örneğin Uygurca'daki *tut tači,* 'tutan, tutucu' kelimesiyle karşılaştırmak da pek mümkün görünmüyor; bk. *Uigur. Sprachmonumente,* s. 63, bölüm IV, sat. 26; s. 67, V, sat. 15, Radloff, *Das Kudatku Bilik,* s. 9 [11, 20], s. 10

[1] Bk. Vambéry, *Uigurishe Sprachmonumente,* s. 39. (Eğer bu eki yalnızca biçim yönünden ele alacak olursak bunu *-yᵃḷy, -gᵃli* gibi okumamız ve diğer bazı Türk ağızlarındaki *-yaḷy, -aḷy,* vb. ile yapılan zarf fiillere bağlamamız mümkündür, krş. Mirza Kasem Beg, *Gramm.,* s. 145, § 328; Ilminsky, *Bull. de l'Ac. imp. de St-Pét I, 1860,* s. 566 = *Mélanges asiatiques* IV, s. 68. Vambéry, *Čagataische Sprachstudien, Leibz. 1867,* s. 26. Bu zarf fiillerin genellikle sahip oldukları "-den beri" anlamı, metinlerimize uygun düşmüyor, bu nedenle bu tür bir yaklaşım içinde olmamalıyız.)

[12,21]?); ya da, bütün örnekler *r* ve *ḻ*, *l*'den sonra *t* unsuruna sahip olduklarına göre, bu *t*'nin bir ara ünlü olmadan *č*'ye, ancak şu veya bu telaffuzu, bir vurgulamayı, ya da benzeri bir şeyleri belirtmek için bağlanıp bağlanmadığı da pek belli değil; örneğin ᚴ ⅄ ⇕ Ч ⅃ > *olrtčy*, I,47, 'oturan. oturucu' (krş. s. 33, not), ᚴ ⅄ h ϒ ᚴ ꟼ *kört·či*, II,64, 'gören', ᚴ ⅄ h Y ᚴ *ölt·či*, 'ölen, ölü', ᚴ ⅄ M ⅃ D *jᵃnʸld·čy*, 'yanılan, yolunu şaşıran' ᚴ ⅄ M > ꝺ *boḻd·čy*, I,61, 59, II,64 = ᚴ ⅄ ⇕ ⅃ > ꝺ *bolt·čy*, II,11, 'olan', ᚴ ⅄ M ꟼ > ⇕ D *jᵃtu qᵃld·čy*, I,61 'yata kalan'. Bir at için kullanılan özel isim ᚴ ⅄ ⅃ Ɏ 1 ⅃ nın nasıl okunacağını ve nasıl açıklanacağını bilmiyorum. En yakın okuma şeklinin *ᵃlp šᵃlčy* olacağına kuşku yoktur; ama *ᵃlp ᵃslčy* okunuşu da biçim yönünden hiç de imkansız değildir. — I,30, II,32'deki) > ⅄ ⅃ > ꝺ *bolčun* kelimesinde yer alan ⅄ 'nin kullanımında garip bir şey var; anlam yönünden *bolsun*, 'olsun, var olsun' biçimi, yani, emir kipinin 3. şahsı amaçlanmış gibi görünüyor.

Y işareti pek seyrek göze çarpmakta ve kuşkusuz ⅄ ile aynı sesi vermektedir Bu işaretin ⅄ ile aynı ses değerine sahip olduğunu gösteren tek örnek Ɏ ≫ ꟼ Y II,33 = | ≫ ꟼ ⅄ ᚴ I,31, *ičkmᶦš* (ya da *ᶦčkᶦmᶦš* ?) ikilisidir; anlamı da 'içeri girmiş' ya da 'dönmüş' gibi bir şey olabilir, (kelime, 'iç, içeri' anlamındaki *ič*'ten türemiş görünüyor, tıpkı | ≫ ꟼ Ɏ ⇕ I,30, | ≫ ⋖ Ɏ ⇕ I,29, Ɏ ≫⁰II,10, *tᵃšqᵐᶦš*, [ya da *tᵃšqᵐᶦš* ?], 'çıkmış' kelimesinin 'dış, dışarı' anlamındaki *taš*'tan türediği gibi). Şu halde burada, Y = ⅄ ᚴ *ič* gibi bir eşitlik söz konusudur, ki bunu aynı köke sahip iki kelimenin yan yana yer aldığı II,5 de
S. 36 doğruluyor : ᚴ ⁙ ꟼ Y : ᚴ ≫ ꟼ ꟼ ⅄ ᚴ *ičkgᶦmä ičkdi* ? (bu son kelime ᚴ × ꟼ ⅄ ᚴ I,3 ile de özdeştir). Bu durumda ben söz konusu işaretin transkripsiyonunu *ič* ile yapıyorum.

ʏ, |, Ɏ, ꟼ.

Bu işaretlerin, ya da en azından ilk üçünün, birbirlerine akraba olduğu, ses değerleri göz önüne alınmasa bile; | işareti bazan ʏ , bazan da Ɏ yerine kullanıldığı için; hemen anlaşılıyor, (örneklerini daha sonra vereceğim); kullanıldıkları durumlar daha yakından incelenince de bu işaretlerin sadece ıslıklı "sifflant" seslere ait olduğu kolayca görülecektir.

İlk üç işaretten ikisinin kullanımı kesinlikle sınırlı olup bunlardan birincisi, yani ʏ işareti, art damak ünlüleriyle bir arada bulunur ve soluklu "soufflé" *s* sesini verir; ikincisi, yani Ɏ işareti ise, her tür ünlü ile birlikte kullanılabilir ama daha çok art damak ünlüleriyle birlikte göze çarpar; verdiği ses ise *š* (Fr. *ch*) dir. Buna karşılık | işareti daha karışık bir kullanım özelliği gösterir. Sayacak olursak : 1° damak ünlüleriyle bir arada olduğunda *s* sesinin işaretidir; 2° çok zaman da *y* ünlüsünün önünde veya arkasında[1] yer alarak yine ʏ yerine

[1] Art damak ünlüleri grubuna giren *a*, *o*, *u* gibi ünlülerden hiçbiri söz konusu değil. | işareti bu grupla uyum yapan ünsüzlerle bir arada olduğu zaman *y* ünlüsüne yakın bir ses verir.

kullanılır; 3° özellikle I. Anıtta gördüğümüz gibi damak ünlülerinden sonra ge-
lerek *š* sesi veren 𐱁 işareti yerine de kullanılabilir, bazı durumlarda ise *y*'dan
sonra yine aynı işaretin yerine geçer, ancak bunu hemen hemen yalnızca I. (ve
III.) Anıtta (geçmiş zaman eki *-myš*) görüyoruz. Bu 𐰾 işaretinin son şıktaki
kullanımında tutarlı olunamaması, bu olayın *š* sesini *s* işaretiyle yazmak gibi
grafik bir özellikten başka bir nedene bağlanamıyacağını gösteriyor; en azından
bunda, ne genel bir kural olarak *š*'nin *s*'ye dönüşmesi gibi gerçek ses değişimi[2],
ne de yazıtı kaleme alan ya da taşa kazıyan kişinin ağız özelliği düşünülebilir.
Ben transkripsiyonumda izlediğim ilkelere uygun olarak 𐰾 (ve 𐰽) işaretinin
yazılı olduğu her yerde *s*'yi kullanmağa özen gösterdim; *š*'yi de yalnızca 𐱁 işa-
reti için kullandım. Öyle ki, verilmek istenen sesin *s* ya da *š* olduğuna kesin ka- S. 37
rar verilemeyen durumlarda, ya da dilde *š*'nin *s*'ye dönüşmüş olabileceğini az
veya çok bir olasılıkla düşündüren izler bulunsa bile tutumumu değiştirmedim.[1]
Şimdi bu üç işaretin bulunduğu bir kaç örneğe göz atalım :

𐰽 işareti : 𐰉 𐰆 𐰽 *sub*, 'su', 𐰆 𐰖 𐰽 *s^aju*, 'her, her bir' (üleştirme anlamı;
Uyg. aynı, Yakutçası *āјy*, bk. Böhtlingk, *Jakut. Wörterb.*, s. 7), 𐰔 𐰽 𐰣 𐰽 *s^ans^yz*,
'sayısız, pek çok', 𐰔 𐰽 𐰣 𐰆 𐱃 *tons^yz*, 'elbisesiz', 𐰀 𐰺 𐰽 *^asra*, 'aşağıda' (krş.
Komanca *astry*, Uyg. *astyn)*, 𐰃 𐰑 𐰽 𐰉 *b^asdy*, 'bastı, baskın yaptı, çiğnedi, sal-
dırdı'. — Diğer dillerin çoğunda görülen *toγuš*, *batyš* kelimelerine karşılık, bura-
daki 𐰴 𐰽 𐰍 𐰆 𐱃 *toγ^us^yq-*, 'güneşin doğuşu' (𐰀 𐰑 𐰴 𐰽 𐰍 𐰆 𐱃 *toγ^us^y-da*, 'do-
ğuda', 𐰀 𐰴 𐰽 𐰍 𐰆 𐱃 *toγ^us^y-qa*, yaklaşma hali' 'doğuya') ve 𐰴 𐰽 𐱃 𐰉 *b^at^ys^yq-*,
'güneşin batışı' (𐰃 𐰴 𐰑 𐰴 𐰽 𐱃 𐰉 *b^at^ys^yq-d^aqy*, 'batıdakiler') kelimelerinde ge-
çen 𐰽 işareti kesinlikle *š* sesi vermemektedir; burada *-š* değil *-syq* ekiyle yapıl-
mış oluşumlar düşünülmelidir.[1] (Anıt III, 3'de diğer anıtların ağzından bir az S. 38

---

[2] Karş. Radloff *Phonetik*, §§ 208, 278 ve dev., 344 ve dev.

[1] Başlangıçta, 𐰾 işareti için, *š*'nin yerine geçtiği durumlarda özel bir harf, örneğin *ś*, kullanmayı düşünmüştüm; ama yukardaki neden beni bundan da vaz geçirdi. —Yenisey Yazıtlarında hem bu işarete rastlanmaması, hem de görünüşe göre, art damak ünlülerine yakın *s* sesi için özel bir işaret bulunmaması gariptir. Görebildiğim kadarıyla, bu durumda da *š*'nin işareti kullanılmaktadır. Yenisey Yazıtları'nda *š* sesi için iki veya üç değişik işaret vardır: bunlardan biri ⋀ (ve çok seyrek olarak da ⌶)) olup hem art damak, hem de damak ünlüleriyle birliktekullanılabilmektedir (ilerdeki birkaç örneğe bk.), diğeri ise Orhon yazıtlarındaki 𐱁 'ye (III. 𐱂) eşdeğer olan 𐱂 işaretidir; bazı durumlarda bunun ayrıca *s* sesini de vermiş olması olasılığı vardır, örneğin XXV, 96'daki 𐰃 𐱂 eki belki de 3. şahıs iyelik eki *-sy*'nın karşılığıdır, ya da XXV, 378 𐰺 𐱂 ⌃ 𐰆 ⌃ — XXI, 33 𐰺 𐱂 ⌃ 𐰆 𐰴 kelimesi *tuls^ar?* diye okunabilir, (krş. Orhon Yazıtlarındaki 𐰺 𐰽 𐰑 𐰆 𐱃 I,47, II,72 ? örneğindeki gibi 𐰺 𐰽 ile yapılmış biçimler, [Bk. s. 31]). Bu işaretlerden 𐱂 'nin ilk zamanlarda *š* olduğuna kuşku yoktur, (krş. ilerdeki "Alfabenin Kökeni Hakkında Düşünceler" bölümü), oysa ⋀ 'nin (ve ⌶'nin?) önceleri 𐱂'nin bir değişkeni "variante" olup olmadığına, ya da başka bir ses değerine (örneğin *s'?*) sahip bulunup bulunmadığına karar vermeğe şimdilik cesaret edemiyorum. Bu son durumda bir ses karışması söz konusu olabilir (örneğin, *š* ve *s* seslerinin kaynaşmağa başlaması gibi?), ancak bu sorun daha derin araştırmalarla gelecekte çözümlenebilir.

[1] Bu ek belki, *ül^ās'k* diye okuduğum 'pay, parça bölüm' anlamına gelen 𐰚 𐰾 𐰠 𐰇 kelimesiyle karşılaştırılabilir, (Radloff bunu 'ölü' anlamına *öls^äk* diye okuyor); diğer ağızlardaki *üläš* ve *ülüš* ile de krş. Öte yandan 𐰘 𐰾 𐱃 𐰉 yazılışı, ekte *y*, *i* ünlüsünün bulunduğunu gösteriyor (aşağıya bk.).

ayrılan ve Uygurca'ya yaklaşan [runik] *toγ^ušu[ńa],* [runik] *b^ał^ešy[ńa]* gibi biçimleri görüyoruz).

[runik] işareti : 1° damak ünlüleriyle *s* sesi veriyor: [runik] *s^äk^ez* 'sekiz', [runik] *sil^ek,* 'saf, temiz', [runik] *sü,* 'ordu', (Uyg. aynı), [runik] *süsi,* 'onun ordusu', [runik] *inisi,* 'onun küçük kardeşi', [runik] *bil^egs^iz,* 'bilgisiz, cahil'.

2° *y* ünlüsüyle *s* sesi verir: [runik] *syγ^yt,* 'ağlayıp sızlama', [runik] *syγtam^yš,* II,37 = [runik] I,37 'ağlayıp sızlamışlar, yas tutmuşlar', [runik] *b^ał^es^yqyńa,* I,53 = [runik] II,76, 'batıya, (gün) batısına' (yukarı ile krş.), [runik] *j^aγysy,* 'onun düşmanı', [runik] *j^aγ^ys^yz,* 'düşmansız';

3° [runik] *š* yerine de kullanılabilir: [runik] *bis,* 'beş' (birçok yerde böyle yazılmış) = [runik] *biš,* I,23; [runik] *kisi* = [runik] *kiši,* I,48, (II,14), 'kişi, insan'; olağan üstü sık görülen geçmiş zaman eki [runik] *-m^ys, -m^is* = [runik] *-m^yš, -m^iš,* bu biçimlerden birincisine I. Anıtta, ikincisine de II. Anıtta pek çok kez rastlıyoruz, (krş. [runik] *bułm^ys,* 'bulmuş' III,1,3, Yen. [runik] *^ärm^is,* 'imiş' XXII, 15, [runik] ? XXXVII, 215 biçimleri; Donner'in *Inscr. de l'Orkhon,* levha XLVII'deki *š*'li biçimler: örneğin [runik] *^ärmiš,* 'imiş', XX,97, [runik] XVIII, 129); [runik] *j^itm^is,* I,29 = [runik] *j^itm^iš,* II,31, 'yetmiş' (krş. [runik] *^ałt-m^yš,* 'altmış' Yen. I,35); [runik] *öküs,* I, 49 = [runik], [runik] *öküš,* 'çok, çok sayıda'; [runik] *küm^üs,* II,47 = [runik] *küm^üš,* I,50, 58, II,67, 'gümüş'; [runik] *söṅ^üs,* 'savaş', I,26, [runik] *söṅ^üsd^üm^iz,* 'savaştık', I,69, 63 = [runik] *söṅ^üš-,* diğer yerlerin hepsinde.

Diğer dillerin *š*'li biçimlerine uyan, ama [runik] 'li yan biçimler olmadan da yalnızca [runik] işaretinin kullanıldığı biçimlere rastlandığına göre, [runik] 'den sapılmasının bir tür yazış özelliği "particularité graphique" ile ilgili olduğu doğru olabilir. Ancak *š*'den *s*'ye gerçek bir ses değişimi olasılığı da "a priori" olarak hemen reddedilmemelidir. Örneğin şu biçimlere bakalım: [runik] *^äsid,* I, 53, [runik] *^äsidg^il,* I,54, (II, 77), 'işit, dinle', [runik] *^äsid^iṅ,* I, 45, (I,70), 'işitin, dinleyin' bi-
S. 39 çimleri, diğer dillerdeki *äšit-, ešit-, išit-* biçimlerine eşittir; aynı şekilde, gerek I. gerek II. Anıtta oldukça sık görülen [runik] *is^ig küč^g bir-,* 'birine işini gücünü vermek (adamak), ona gayretle hizmet etmek' deyimindeki [runik] *is,* 'iş' kelimesi ile Osmanlıcadaki *iš güž,* 'iş güç' ve *išlü güžlü,* 'işli, güçlü' kelimeleri karşılaştırılabilir.[1].

[runik] işareti : [runik] *b^aš-,* 'baş', [runik] *t^aš,* 'taş', [runik] (Yen. [runik]) *j^aš, 'yaş, ömür yılı; göz yaşı',* [runik] *^ašš^yz,* 'aşsız, yiyeceksiz, aç', [runik] *jyš,* 'ka-

---

[1] *Denkm. Kül T.*'de Radloff söz konusu kelimeyi *äs,* 'ruh, anlam, yön' diye okuyor ve böyle yazıyor. Yukardaki Osmanlıca deyim, benim bu görüşe karşı çıkmam için yeterli gibi görünüyor. (*Inscr. de l'Orkhon kitabı, II,* 67'de [runik] olarak gösterilen kelime bir yanlış anlamadan ileri geliyor, aslında doğrusu [runik] *ilg^ärü'dür.*)

ra orman', ɦ ￥ ≫ ᚴ ϑ *jymšªq,* 'yumuşak'; işteş fiil eklerinde, örneğin ɦ ≫ × ￥ Y ɦ ᚴ | *sözl̈šdim'z,* 'söyleştik, konuştuk'. Başka örnekler için | işareti paragraf 3'e bakınız.

Geriye, ıslıklı bir ses verdiğine şüphe bulunmayan başka bir işaret, yani ɦ işareti kalıyor (bu işaret, III.'de ve çok zaman da Yenisey yazıtlarında [belki de n^2 nin işareti ɦ 'den kolayca ayırt edilmesi için ?] ϟ biçiminde ters olarak yer almaktadır; diğer Yen. biçimleri için bk. s. 9). Verdiği ses her yerde *z* olup ünlülerin hepsiyle birlikte kullanılabiliyor. Kelimelerin başında seyrek olarak yazılı bulunması da bunu doğrulamaktadır; böyle durumlarda bu işareti, kendinden önce bir ünlü (*a, ä*) varmış gibi okumak gerekiyor. Orhon Yazıtlarında bu durumda rastlanan on kelimeden dokuzu ɦ *ªz,* 'az' kelimesidir (ve her zaman kendinden sonraki kelimeye ulanarak yazılır); diğer bir örnek ise: ᚴ ɦ > ɦ *ªzuqy,* I,2, 'onun/onların azığı, yiyeceği' (Doğu Türkçesinde *azuq*). Bunun aksine ɦ işaretine başka durumlarda çok daha sık rastlıyoruz, örneğin ɦ > ↓ ♢ *toquz,* 'dokuz', ɦ ♢ > *otªz,* 'otuz', *özä,* 'yukarda, üstte', ᚴ ɦ ᚴ *özi,* 'kendisi', ≫ ɦ ᚴ *öz'm,* 'ben, kendim', ᚴ ɦ D *jªzy,* 'ova',) ʾıᶜ ɦ ɦ *qªzyªn-* (çeşitli eklerle birlikte) 'kazanmak' (Çağ. *qazqan-),* ɦ ᚴ ᛝ *biz,* 'biz'; ɦ ≫ eki: 1° birinci şahıs çokluk eki *-myz, -miz,* örneğin ɦ ≫ ᚴ ᛉ ᚴ h *törüm'z,* 'töremiz, yasamız'; ɦ ≫ ♢ ↓ *ªl̥tmʸz,* 'biz aldık', ɦ ≫ h ᛉ *ªrtm'z,* 'biz olduk', ɦ ≫ × h ᚴ *itdm'z,* 'biz yaptık, ettik'; 2° fiillerin şimdiki zaman "présent" olumsuzluk eki *-maz, mäz,* örneğin ɦ ≫ Y ᚴ ᛝ *bilmªz,* 'bilmez', S. 40
) > ɦ ≫ ↓ > ꝺ *botmªzun,* 'olmasın'.

ᛗ, ᴕ, ɜ.

Bu üç işaretin farklı bir özelliği vardır, zira tek seslerin değil ses terkiplerinin işaretleri oldukları açıktır. Bunların hepsi de her türlü ünlü ile birlikte kullanılabilir.

ᛗ işaretine çok sık rastlanmamaktadır; ama ses değeri, ≫ ᛗ ᚴ ɦ II,18 ve başka yerlerde = ≫ ♢ ↓ ᚴ ɦ I,12, *qyltm,* 'kıldım, yaptım' ikizciğinden anlaşılabilmektedir. Demek ki burada ᛗ = ♢ ↓ *lt* eşitliği söz konusudur. Bunu, ↓ > ꝺ *bot-,* 'olmak' ve ↓ ɬ D *jªnʸt-,* 'yanılmak, hata etmek' fiil tabanlarının geçmiş zamanı ᚴ ᛗ > ꝺ ve ʾıᶜ ᛗ ɬ D (2. şahıs) biçimlerinde de görüyoruz. Bu ikinci fiil tabanına, isim fiil eki *-duq, -tuq* eklenerek yapılan ɦ ᚴ ↓ ᛗ ɬ D II,26 kelimesinde de aynı işarete rastlıyoruz; ayrıca *jªnʸt-* ve *bot-* tabanlarından yapılan ɦ ᚴ | ᚴ ⅄ ᛗ ɬ D I,44 ve ᚴ ⅄ ᛗ > ꝺ I,61 kelimelerinde, ᚴ ⅄ *-či* eki önünde (bk. s. 35) ↓ işareti yerine ᛗ işaretinin kullanıldığını görüyoruz (krş. ᚴ ⅄ ♢ ↓ > ꝺ II,11); ↓ ɦ *qªt-,* 'kalmak' tabanından ᚴ ⅄ ᛗ ɦ I,61 kelimesinde de aynı şey söz konusudur. Şu halde bu biçimlerin hepsi de bu işaretin ses değeri ile ilgili olarak aynı sonuçları göstermektedir.

Bununla birlikte, ᛗ işaretinin Orhon yazıtlarında genellikle yalnız yukarda belirttiğim az sayıdaki fiil tabanında ve yalnızca *ld, ld*'nin akraba dillerde (*l̥, l* fiil

tabanına, *d* eke ait olmak üzere) bulunduğu hallerde kullanıldığını belirtmeliyiz; buna karşılık söz konusu işaret Türk dillerinde çok rastlanan *lt, lt*'nin yerine asla kullanılamamaktadır, (örneğin ᛚ ⇕ ⏋ *alty*, 'altı' kelimesi ve benzerleri her zaman tek bir yazılış biçimine sahiptir). [1] Şu halde ᛗ 'nin tam olarak *lt*,
S. 41 *lt*'nin mi, yoksa daha doğrusu (örneğin ᛚ ᛗ > ᑯ gibi bir biçimin ᛚ ≫ ᛋ ᑯ biçimine paralel olabileceği düşünülecek olursa; bk. yukarda s. 23) *ld, ld*'nin mi karşılığı olduğu, yahut da hem *lt, lt* hem de *ld, ld* için kullanılan ortak bir işaret mi olduğu sorununu şimdilik cevapsız bırakmak zorundayız. Orhon yazıtlarında da durum böyle olunca, söz konusu işaretin transkripsiyonunu ben burada yine de *ld ld* olarak yapmayı tercih ediyorum ve buna karşı çıkacak her hangi bir engel de göremiyorum, zira, *l, l* den sonra *d* değil de her zaman *t* yazıldığı için bu işaret *ld, ld*'nin değil *lt, lt*'nin alternatifi olabilmektedir. (≫ ⏋ ve × Y işaretlerinin yan yana yazıldığı hallerde, öyle görünüyor ki, *l, l* sesleri araya bir yazılı olmayan ünlü girmesi ile *d*'den ayrılmaktadır; örneğin, ᛚ | *sü*, 'ordu' ve **qylyč*, 'kılıç' (Uyg. Çağ. vb.) kelimelerine isimden fiil yapan *la, lä* ekleri getirilerek yapılan: ≫ × Y ᛚ | *sülᵉdᵉm*, 'savaşa girdim, sefere çıktım', (krş. ᛚ Y ᛚ | *sülä*, 'emir kipi, sefere çık', II,2); ᛚ ≫ ⏋ ⅄ ⏋ ᛚ ◁ I,65 *qylᶦčᶦdy*, 'kılıçladı', gibi).

Sibirya yazıtları arasında, sadece XXXIII no.lu (Taşeba) ve XXXVII no.lu (Kemçik) yazıtında, ᛗ 'nin kullanıldığı örnekleri görüyoruz (bk. Donner, *Wörterverz.* s. 53, 65 ve dev.). Fakat burada, işaretin ses değerinin *lt, lt* olduğu anlaşılıyor, örneğin) > ᛗ *ᵃltun ?*, XXXIII, 16, 'altın'; ⴕ P ᛚ ᛗ *ᵃlty yᶦz?*, XXXVII. 108, 'altı yüz?'; ⩓ ∧ ≫ ᛗ *ᵃltmᶦš ᵃt ?*, aynı yer, 234, 'altmış at?'.

ᴗ işareti (III'de ⊙, Ongin'de aynı şekilde üç noktalı), birinci öğesi *n* olan yukardaki gibi bir ses terkibinin karşılığı oluyor; verdiği ses de *nt* veya *nd* olmalıdır. Orhon Yazıtları için geçerli olmak üzere bu işareti ben her yerde *nd* olarak yazmayı, ᛗ 'nin transkripsiyonunu *ld* şeklinde yapmamı gerektiren nedenlerden ötürü, tercih ediyorum. Söz konusu harfin bu ses değerini belirleyen kanıtlar da şunlar : 1° ikizcikler : ᛘ ᴗ ᛚ ᛋ II,20 = ᛘ h ᛘ ᛚ ᛋ I,14, *kündᵘz, küntᵘz*, 'gündüz' (Çağ. Osm. *kündüz*); ᛚ ᴗ ᛋ I,18, II,23 = ᛚ h ᛘ ᛋ I,66, *kᵃndü, kᵃntü*, 'kendi, kendisi' (Uyg. *kändü, vb.)*; ᛚ ᴗ ⋲ ᛘ II,11 = ᛚ h ᛘ ⋲ ᛘ I,63, *ᵃzgᵃndi, -nti*, 'bir özel isim'; 2° Bir tabanın sonunda bulunan *n* işareti, ᴗ 'nin önünde her zaman kaybolur ve yerini diğerine bırakır; *t* veya *d* ile başlayan eklerle yapılmış biçimler de bununla paralellik göstermektedir;

[1] *Inscr. de l'Orkhon* kitabının tipografik metninde, I,21'de, ≫ Y | ᛗ, şeklinde bir kelime yer alıyor; bu kelime s. 48'de ≫ Y ᛘ ᛚ ⁝ diye düzeltilmiş, ama buradaki ᛘ de doğru olamaz. (*Denkm. Kül T.* s. 13 de Radloff bunu ≫ Y ᛚ ᛗ, diye okuyor, *alty älim* şeklinde yazıyor ve parçanın tümünü "dem hatten wir unsere sechs Stämme der Kuntschajug verliehen" diye çeviriyor.) Hiç kuşkusuz bunun ≫ Y ᛋ ᛚ | *sinlᶦm*, 'küçük kız kardeşim' (Doğu Türk. *singil)* diye okunması lâzım; parçanın anlamı da şu: "biz ona küçük bacımı(zı) verdik, evlendirdik" (*qončuj*- için bk. yukarda s. 13).

örneğin, ( ) ⟩⟩ > ð tabanından) ↿ ꞷ ⟩⟩ > ð *budᵘnda,* 'halkta, ulusta', ( ) ʾ|ᶜ Ч tabanından) ↿ ꞷ ʾ|ᶜ Ч *qᵃγᵃnda,* 'kağandan, hakan tarafından', (taban: (Ч ſ ɺ ʾ|ᶜ >), ↿ ꞷ ſ ɺ ʾ|ᶜ > *oγlynda,* 'oğlunda, oğullarında, oğlunun', ⋙ ꞷ ʾ|ᶜ Ч Ч *qᵃzγᵃndᵃm,* 'kazandım' (= ⋙ ⩓)),(⟆ Ч Yen. XX, 31; tabanı:) ʾ|ᶜ Ч Ч); ( ) Ч ᛊ tabanından) ⋙ ꞷ Ч ᛊ *sᵃqᵃndᵃm,* 'düşündüm, kaygılandım' gibi; 3° Bu ses değeri, kullanıldığı her yerde, tam ve anlaşılır biçimlerle ortaya çıkıyor: örneğin, ↿ ꞷ > ð *bunda,* 'burada, buraya', ↿ ꞷ *ᵃnda,* 'orada, oraya' (III, 2, 13'de ↿ ⊙), ʾ|ᶜ ꞷ *ᵃndᵃγ,* 'öyle, öylesine' [1],) ꞷ Ч *qᵃndᵃn,* ya da *-dᵃn,* 'nereden', | ⋙ Ч ꞷ > ⅃ *qondᵘrmᵃs,* 'kondurmuş, yerleştirmiş'; aynı şekilde, ᛁ > ꞷ Ұ *sᵃndun* (ya da *sᵃntun*), 'Türk'lerin doğuda yerleştikleri bir yer adı, Çincesi Şantung'; ⅄ ʾ|ᶜ ſ :) ꞷ ſ ⅄ II,47 *čyndᵃn* (ya da *čyntᵃn*) *γγᵃč,* 'değerli bir ağaç türü' (Uyg. "tschintan" [aloés ağacı, Aloeholz], Çincesi *tschînthân;* bk. Klaproth, *Abh. üb. die Sprache und Schrift der Uiguren, 1822,* s. 15). S. 42

Geriye ⟩ harfi kalıyor. Burada gerçekten de bize yol gösterecek yazılı hâldeki ikizciklerden yoksunuz; ama çeşitli nedenler sözü edilen harfin tek bir ses veremeyeceğini, *n* ile başlayan bir ünsüz terkibine daha çok uyduğunu, bütün durumlara uygun gelen tek ses değerininse *nč* olduğunu gösteriyor, (eğer dilde *ňz* sesi de kullanılmış ise ses değeri ayrıca bu da olabilir, bk. s. 34). Bu terkibe çeşitli zamir biçimlerinde rastlıyoruz: ↿ ⟩ > ð *bunča,* 'bunca, bu kadar' (Doğu Türk. *munža),* ↿ ⟩ *ᵃnča,* 'o kadar, öylesine' (Doğu Türk. *anča*), ↿ ⟩ Ч *nᵃnčä,* 'ne kadar, nice' (Uyg. *näňčä*); sıra sayıları da ⟩ , *nč* ile bitmektedir, bunların en yakın biçimleri de Uygurca'da bulunuyor; örnekler: ⟩ ⅄ ᛚ *üčnč,* I,8, 64, 'üçüncü', ⟩ h ϒ ᛚ h *törtnč,* I,64, II,11, 'döndüncü', ⟩ | ſ ᛟ *bisnč,* 'beşinci', ⟩ h ſ 9 *jitnč,* 'yedinci', ⟩) > *onᵘnč,* 'onuncu'; ayrıca ↿ ⟩ ſ | ᛚ ϒ ᛚ h *törüsinčä,* 'töresine göre, töresine uygun olarak' (*-sin-* + *-čä*). Gerek I,44'de [2] gerekse II,64'de iki kez karşılaştığımız ʾ|ᶜ ſ ⟩ ⟩⟩ kelimesini ben *ᵃdᵃnčγγ* diye okuyor ve Uygurcada 'ayrıca, başka türlü' anlamına gelen *adynzyq, -zaq* kelimesine bağlıyorum,(*adyn,* 'başka, ayrı, zıt'). Haklı olup olmadığımı bilmiyorum ama, s. 35'de sözü edilen *botčun* kelimesindeki *tč*'nin *ts* yerine kullanılmış olabileceği gibi, buradaki *nč*'nin de *ns* yerine kullanılmış olması ihtimali vardır. — Ekler dışında, örneğin ſ ⟩⟩ ⟩ ᛊ *sᵃnčdy,* 'deldi, yaraladı, yendi' (Doğu Türk., Osm. *sanž-),* ᛚ ⟩ ſ 9 *jinčü,* 'inci' (Doğu Türk., Osm. *inžü)* kelimelerinde de ⟩ işaretinin kullanıldığını görüyoruz.

[1] ⟩⟩) terkibi için bulabildiğim tek örnek ʾ|ᶜ ⟩⟩) , Yen. XXII, 10, kelimesidir. Orhon yazıtlarında ne ⟩⟩) , ne de X Ч biçimine hiç rastlanmıyor, sadece şu biçimler göze çarpıyor : [⩓) ?], h Ч veya ꞷ .

[2] Benim, fotoğrafları titizlikle inceledikten sonra bu parçanın tümü ile ilgili olarak yaptığım yorumun ve okuma biçimimin Radloff'unkinden çok ayrıldığı kolayca görülebilir.

§. 43

ÜST ÜSTE İKİ NOKTA

Alfabenin harflerini oluşturan 38 işaretin hepsini ayrıntılarıyla inceledik. Bununla birlikte Türk yazını bu harflere, noktalamaya yarayan ve kelimeleri birbirinden ayırmak, ya da daha doğrusu kelimenin bittiği yeri göstermek için kullanılan bir işaret daha ekliyor: üst üste iki nokta, yani (:) işareti. Bu işaret aynı satırda iki kelime arasına konulduğu gibi genellikle satır sonlarına da konulur, ama satır başında asla yer almaz. (Çok kısa olarak belirteyim ki bir kelime satır sonunda bölünerek asla ikinci satıra geçmez, yani satırlar daima bir kelimenin tamamı yazılarak bitirilir ve bu nedenle de satır uzunlukları birbirine eşit olmaz. Ama çok seyrek de olsa, harflerin özel bir nedenle simetrik olarak yerleştirilmesi amacıyla yapılmış bazı kural dışı durumları da yok sayamayız; örneğin III. Anıtın alınlığında da böyle yapılmış, ayrıca harfler biraz daha ince bir zevkle dizilerek süsleme öğesi ön plana alınmıştır; bu alınlıkta üst üste iki nokta işareti de hiç yer almamaktadır.)

Bununla birlikte bu işaretin sürekli olarak kullanıldığını söylemek de pek mümkün değil; çok zaman iki, hatta üç kelimenin iki nokta konulmadan, sanki bir kelime imiş gibi, yazıldığını görüyoruz. Pek çok durumlarda bu olgu, çizge sanatı "art graphique" ile ilgili düşüncelerden kaynaklanmaktadır; ana kural da kelimenin uzunluğunu ayarlamak oluyor: ᛟ *^{a}t*, 'at', D *^{a}j*, 'ay, otuz gün', ϒ *^{ä}r*, 'erkek, adam' gibi tek bir harften oluşan bir kelime hiçbir zaman tek başına kalmıyor, mutlaka kendinden önce veya sonra gelen kelimeye ulanıyor; iki harfli kelimeler de çoğunlukla diğer kelimelerle birleşiyor; üç harfli kelimelerde ise tersine bir durum söz konusu. Sonuç olarak, kelimeler ne kadar uzunsa, iki nokta ile ayırma kuralı da o kadar çok işliyor; ancak bu kuralın istisnaları yalnızca mantıklı özel terkiplerle sınırlı bulunmaktadır, örneğin bir isimle onun sıfatı, sayısı ve benzeri bir kelimeden oluşan bir tamlama; tek bir kavram için kullanılan eklemeler "appositions" ya da kelime dizileri; tümleç görevi yapan son çekim edatları "postpositions" ve diğer benzerleri gibi unsurlardan oluşan terkipler, söz konusu kuralın dışina çıkılmasına yol açmaktadır. İşte dağınık bir-

§. 44 kaç örnek : ꜧ ᛚ ᛟ ꜧ *^{a}q‿^{a}tyn*, I,1, 'onun ak atı'; ᛟ ʾ|ʿ Ч > ᛟ *tor^{u}γ‿^{a}t*, I, 8, 'doru at'; ᛚ h Y ᛗ : ᛇ ◡ ᛟ ↓ > *ot‿^{a}t‿^{a}nda ölti*, I, 8, 'o at orada öldü'; ᛚ ϒ ᚲ h : ꟻ ᛗ ꟻ ᛇ ꜧ ᛗ I,40 = ° h ꟻ ᛗ ꟻ : ᛇ ꜧ ᛗ II,40, *özä kök t^{ä}nri*, 'yukarda mavı gok'; ᛇ Ч ꜧ ᛚ ꟻ *^{i}kin‿^{a}ra*, I,40 'ikisi arasında'; ∈ ϒ ᛚ ꟻ *^{i}ki‿^{ä}r^{i}g*, I,5,62, 'iki adamı' (yük. hali); ϒ ꜧ ᛗ 9 ᛚ h 9 *j^{i}ti‿jüz‿^{ä}r*, I,28, II,31, 'yedi yüz adam'; ʾ|ʿ h ≫ ᛚ ⅄ *^{ä}čim‿q^{a}γ^{a}n*, 'kağan amcam'; | ≫ ϒ) ʾ|ʿ ꜧ ᛁ ↓ I,38 = °ϒ :)°II,38, *^{a}lp‿q^{a}γ^{a}n‿^{ä}rm^{i}s*, 'yiğit bir kağan imiş'; ∈ ⅄ ᛗ ꟻ ∈ | ᛚ *is^{i}g‿küč^{i}g*, 'işini gücünü' (yük. hali, bk. s. 39); ꜧ ⅄ ᛗ ↓ ≫ ꜧ ↓ Ч D II,29 = ꜧ ᛗ ⅄ ᛗ : ↓ ° I,26, *j^{a}rl^{y}q^{a}duq‿*[1] *üčün*,

[1] Ya da *j^{a}rl^{y}q^{a}duq*? Akraba dillerde bu iki biçim de yer alıyor, ama birincisi, daha eski devirlere aitmiş gibi görünüyor.

'buyurduğu için, buyruğuyla, lütfu ile'; | ≫ ⅃ 1 > ዘ *qop* ◡ *^{a}tm's*, I,39, 'çok almış, çok almışlar'.

ALFABENİN KÖKENİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Bir de, böylesine garip bu alfabenin kökeni ve başka alfabelerle ilintisi sorunu var. Ben, bu soruna bakış açımı, bilinmeyen ya da varsayımdan öte gidemeyen ayrıntılara olabildiğince az değinerek, kısaca açıklamağa çalışacağım.

Öyle görünüyor ki şimdiye kadar Avrupa'da bu alfabenin çıkış noktası, harflerin ses değerleri düşünülmeden yalnızca şekillerine bakılarak aranmağa çalışılmıştır; gerçekten de birçok işaretin şekil yönünden bazı eski Avrupa alfabelerinde bulunan şu ya da bu harfle az veya çok şaşırtıcı benzerlikler taşıdığı inkâr edilemez. Örneğin Donner, "Yenisey harfleri ile Küçük Asya'daki Yunan yazı sisteminden türemiş harfler ve özellikle Likya ve Karya harfleri arasında genel bir uygunluk" bulunduğuna inanmaktadır.[2] Ama söz konusu Küçük Asya Yazıtları ile Türk yazıtları arasındaki büyük zaman farkı -yaklaşık bin yıl- bir yana, şekilleri birbirine benzeyen tüm işaretlerin ses değerleri arasında görülen kesin farklılık, bu savın doğruluğu konusunda pek çok şüphe uyandırmakta ve eski Türk alfabesinin kökeninin anılan yoldan aranmasına, mümkün olan en açık biçimde, karşı çıkmaktadır. S. 45

Bazıları da, alfabemizi eski Kuzey Run yazılarıyla karşılaştırarak, kökeninin Run'lara dayanabileceğini, Kuzey Sibirya yoluyla Avrupa'dan gelmiş olabileceğini düşünmüşlerdir. Diğer birçokları ise bu harflere basitçe *Run harfleri* ("Sibirya Run harfleri", "Yenisey Run harfleri") ismini uygun görüyorlar, ama bu adlandırmanın da karşısında olmak için fazla bir çaba gerekmiyor. Diğer birçoklarına olduğu gibi bunlara da *Run harfleri* denilmesi için en küçük bir gerekçe bile söz konusu değil; bu adlandırma yalnızca yanlış fikirler uyandırabilir. Zira bugün, ayrıntılar söz konusu olduğunda, Yunan ve Küçük Asya alfabeleriyle olduğu gibi, bu iki alfabe arasında da benzerliğin izinin bile bulunmadığı, soy bağındansa hiç söz edilemeyeceği anlaşılmıştır. Benzerlik, yalnızca çok kolay göze çarpan bazı şekil uyuşmalarıyla sınırlıdır. Ancak burada özellikle vurgulanması gereken bir nokta var: Run harfleri gibi Türk harfleri de genel olarak yalnızca düşey ve yana yatık çizgilerden oluşmakta, yatay çizgiler pek bulunmamaktadır.[1] (Bununla birlikte Türk alfabesinde, Run alfabesinin aksine, bazan örneğin ꝺ, ꝯ, ᚦ, ᴗ gibi eğri çizgiler de kullanılıyor.) Eğer ustam ve va-

---

[2] *Inscriptions de l'Orkhon*, s. XLIII ve dev.

[1] Yatay çizginin gerçekten bulunduğu tek istisna, I. ve II. Orhon anıtındaki Ұ işaretidir; ama bu işaret, başlangıçta ᛉ , Y şeklinde kullanılmış olmalıdır. Ayrıca bu iki anıttaki bazı harflerin biçimi, diğer bazı anıtlardakinden, özellikle Yenisey anıtlarında yer alan işaretlerden daha sonraki dönemlere ait görünüyor, örneğin ↓ işareti ↑'den, ◊ [III'de ⌂] işareti de ⩓ 'den daha yeni olmalıdır.

tandaşım J.H. Bredsdorf'un 1822 de ileri sürdüğü, Run harflerinin bu biçim özelliğinin, tahtaya oyulmaktan ve dolayısıyla yatay çizgilere istenen biçiminin
S. 46 kolayca verilememesinden kaynaklandığı yolundaki tahmini[1] doğru ise, aynı nedenin, bir raslantı olarak, Türk harflerinin biçimi için de geçerli olabileceğini kabul etmek de pek yanlış olmayacaktır.[2]

Şu halde Türk alfabesinin Avrupa'nın ne güneyinde ne de kuzeyinde herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır, dolayısıyla kökenini Avrupa'da arama çabaları da artık sona ermelidir.

Oysa, harflerinin biçimi de zaten farklı olan bu garip alfabe biraz daha yakından incelendiğinde, özellikle de onu diğer bütün alfabelerden ayıran, örneğin ünlülerin cinsine göre bir dizi değişik ünsüz işareti bulunması gibi, ilginç özellik anlaşıldığında, bu alfabenin, ünlüler kuramı ile kolayca ayırt edilebilen Türk dillerinden birine tam olarak uyduğuna hiçbir şüphe kalmayacaktır. Eğer durum gerçekten de böyle ise, akla hemen, bu alfabeyi böylesine ustalıkla düzenleyebilmiş olan kişi veya kişilerin aynı ses için geçerli olan işaretlerden oldukça büyük bir kısmını da, Türk dilinin fonetik yapısından esinlenerek, bulmuş olabilecekleri fikri gelmektedir.

Öte yandan, gerek bu alfabeyi doğurtan itici gücün, gerek harflerin kaynağının dışardan gelmiş olması gerektiği az çok bellidir ve nereye yönelineceğini uzun uzun aramağa da gerek yoktur. Bu yöre, *İlk Bilidiri*'mde de kısaca dolaylı olarak hissetirdiğim gibi güneybatıda, İran bölgesindedir; buna kesin olarak inanıyorum.

Türk alfabesinin kökeninin, doğrudan doğruya değilse dolaylı olarak dayan-
S. 47 dığı kaynak, *Aramî* diye adlandırılan Samî alfabesinin biçimidir.[1]. Yazı yönünün

[1] Krş. Wimmer, Die *Runenschrift, Berlin, 1887,* s. 97 ve dev.

[2] Bakınız Çinli yazarlar Türkler (Tou-kioue'ler) için ne anlatıyorlar: "Onların yazıları (yani Çince gibi yazıları) yoktur, sözleşme yapmak için tahta levhalara kertikler açarlar", bk. Stan. Julien, *Documents historiques sur les Tou-kioue, Journal asiatique* dergisi, 6e série, III, 1864, s. 351. Aynı dergi s. 335'de ise: "Yazdıkları harfler barbarlarınkine benzer". Krş. Abel Rémusat, *Recherches sur les langues tartares, Paris 1820,* s. 65 ve dev.

[1] Prof. A. TÖTTERMAN'ın bazı Yenisey yazıtları (Souliek) ile ilgili olarak yayımladığı kısa yazılarındaki yorumları keyfi ve başarısız bulduğum gibi, Souliek yazısındaki işaretlerle Samî alfabesinin işaretleri arasında kurmuş olduğu yakınlığı da onaylayamıyorum (bk. Öfversigt af Finska Vetensk. Societetens Förhandlingar, XXXI, Helsingfors 1889 levha III'deki *Studien über die Suljekfelsen-Inschriften;* krş. *Fünf Suljekinschriften nach ihren Texten festgestellt, ibid. 1891,* in 4°, levha X). Görüşlerimizin kazara birleştiği tek husus *t* sesi veren h işaretidir. —Prof. TERRIEN DE LACOUPERIE ise *Babylonian and Oriental Record, VII, no. 4, 1893* aralık sayısı s. 94'de, alfabemizin "Indo-bactrien" ve "Himyarite" harflerinin bir uyarlaması "adaptation" olduğu varsayımını ortaya atmıştır. Şarkiyatçı bilginin bu var sayımına hiç de katılamadığımı itiraf edeyim. Görünürde "Indo-bactrien" alfabenin Türk alfabesiyle genelde bazı dış benzerlikler gösterdiği doğrudur; ama ayrıntılara inildiğinde bu benzerlik, belki çok küçük sayıdaki (*s, t, l ?* gibi) unsurlar dışında, bütünüyle kayboluvermektedir; bence bunun açıklaması ortak bir kaynakta, yani (Aramî) Samî alfabesinde yatmaktadır. "Himyarite" alfabesine gelince, bununla da alfabemiz arasında herhangi bir

sağdan sola olması bir yana, harflerin gerek biçiminde, gerekse ses değerinde bulunan pek çok benzerlik de bunu kanıtlamaktadır.[2]

Aramî alfabesinin Pers İmparatorluğunda Akamanışlardan başlayarak nerelere kadar yayıldığı ve nasıl bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu alfabe oralarda uzun süre, hatta Sasaniler devrinde bile, varlığını sürdürerek yalnızca Pers İm- S. 48
paratorluğu sakinlerinin çoğunun konuştuğu Aramî diline hizmet etmekle kalmamış, aynı zamanda İran Bölgesinde ve komşu ülkelerde daha sonra gelişen başka birçok alfabenin de ilk modeli "prototype" olmuştur.[1] Bunlar arasında en iyi tanıdığımız alfabe Pehlevî alfabesidir; değişik dönemlerdeki evrimini de çeşitli paralar, yazıtlar ve el yazmalarından izleyebiliyoruz, (bu evrimi Pehlevî'nin çok yakın akrabası Zend alfabesinde de görmekteyiz).[2] Ama, takvimimizin aşağı yukarı VII. yüzyılına kadar uzanan döneminde, İran'daki kavimlerin ve komşularının, Pehlevî alfabesi yanı sıra, daha başka birçok alfabeyi de kullanmış oldukları anlaşılıyor. Örneğin VI. ve VII. yüzyıldaki Buhara paralarında, kesinlikle Aramî kökenli ve Pehlevî alfabesine göre biraz daha az işlek görünümde olan bir Soğut alfabesinin izlerine rastlandığı bildirilmektedir.[3] Ayrıca, yazı kısmı Soğut alfabesi ile aynı türde olduğu sanılan, fakat henüz çözülememiş başka bir alfabenin ("Harzemce - Khovarezmien"?) kullanıldığı paralar da vardır.[4] Bütün

bağ bulmak benim için mümkün olamamaktadır ve bu bilim adamı yazarın baş vurduğu tarihî olayların da anılan var sayıma karşı gelen tarihî ve kronolojik güçlükleri yok edebileceğini sanmıyorum.

[2] Satırlar yukardan aşağıya, satır sıraları da sağdan sola düzenlendiğine göre (bk. *İlk Bildiri,* s. 4-5) ben bunu Çincenin ikinci derecede bir taklidi olarak görme eğilimindeyim, ki bu da I. ve II. Orhon yazıtı için, yazıldıkları zamanın koşullarına göre çok doğal olmalıdır (krş. Çeviri). İşaretlerin yatık durumda olması önceleri, yazıyı yatay doğrultuda ve sağdan sola doğru yazma alışkanlığının da bulunmuş olabileceğini gösteriyor. Ama, bu durumda bile, Hiouen-Tsang'ın, "Souli" (Kaşgar) sakinlerinin 32 harfli bir yazıları olduğu ve yukardan aşağıya doğru yazdıklarına dair anlattıkları ile bu olgu arasında hemen bir yakınlık kurulmasını da şüphe ile karşılıyorum (Hiouen-Thsang'dan Hatıralar, çeviri, Stan. Julien, Paris 1857, I, s.13).

[1] Örneğin, bk. PH. BERGER, *Histoire de l'écriture dans l'antiquité, Paris 1891,* s. 213 ve dev. ve s. 300'ün karşısındaki tablo. Ayrıca TAYLOR, *The Alphabet, London 1883,* I, s. 250. II, 219 ve dev.

[2] Krş. Zeitschrift für vergleich. Sprachforsch. XXIV, levha I (Hübschmann-Euting); Berger'nin anılan eseri, s. 249 ve dev.; Taylor'un anılan eseri, II, s. 236 ve dev.; DROUIN, Observations sur les monnaies à légendes en pehlvi et pehlvi-arabe, Revue archéologique Dergisi, 3. série, IV-VI, 1884-85 (Lev V (XVII), XXIII); aynı yazarın, La numismatique araméenne sous les Arsacides, Journ. Asiat. Dergisi, 8e série, XIII, 1889, s.376 ve dev.

[3] LERCH'in, 1876 da St-Pétersbourg'da yapılan Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi 3. Oturumunda sunduğu "Sur les monnaies des Boukhar-Khoudahs" adlı makalesi, cilt II, s. 417 ve dev.; krş. Doruin'in Revue archéol., VI, 1885, s. 146'daki yazısı ve levha XXIII, 10. Aynı yazarın, Journ. numism., 1891, s. 222'deki yazısı; A. de Markof'un Catalogue des monnaies arsacides, etc. (Collections scientifiques de l'Inst. des langues orientales, V, St-Petersbourg 1889) s. 133, 1-9 no.lar.

[4] Markof'un anılan katalogdaki yazıları, no. 734-771, s. 49-54; Drouin, bu iki alfabeyi "araméo-kouchan" alfabesi olarak nitelendiriyor (Journ. numism. 1891, s. 222, krş. s. 466).

bu alfabelere, zaman zaman İranlıların komşusu ya da efendisi olmuş "Turan" kavimlerinin kullandığı diğer başka alfabeleri de eklemek gerekiyor.[5]

S. 49 Bununla birlikte, bütün bu alfabelerin ayrıntılarıyla ilgili olarak bilebildiğimiz şeylerde o kadar büyük boşluklar var ki Türk alfabesinin temelinin bu alfabelerden hangisine dayandığını saptamağa şimdilik imkân göremiyorum. Acaba Türk alfabesi, doğrudan doğruya ya da İran alfabelerinin birinin aracılığıyla dolaylı olarak, Aramî alfabesinden türemiş olamaz mı?

Buraya, Aramî alfabesinden Türk alfabesine dolaylı ya da dolaysız yoldan geçmiş olabileceğini düşündüğüm harfler için, bir tablo ekliyorum. Aramî alfabesinde ve ondan türeyen alfabelerde kullanılan harfleri gerçek biçimleriyle basma konusundaki teknik güçlükler, bunların aşağıdaki tabloda gönderme işaretleriyle belirtilmesini zorunlu kılıyor ve ben ister istemez, bu alfabelerle ilgili bilgi için, okuyucuyu yukardaki bölümlere göndermekle yetinebiliyorum; ayrıca az ya da çok bir olasılıkla kabul edilebilir gibi gördüğüm paralellikleri ise bunların karşılığı olan İbranice harfler yardımıyla göstermek zorundayım. Tabloya, Aramî, Pehlevî ve Soğut alfabelerinin karşılığı olarak koyduğum *a, p, s;* ele alınan Türk harfinin bu alfabelerden hangisindeki harfle, benim düşüncelerime göre, benzerlik taşıdığını belirtmek için kullanılmıştır. (Şunu da hatırlayalım ki Soğut alfabesi ile ilgili olarak elimizde, çok az sayıdaki harfin yer aldığı, sayıları ve çeşitleri oldukça az bazı paralardan başka belge bulunmamaktadır: eğer bu alfabe hakkında daha çok bilgimiz olsaydı, belki de Türk alfabesiyle olan benzerlikleri göründüğünden fazla olabilirdi.)

	ב *a, p (s:* ters biçimde)	= ꝺ
	ד *p*	= ⪢
	ה *a, p*	= ꞓ?
	ו *(a), p* (Zend ile krş.), *s*	= >
S. 51	ז *(a), p*	= ꡖ ꡑ (dikey çizgi eklenmiş)
	("*a*	= | ?)
	ח	= ꟷ?
	(ר *p*	= ꜜ?)
	כ *a, p*	= ꟻ Ƴ
	ל *a*(açı sağa doğru), *p*	= ⅃
	מ *p*	= ⪼
	נ (*a*), *p*, *s*	=)
S. 50	(ס *p*	= ∧, ⌑ p. 37 note? ɣ ?)
↗	פ *a*, (*p*)	= 1

[5] Krş. Drouin'in Journ. numis. 1891, s. 215 ve dev. daki "Les monnaies touraniennes" adlı yazısı ve aynı yer s. 454 ve dev. daki "Sur quelques monnaies turco-chinoises des VIe, VIIe, et VIIIe siècles" adlı yazısı.

(„ *p* = 𐰼, 𐰽?)
צ *a* = 𐰲?
(„ *p* [*č* sesi] = 𐰱?)
ק *a* = 𐰴 (𐰶)
ר *a, (p)*, s = 𐰺
ש *a, (p)* = 𐱁 𐱂 (𐱃)
ת *a, p* = 𐱃

Aramî ve ondan türeyen alfabelerin belirleyicisi olarak özellikle sondaki üç işaretin, 𐰺, 𐱁, 𐱃, altını çiziyorum; oysa örneğin işareti, hem Aramî alfabesine tam olarak uymakta, hem de Samî türünü belirlemektedir. Öte yandan, eğer yaklaşımlarım doğru ise, belki de ק harfinin Türkçeye (𐰴), צ'nin de (𐰲), *s*, olarak geçtiği ileri sürülebilir. Bu durumda, baba alfabenin belki bir Samî dilince kullanıldığı ve Aramî alfabesinin değişik bir biçimi olduğu yönünde bir sonuç çıkarabiliriz; ama bu biçimin de, (Pehlevî, Harzem, Soğut gibi) türemiş alfabelerle yan yana kullanıldığına göre, oldukça yeni olması gerekir, zira diğer bazı harflerinin her iki alfabede paralelleri var gibi görünüyor; — doğaldır ki Türk alfabesi, ilk alfabenin etkileri altında değişik aşamalar geçirerek oldukça uzun bir süre içinde evrimini tamamlamış ya da seçmeci bir yöntemle birden ortaya çıkmış da olabilir (krş. yukardaki ז, ס?, ם, צ?).

Yukardaki gibi açıklamayacağımız Türk harflerine gelince, bunlardan bir kısmını, bazı harflerin keyfe göre yerli yersiz kullanılmış olmasına (örn. ע ?), diğer bazılarını ise daha önce değindiğimiz ikililerden "doublets" başka ikililerin de bulunması olasılığına (örn. işaretinin öyle biçimleri var ki bunları hem 9, hem de 𐰽 ? gibi değerlendirmek mümkündür) bağlayabiliriz; ayrıca belki dışarıdan, özellikle Yunan alfabesinden, gelen başka etkenler de düşünülebilir,
S. 51 örneğin Türk alfabesinin yaratıcıları, paralar üzerinde gördükleri ama bir şey anlamadıkları şu ya da bu harfin ses değerine bakmaksızın dış biçiminden yararlanmış da olabilirler (örn. 𐰉, ⊙, 𐰞, 𐰢, 𐰽, Y, ×, 𐱁 gibi). Yine de bütün bunlar, hiçbir kanıtı bulunmayan varsayımdan ileri gidememektedir. Şu halde bu harflerin tümünü, herhangi bir modele doğrudan doğruya bağlı olmayan yeni oluşumlar olarak incelemek zorundayız. Örneğin üç ünlü harf, 𐰃, 𐰆, 𐰇, ister üçü de serbestçe icat edilmiş olsun, ister 𐰃 işareti י'ye eşit olsun, hepsinin de ortak bir tasarıma göre oluşturulduğuna şüphe yoktur. İkinci olasılık geçerli ise, diğer iki ünlünün de 𐰃'ye benzetilerek, ayırıcı nitelikte ek çizgiler eklenerek yapılmış olması gerekir. Benzer yapıdaki ünsüz işaretleri ise, esas olarak yalnızca kendilerinden önce kullanılan ses dizileriyle uyuşan ses değerine sahiptirler ve çoğunluğu özel yazım kuralına uygun olarak oluşturulmuştur; örneğin birçok ünsüzün aynı sesi veren ikizinin bulunmasına karşılık, işaretlerden çok azı (üçü) ünsüz terkiplerine aittir. Bilebildiğimiz ve aşağı yukarı aynı dönemde olduğunu söyleyebileceğimiz komşu alfabelerde, bu niteliklerden hiçbirini göre-

miyoruz. Ayrıca buna, harflerin biçimi ile ilgili olarak, Aramî kökenli harflerin pek az istisna dışında asimetrik olmalarına karşılık, Türk alfabesindeki asimetrik harflerin simetriklerden daha az olduğunu da ekleyiniz,(𐰴, 𐰖 [𐰗], 𐰓, 𐰑 ?, 𐰒 ?, 𐰣, 𐰔, — 𐰶, 𐰽 [𐰾], ×, 𐰯, 𐰘, 𐰃, 𐰞, 𐰲 ?, ⊙ [𐰋], 𐰢). Bu düşünceler de, bütün bu harflerin aslında yeni ve bağımsız oluşumlar olabileceği kanısını güçlendiriyor.

Öte yandan, alfabenin ne zaman doğmuş, ya da Doğu Türklerine hangi devirde ulaşmış olduğu sorulacak olursa, bu sorunun ikinci şıkkını kesin olarak, böyle bir olay, bu halkın Orta Asya'da belirli bir rol oynamağa başlamalarından önce pek mümkün olamıyacağına göre, bu tarih olsa olsa VI. yüzyıl ortalarıdır diye cevaplandırabiliriz. Gerçekten de Türkler bu tarihte, ya da bundan kısa bir süre sonra Batıdaki egemenliklerini, Soğut Bölgesinde Eftalitleri yendikten ve böylece İran halkı ve medeniyeti ile ilişki kurduktan sonra genişletmeğe başlamışlardır. Her halde, bu olaylardan kısa bir süre sonradır ki Türkleri bir yazıya sahip olarak görüyoruz: 568 de bir Türk elçisi, beraberindeki mektuplarla (συλλαβαl, ἐπιστολαl, γράμμα σκυϑικόν) İstanbul'a gitmiş, İmparator da bunları çeviriciler aracılığıyla okumuştur.[1] Bu mektupların bu alfabe ile yazılmış olabileceği yolundaki tahminimizi çürütebilecek hiçbir engel bulunmamaktadır; ama olayların bu şekilde gelişip gelişmediğini, ya da varlıklarını yukardaki bölümlerde hayal meyal görür gibi olduğumuz alfabelerden birinin Türklerin alfabesi olup olamıyacağını doğal olarak bilemiyor ve kanıtlayamıyoruz.[2]

Harflerin biçimlerinin dik, bazılarının da eski tür Aramî alfabesindeki biçimlere yakın olduğu düşünülecek olursa, alfabemizin sanıldığından biraz daha eski olabileceği izlenimi doğuyor. Ama yine de harflerin Run harflerindeki gibi açılı olmalarının nedenini açıklayan s. 45 ve dev. daki varsayım sağlam bir temele oturmuşsa, konuyu açıklama güçlüğü oldukça azalmakta ya da kaybolmaktadır: bu durumda harflerin biçiminin, bu gerekçeden ötürü, dik olduğu ve dolayısıyla ait oldukları zamana göre daha eski göründükleri yönünde de bir açıklama yapılabilir. Öte yandan doğal olarak şu da mümkündür ki alfabe başlangıçta, öz anlamıyla Türklerde (Tou-kioue'lerde) değil de —Çinli yazarların söyledikleri de bunu doğrular gibi görünüyor— başka bir Türk kavminde, büyük bir olasılıkla Uygurlarda, doğmuş ve bu yoldan Türklere geçmiş de olabilir.[3] Bu durumda, alfabenin kökeninin belirtilenden biraz daha eski bir döne-

---

[1] Ménandre Protector, böl. 18 (Fragm. histor. Graec. coll. C. Müller, Paris, 1851, s. 226).

[2] Drouin (Revue archéol. VI, 1885, s. 146'da; Revue numism. 1891, s. 466'da) "araméo-kouchan" (Harzem ve Soğut) alfabesinin Uygurların fetihlerine (745) kadar Doğu Türklerinin alfabesi olarak kaldığını, Run harflerininse Altay ve Karakurum'daki Batı Türklerince aynı sıralarda kullanıldığını düşünüyor.

[3] Krş. Ab. Rémusat'nın Recherches sur les langues tartares, s. 45; Drouin, Revue archéol. VI, 1885, s. 145; Radloff, Das Kudatku Bilik, s. LXXXIV ve dev.

me dayandığı yolunda bir sonuç çıkarılabilir. Şu halde geleceğin kuşkusuz tüm bu sorunları daha iyi aydınlatabilecek yeni çalışmalar getireceğine inanmak ve ve güvenmek zorundayız. Çin yıllıklarının ve yazarlarının yabancı kavimlerin al- S. 53
fabeleri hakkında anlattıkları, sağlam herhangi bir sonuç çıkarılamayacak kadar kaypak ve belirsizdir.

Türklerin alfabesi kuzeye doğru yoluna devam etmiş ve yukarı Yenisey bölgesinde yine bir Türk kavmi olan Kırgızlara gelmiştir. Burada kullanılmış olduğu anlaşılan harflerden bazıları, biçim yönünden, iki büyük Orhon anıtındaki harflerden kesinlikle daha ilkel olduğu için, alfabenin Yenisey yörelerine bu iki anıtın yapılış tarihinden çok önce, yani ya VI. ya da mutlaka VII. yüzyılda, yayılmış bulunduğunu kesin olarak tahmin edebiliriz. Ayrıca söz konusu alfabenin bu uzak yörelerde, Türkler ve Uygurlardakinden biraz daha uzun bir süre kalmış olduğu da tahmin edilebilir; ama kesin bir şey söylenemez, zira gördüğüm kadarıyla Yenisey yazıtlarında doğrudan doğruya verilmiş herhangi bir kronolojik bilgi bulunmamaktadır.

Türk İmparatorluğunun 745'te Uygurlar tarafından yıkılmasından sonra, Uygur Hanedanlığından kaynaklanan ve 784'de yazıldığı sanılan III. Orhon anıtında, eski Türk alfabesi, daha yeni ve daha incelmiş bir biçimde tekrar karşımıza çıkmaktadır. Ama bu yazıyla ilgili sonuncu belgenin de bu anıt olduğu sanılıyor; ayrıca Arap alfabesine yerini bırakıncaya kadar büyük etkinlik kazanan bir başka yazı türüne de ilk kez bu anıtta rastlıyoruz: Süryani Estranjela "Estranghélo syriaque" yazısından kaynaklanan *Uygur* yazısı. Şunu da var saymak gerekir ki, eğer Uygur yazısı, değişik sesleri verebilme açısından kendinden çok daha üstün olan eski Türk alfabesi karşısında bir zafer kazanmışsa bunun nedeni, bir yandan yabancı bir uygarlığın etkileme gücünün var olması, öte yandan da Uygur harflerinin ileri derecede işlek "cursifs" olmalarından ötürü daha kolay yazılabilmeleri ile ilgilidir; oysa eski Türk yazısının boyutları yalnızca tahta veya taş üzerine kazınacak şekilde hesaplanmak zorundaydı. Ayrıca Uygur yazısında, biçim yönünden değil ama eski Türk yazısı ile aynı dönemdeki ilkeler yönünden, bazı ortak izler bulunabilseydi ilginç olurdu. Ama ben böyle andırmaların olabileceğini pek sanmıyorum.[1] Bununla ilgili olarak söz S. 54
edilebilecek tek husus, belki *i*'nin işareti olan harfin, hem *i* hem de modern dillerin çoğunda var olan *ä* için oldukça sık kullanılmış olmasıdır; aynı özellik Arap harfleri kullanılırken de göze çarpıyor. Ama yine de ben bu olayda böyle bir yakınlığı şüphe ile karşılıyorum; eğilimim, yukarda s. 15 ve dev. da ileri sürdüğüm gerekçenin paralellerini her yerde görmeğe yöneliktir.

Türk alfabesi işte böyle, birkaç yüzyıl varlığını sürdürdükten sonra birden kaybolup gidiyor.

* * *

[1] Şunu da ekleyeyim ki, Türk alfabesi ile *Hun-İskit* alfabesi arasındaki benzerlikler hem yanıltıcı, hem çok az, hem de iki alfabenin akrabalığını kanıtlayamayacak kadar belirsizdir, (bk. Király de Dada, Babyl. and Oriental Record VI, no. 10, 1893, s. 227 ve dev., 233).

BÖLÜM II

METİNLERİN TRANSKRİPSİYONU VE ÇEVİRİSİ

(ANIT I VE ANIT II)

S. 57

GİRİŞ

Çok doğaldır ki bu yazıtların yaratıcısı olan halkın, yani Türklerin, ya da Çinlilerin söyleyişiyle *Tou-kioue*'lerin (veya *Toukue*'lerin) bir imparatorluğa sahip oldukları iki yüzyıl boyunca, Çinlilerle, ister barış ister savaş olsun pek çok ilişkileri olmuştur; 618'den 907'ye kadar Çin'de egemen olan *Thang* Hanedanlığının o dönemdeki yıllıklarında ve zengin Çin edebiyatının çeşitli yapıtlarında gerek bu ilişkiler gerek Tou-kioue halkı ile ilgili pek çok ayrıntı bulabiliyoruz.

Çeşitli yazarlar, bu Çin öykülerini ya bütünüyle ya da seçilmiş parçalar halinde çevirerek bunları Avrupa bilim dünyasına açmışlardır. Benim yararlanabildiğim bu tür çalışmalar arasındaki en önemlileri şunlardır: DEGUIGNES, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, etc.*, cilt I, 2. kısım (Paris 1756), s. 367 ve dev.; VISDELOU, *Supplément à la Bibliothèque Orientale d'Herbelot (Maëstricht 1776)*, s. 40 ve dev.; STANISLAS JULIEN, *Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs), Extraits de Pien-i-tien et traduits du chinois* (Journal asiatique, 6e série, cilt III ve IV, Paris 1864)[1].

Türkler Bizans İmparatorluğu ile de ilişkiye girmişlerdir: 568 yılında Konstantinopl şehrine bir büyük elçilik heyeti göndermişlerdir. Buna karşılık da ertesi yıl, Zemarkh başkanlığında bir Yunan büyük elçilik heyeti Türk Kağanı "Djaboul"u ziyaret etmiştir. Başta Ménandre Protector ve Théophylacte Simocatta olmak üzere birçok Bizanslı yazar, özellikle bu olayla ilişkili olarak Türkler hakkında bilgi vermektedirler; ancak bu bilgiler Çinlilerden aldıklarımıza oranla oldukça yetersiz kalmaktadır. S. 58

---

[1] Ayrıca krş. (GAUBIL), *Abrégé de l'histoire de la grande dynastie Tang, Mémoires concernant l'histoire, etc. des Chinois, XV,* (Paris 1791) ve XVI (Paris 1814); (ne yazık ki ben yalnızca XVI. cilde bakabildim); KLAPROTH, *Tableaux historiques de l'Asie,* (Paris 1826), özellikle s. 113 ve dev.; A. HEIKEL, *Inscriptions de l'Orkhon,* s. XVII ve dev. Orta Asya tarihi ile ilgili olarak Père Hyacinthe'in Rusça eserlerinin (Bitchourin) kitaplıklarımızda bulunmamasına ve bunlardan yararlanamamış olmama çok üzülmekteyim.

Yazıtların asıl metninin daha kolay anlaşılması ve aynı zamanda anlatılanların kontrolü için burada, Türklerin tarihi ile ilgili birkaç önemli noktayı, Çince kaynakları ikinci elden izleyerek okuyucuya sunmayı uygun görüyorum. Bu özet bilgiler, daha önce sözünü ettiğim yapıtlardan, özellikle de Stanisles Julien'in kitabından aldığım kısa parçalara dayanmaktadır. (Kelimesi kelimesine alıntıladığım parçaları tırnak içinde, " " işareti ile gösteriyorum.) Çince isimlerin ve kelimelerin yazılışına gelince, bunda tutarlı olamadığım için üzgünüm; bununla birlikte, aksine bir kanıt yoksa, Stanislas Julien'in yazış biçimine sadık kalıyorum.

Önce, Tou-kioue'lerin görenek ve geleneklerinden bazı kısa bilgiler verelim[1]: "Tou-kioue'ler saç bırakır, giysilerinin eteğini sola kıvırır[2] ve keçe çadırlarda yaşarlar. Nerede su ve otlak varsa oraya göçerler. Temel uğraşıları sürücülük ve avcılıktır. Yaşlıları pek önemsemez, erişkin yaştaki erkeklere büyük saygı
S. 59 gösterirler. Dürüstlükleri ve utanmaları azdır, ne ibadet ne de adalet bilirler; bu yönleriyle eski Hiong-nou'lara benzerler."

"Üst düzey sorumluları şunlardır: 1° *Ye-pou,* 2° *Bout,* 3° *Tik-k'in (Teh-k'in),* 4° *Sou-li-pat,* 5° *To-toun-pat*[1]. Bu kamu görevlileri toplam yirmi sekiz farklı sınıfa ayrılır. Tüm bu görevler miras yoluyla çocuklara geçer. — Silah olarak, ok, yay, ıslıklı ok, zırh, mızrak, pala ve kılıçları vardır. [Ata binmekte ve ok atmakta ustadırlar.] Kemerlerinde girintili çıkıntılı süsler vardır. Bayrak direklerinin ucuna altından yapılmış bir kurt başı takarlar. Kralın çevresindeki fedailere *fou-li* denir ki bunun da anlamı kurttur[2]. [Yağma ve talanları için ayın dolunay burcuna girmesini beklerler.]"

---

[1] Journ. asiat., 6e s. III. cilt, s. 331 ve dev. (553 yılı), s. 351 ve dev. (581 yılı); Visdelou, anılan eser, s. 56 ve dev. Bu bilgiler yazıtlarımızın yazılma tarihinden daha önceki dönemlere aittir, ama bu zaman dilimi içinde, ayrıntılarda fazla bir değişme olmamıştır.

[2] Çinliler ise eteklerini sağa kıvırmakta ve buna ters davrananları uygarlaşmamış bir ulusun bireyleri saymaktaydılar.

[1] Stan. Julien'inki yerine burada G. SCHLEGEL'in yazış biçimini kullandım, bk. *La Stèle funéraire du Téghin Giogh, Helsingfors 1892,* s. 6. Bu bilgin *"Ché"* yerine yanlışlıkla *"Bout"* unvanının kullanılmış olabileceğini var sayıyor. Ben, *"Ché"*ye olduğu kadar *"Bout"*ya da yakın olan bu ünvanın *"Cha(t)"* olması gerektiği kanısındayım (krş. ilerde s. 74), bu unvan için bk. Schlegel'in anılan eseri, s. 24, not, 3.cü satırın sonu). Thang hanedanlığında "garnizon kumandanına *Ché-tsz,* yardımcısına *Tik-k'in,* diğer yüksek subaylara ise sırasıyla *Yepou, K'out-lout-tsoat, Ap'o, Soulipat, Totoun, Soukin, Yen-houng-tat, Kieh-li-pat* ve *Tatkan* deniliyordu" (Schlegel, anılan eser, s. 7; krş. Visdelou, anılan eser s. 42 a; Journ. asiat. IV, s. 201; Deveria, *Inscr. de l'Orkhon*'da, s. XXXVII [24]. *Tik-k'in* kelimesi için de ilerde s. 73'e bakınız; *totoun* ve *ta(t)kan* ise kuşkusuz Türkçe *tudun* (II D 40 ?) ve *Tarqan* (bk. I K 12, I B 2, II G 13) ünvanlarının karşılığıdır; *yepou* (= daha önceki yazarların kullandıkları *che-hou ?*) ise bence *jabyu*'nun (bk. I D 14 = II D 12, not 21) karşılığı olmalıdır. Geriye kalan diğer unvanların Türkçe karşılıkları ise pek bilinmemektedir.

[2] Türkçesi *böri* ya da *büri*'dir, kurt anlamına gelir.

"Bir erkek öldüğünde cesedi çadırına konulur. Ölenin oğulları yeğenleri ve kadın veya erkek yakın akrabaları, her biri birer koyun ve birer at [ya da: çok sayıda öküz ve at] keserler; ölü için kestikleri bu kurban etlerini çadırının önüne yayarlar. Ata binip çadırın etrafını, matem çığlıkları atarak, yedi kez döner, çadırın kapısı önüne gelince de yüzlerini, göz yaşlarının kanlarına karıştığı görülecek biçimde, bıçakla yaralarlar. Yedi kez döndükten sonra dururlar. Sonra uygun bir gün seçer ve ölenin bindiği at ile kullandığı bütün eşyaları ya- S. 60
karlar. Bunların külleri toplanır ve ölü özel bir dönemde toprağa verilir. Kişi ilk baharda ya da yazın ölmüşse, gömülmesi için ağaç yapraklarının sararıp dökülmesi beklenir. Eğer son baharda veya kış mevsiminde ölmüşse, yaprakların yeşermesi ve ağaçların çiçek açması beklenir. O zaman bir çukur kazılır ve ölü gömülür. Cenaze töreninde, akraba ve yakınlar yine kurban keser, at koşturur ve yüzlerini, kişinin öldüğü günkü gibi, kanatırlar. Ölü gömüldükten sonra, mezarın yanı başına taşlar yerleştirilir ve yazılı bir levha dikilir[1]. Taşların sayısı, ölen kişinin yaşamı boyunca öldürdüğü düşmanların sayısı ile orantılıdır. [Eğer bir kişi öldürmüşse bir taş dikilir; kendileri için dikilen taş sayısı yüze, bine ulaşanlar vardır.] Baba, ağabey ya da amca öldüğü zaman, oğul, küçük kardeş ve yeğenler, ölenlerin dul kalan eşleriyle evlenirler."

"Tou-kioue'ler, göç etmelerine ve mekân değiştirmelerine rağmen, herkesin daima bir parça toprağı vardır. Han sürekli olarak *Tou-kin* Dağında ikamet eder[2]. Çadırı, güneşin doğduğu gök yüzüne duyulan saygıdan ötürü doğuya doğru açılır."

"Şeytanlara ve ruhlara karşı büyük saygı ve korku duyarlar, sihirbazlara inanırlar. Bir savaşta ölmeyi şan sayarlar, hastalık sonucu ölmek utanç kaynağıdır. Genellikle Hiong-nou'larla aynı gelenek ve göreneklere sahiptirler."

Çinli yazarlara göre Tou-kioue'ler Hiong-nou (yani Hun) ırkındandılar ve
Altay dağlarında (Çincesi *Kin-chan,* altın dağları anlamına gelir) yaşıyorlardı. S. 61
Belki de Zemarkh'ın, Türklerin "Kağanı" ile karşılaştığı Ektag Dağları ("altın dağ"), aynı yer olabilir[1]. VI. yüzyıl ortalarına doğru, Türklerin Başkanı, kendisi

---

[1] Journ. as. III, s. 352'de: "Mezarı belirlemek için uzun bir sırık dikerler, buraya bir ev inşa eder, evin içine ölünün sağlığındaki kişiliğini ve katıldığı savaşları anlatan resimler yaparlardı" deniliyor. Ancak buradaki bilgi, özel ve ender durumlar için geçerli olmalıdır; krş. ilerde s. 78.

[2] Bu yerin tam olarak neresi olduğunu bilmiyorum, ama öyle sanıyorum ki Altay sıra dağlarının doğu yamaçları olabilir. Deguignes, I, 2, s. 375'de "Irtisch nehrinin kaynağına doğru" (?); s. 395'de "Altay Dağlarının kollarından biri"; *Inscr. de l'Orkhon,* s. XVII Pere Hyacinthe'e göre, "Ordos'un kuzeyinde" ifadeleri yer alıyor, krş. I D 23, not 32.

[1] Ménandre Protector, 18. parag: 'Επειτα επορεύοντο ξὺν τοῖς ες τὸ τοτόνδε τεταγμένοις ίνα δ Χαγάνος αυρος ἠν, εν ορει τινι λεγομένω 'Εκτάγ, ως αν είποι χρυσοῦν ορος "Ελλην ανήρ,. Ektag ismi bilinen bir isim değil, bu gün de böyle bir isim yok. Şu halde bu yerin Altay dağlarıyla ilgili olması tezi de kesin olmayabilir; krş. BRETSCHEIDER, *Medioeval Researches from Eastern Asiatic Sources, (London 1888),* I, s.13, not 5.

için ilk kez *Kho-han* (kağan, han)[2], ya da *I-li-khan* ünvanını kullanmış olan *Tou-men* idi; karısına da ("kızına" değil) *Kho-ho-toun*[3] unvanını vermişti. Türkler daha o zamanlar çoğalmış, kuvvetlenmiş ve "ipek satmak ve Çin Krallığı ile ilişki kurmak için Çin hudutlarına gelmeğe"[4] başlamışlardı. Tou-men, çok zaman yaptığı gibi, yine Türk kökenli kalabalık bir ulus olan *Thie-le*'lere[5] saldırdı, onları yendi ve elli bin aileyi egemenliği altına aldı. Tou-men 552'de öldü. Yerine geçen oğlu *Kho-lo,* ya da *I-si-(ki-)khan* sadece bir yıl hüküm sürebildi. Onun da ölümünden sonra, küçük kardeşi *Sse-kin* ya da *Sse-teou* (yahut *Yen-tou*) başa geçti ve (*Mo-han,* yahut) *Mo-kan-khan* adını aldı[6]. "Sert ve zalim bir tabiatı vardı, savaştan başka şeyle uğraşmazdı." "Batıya doğru yöneldi ve Ye-ta'ları (Schlegel'e göre Yep-t'at'ları, yani Bizanslı yazarların Ephthalite'lerini) bozguna uğrattı; doğuda *Khi-tan*'ları[7] kovaladı; kuzeyde *Ki-ko* (Schlegel'e göre K̥'it-kout) Krallığını zaptetti. Sınırlar (Çin sınırları) ötesindeki krallıkların tümüne, silah zoruyla, baş
S. 62 eğdirdi. Doğuda Liao denizinin (Kore körfezi) batısından, batıda Batı denizine (Hazar denizi veya Balkaş gölü?) kadar on bin *li*'lik bir alanın tümü ile güneyde (Cha-mo veya Gobi) büyük çölünden kuzeyde Kuzey denizine (Baykal gölü?) kadar beş, altı bin *li*'lik bir alan onun egemenliğinde idi."[1]

"Mo-kan yirmi yıl hüküm sürdükten sonra öldü; oğlu Ta-lo-pien'i tahttan mahrum bırakarak, küçük kardeşini kendine halef tayin etti. Bunun da adı Tho-po-khan idi. Tho-po-khan, I-si-khan'ın oğlu Che-tou'ya Eul-fo-khan unvanını verdi ve ona devletlerinin doğu kısmının genel kumandanlığı görevini yükledi. Küçük kardeşinin oğlu Jo-tan-khan'a da Pou-li-khan ünvanını vererek batıda görevlendirdi. O zamanlar Tho-po-khan'ın yüz bin okçusu vardı ve Çin Krallığında ciddi korkular yaratıyordu."[2] "On yıl hüküm sürdü ve hastalanarak öldü. Ölümünden sonra, milletin büyükleri Ta-lo-pien'i tahta geçirmek istediler,

---

[2] Yararlandığım kaynaklarda, bu kelime için daha yeni olan "han" biçimi kullanılıyor; ben de bu giriş bölümünde "han", çeviri bölümünde ise eski biçim "kağan"ı kullanıyorum; Türkçesi *qayan.*

[3] Türkçesi *qatun;* krş. I D 11, 25, 31, I K 9.

[4] Journ. as. III, s. 326-329; IV, s. 201. Deguignes, a.e. s. 373 ve dev.

[5] Bence Türkçesi *Tölis* ya da *Töläs.* Bk. I D 13 – II D 12, not 21.

[6] A.e. s. 331 ve dev.; s. 350 ve dev. Deguignes, a.g. s. 377.

[7] Bu günkü Mançurya'nın güney kısmında yaşamış olan Tonguz, ya da Moğol(?) ırkından bir kavim. Türkçesi *Qytaį* (I D 2, 4 ve başka yerler). Krş. Klaproth, *Tableaux historiques de l'Asie,* s. 87, 159; G.H. PLATH, *Die Völker der Mandschurey,* I, (Göttingen 1830), s. 82 ve dev.; Bretschneider, a.e. s. 208.

[1] J. as. III, s.331, 351; G. Schlegel, *Stèle funéraire,* s. 32 ve dev. *Inscr. de l'Orkhon,* s. XVII. -On bin *li,* yaklaşık 5700 km; beş altı bin li ise yaklaşık 3000 km.nin karşılığı olmalıdır,- ama *li* uzunluk biriminin o zamanki uzunluğu ile bu günkü uzunluğunun aynı olup olmadığı pek kesin değil (krş. Bretschneider, a.e. s.15, not 10). Stan. Julien, çeviriyi dalgınlıkla "Batı denizinden on bin li'ye kadar" ve "Kuzey denizinden beş altı bin li'ye kadar" biçiminde yapmış.

[2] Journ. as. III, s. 353.

ama annesi karanlık bir aileden geldiği için, halk ona itaat etmeyi hiç istemiyordu. An-lo'nun (Tho-po-khan'ın oğlu) annesi ise asil bir ailedendi ve Türklerin ona çok büyük saygıları vardı. Son sözü Che-thou söyledi ve büyüklere şöyle seslendi: 'eğer An-lo'yu tahta geçirirseniz ben kardeşlerimle birlikte onun emrine girerim; ama onun yerine Ta-lo-pien'i yeğlerseniz, onu bir elimde kılıç, bir elimde kargı, beklemeğe ve hudutlarımı korumağa kararlıyım'. Che-thou'nun saygın bir kişiliği ve pek çok yiğitlikleri olduğu için, Krallığın büyükleri korkuya kapıldılar ve kimse ona karşı çıkmağa cesaret edemedi. Sonuç olarak Tho-po-khan'ın halefinin An-lo olmasına karar verdiler. Tahta çıkamayan Ta-lo-pien An-lo'ya yürekten bir bağlılık göstermedi. Ona hergün, küfretmek ve hakarete boğmak için, adamlar gönderiyordu. Bu hareketleri önleyemeyen An-lo, tahtı
Che-thou'ya terketti. Krallığın büyükleri düşünüp taşındılar ve 'dört han'ın S. 63
oğullarından en akıllısı Che-thou'dur' dediler. Bu nedenle ona gittiler ve onu I-li-kiu-liu-che-mo-ho-chi-po-lo-khan ismi ile kral ilan ettiler; ona Cha-po-lio da deniliyordu; o, konutunu Tou-kin dağında (bk. s. 60, not 2) kurdu. An-lo da onun buyruğuna girerek To-lo nehrinin[1] kıyılarında yaşamağa başladı ve han yardımcısı unvanını aldı. O zaman Ta-lo-pien Cha-po-lio'dan bir istekte bulundu: 'Siz ve ben, dedi, ikimiz de han çocuklarıyız ve ikimiz de babamızın yerine geçme hakkına sahibiz; ama bu gün siz en yüksek görevdesiniz, oysa ben hiçbir göreve layık görülmüyorum. Nedendir bu ?' Cha-po-lio[2] bundan üzüntü duydu ve ona A-po-khan unvanını verdi. Sonra geri döndü ve tebaasının başına geçti"[3].

Cha-po-lio döneminde, hanedanlığın han unvanını almış olan başka üyeleri de bulunuyordu. Örneğin Cha-po-lio'nun kardeşi (ya da amcası ?) Tien-kioue, Ta-teou-khan (= Tardou; Bizanslı yazarların söyleyişine göre Ταρδου) unvanı ile Batı Türklerinin başına geçirilmiştir[4]. Bu dönem, -600 yıllarına doğru-Türklerin Doğu Türkleri ve Batı Türkleri diye iki imparatorluğa bölündüğü bir dönemdir; bu iki devletin de kendi hanları vardı, ancak sonuncular konumuz dışına çıkıyor (krş. s., 70 not 3).

Tou-kioue'ler, Çinliler için her zaman fazlasıyla can sıkıcı komşu durumunda oldular: sürekli Çin hudutlarını basıyor, ülkeyi talan ediyorlardı, ya da Çinlilerin iç karışıklıklarına burunlarını sokuyor ve bundan kazançlı çıkmayı da çok

[1] Tola, Orhon nehrinin bir kolu, Türkçesi *Toyła*, bk. II D 30.

[2] Stan. Julien dalgınlıkla Ta-lo-pien diye yazmış.

[3] Journ. as. III, s. 354-356. Gerek bu bölümü, gerek aşağıdaki benzerini, çok geniş olarak alıntıladım; çünkü, yazıtlardaki I D 4-5 — II D 5-6 parçasında anlatılanlar, bu alıntılar sayesinde büyük bir aydınlık kazanıyor. Che-thou'nun oğlu olan bir Türk prensinin daha sonraları söylemiş olduğu şu sözleri de krş. "Mo-khan Han'dan sonradır ki bizim Tou-kioue prenslerimizden pek çoğu, büyük kardeş dururken küçüğü, öz oğul dururken gayri meşru çocuğu öne geçirdiler. Onlar atalarımıza saygısızlık etmiş, törelerini bozmuşlardır." Bk. a.e. s. 504.

[4] Belki de Türkçesi *Tarduš*? Bk. I D 13, not 21; I K 13.

S. 64 iyi biliyorlardı. Bu savaşçı ve güçlü komşularla iyi geçinmek isteyen Çinliler, onları ya zorla ya da hileyle kenarda tutabilmek için güçlüklerin en büyüğünü çekiyorlardı. 580 yılında büyük elçi olarak Türklere gönderilen ve onları her yönleriyle inceleme fırsatı bulan Çinli diplomat Tchang-sun-tching'in kendi imparatoruna verdiği raporda şunları okuyoruz: "birbirleriyle amca, yeğen, ağabey, kardeş olan Che-thou, Tien-kioue, A-po, vb., her biri, kendi emri altında birçok birliğe sahiptir; hepsi de han unvanını taşır; doğuda, batıda, güneyde ve kuzeyde ayrı ayrı yerleşmişlerdir; dışardan birleşmiş gibi görünmelerine karşın, birbirlerinden içten içe kuşku duyar ve nefret ederler; kuvvete baş vurarak onları yenmek güç, ama aralarına ayrılık sokmak kolaydır." Bu oyunu büyük bir kurnazlıkla sürdürmüş olan Çinliler, hanları birbirleri aleyhine kışkırtmış ve zaman içinde Türkleri büyük ölçüde zayıflatmışlardır[1].

Bu eski dönemlerdeki hanların ve onlardan sonrakilerin yazgıları üzerinde daha fazla durmak gereksiz olacak. Yalnızca olayların Türklerde hep aynı biçimde sürüp gittiğini hatırlamak yetecektir: birbiriyle rekabete girişen birçok han; Çin sınırlarına sürekli baskınlar ve iki ulus arasında savaşlar. (Bütün bunları Çince metinlerden öğrendiğimizi söylemeğe gerek yok, ancak bu metinler Türklerin Batı toplumlarıyla ilişkileri konusunda hiçbir bilgi vermemektedirler.)

Bu arada şunu da görüyoruz ki Çinliler, Tou-kioue'ler üzerinde, yalnızca silahları ile değil aynı zamanda üstün uygarlıkları ile de giderek daha çok üstünlük kazanmışlardır. En sonunda 630 yılında, Türkleri tümden bozguna uğratmışlar, hatta hanları *Kie-li*'yi esir almayı bile başarmışlardır[2]. Bundan sonradır ki Tou-kioue'ler artık Çinlilere bağımlı hale gelmişlerdir. Tou-kioue İmparatorluğu içinde yer alan kuvvetlerden çoğu zaten daha önceleri Çinlilerin buyruğuna girmişti, diğerleri de yavaş yavaş boyun eğdiler; bu arada Türklerin
S. 65 esiri olan bazı kavimler de özgürleşme fırsatını kaçırmadılar. İç işlerinde belirli bir bağımsızlığı sürekli korumakla birlikte artık Çin'e bağımlı hale gelen Tou-kioue'lerin yeni devleti, Çince ünvanlara sahip yerel valilerin veya kumandanların yönettiği birçok eyalete bölünmüştür; başlarında da eski Chen-yu unvanını ya da Han unvanını taşıyan bir başkan bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki Türklerin çoğu başkanlarıyla birlikte bu yeni rejimi dürüstçe kabullenmişler ve büyük bir bölümü de, üstün bir uygarlık ve rahat bir hayatın çekiciliği ile, Çin hudutları içinde -her ne kadar buralarda kendilerine iyi bir gözle bakılmasa da- yerleşmeğe başlamışlardır. Ancak aslı aranacak olursa Türklerin büyük bir çoğunluğu, uzlaşmaz tutumlarını sürdürmekten yanadırlar: çünkü eski özgürlüklerini unutamamaktadırlar. Baş kaldırmalar giderek artar; ne var ki, geçici bir başarıya ulaşsa da bu ayaklanmalar Çinliler tarafından yine geçici olarak bastırılabilmektedir.

[1] Journ. as. III, s. 358 ve dev.

[2] G. Schlegel, eski telaffuza uygun olarak bu ismi *Kiet-li* diye yazıyor, bk. Journ. as. IV, s. 228 ve dev.; Deguignes, s. 431 ve dev. Visdelou, s. 43 ve dev.

Kie-li-khan soyundan gelen yeni bir Türk hanı iş başına geçince tam anlamıyla bir değişiklik baş gösterir[1]. Bu kişi (Stan. Julien'e göre) *Ko-to-lo* veya *Kou-tou-lou,* ya da eski telaffuza uyulursa (G.Schlegel'e göre) *Kout-tout-louk* veya *kout-tho-louk*'tur[2]; yani Türkçede 'kutlu, mutlu' anlamına gelen *qutluγ* ; tabii bu onun has ismi değil, hanlık lâkabıdır ve uğraşlarının sonuçları düşünülecek olursa ona çok da iyi uymaktadır. 5000 kişilik bir haydut grubuna kumanda ettikten sonra 681 yılında[3] kendini han ilan etmiştir. Çinlilerle hemen hemen her karşılaşmasında onları yenmiş, yağma için Çin topraklarına girmiştir[4]. Öyle görünüyor ki Türkler Türkistan içlerine ve Batı Türklerinin sahip olduğu topraklara da büyük akınlar düzenlemişlerdir; buralarda yaşayanlar bundan S. 66 öylesine tedirgin olmuşlardır ki Çinlilerden kendilerinin Çin eyaletlerine yerleştirilmesi için ricada bulunmuşlardır[1].

Erişebildiğim başvuru kitaplarında onun hangi yıl öldüğüne dair Çin yıllıklarına dayalı her hangi bir bilgi verilmiyor. Stan. Julien'in (a.e. s. 414) hiçbir tarih belirtmemesine karşılık, Deguignes ve Schlegel[2] 693 yılını, Visdelou ise (s. 46 b) 690 yılını gösteriyor. Yazıtlarımızda, babaları öldüğünde oğulların kaç yaşında olduğunu belirten bazı bilgiler yer alıyor, (bk. illerdeki bölümler); buna göre bir hesap yapılacak olursa, Hanın ölüm tarihinin 693 olmayıp, 691 ya da 690 olması gerektiği sonucu çıkarılabilir.

Kou-tou-lou öldüğü zaman çocukları oldukça küçüktü, (yazıtlarımızdan, büyük oğulun sekiz, küçüğün de yedi yaşında olduğunu öğreniyoruz; bk. II D 14, I D 30); işte bu sıralardadır ki, Çin yıllıklarının (Stan. Julien'e göre) *Me-tchʻ oue,* ya da Schlegel'in transkripsiyonuna göre *Mik-tsoat*[3] diye adlandırdıkları küçük kardeş, ölen ağabeyinin yerini alır ve o da kendini han ilan eder. (Türklerin o zamanlar hâlâ ismen de olsa Çin boyunduruğu altında olduklarını hatırlayalım). Bu han hakkında, onun gerek bir Türk hanının tüm özelliklerini üzerinde taşıması, gerek yazıtlarımızın metni ile yapılacak karşılaştırmalara ışık tutması bakımından, ilgi çekebileceğini sandığım bazı ayrıntıları burada vermek istiyorum.

---

[1] Deguignes, a.e. s. 447; Visdelou, s. 46 b.

[2] Schlegel, *Stèle funéraire,* s. 23. Anıt I'deki Çince yazıtta da isim bu şekli ile geçiyor; oysa yazıtın Türkçe bölümünde bu isme rastlanmamakta, yalnızca bir kez (I D 11 — II D 10'da) *İltäräs* ismi ile karşılaşılmaktadır; Türkçe metinde ondan hep "babam Kağan" diye söz edilmektedir.

[3] Schlegel, a.e. Bu eserde not 4'de Çince olarak verilen tarih (yani Yong-chun döneminin 2. yılı), Deguignes'in a.e. s. 227 ve I, 2, s. 447'de öne sürdüğü gibi, 683 yılı olabilir.

[4] Journ. as. IV, s. 410 ve dev.; Deguignes, a.e. s. 447-48; Visdelou a.e.

[1] Deguignes, s. 448.

[2] Deuignes, I, 1, s. 227; I, 2, s. 448; Schlegel de belki Deguignes'e dayanmış olabilir.

[3] Bu isim pek Türkçeye benzemiyor; ayrıca bu hanın Türkçede hangi ismi taşıdığı da pek bilinmiyor. Yazıtlarda ondan hiç ismi ile söz edilmemekte, yalnızca "amcam Kağan" denilmektedir.

Ona ilişkin olarak, 694'de "(Hoang-ho nehri üzerindeki) Ling-tcheou şehrine saldırdı, çok sayıda yüksek görevliyi ve halktan pek çok kişiyi ya öldürdü ya da esir alıp götürdü"[4] diye söz ediliyor. Aynı şeyleri daha sonraki yıllarda da sürdürmüş ve Çinliler Khi-tan'ların bir ayaklanması ile yüz yüze kalınca, baskınlarını daha da artırmıştır; artık Türk hakanı kendisine büyük güçlerle bile karşı konulamıyacağına inanmağa başlamıştır. Ama bir süre sonra, çeşitli emel-
S. 67 lerini belki de daha iyi gerçekleştirebileceği başka bir yöntemi benimser ve sadakatinin bir kanıtı olarak Çinlilerden isyan halindeki Khi-tan'ların üzerine yürümek için izin ister. O zamanlar Çin, imparator olan oğlu Tchoung-tsoung'u tahttan indirip sürgüne göndermiş ve böylece iktidarı gasp etmiş olan İmparatoriçe Wou-heou tarafından yönetiliyordu. İmparatoriçe tahtın kendi ailesinden bir prense geçmesini istediğinden, iki prens dışında, eski Thang hanedanının tüm üyelerini öldürtmüştü, Türklerin yardımını da belki bu yüzden kabul etmiş olabilir[1]. İşte bu düşünce ile Me-tch^c^oue'nun isteğini, ona sol kanat muhafız birliği generali unvanını vererek, yerine getirdi. "O da askerleri toplayarak Khi-tan'lara saldırdı ve onların belli başlı liderlerini yendi[2]. İmparatoriçe de bir kararname ile ona Kie-thie-li-chi-ta-chen-yu ismini ve Kong-pao-koue-ko-han (yani, hizmetleri ile Krallığa minnettarlığını kanıtlayan han) unvanını verdi." Ama Me-tch^c^oue bu kadar az şeyle yetinmeyi hiç mi hiç düşünmüyordu; "unvanını almadan önce Ling-tcheou ve Ching-tcheou yerleşim bölgelerine aniden saldırdı, sakinlerinin çoğunu öldürdü ya da kaçırıp götürdü." Bir seferinde ise yenildikten sonra, İmparatoriçeye özürlerini ve isteklerini arzetmek için elçiler gönderdi: İmparatoriçe'nin oğlu olmayı ve Çinli bir prensesle evlenmeyi istiyordu[3]; ayrıca şunları ekliyordu: 'Kızlarımı da (Thang Hanedanından sağ kalan) iki prensle evlendirmek isterim'. Dahası, Sarı ırmağın dirseğindeki altı yerleşim bölgesine dağılmış olan ve Çin'e bağımlı olarak yaşayan Türklerin de kendisine teslim edilmesini istemekteydi. En sonunda da, "topraklarına ekmek üzere bir milyon ölçek darı, üç bin adet tarım aleti ve akıl almaz miktarda da demir" istedi. İmparatoriçenin danışmanlarının görüşleri çok farklı idi, ama sonunda
S. 68 Hanın "istekleri kabul edilerek sorun çözüldü. Sonuç olarak ona darı, tarım aletleri ve Çinlilere boyun eğmiş birkaç bin Türk çadırı verildi. Bu durumda da Tou-kioue'ler çok güçlü hale geldiler."

---

[4] Journ. as. IV, s. 414 ve dev.

[1] Deguignes, a.e. s. 450.

[2] Daha sonra da Khi-tan'ların bir bölümü ile Khi-tan'lara çok benzeyen ve Çinlilerin Hi adını verdikleri bir kavmi de kendi emri altına almıştır. (Deguignes, a.e.; Journ. as. IV, s. 455-57; Visdelou, a.e. s. 47a.

[3] Hayatının sonuna kadar bu ricasını tekrarlamaktan geri kalmadı; ama isteği tam da gerçekleşecekmiş göründüğü her defa bizzat kendisi saygısız davranışları ile bu sonucu yok etmiştir. Onun hayatında çok önemli bir yer tutsa da, bu olayın ayrıntıları bizim konumuz için pek önem taşımamaktadır.

Sonra İmparatoriçe, hatırlanacağı gibi, kendinden sonra tahta geçmesini arzu ettiği Thang ailesinden olmayan yeğenine (bk. önceki bölüm), Han'a gitmesini ve kızlarından birini istemesini emretti. Ne var ki Han, onu hemen hapse attırdı ve en ağır küfürlerle dolu bir üslupla ona, kızını yalnızca Thang hanedanından bir prensle evlendirebileceğini, Türklerin bu hanedandan pek çok iyilik gördüğünü, hayatta kalan hanedan soyundan iki prensin imparatorluk hakkının ellerinden alınmasına engel olmak için onların yardımına tüm gücünü seferber ederek koşmak istediğini bildirdi. Aynı içerikteki bir mektupla da doğrulanan bu cevap, İmparatoriçeyi sürgünde bulunan İmparator oğlunu saraya tekrar geri çağırmak zorunda bıraktı[1].

İmparator lehindeki bu değişiklik, Han'ın bağıra çağıra savurduğu tehditleri yerine getirmesine asla engel olamadı. 100.000 süvarinin başında güneye yöneldi ve Çin'e girdi. Hoang-ho nehrinin kuzeyindeki tüm kentler korku içindeydiler; o birbiri ardına tümünü de zaptetti, yağmaladı; hatta Chan-toung eyaletine bile girmiş olabilir[2]; "köy kulübelerini ve evleri yaktı, köyleri ve kasabaları çöle çevirdi. İmparatoriçe de öfkesinden çılgına döndü. Yayınladığı bir kararname ile Me-tch^coue'nun başına ödül koyuyor ve onu öldürecek kişiye kral ünvanı ve *Tchan-tch^coue* (yani Me-tch^coue'nun başını kesen) lâkabını vermeyi vadediyordu. Öte yandan ona karşı yeni ordular gönderildi. Ama o onlardan önce geri çekildi. "Zorla kaçırdığı erkek ve kadınlardan doksan binini öldürdü"[3].

Bu olay öyle anlaşılıyor ki 698 yılında meydana gelmiş olmalı. Ama o hep aynı şekilde ve her yıl yağma için sınırları deliyordu. "Türklere karşı savunma görevi yapan askerlerin bir an bile dinlenecek vakitleri yoktu". Türklerin gücü S. 69
ise her şeyden önce büyük hız ve çevikliklerine dayalı idi: aniden ortaya çıkıyor, çalıyor çırpıyor ama Çin kuvvetleri harekete geçmeden bir anda kayboluveriyorlardı. Oldukça seyrek olarak savaşa giriliyordu[1]. Anlatıldığına göre, 706 yılında

[1] Deguignes, s. 450; Journ. as. IV, s. 418.

[2] Herhalde bu onun bu eyaleti ilk istilası değildi; krş. Journ. as. IV, s. 425 ve Yazıtlardaki I D 17 – II D 15.

[3] Journ. as. IV. s. 418 ve dev.; s. 415.

[1] Bakınız eski bir Çin İmparatoru onlar için ne diyor (Journ. as. III, s. 547, yıl: 617): "Türkleri üstün kılan şey süvarileri ile okçularıdır. Kendilerini elverişli bir durumda gördükleri zaman, hırsla ilerlerler; ama tehlikeyi fark ettiklerinde rüzgarın çabukluğu ile kaçar, şimşek hızıyla kaybolurlar. Ok ve yay onların diş ve tırnakları gibidir. Zırhları ve miğferleri ise onların günlük giysileridir. Birlikleri düzenli bir şekilde yürümez, ordugâh için belirli bir yer seçmezler. Nerede ot ve su bulurlarsa orada konaklarlar; ordularının besini koyun ve keçilerdir. Savaşı kazanmışlarsa durur ve düşmanın zenginliklerini ararlar; yenilmişlerse, hiçbir utanç duygusuna kapılmadan kaçıp giderler. Geceleri nöbet tutmak, gündüzleri devriye gezmek gibi bir zahmete katlanmazlar; siperler inşa etmek, yiyecek, içecek ve erzak almak için hiç para harcamazlar. Ama Çin askerlerinin sefere çıktıkları zamanki tutumları çok farklıdır. Türklerle savaşa girmişlerse, çok nadir olarak zafer kazanabilirler". İmparator sonuç olarak, Türkleri yenmek için onların yöntemlerinin benimsenmesi gerektiğini ileri sürüyor. -Bu tür savaş yöntemi, yazıtlarda anlatılan savaş sayısının sefer sayısına oranla daha az olmasını da açıklamaktadır (krş. I D 15 ve 18).

Çinli General *Cha-tcha-tchong-i*'nin "Ming-cha yakınlarında Tou-kioue'lerle giriştiği ve yenildiği savaş" da bunlardan biri idi[2].

Ayrıca şunları okuyoruz:[3] "Zaferlerinden gururlanan Me-tch^{e}oue Çin Krallığını küçümsüyor ve kibirleniyordu. Aslında ordusu, eskiden Kie-li Han'ın sahip olduğu ordu ile aşağı yukarı aynı güçteydi. Devletleri, enlemesine ve boylamasına on bin li'lik bir alana sahipti; tüm barbarlar ona bağlıydı. Doğunun yönetimini kardeşi To-si-fou'ya[4], batınınkini de Kou-tou-lou'nun oğlu Me-
s. 70 kiu'ya[1] vermişti. İkisinin de yirmişer bin askeri vardı. Küçük Han unvanını taşıyan kendi oğlu Fou-kiu ise ikisine birden kumanda ediyordu. Emrinde kırk bin kişi vardı ve Tho-si-khan adıyla anılıyordu".

Söylemeğe gerek yok ki, Me-tch^{e}oue, Çinlilerden başka uluslara da, özellikle batıya, birçok sefer düzenlemiş olmalıdır; ama Çince metinlerde bunlarla ilgili fazla bir şey anlatılmıyor. Me-tch^{e}oue'nun, 710'a doğru (ya da 708'de?)[2], "tüm ordularıyla batıya yöneldiği ve *Tou-ki-chi*'lere[3] saldırdığı" söyleniyor. O zaman da Çinliler, Han'ın yokluğundan yararlanarak kuzey sınırı yakınlarına birkaç kale inşa etmişlerdir. 714 yılında ise Me-tch^{e}oue, "oğlu İ-ni-khan'a; Te-kin unvanını taşıyan Thong-'o, Kie-li-fa (ya Kieh-li-pat; Schlegel, s. 59, not 1) unvanını taşıyan Ho-pa ve Chi-chi-pi'yi emri altına almasını ve en iyi süvarileriyle *Pe(i)-thing* kentine[4] saldırmasını emretti. Tou-hou ünvanını taşıyan (Çin

---

[2] Journ. as. IV, s. 424. Sanıyorum ki aynı eserin 426. sayfasında da aynı savaştan söz edilmekte ve aynı generalin yaklaşık on bin adam kaybettiği belirtilmektedir. Ertesi yıl bu general bir kez daha "Tou-kioue'lere yenilmiştir", a.e. s. 427. Krş. I D 32 ve not 39; II D 26.

[3] A.e. s. 424. Deguignes, s. 451.

[4] Ya da Tousik Bey, Schlegel, a.e. s. 23.

[1] Alıntı yaptığımız parçada onun gerçek unvanı belirtilmiyor; krş. II D 14-15, not 21 ve I D 17.

[2] Journ. as. IV, s. 428; Deguignes, s. 451; krş. Visdelou, s. 54.

[3] *Tou-ki-chi*'ler bence Türkçedeki *türgäs* (*Türgäš*? *Türgis* ya da *-iš*?) karşılığı olmalıdır. Bk. I D 18-19, 36 ve dev. Bunlar öz anlamiyle Batı Türklerinin büyük bir kolu idiler (krş. s. 63). Batı Türkleri de, Doğu Türkleriyle ya aynı tarihlerde, ya da biraz daha geç olarak, Çinlilerin egemenliğine girmişler ve sürekli bir biçimde onlardan etkilenmişlerdir. Çinliler istediklerini han ilan ediyor, istediklerini düşürüyor, ya da Çin'e getirip hapsediyorlardı; ayrıca Türkler, başkalarıyla, örneğin İranlılarla sürüp giden savaşlardan da büyük zarar görüyorlardı. Eski hanedan ailesinin son prensi olan han zayıftı ve kendi halkının isyanı üzerine 704 yılında düşürüldü; halk zaten o sıralarda Tou-ki-chi'lerin başındaki yetenekli ve yiğit Ou-tche-le'yi Batı Türklerinin hanı ilan etmişti. Her yerden gelip onun emrine giriyorlardı. O, İli nehri yakınlarında Issi-kul gölünün batısında, Soui-che (Tchou ?) ırmağının kuzey-batısındaki yörelerde ordugâh kurmuştu. Büyük sarayını Koung-yue kentinde, küçük sarayını da İli Nehrinin kenarına yaptırdı. Bu Han 706 yılında ölünce yerine oğlu So-ko (ya da Sou-kha) geçti. Batı Türk İmparatorluğunun yıkılışı ve yerini Tou-ki-chi'lere, yani Türgeş'lere bırakışı işte böyle olmuştur; Türgeş Devleti ise 766'ya kadar devam etmiş ve uygurlar tarafından yıkılmıştır. Krş. Deguignes, s. 493 ve dev.; Visdelou, s. 54; Klaproth, *Tableaux historiques*, s. 119 ve dev.

[4] Bu kent, o günkü Türkçede *Bišbalyq* diye geçiyor, "Beş Kent" anlamına gelir; Thien-chan dağlarının kuzey eteğindeki bugünkü Ouroumtsi kentidir. Burası VII. yüzyılda Tou-kioue'lerin

Genel Valisi) Kouo-kien-kouan da bir karşı saldırıya geçti ve kentin surları altında Thong-'o'nun başını kestirdi. Ho-pa ise daha fazla karşı koyamadı, karısını ve çocuklarını yanına alarak Çin'in boyunduruğu altına girdi"[1]. S. 71

O sıralarda (714 ?) yine Tou-ki-chi'lere karşı düzenlenen bir başka seferden de söz edilmekte. Babası Ou-che-le ölünce han olarak Tou-ki-chi'lerin başına geçen *So-ko* (bk. s. 70, not 3), yönetimi küçük kardeşi Tche-nou ile paylaşmıştı. Birinci adam olamamaktan kıskançlık duyan ve sertliği yüzünden yalnız kalan küçük kardeş, Me-tchᵉoue'ya baş vurdu ve ona, ağabeyi ile yapılacak savaşta rehberlik edebileceğini bildirdi. Me-tchᵉoue ise Tche-nou'yu tutuklatarak yirmi bin süvarinin başında tek başına So-ko'ya salırdı ve onu esir aldı. Seferden dönünce Tche-nou'ya, "siz ikiniz kardeş olmanıza rağmen aranızda anlaşamamışsınız; ben sizden bağlılık bekleyebilir miyim ?" dedi ve ikisini de hemen orada öldürttü[2].

Me-tchᵉoue'nun, *Ko-lo-lou*'lara[3] da sık sık saldırdığı ve "Çin imparatorunun, bunlara yardım etmeleri için bu topraklara yakın yerlerdeki valilerine emir verdiği" anlatılmaktadır[1]. S. 72

Nihayet, Me-tchᵉoue'nun gücü yavaş yavaş azalmağa başladı. Artık yaşlıydı, "uyruklarına zulmettiği ve yaşlılığı da muhakeme zafiyetini ve zorba davranışlarını artırdığı için adamları ona kin duymağa ve ayak diremeğe başlamışlardı". Kendine bağımlı kıldığı göçebe birliklerden önemli bir bölümü (ki bunların ara-

---

oturdukları yerlerden biri idi. Tou-kioue'ler Çin'e boyun eğdikten sonra Pe-thing, bir Çin Genel Valisinin *(Tou-hou)* yönetiminde eyalet merkezi oldu. Sonra da sözü edilen Pe-thing ya da Bichbalik kenti Uygurların eline geçmiştir. Bk. Klaptroth, *Memoires relatifs à l'Asie,* II, 1826, s. 355 ve dev.; Bretschneider, a.e. s. 66, not 157. Krş. Yazıtlardaki II D 28.

[1] Journ. as. IV, s. 454 (453); krş. Deguignes, s. 452, Visdelou, s. 47.

[2] Deguignes, a.e. s. 496 ve dev.; Visdelou, a.e. s. 54 b. Krş. I D 19.

[3] Türkçe'de bunlara Karluklar deniliyor, (qar, 'kar' kelimesinden türemiş olamaz mı?). Çin kaynakları, Tang'ların tarihi ile ilgili bir bölümde, onlar için bakınız neler söylüyor (bk. Visdelou, s. 76): "Kökenleri Tou-kioue boylarına dayanan bir güruhturlar. Altın dağlarının batısında, Pe-thing (bk. yukarı) kentinin kuzeybatısında yaşıyorlardı. Üç boy, ya da aileden oluşmuşlardı. Bu boyların oturdukları yerler, 650 yılında, ya da biraz daha geç, Çinliler tarafından eyalet yapıldı. Boyların başkanları *Tou-tou* unvanını aldılar. Bu boylardan üçü de doğu ve batıdan Tou-kioue'lerce sıkıştırılmıştı. Tou-kioue'lerin güçlü ya da zayıf dönemlerini izleyerek duruma göre ya baş eğiyor, ya da baş kaldırıyorlardı; kesin bir tutumları yoktu. Sonraları yavaş yavaş güneye inmeğe başladılar; her üç boyun, ya da ailenin başkanı, *Che-hou* [ya da *Ye-pou ?* krş. yukarda s. 59, not 1] unvanını aldı. Cesurdular, savaşı da seviyorlardı. 713'den az sonra, iki kez Çin'e gelip imparatora bağlılıklarını bildirdiler. 742'den sonra ise Uygurların egemenliğine girdiler ve *Ou-de-ghien* (veya *Ou-tou-ghai,* yahut da Çince *Ou-tou-kiun* ya da *Ou-te-kien,* [Devéria'ya göre ise *Outkin*]) dağlarına yerleşip Houi-ho'ların (yani Uygurların) uyruğu oldular. Altın dağlarında ve Pe-thing kentinde kalanlarsa her yıl Çin imparatoruna bağlılıklarını bildiriyorlardı". Bu kavmin tarihi ile ilgili daha sonraki gelişmeler konumuz yönünden fazla önem taşımıyor. Krş. Devéria'nın *Inscr. de l'Orkhon,* s. XXXV, (15); Bretschneider, a.e. II, s. 39 ve dev. ve yazıtlardaki I K 1, II D 29, 40.

[1] Journ. as. IV, s. 456; Deguignes, s. 494; Visdelou, s. 47, 54.

sında, damadı ve aynı zamanda *Hie-thie*'lerin[2] başı Sse-thaï, Ko-lo-lou'lardan üç aile ve daha pek çokları vardı) şefleriyle birlikte Çinlilere teslim oldular. Netice-de 10.000'in üzerinde çadırı doldurabilecek göçebe Türk, Çin sınırına gelip İmparatora bağlılığını bildirdi, (715 yılı). İmparator da bunları Sarı Nehrin güneyinde Ordos bölgesinde enterne etti, şeflerine değişik düzeylerde unvanlar verdi. "Bütün bu firariler, Me-tch^eoue'yu yok etmek için Çinlilerle birlikte gizli kapaklı işlere girişmişlerdi; hepsi de, Çin'e girmeğe kalkıştığı takdirde ona saldırmağa hazırdılar".

Me-tch^eoue ise, isyan halindeki birliklerden biri olan *Pa-ye-kou*'ları[3] cezalandırmak için kuzeydeki büyük çöl bölgesine gitti; "To-lo (Tola, bk. yukarı) nehri yakınlarında savaşa tutuştu ve onları darmadağın etti. Sonra, geri dönmek için uzun boylu düşünmeden ve hiçbir önlem almaksızın yola çıktı. Bir ormandan geçtiği sırada, Pa-ye-kou'lardan arda kalan bazıları onu pusuya düşürerek şiddetle saldırdılar ve başını kestiler (22 Temmuz 716). Kestikleri başı da Çin büyük elçisi Ho-ling-thisouen'e verdiler, o da bunu başkente gönderdi"[4].

S. 73 "Amcası ölünce, Kou-tou-lou'nun oğlu *Kioue-te-kin,* (yani Türkçedeki *Kül tigin,* ya da *Kül tegin;* kelime anlamı: "Prens Kül"[1], eski birliklerini tekrar bir ara-

---

[2] Hie-thie'ler, Houi-ho'ların (yani Uygurların) bir birliği olup *A-thie (A-te)* ya da *Ha-thie* diye de adlandırılıyorlardı. Belki de bunlar Türkçedeki *Ädiz*'ler olabilir; krş. I K 5.

[3] *Pa-ye-kou*'lar, Thie-le veya Houi-ho'ların bir birliğidir; Schlegel'in transkripsiyonuna göre de *Poat-i-kou* diye yazılıyor, (a.e. s. 23); Türkçesi belki *Bajyrqu* olabilir, bk. I D 34. Krş. Visdelou, s. 74 ve dev.

[4] Journ. as. IV, s. 455-58; Deguignes, s. 453; Visdelou, s. 47; Mémoires sur les Chinois XVI, s. 6 ve dev.; (Visdelou ve Mém. sur les Chin. s. 11'de [belki bir baskı hatası ile] Me-tch^eoue'nun ölüm tarihi 715 olarak gösteriliyor, ama bu tarih doğru olamaz). Yazıtlarımızda I D 22-24 — II D 18-20; I G 5-9 — II K 4-7'de tüm bu ayrıntılara değinilmektedir.

[1] *Kül* ismi, II G 13'deki *Kül-čur* isminde de karşımıza çıkıyor. Kırgızların Semätäi destanındaki önemli kişilerden birinin adı da *Kül-čoro*'dur; bu isim, *kül,* 'çiçek' kelimesine bağlanıyor, (bk. Radloff, *Proben der Volkslitteratur der Türk, Stämne Südsibiriens,* V, s. 318, sat. 224-225: *"Kül uštap tüškön balany Kül-čoro kojup aldy deit"* — a.e. *Uebersetzung,* V, s. 321: "Jenem Kinde mit der Blume gab den Namen Kül Tschoro er"). Şu halde acaba *Kül* adı, eski Türkçede de çiçek anlamına mı geliyordu ? Karar veremiyorum, ama muhtemelen böyle olmamalı. Zira, çeşitli Türk dillerinde bulunan *kül,* 'çiçek' kelimesi, Farsça *gul* kelimesinden alınmış görünüyor; anlamı da 'gül'dür. Bu durumda, Farsçadan kelime alıntısı olmaması gereken bir dönemde Türkçede, Farsça kökenli bu kelimenin bulunması ihtimali de oldukça zayıflamaktadır. Böyle bir etimolojinin mümkün olabilmesi için ister istemez, bu kelimenin gerçekten de Türkçe olduğunu, ama bir raslantı sonucu Farsçaya benzediğini kabullenmek zorundayız. Sonuç olarak *Kül* ismini, 'yiğit, kahraman' anlamına gelen *külig* kelimesine bağlamak, sanırım daha gerçekçi olacaktır, (Radolff'un görüşü de bu yöndedir: *Die alttürk. Inschriften der Mongolei, s. 115).* — Schegel, *T'oung Pao, Archives, etc. V, Leide 1893,* s. 173'te, yabancı kelimelerin sonundaki *l* harfinin eski Çin transkripsiyonlarında genellikle *t* ile yazıldığını ve bu kelimenin de o zamanki Çince telaffuza göre büyük bir olasılıkla *K'üt* biçimini almış olabileceğini bildirmiştir. (*La stèle funéraire du Téghin Giogh* adlı eserinde ise Çincede rastlanan *giok* telaffuzunu esas alarak bu ismi *Giogh* biçimine dönüştürmüştür; kelimeyi, öz anlamı 'mavi' olan *kök* kelimesinin karşılığı olarak görmektedir. — Hanların yalnızca oğulları ve kardeşleri için

ya getirerek, Me-tchᶜoue'nun oğlunu (yani "Küçük Han"ı; bk. s. 70) tüm kardeşleriyle birlikte öldürttü; tahta ise ağabeyi *Me-ki-lien*'i geçirdi; tahtın yeni sahibi, *Pi(t)-kia kho-han*, yani Türkçe *Bilgä qaγan*, 'Bilge Kağan'[2] ünvanını aldı. Daha önce birliğinde *Siao-cha(t)*, yani küçük *chad* adıyla tanınıyordu[1]; insancıl bir tabiatı vardı, yüreği kardeş sevgisi ile doluydu; eğer kral olmuşsa, bunun kardeşi sayesinde gerçekleştiğini biliyordu, nitekim tahtı kardeşine bırakmak istedi, ama o bunu asla kabul etmedi. O zaman Bilge Kağan, kardeşine "Sol Kanatın Bilge Prensi" anlamına gelen *(Tso-hien-wang)* ünvanını verdi[2] ve ona ordu üzerinde özel bir kumanda yetkisi sağladı"[3]. S. 74

"Kioue-te-kin, Me-tchᶜoue'nun ölümünden sonra ona bağlı bulunan yakınlarının hepsini öldürtmüştü. Ama kızı Po-fou'yu Me-ki-lien'le evlendirmiş olan *Tun-yo-kou*[4], bu toplu kıyımdan, tek kişi olarak kurtuldu. Daha önce Tou-ki-chi ordusunda general olan *Sou-lo* ise So-ko ve Tche-nou kardeşlerin (bk. s. 71) yenilgisinden sonra dağılmış bulunan kuvvetleri toparlayarak onların başına geçmiş ve kendisini han (Tou-ki-chi'lerin hanı) ilan etmişti, Tou-kioue'lerden de ona birçok katılmalar oluyordu; bu durumda Me-ki-lien, devlet işlerini danışmak üzere Tun-yo-kou'yu yanına çağırttı. Yetmiş yaşlarındaki bu adam, herkeste korku ile karışık bir saygı uyandırıyordu. Bu sırada ani olarak, Hie-thie ordusundan Sse-thaï ve daha birçokları, Sarı Nehrin dirsek yaptığı yerlerden gelerek Me-ki-lien'e katıldılar. Çin'e bağlılıklarını bildiren Türk aileleri başlangıçta güneye götürülmüşlerdi. Ama, Chen-yu'nun ikinci Tou-hou'su unvanını taşıyan (Çinli Vali) Tchang-tchi-yun, batı barbarlarının kin ve öfkesine neden oldu. Kiang-hoei'nin sınır müfettişliğine getirildiği sıralarda Tchang-chi-yun, bunların ok ve yay kullanmalarını yasaklamış ve böylece onlara av ürünleriyle yaşama imkanı bırakmamıştı. Kiang-hoei ise onlara silahlarını geri verince hepsi birden Tchang-chi-yun'a saldırıp onu esir aldılar; onu Türklere götürmek istiyorlardı, ama serbest bırakmak zorunda kaldılar; sonra da kuzeye doğru kaçarak Me-kilien'e katıldılar".

---

kullanılan ve 'soydan prens' anlamına gelen Türkçe *tigin, tegin, tägin* kelimesi, Çincede *te(h)-kin*, ya da *tik-kin* biçimine dönüşmüştür (krş. s. 59); önceleri bu kelime, Çin kaynakları incelenirken, hatalı olarak *te-le* gibi okunuyordu; daha önceleri yayımlanan kitaplarda da bu yüzden hatalı biçim yer almıştır. Krş. Devéria, *T'oung pao* II, s. 231; Schlegel, *Stèle funéraire*, s. 6.

[2] *Me-ki-lien*, ya da Schlegel'in eski telaffuza uygun yazış biçimiyle *Mik-kik-lien*, (yukarda s. 70'deki *Me-kiu* ile krş.), büyük bir olasılıkla Han'ın Türkçede kullandığı özel isminin bozulmuş bir biçimi olabilir; ama aslının ne olduğu karanlıkta kalıyor. Yazıtlarda Han yalnızca *Bilgä qaγan* diye anılıyor (ki bu da hanlara verilen genel bir adlandırma da olabilir); ya da unvanın tümü kullanılarak *Täŋritäg täŋridä bolmïš türk bilgä qaγan*, yani 'gökten gelmiş ve göğe benzeyen, Türklerin bilge kağanı' deniliyor. -Çince *Pit-kia* kelimesindeki *t*, Schlegel'e göre eski *l*'nin karşılığıdır.

[1] Krş. I D 14 (not 21), 17; II D 15; II G 15.

[2] Ya da Deguignes'e göre, s. 453; "ona doğunun yönetimini verdi".

[3] Journ. as. IV, s. 458 ve dev.; Schlegel, *Stèle funér.*, s. 23 ve dev.

[4] Krş. *Tonjuquq*, II G 14.

S. 75 "Böylece kendine bağlanan birliklere tam anlamıyla hakim olunca, Me-ki-lien Çin'e saldırmayı düşündü; ama Tun-yo-kou, Çin imparatorunun yiğit bir hükümdar olduğunu, uzun süredir barış içinde yaşayan ve bunun nimetlerinden yararlanan Çinlilerin her yerde bolluk içinde bulunduklarını; Türklerinse aksine, uzun süren savaşlardan yorgun düştüklerini ve dinlenmeleri gerektiğini, kaldı ki ordularının çoğunlukla yeni askere alınmış gençlerden oluştuğunu ileri sürerek Han'ı bu fikrinden caydırdı. Me-ki-lien ayrıca, oturduğu kenti surlarla çevirmeyi ve burada Budha ve Lao-tseu için tapınaklar yaptırmayı düşünüyordu. Tun-yo-kou şunları söyledi: 'Tou-ki-oue'ler Tang'lara kafa tutamaz; sayıları Çinlilerinkinin ancak yüzde birini bulan savaşabilecek durumdaki insanlarımız, sulak ve otlak arazi arar, ava çıkar, savaş talimleri yaparlar; yerleşik konutları yoktur. Kendilerini güçlü hissettikleri zaman ileriye yönelir, zayıf hissedince de kaçıp saklanırlar. Böyle olunca da Çinlilere karşı kalabalık birliklere gerek kalmaz. Eğer surlarla çevrili bir kente yerleşir ve bir de onlara yenilirseniz, esir olmaktan kendinizi kurtaramazsınız. Budha ve Lao-tseu'ye gelince, onlar insanlara yumuşak ve alçak gönüllü olmayı öğretirler; bu ise harp sanatçılarının işi değildir'."

Me-ki-li en bu sözleri onayladı[1] ve barış çağrısında bulunmak üzere Çin'e hemen bir elçi gönderdi. (718 yılı). Ama İmparator bu isteği geri çevirdi ve Me-
S. 76 ki-lien'e saldırılmasını emretti. Çinli General Wang-tsun, 720 yılının son baharında, birliklerini Ki-lo ırmağı kenarlarında topladı; sonra, *Pa-si-mi*'lere, *Hi*'lere ve *Khitan*'lara, değişik yollardan giderek Me-ki-lien'in ordugâhını basmalarını ve onu yakalamalarını emretti. Me-ki-lien bundan büyük bir korku duydu. Ama Tun-yo-kou, şunları söyleyerek onu yatıştırdı: 'Pa-si-mi'ler, Pe-thing kentindeler (bk. s. 70); Hi'lere ve Khi-tan'lara çok uzakta kaldıkları için onlarla birleşmeleri mümkün olamaz'. Olaylar gerçekten de Tun-yo-kou'nun söylediği gibi gelişti: Pa-si-mi'ler Khi-tan'lardan ve diğer müttefiklerinden hiçbir haber alamayınca geri döndüler. O zaman Tou-kioue'lerin hanı bunlara hemen saldırmak istedi, ama Tun-yo-kou vaz geçirdi. Sonra Me-ki-lien, Pe-thing'e iki yüz li kalıncaya kadar ilerledi ve orada kuvvetlerini bölerek bu kente sürpriz bir kuşatma yapmak için, pek kullanılmayan bir yola saptı. Ve zaman kaybetmeden Pa-si-

[1] Deguignes, s. 454 ve Mém. sur les Chin. XVI, s. 11, Me-ki-lien'in "Orhon nehri yakınlarında, sonraları Ho-lin adını alan, bir kent kurdurduğunu" ekliyorlar. *Holin* ya da *Ha-la Ho-lin,* Karakurum'un Çince adıdır. Daha sonra Moğolların başkenti olarak büyük ün kazanan ve halen Erdentso (Erdenitchao) Manastırının da bulunduğu, Orhon yakınlarındaki bu kentin 1235'e doğru Ogotay Han tarafından kurulduğu söyleniyor. Bunun içindir ki şehrin kurucusunun Me-ki-lien olabileceğine şüphe ile bakılmaktadır. Bu bilgi daha çok, Toue-kioue İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Uygurların başkenti olan; Orhon'un batısında, Erdentso'nun da yaklaşık 35-40 km. kuzeybatısında bugünkü Karabalgasun harabelerinin bulunduğu kent için geçerli olabilir. Bu iki kent çok zaman birbiri ile karıştırılmıştır. Ancak, Tou-kioue'lerin o dönemlerdeki merkezlerinin de aynı yörelerde olduğu kesin. Karakurum ve Karabalgasun kentleriyle ilgili bilgi için bk: Heikel'in *Inscrip. de l'Orkhon* s. XXIII'deki yazısı, Deveria'nın a.e. s. XXXIV'deki yazısı; Bretschneider a.e. s. 122, not 304; Cordier, *T'oung Pao,* Archives, IV, s. 33 ve dev. Ayrıca ilerde s. 80 ile karşılaştırınız.

mi'lere şiddetle saldırdı. Onlar da Pe-thing'e geri dönmek için hızla kaçmağa başladılar; ama sığınabilecekleri hiçbir yer kalmadığı için Han onların hepsini de esir aldı. Sonra Çin üzerinden geri dönmeğe başladı. Liang-tcheou'yu yağmaladı ve Çin ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Böylece Tou-kioue'ler güçlü bir duruma geldiler ve eskiden Me-tch'oue'ya bağlı olan uyrukların hepsini kendilerine bağladılar" [1].

721 yılında, "Han ısrarla barış istedi ve İmparatora, babasıymış gibi hizmet etmek istediğini bildirdi [2]; o da bu yolda bir söz verdi. Bunun üzerine Han İmparatora, ülkesinin ürünlerini armağan etmek ve Çinli bir prenses istemek için her yıl elçiler göndermeğe devam etti"; ama Çinliler Türklerden çekiniyorlardı ve Han'ın isteğini hep geri çeviriyorlardı [3].

725 yılında ise İmparator Han'a, elçisi Youen-tching'i göndererek Türklerden bazı kumandanların Çin muhafız birliğinde görevlendirilmesini istedi. "Me-ki-lien çadırında elçi onuruna büyük bir ziyafet verdi; yemekte eşi, Kioue-te-kin S. 77
ve Tun-yo-kou da hazır bulunuyordu. Me-ki-lien Youen-ching'e şu soruyu yöneltti: 'Toufan'lar (Tibetliler), dedi, köpek soyundandırlar, ama yine de Thang'larla evlilik bağı kurmuşlardır; bizim esirlerimiz olup bizim için çalışan Hi'ler ve Khi-tan'lar da soylu Çinli kızlarla evlenmişlerdir. Bir tek Tou-kioue'ler, sürekli ısrarlarına rağmen, geri çevrilmiştir. Nedendir bu?' Youen-chin bu soruyu: 'Han İmparatorun adeta oğlu gibidir. Onun kızlarından biri ile evlenebilir mi?' diye yanıtladı. Han ise şunları söyledi: 'Doğru değil. Hi'ler ve Khi-tan'lar da İmparator ailesince evlat edinilmiş ama Çinli prenseslerle evlenmişlerdir; neden böyle bir lütuf benden esirgensin ? Kaldı ki istediğim prenses de İmparatorun kızı değil. Eğer bu isteğim de geri çevrilir ve seçtiğim kızı alamazsam, krallıkların tümünde alay konusu olacağım".

"Youen-chin, bu isteğini bizzat İmparator'a duyuracağına söz verince Han, hediyelerini sunmak üzere bakanlarından birini ona gönderdi. Elçi İmparatorla birlikte, Chan-toung eyaletinde Thaï-chan dağında İmparatorun düzenlettiği kurban törenine katıldı. Bu törenden sonra cömertliğini esirgemeyen İmparator onu hediyelere boğarak geri gönderdi, ama Han'ın istediği evlilik yüzüğünü yine vermedi. Ondan sonra da Me-ki-lien yine her yıl İmparatora saygılarını sunmak üzere elçilerini göndermeğe devam etti" [1].

---

[1] Journ. as. IV, s. 459-467; Deguignes, s. 453-455; Visdelou, s. 47; Mém. sur les Chin. XVI, s. 11, 12, 14; Inscr. de l'Orkh. s. XIX.

[2] Mém. sur les Chin. XVI, s. 15'e göre, İmparator, Han'ın mektubunu 11 Mart 721 günü almıştır.

[3] J. as. IV, s. 467; Deguignes, s. 455 ve dev.

[1] J. as. IV, s. 468 ve dev.; Deguignes, s. 456 ve dev.; Visdelou, s. 47; Mém. sur les Chin. XVI, s. 18; Inscr. de l'Orkh. s. XIX.

727 yılında, "Tufan'lar (Tibetliler) Me-ki-lien'e, Çin sınırlarını yağmalamak üzere işbirliği öneren bir mektup gönderdiler; ama o buna cesaret edemedi. Mektubu zarfa koyup İmparatora gönderdi, İmparator da bu davranışı için Me-ki-lien'i kutladı. Bir kararname çıkartarak Türklere, Ordos bölgesinin kuzeyinde, Cheou-kiang-tch^{e}ing kentinde, ticaret yapma izni verdi. Bu ticaretle Çinlilerin ata olan ihtiyaçları gideriliyor, Türklere de bol para ve kumaş sağlanıyordu. Bundan başka İmparator Me-ki-lien'e her yıl on bin top ipek hediye etmiştir"[2].

S. 78 732 yılında Khi-tan'ların ülkesinde büyük karışıklıklar oldu. Kralları öldürülmüştü; aslen Çinli olan kraliçe Çin'e doğru geri çekilirken, Bakanlardan birinin adamlarıyla birlikte Han'a sığınması, Türklerin de kısmen karıştıkları bir savaşa neden oldu; savaş asilerin yenilgisiyle sona erdi[1].

"Kioue-te-kin, Çin takvimine göre Khai-youen döneminin on dokuzuncu yılında, yani 731'de öldü. İmparator, *Tchang-kiu-i*[2] (o zamanki unvanı Kin-'ou-tsiang-kiun[3] idi) ve *Liu-hiang'a*[4] (unvanı Tou-kouan-lang-tchong[5] idi) hemen yola çıkmalarını ve İmparatorluk mührünü taşıyan baş sağlığı mesajıyla hediyeleri Büyük Han'a sunmalarını emretti. Ayrıca, mezar taşına bir yazıt yazılmasını, ölenin heykelinin dikilmesini ve bir anıt (türbe) inşa edilmesini emretti. Türbenin dört duvarına da savaş sahnelerini gösteren resimler yapılacaktı. Ülkenin altı büyük ressamını, şimdiye kadar benzeri hiç görülmemiş ve aslına tamı tamına uyan resimler yapmaları için görevlendirdi; öyle ki Han bunları görünce etkilenebilmeliydi".

"Han, prensese bir kez daha talip oldu; İmparator da onun gittikçe artan ısrarları karşısında buna rıza gösterdi. O zaman Han, teşekkürlerini sunmak ve düğün tarihini saptamasını rica etmek üzere İmparatora bir elçi[6] gönderdi. Ama beklenmedik bir anda Meï-lou-tcheoue[7] adlı biri tarafından zehirlendi;

---

[2] J. as. IV, s. 470; Deguignes, s. 457 ve dev.; Mém. sur les Chin. XVI, s. 21.

[1] Deguignes, s. 458; Mém. sur les Chin. XVI, s. 24, 26. Krş. II G 7 ve 8 ?

[2] Schlegel bunu a.e. s. 47'de *Tchang Khü-yih* diye yazıyor. Stan. Julien'de görülen ve kuşkusuz bir baskı hatası ile ilgili olması gereken *kin*'i ben *kiu* olarak alıntıladım. *Inscr. de l'Orkhon* kitabı s. XX'de, Pere Hyacinthe'e göre *kioui* diye yer almış.

[3] Bu görevli, İmparatoru saray dışında beklenmeyen tehlikelerden korumak için daima onun önünde yer alırdı. Elinde *kin-'ou* (Schlegel'e göre *kin-wou*) denilen iki ucu yaldızlı bakır bir asa taşırdı.

[4] St. Julien'de *Lin-hiang*, ama ben bunu yukardaki gibi düzelttim; Schlegel'de *Lü-hiang; Inscr. de l'Orkhon*'da Pere Hyacinthe'e göre *Liouï Sân.* Yazıtlarda I K 12'deki *Likäng* belki de aynı kişidir.

[5] Schlegel'e göre "Başkent subaylarının törenler amiri".

[6] Stan. Julien bunun Han'ın ağabeyi Kiaï-li-pi olduğunu söylüyor, ama yanılıyor; yaptığı hata da ismin ilk hecesi ile ilgili olmalı zira Han'ın ağabeyi yoktu. Schlegel, elçinin adını Kokailikpit olarak veriyor. (*Inscr. de l'Orkhon:* "Gueguyeubi").

[7] Schlegel'e göre Meilouk toat.

ancak, ölümle pençeleşirken Han gerek bu kişiyi, gerekse tüm ailesini ortadan kaldırttı". Bu olay 734 yılının son baharında olmuştur[1]. S. 79

"İmparator, olaydan büyük üzüntü duyduğunu göstermiş ve Türklere baş sağlığı dilemek ve hediyeler göndermek için, adamlarından, unvanı Tsong-tching-khing (yani İmparator ailesinin kâhyası) olan *Li-thsiouen'i*[2] görevlendirmiştir. Ayrıca bu münasebetle bir anıt (türbe) yaptırılmış ve yazıtı kaleme alması için tarihçi *Li-hiong'a*[3] İmparator tarafından emir verilmiştir"[4].

Ölen Han'ın oğlu *I-jen'e* ise tüm uyruklar tarafından han unvanı verildi[5]. Yeni han da, sekiz yıl hüküm sürdükten sonra öldü. Bundan sonradır ki Tou-kioue'lerin ülkesinde büyük karışıklıklar baş gösterdi ve 745 yılında Uygurların (Houi-ho'ların) hükümdarı, Tou-kioue'lerin son hanını da öldürerek, onların sahip oldukları tüm topraklara el koydu.

Bu tarihten sonra da Çin tarihinde Tou-kioue'lerden çok seyrek olarak söz ediliyor; son olarak 941 yılında imparatora bir elçi gönderdiklerini okuyoruz. Daha sonra ise adları artık hiç geçmez oluyor. O dönemlerde Tou-kioue'ler son derece zayıflamışlardı[6]. Şüphe yok ki giderek milli özelliklerini kaybetmiş ve Türk ırkından başka uluslar arasında eriyip gitmiş olmalılar.

İşte asırlar boyu unutulduktan sonra yeni keşfedilen bu iki anıt, Çin kaynaklarının söz ettiği Kül-tegin ve Bilge Kağan anısına dikilmiş anıtlardır. S. 80

İki anıt[1] arasında yaklaşık bir kilometrelik bir uzaklık vardır; Orhon nehrinin doğusunda Kocho Tsaïdam gölü yakınlarında tam bir çöl ortamında bulunmaktadırlar. Burası, Erdentso manastırının (yani eski Karakurum kentinin kurulmuş olduğu yerin) 60 km kuzeyine ve Orhon'un batısındaki eski Uygur başkenti Karabalgasun kent kalıntılarının da 30 km kuzeybatısına düşmektedir, (krş. s. 75, not 1).

Bunlar, birer kaide üzerine oturtulmuş, yukarı kısımları yarım çember gibi yuvarlaklaşan, yekpare ve çok büyük iki taştır. Kaidelerin ikisi de yerlerinde kal-

---

[1] Mém. sur les Chin. XVI, s. 26'da: "Sekizinci kamer ayı (eylül)". Krş. II G 10.

[2] Schlegel'e göre *Li-tsoan*. Krş. II G 11 ve s. 34.

[3] Schlegel'e göre *Li-joung*.

[4] Kioue-te-kin ve Pi-kia-khan'ın ölümleriyle ilgili bilgi için bk. J. as. IV, s. 471-472; Schlegel, a.e. s. 47; *Inscr. de l'Orkh.* s. XX.

[5] Bu handan söz eden II. Yazıtta, diğer hanlarda olduğu gibi onun da ismi verilmiyor. Tam unvanı: *tängritäg tängri jaratmyš türk bilgä kaγan,* yani tanrıya benzeyen, tanrıdan yaratılmış, Türklerin bilge kağanı. Krş. s. 27, not 1.

[6] Journ. as.s. 476-477.

[1] *Inscr. de l'Orkhon,* s. VII ve devamındaki ayrıntıları vermekle yetiniyorum.

mış, ama anıtlar devrilmişlerdir; bu yüzden de, II. Anıt dörde bölünmüştür, ayrıca bunun yüzeyleri de çok yıpranmıştır. Birinci Anıtın yüksekliği, kaidesi hariç, 332 cm. yazıtının boyu ise 231 cm'dir. Taşın genişliği dipte 132 cm, yukarda 122 cm; dar kısmı ise dipte 46 cm, yukarda 44 cm gelmektedir. — II. Anıt da başlangıçta, yaklaşık aynı biçim ve boyutlarda idi, ama bugünkü durumu, gerçek ölçülerinin bulunmasına imkân bırakmıyor.

İki anıtın yakınlarında, ince uzun birçok taş ve başları kopmuş heykellere rastlanıyor. I. Anıtın etrafındaki şu veya bu nedenle konulmuş olan taş sayısı ve taşların kapladığı alan, II. Anıttakinden çok daha fazladır[2]. Her iki anıtın da yakınlarında, yıkılmış bir binanın kalıntıları olduğunu açıkça belli eden toprak yığınları bulunuyor; buralardan, çatıların kaplanması için Çin'de bu gün de çok kullanılan kiremitlere benzeyen yarım oluklu kiremitler çıkarılmıştır. Hiç
S. 81 kuşkusuz bu yapılar, Çin kaynaklarında ve Türk yazıtlarında sözü edilen, anıtların bir bölümü olarak yaptırılmış tapınak ya da türbe olmalıdır[1].

Birazdan değineceğim gibi, büyük yer tutan Türkçe yazıtlardan başka, her iki anıtın da batıya bakan yüzlerinde, birer Çince yazıt yer almaktadır. Çince yazıtlar, özellikle de I. Anıtta, olağanüstü iyi bir biçimde yontulmuş, kenarları iç içe girmiş ince süs çizgileriyle çok güzel çerçevelenmiştir. Kül-tegin'in anısına dikilen I. Anıttaki Çince yazıtın hemen hemen tamamı bozulmamış bir durumdadır. G. VON DER GABELENTZ, *Inscr. de l'Orkhon*, s. XXV ve dev.'da, bunun Almanca bir çevirisini vermiştir. Daha da iyileştirilmiş Fransızca çevirisini ve ekli bulunan ayrıntılı bilgileri ise, Leide Profesörlerinden G. SCHLEGEL'e borçluyuz: (*La Stèle funéraire du Téghin Giogh,* Mémoires de la société finno-ougrienne, III, Helsingfors, 1892 - "Téghin Giogh'un Mezar Taşı, Fin-Ugur Derneği Makaleleri, Helsinki, 1892)[2].

Çin imparatoru adına kaleme alınan ve Türkçe yazıttan çok farklı olan bu yazıt, Schlegel'in çevirisine göre, şöyle başlıyor: "Ey masmavi Gök yüzü ! Senin barındıramıyacağın hiç bir şey yok ! Gök ve insanlar yekdiğerine bağlı, evren de homojendir. O nefesi ile Yin ve Yang'ı (artı ve eksi yüklü unsurları) birbirinden ayırır ve böylece onlar birer yüce-üstat olurlar"[3]. Metinde daha sonra, Çin-

---

[2] Acaba bu taşlar, öldürülen düşmanlarla mı ilişkili idi ? Yukarda s. 60 ile krş.

[1] I G 12, II K 14. Kelimenin Türkçesi *barq*'tır, ben bunu *'yapı'* (édifice) diye çevirdim.

[2] Şunu da ekleyeyim ki, Radloff'un *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* adlı eserinin (krş. ilerdeki böl.) 2. baskısında (s.167), Çince yazıtın W. P. WASSILIEW tarafından yapılan yeni bir çevirisi yer almaktadır; bu kitap bana, çalışmamın bu kısmını matbaaya verdiğim sırada ulaştı. Schlegel'in çevirisi ile karşılaştırabilmek bakımından bu çevirinin de bazı bölümlerini buraya koymakta yarar görüyorum.

[3] Wassiliew'e göre: "(Da) dieser blaue Himmel das All bedect [wörtl. Nicths nicht bedectk], (so ist, wenn) Himmel und Menschen gegenseitig einträchtig sind, das Weltall ganz einheitlich und (es besteht) kein Unterchied. Da (aber, wenn) ihr [des Himmels und der Menschen] Geist sich getrennt hat, die Anwendung von Jin und Jang eintritt, so erscheinen (dann) verschiedene

liler ve Türkler arasındaki ilişkilerden ve iki ulus arasında giderek artan dostluk S. 82
bağlarından söz ediliyor: "Biz sizinle birbirimize baba-oğul gibi bağlı idik. Haydutluk belasını, bir daha görünmeyecek şekilde yok ettik; ok ve yayları kınlarına koyabiliyorduk"[1]. Sonra şunları okuyoruz: "Ölen prens *Téghin K'iueh* (ya da *K'üt*)[2], *Kout-tho-louk* Hakan'ın ikinci oğlu, şimdiki Hakan *Pitkia*'nın da küçük kardeşi idi. Onun ana-baba sevgisi ve dostluk duyguları en uzak ülkelerde bile yankı uyandırmış, üstün nitelikleri [-]'ye korku salmıştı. Acaba bu üstünlüğü, büyük dedesi *İti-Mito beg*'in, Hükümdarına (yani Çin İmparatoruna) karşı beslediği ve en üst düzeye getirdiği sadakat duygularının, aynı şekilde onda da bulunmasından mı ileri geliyor ? Onun ecdadı (Téghin'in büyük babası) *Kout-tho-louk K'ieh-kin*, uyruklarına karşı son derece insancıl davranırdı; oğlu da [torunu da onu taklit ederlerdi]"[3]. İmparator, ölenin soyluluğunu, dürüştlüğünü ve yiğitliğini uzun uzun anlattıktan sonra, onun beklenmeyen ölümünden duyduğu üzüntüyü şöyle dile getirir: "Söylüyorum ve söylerim: acı ve üzüntü yüreğimi yakmakta; zira Téghin, Hakan'ın küçük kardeşi idi ve Hakan da Bizim öz oğlu- S. 83
muz gibidir, vb."[1]. Çince yazıtta ayrıca, ölenin anısına yazılmış bir manzume yer almaktadır.

Yazıtın sonuç bölümünde ise, Anıtın dikiliş tarihi şu sözlerle anlatılıyor: "Çevrim yılı Jin-chin iken, Büyük T'ang'lar (Hanedanının) K'ai-youen (döneminin) 20'inci yılı; Sin-tcheou (diye adlandırılan) ...(?)'inci ayda; yeni ay'ın Ting-w(e)i (diye adlandırılan) 7'nci gününde dikilmiştir". Ayı bildiren rakam yıpranmış durumdadır; bana göre bu rakam da 7 olmalıdır, zira Anıt I'in kuzeydoğu yüzündeki Türkçe yazıtta, anıtımızın 7'nci ayda açıldığı bildirilmektedir, ki bu

Herrscher und Häuptlinge." *-İlk Bildiri*'mde s. 9, not 1'de, Çince yazıtın yalnızca bu bölümü ile Türkçe yazıtın "yukarda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında, ikisi arasında insan oğlu yaratıldı, vb." şeklindeki başlangıç bölümü arasında uzaktan bir yakınlık bulunabileceğine işaret etmiştim.

[1] Wassiliew'e göre: "Was mich betrifft, so habe ich [mit ihnen] die gegenseitige Vereinigung eines Vaters mit (seinem) Sohne abgesclossen und es dahin gebracht, dass Einfälle und Beunruhigungen nicht (ferner) stattfanden. Bogen und Pfeile wurden in die Köcher gelegt".

[2] Schlegel'in kullandığı -Giogh- biçimi yerine ben yukardaki biçimi tercih ettim; krş. s. 73, not 1.

[3] Wassiliew'e göre: "(Der hier begrabene) Herr (trug den) Namen Küe [Kül]-tegin, (er war) der zweite Sohn des Ku-tu-lu Kagan, der berühmte jüngere Bruder des jetzigen Pi-kia [Bilgä] Kagan. Seine Ehrfurcht gegen die Eltern, und seine Freundestreue gegen Alle wurden gepriesen in fernen Ländern, seine Hoheit und seine Tugend (veranlassten?) Furcht O und Veränderung der Sitten. Wie war dies (möglich, wenn nicht) deshalb (, das) sein Vorfahr I-ti-mi-schi-fu, sammelnd [da er ausübte] Tugenden gegen den hohen (Himmel ?), (seinen) Körper bis zu Ende führen konnte [eines natürlichen Todes starb], dass sein Grossvater Ku-tu-lu hie-kin wahre Menschlichkeit gegen die Niedrigen ausübte und sein Sohn O [und Enkel fortfuhren].

[1] Wassiliew'e göre: "Ewig werde ich mein Mitgefühl aussprechen, (denn) der Kummer ist in meinem Herzen. Dazu (war) der Tegin der jüngere Bruder des Kagan, und der Kagan ist gleichsam mein Sohn".

da tahminimize uygun bir rakamdır. Bu durumda tam tarih, takvimimize göre 1 Ağustos 732 olmalıdır. Açıklamamı, tarih saptanmasına ilişkin konu dışı uzunca bir bölümle kesmemek için, buna dair kişisel görüşlerimi, I'inci Yazıtın kuzey doğu yüzü hakkında kitabımın sonuna koyacağım notlara bırakmayı daha uygun buluyorum.

Bilge Kağan için dikilmiş bulunan II. Anıtın Çince yazıtı ise çok yıpranmıştır ve çok küçük bir bölümü okunabilmektedir[2]. Yazıtın sonunda tarih olarak, K'ai-youen döneminin 23'üncü yılı, yani takvimimize göre 735 yılı, gösteriliyor; metnin içinde ise, aynı dönemin 22'nci yılından, yani 734 yılından söz ediliyor; başka kaynaklardaki bilgilerle de uyuştuğuna göre, bu yıl kuşkusuz Han'ın ölüm tarihi olmalıdır, (bk. yukarda s. 79). Yazıtta yıldan başka ay ve tarihin de belirtilmiş olduğuna şüphe yoktur, ama bunlardan bugün hiçbir iz kalmamıştır.

Her iki anıtın da, gerek doğuya bakan geniş yüzleri, gerekse kuzey ve güneye bakan dar yüzleri, garip Türk harfleriyle ve sıkışık bir biçimde yazılmış yazıtlarla kaplıdır. Benzerleri arasında en uzun olan yazıtlar bunlardır: I. Anıtın yazıtında toplam 10.000'e yakın harf vardır; II. Anıtın yazıtı ise daha da
S. 84 sıkışık biçimde yazılmış olduğu için, tek parça halinde iken herhalde öbüründen biraz daha uzunca idi.

I. Yazıt, Han'ın ağzından bir anlatı şeklinde kaleme alınmış iki kısımdan oluşmaktadır. Daha uzun olanı, anıtın doğu yüzünü (ki bunu I D ile gösteriyorum) 40 satır olarak tümüyle kaplar ve kuzey yüzünde (I K) 13 satır olarak devam eder. Bu kısımda Han, Türklerin tarihine ilişkin genel bir özet verdikten sonra, babasının ve amcasının üstün niteliklerinden, onların yönetimleri zamanında Türk İmparatorluğunun gelişmesine sağladıkları katkılardan söz etmekte; kendisinin ve ölen kardeşinin savaş başarılarını,[1] kardeşinin ölümünü, bundan duyduğu üzüntüyü ve çeşitli uluslardan aldığı baş sağlığı mesajlarını anlatmaktadır.

Daha kısa olan ve güneydeki (I G) dar yüzü 13 satırla kaplayan ikinci kısım ise, birinci diye adlandırdığımız esas kısmın hem bir tür sonuç bölümü, hem de önsözü gibi değerlendirilmelidir; bu kısımda Türklere söylev niteliğinde bazı genel bilgi ve öğütler verilmekte, Çinlilerle ilişkilerinde zaman zaman ortaya çıkan ve yazgılarını etkilemiş olan iniş çıkışlardan söz edilmekte, Türklerdeki itaatsizlik ve geçimsizliklerden yakınılmakta, sonunda da Han'ın üstün nitelikleri övülerek, Anıt ve Anıtın dikilişi hakkında bilgi verilmektedir.

---

[2] Bk. Devéria'nın *Inscr. de l'Orkhon,* s. XXVII ve dev. daki yazısı; Wassiliew'in, Radloff'un a.e. s. 170 ve dev.'daki görüşü.

[1] Müteveffanın katıldığı savaşlar anlatılırken, onun bindiği atların isimlerinden ve yazgılarından da söz edilmektedir; bunu, binici bir ulusun niteliği hakkında küçük bir ip ucu olarak değerlendirebiliriz.

Bunlardan başka, taşın üç köşesinde, yani kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı köşelerinde, çok az yer kaplayan ve her biri birer satır olan küçük üç yazıt daha vardır; kuzeydoğudaki yazıt (I KD) bize Kül-tegin'in yaşı, ölüm tarihi, cenaze töreni ve taşın dikilişi ile ilgili bilgileri veriyor. Diğer ikisinde ise konuşan kişi değişiyor, artık Han değil de, iki kardeşin Yolig (ya da Yollig ?)-tegin[2] adlı yakın bir akrabası konuşmağa başlıyor ve tüm yazıtı kendisinin yazdığını bildiriyor. Ben de Radloff'un görüşünü paylaşıyor ve Yolig-tegin'in, yazıtı S. 85
hem yazan hem de taşa kazıyan kişi olmaması gerektiğine inanıyorum; yazıtı hiç kuşkusuz Çinli ustalar taşa işlemişlerdir.

Anıtın batı yüzünde (I B), Çince yazıtın yanında iki satır daha bulunuyor. Burada Han yine birinci şahıs olarak konuşuyor. Ama hiç kuşkusuz bu iki satır yazıtların hepsinden sonra ve bir başka kimse tarafından yazılmış olmalıdır: zira, harflerin pek çoğu diğerlerine göre oldukça değişik bir biçimde işlenmiş, örneğin *b²* için ᛟ işareti yerine ᛝ işareti kullanılmış, bazı kelimelerin imlası da hafifçe değiştirilmiştir. Bu iki satır, Radloff'un s. 3'te söylediği gibi, bizzat Bilge Kağan'dan da kaynaklanmış olabilir, ama ben böyle bir sonuç çıkarmağa yetkili olabileceğimiz kanısında değilim.

Anıt I'in tamamı 71 satırdır.

Biraz önce söylediğim gibi, I. Anıta göre çok fazla yıpranmış olan II. Anıtın yazıtı, tıpkı diğeri gibi kaleme alınmış ve düzenlenmiştir. Bunun da doğu yüzünde (II D) tarihî bilgileri içeren asıl kısım yer almakta, fakat devamı I. Anıttaki gibi kuzey yüzünde değil de güney yüzünde (II G) bulunmaktadır. II D'nin ilk iki satırında, ölen hanın oğlu ve varisi (Çin kaynaklarına göre İ-jen Han) konuşmakta, sonra da birdenbire I. Anıtın doğu yüzündeki yazıtın nerdeyse kelime kelime tekrarına geçilmektedir. Bu kelimesi kelimesine benzerlik, pek çoğu harflerin yazılış biçimleriyle ilgili küçük sapmalar dışında, II D 2'nin sonlarından II D 24'ün ortalarına kadar devam eder, ki bu bölüm I D'nin başından I D 30'un başına kadar süren bölümün karşılığıdır. Bundan sonra ise II D 32'ye kadar, biraz sislice olmakla birlikte, Kül-tegin'in öldüğü aynı savaş ele S. 86
alınmakta ve I. Anıttaki olaylar, bazan aynı ifadeler kullanılarak anlatılmaktadır. Ama yine de, I. Anıttaki Kül-tegin'le ilgili ayrıntılar çıkarılmış, yalnızca Hanla ilgili olanlar kalmıştır; ayrıca II D 21 ve 22'yi saymazsak, II. Anıtta Kül-tegin'in

---

[2] Yolig-tegin, iki kardeşin *aty*'sı olduğuna göre (*kül‿tig'n ᵃtysy*, I GD; *[qᵃ]γᵃn ᵃtysy*, II GB) ikisine de aynı akrabalık bağı ile bağlı olmalıdır; ama akraba dillerde yokmuş gibi gözüken bu kelimenin anlamı pek belli değil. Tegin unvanını taşıdığına göre onun baba tarafından akraba olması gerekiyor. Şu halde *aty* kelimesinin ya yeğen, ya da amcazade, halazade "cousin" (belki de üvey kardeş veya kardeşlik) anlamlarından başka bir anlam taşımasına pek imkân kalmıyor. Radloff bu kelimeyi, I D 5 = II D 5'de geçen (*oγty‿ᵃty*) terkibine dayanarak yeğen "neveu" diye çeviriyor, ama ben buna katılmıyorum (bk. not 10). Yazıtı kaleme almış olan kişinin gerek Hanın gerek tegin'in yeğeninden (yani küçük kardeşlerinin birinin oğlundan) muhtemelen daha yaşlı olması gerektiğini düşünerek ben bunu "cousin" olarak çevirmeyi tercih ettim. Ama bu da yalnız bir varsayımdır.

adı hiçbir yerde geçmemektedir. Yazıtın daha sonraki kısımları ise I. Anıttakine benzememektedir. Ne yazıktır ki bu kısımlar çok yıpranmıştır ve yalnızca olayların çok eksik bir özetini verebilmektedir; ayrıca bunlardan çoğu da Çinlilerin anlattıkları olaylardır; Türklerin anlatımı ile Çinlilerinki arasında daha ayrıntılı bir karşılaştırma yapmak gibi çok önemli bir olanaktan yoksun kalmak üzüntümüzü daha da artırmaktadır. Han burada da 1. şahıs olarak konuşmakta ve öyküsünün ölümü ile son bulduğu II G 8'e kadar böyle devam etmektedir. Sonra, hiçbir geçiş yapılmadan ondan 3. şahıs olarak söz edilmeğe başlanıyor ve bu bölümün geri kalan kısmında konuşan yeni han oluyor.

Güney yüzün son üç satırı ise (II G 13 - 15) bağımsız küçük bir bölüm olarak karşımıza çıkıyor; genç han burada, babasının tahta çıkışı nedeniyle (belki de aynı zamanda kendisinin tahta çıkışı nedeniyle ?) kutlamaya gelen soyluları saymaktadır.

II. Anıtın kuzey yüzünü kaplayan (II K, toplam 15 satır) ikinci ana bölüm, I. Anıtın güney yüzündeki yazıtın nerdeyse kelime kelime bir tekrarıdır. Satır 1'den satır 8'e kadar olan kısım, I G 1-11'in âdeta kopya kağıdıyla çıkarılmış bir kopyası gibidir. Ama, 8. satırın sonundan 14. satırın ortasına kadar olan yere yeni bir parça sıkıştırılmıştır; ne yazık ki burada büyük boşluklar vardır ve okunması güçtür. Yıpranmış durumundan çıkarabildiğimiz kadarıyla parçanın sonu I G'nin son satırı ile uyuşur görünüyor. Gerek I. Yazıtta gerek II D ve G'de birinci diye adlandırdığımız bölümde olduğu gibi burada da birinci şahıs olarak konuşan kişi ölen Han'dır; hanlık unvanı da alışılmış şekli ile (bk. s. 73 not 2) geçmektedir. Metnin yalnızca anıtı ve anıtın dikilişini konu alan son ta-
S. 87 raflarında, konuşan kişinin yeni han olması gerekiyor; ancak metinde bununla ilgili bir açıklık yoktur ve baba tarafından söylenmiş olması gereken I G'deki sözler burada da aynı kelimelerle tekrarlanmaktadır.

II. Anıtın üç geniş yüzünü kaplayan bu yazıtlardan başka, doğu ve güney yüzlerin keşistiği köşede (II GD). bir satır vardır; öyle sanıyorum ki bu satır, bulunduğu yere göre, yani doğu yüzün son satırı ile güney yüzün ilk satırı arasına yerleştirilerek okunmalıdır. Anıtın güneybatı (II GB) köşesinde ise ayrı bir satıra daha rastlıyoruz: Bu satırda, birinci yazıtı yazmış olan aynı Yolig-tegin bu yazıtı da yazan kişi olarak kendi ismini veriyor.

II. Anıtın batı yüzündeki Çince yazıtın üst kısmındaki alınlıkta, I. Anıttan farklı olarak küçük bir Türkçe yazıt (II B) yer alıyor; burada, öyle görünüyor ki genç han babasının ölümünden duyduğu üzüntüyü lirik bir biçimde dile getirmeye çalışıyor. Ne yazık ki bu yazıt da oldukça yıpranmıştır. Bunun 9 satırdan fazla olamıyacağını sanıyorum; alınlığın tepe çizgisinin altında dörder satır göze çarpıyor. (Radloff toplam 11 satır olabileceğini düşünüyor.) Ayrıca satırlar da oldukça kısadır ve her birinde toplam 13-16 harften fazla olamaz.

Sonuç olarak II. Anıttaki Türkçe yazıtlarda toplam olarak en az 82 (belki de 84) satır bulunuyor.

Gelelim yazıtların her birinin içerdiği ikişer ana bölümün birbirini nasıl izlediği sorununa. Aslında bu sorun ikinci derecede bir önem taşıyor. Beni doğu yüzlerden başlamağa ve diğer yüzlerdeki (I G ve II K) ikinci ana bölümü de birincinin bir tür özet-sonuç bölümü gibi görmeğe iten nedenler şunlardır: tarihi konu alan büyük bölüm —ki bunu yazıtın başlangıcı olarak kabul edebiliriz— kesinlikle yazıtın temelini oluşturur, ayrıca pratik olarak da okuyucu bu bölüm sayesinde yazıtın içeriğine kolayca girebilmektedir.

Yine de tekrar tekrar düşününce, yazıtları yazan kişinin başka türlü de
düşünmüş olabileceği bana mümkün görünmeğe başladı. Öyle ya da böyle ol- S. 88
ması pek önemli olmamakla birlikte yazıtların, bunları yazdırtan ve böylece halkına ve gelecek kuşaklara seslenen Han'ın unvanını veren bölümle başlamış olması da hiç kuşkusuz muhtemeldir. Ama, özel bir dikkat gerektiren başka bir ayrıntı var. I. Anıtın doğu yüzündeki yazıtın, güneyde değil de beklenenin aksine kuzeyde, yani taştaki son sözlerin yer aldığı güneydoğu köşesinin öbür tarafında devam etmesi, okuyucunun kuzeybatı köşeden yanlamasına bir atlama yapmasına neden olmaktadır. Bu garip düzenlemenin tek açıklaması, güneydeki yüzün doğudaki yüzden önce taşa kazınmış olması olgusuyla mümkün olabilir. Bu durumda yazarın, daha az büyük olan I G bölümünden başladığını ve burada büyük tarihî bölüme bir ön söz ya da giriş yapmayı amaçladığını kabul etmek zorundayız; ama bu ilk bölüm, eğer Çince yazıt daha önce taşa kazınmışsa, ya bir dikkatsizlik sonucu onun sağına yerleştirilmiştir, ya da her ikisi birden yazılmağa başlanmışsa, Türkçe büyük yazıt için ayrılmış olan yere yanlışlıkla Çince yazıt konulmuştur. II. Anıtta bu yanlışlıktan kaçınılmış olup yazıtın tüm satırları doğal bir sıra ile birbirini izlemektedir; kuzey yüzden (küçük bölüm = I G) başlandığı takdirde yazıt güneyde bitmektedir. Bunun için, yazıtların metin kopyalarını verirken, yukardaki görüşe uygun bir sıralama yapsaydım kuşkusuz daha iyi olurdu, ama daha önce saptamış olduğum düzenlemeyi değiştirebilmek için şimdi çok geç; ancak yine de bu sorun, yukarda söylediğim gibi, büyük bir önem taşımamaktadır.

Inscr. de l'Orkhon baskısında, her iki anıtın satırları art arda şu sıraya göre sıralanmıştır: Doğu, Güney, Batı, Kuzey[1]. Bana gelince ben de Radloff gibi sa-
tırları, anıtın her bir yüzündeki çerçeveyi aşmaksızın basitce sıralamayı yeğliyo- S. 89
rum. Yalnızca onunkinden farklı bir işaret yöntemi ile her bir yüze, baktığı (ya da ilk durumda bakmış olduğu) yöne göre bir isim veriyor, bunun için de uluslararası alanda beimsenen N, S, E, W (K, G, D, B) yön işaretlerini kullanıyorum. Transkripsiyonumda bu işaretleri sayfa kenarına koyuyor ve aynı zamanda *Inscr. de l'Orkon*'daki yanlış satır işaretlerini, metnin ortasında ve her satır başın-

[1] Daha önce de *İlk Bildiri*'mde s. 4'te, satırların, *Inscr. de l'Orkhon*'da ve Radloff *Atlas*'ındaki gibi soldan sağa değil, sağdan sola doğru okunması gerektiğini belirtmiştim.

baskı ile hasse bezi üzerine geçirttiği kopyalardan oluşan *Atlas der Alterthümer der Mongolei* adlı eserindeki rötuşsuz levhaları[3] aşırı bir titizlikle karşılaştırdım. Bu karşılaştırma sayesindedir ki pek çok yerde tipografi yöntemiyle basılmış metinlere oranla daha da kesin ve güvenilir sonuçlara ulaşabildiğimi sanıyorum. Bunlara ek olarak, ricam üzerine Bay HEIKEL, levhaların benim için önemli olan, ama bazı harflerini iyi seçemediğim çeşitli yerlerinin orijinal fotoğraflarını kendi taş baskılarıyla karşılaştırmak lütfunda bulundu. Ama ne yazık ki bu inceleme de çok yerde hiç sonuç vermedi; bununla birlikte bazı durumlarda, bir tahmi- S. 91 nimin doğru olduğunu görmek veya şu ya da bu tür bir okunuşun mümkün olup olamıyacağından emin olmak gibi bir zevki tatmış oldum; Bay Heikel'e bu konuda benim için bunca zahmetlere katlanmak inceliğini gösterdiği için içtenlikle teşekkür etmek isterim[1].

Bir de şunu belirtmeliyim: kitabımın birinci bölümünün baskısı hemen hemen bitmek üzere iken Radloff, bu bölümde sık sık söz ettiğim *Denkm. Kül T.* (bk. s.4) adlı çalışmasının yerine koymak üzere her iki Anıtı da kapsayan geçici taslak olarak *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Die Denkmäler von Koscho-Ẓaidam (St. Petersburg, 1894)* adlı yeni ve daha özenli bir çalışmasını daha yayımladı. Bu yeni çalışmasını eskisinden farklı kılan değişiklikler (ister I. Yazıtın plânı, metni ve çevirisindeki değişiklikler olsun, ister iki yazıttaki ortak bölümlerin belirtilmesi olsun) genellikle oldukça yüzeyseldir; hatta bazı yerlerde düzeltme bile sayamıyacağım değişiklikler[2] bulunmasına karşın bazı durumlarda, benim kimseden habersiz ulaştığım görüş biçimleriyle aynı olan görüşlere rastlamaktan kişisel bir zevk duydum. Zaten, kitabımın birinci bölümünü bilen ya da benim ve Radloff'un bu eski anıtları ele alış yöntemlerimizi karşılaştırmak S. 92 zahmetine katlanan bir okuyucu, Türk dillerine çok aşina olmasa bile, bu ünlü bilginin yöntemi ile doğruluğuna inandığım benim yöntemim arasında derin bir ilke ayrılığı bulunduğunu hemen anlar. Bu okuyucu, söz konusu farklılığın, yalnızca metinleri doğru okumak için saptadığımız yöntemler açısından pek çok yerde kendini belli etmekle kalmadığını, transkripsiyon için izlediğimiz yöntem-

[3] Bu eserdeki rötuşlanmış levhalar, diğerlerinin aksine hiç de güvenilir nitelikte değil ve *Inscr. de l'Orkhon*'daki basılmış metinlerin çok gerisinde.

[1] Dr. Heikel'den yararlandığım yerleri *H* kısaltması ile belirtiyorum.

[2] Çalışmamın birinci bölümünde, ayrı görüşte olduğumu söylediğim hususlardan hemen hepsinin (ki çalışmamda söz etmediğim aynı nitelikteki daha pek çoklarını saymıyorum) bu yeni baskıda da aynen yer aldığını özellikle vurgulamalıyım. Bunun istisnaları yalnızca ikinci derecede önem taşıyan bazı küçük ayrıntılarla ilgilidir: örneğin, benim ondan habersiz aynı anlamı yakıştırdığım *äčü-apa* (bk. s. 24 not 2) terkibini Radloff da şimdi "Vorfahr(en)" diye çeviriyor; çalışmasının sözlük bölümü s. 84 ve s.143'te bir kelimeyi *buṅsyz* diye okuyor, *buṅ'u* da "Maas, Ende (eingentlich "das Diessein, Sosein [?]", "*buṅsyz*'ı ise "ohne Ende (Maass), endlos gross, mächtig" (sonsuz, sınırsız, uçsuz bucaksız, büyük, güçlü) diye çeviriyor, oysa önceki çalışmasında da bu kelimeleri aynı şekilde çevirmişti, (bk. yukarda s. 25 not 2). Yine de ben bu kelimelerle ilgili kendi yorumunun doğru olduğunda ısrar ediyor, onun bu yorumunu keyfî ve hatalı buluyorum.

lerimizde daha da büyük boyutlara eriştiğini görecektir[1]: Benim, yazıtların verdiğine sıkı sıkıya bağlı kalarak hiçbir şey değiştirmememe karşılık, Radloff, inanıyorum ki, (kuzeydeki) modern Türk dillerini bazan çok yakından izlemekte; yazıtların dili konusunda çok zaman yanlış fikir edinilmesine neden olacak kadar keyfî bir tutumla konuyu ele almaktadır[2]. Eğer yaptığımız çeviriler birbirleriyle karşılaştırılacak olursa, öyle sanıyorum ki, gerek dili ilgilendiren, gerekse yazıtlarda söz edildiği halde Radloff'un çok seyrek olarak değindiği tarihî ve coğrafi olaylarla ilişkili olan pek çok ayrıntıyı anlamak ve yorumlamak açısından, onunla benim aramda büyük bir fark bulunduğu anlaşılacaktır[3]. Sonuç
S. 93 olarak, kendi çalışmamla ilgili olarak s. 4'de söylediklerimle yetinebileceğim kanısındayım.

Metni verirken izlediğim yöntem konusuna gelince, iki yazıtın kelime kelime birbirine uyduğu yerlerde, bunları paralel satırlar halinde göstermek için, II'nci yazıtın metnini I'incinin altına yerleştirmeyi yeğlediğimi belirtmeliyim. Böylece hem okuyucunun iki metni kolayca karşılaştırması sağlanmakta, hem de oldukça uzun bu bölümlerin birbirleriyle aynı olan çevirilerinin ikinci kez verilmesi önlenmektedir.

Taştaki metinde artık okunamaz hale gelen yerleri belirtmek için [ ] işaretini kullanıyorum; < > işaretiyle de boşluk niteliğinde olmayıp taşa hiç yazılmamış yerleri gösteriyorum[1]. ( ) işareti, taşta yazılı olan, fakat yazıtı kaleme alan ya da kazıyan kişinin hatası olduğu için çıkarılması gereken yerleri belirtiyor. [ ] işaretleri arasında koyduğum noktalarla, bu boşlukta, kaybolduğu varsayılan harflerin yaklaşık sayısını, elverdiği ölçüde, belirtmeğe çalışıyorum.Eğer bu sayı yaklaşık olarak kestirilemiyorsa, nokta yerine bir veya daha çok çizgi [- -] koyuyorum. Bir boşluğu tahmin yoluyla, tümüyle ya da kısmen doldurabi-

---

[1] Radloff'un *Inscr. de l'Orkhon* metinlerini hiç göz önüne almıyor gibi görünmesi ve bu yapıtı hiç anmaması üzücüdür; oysa izlediği yayınlara oranla bu yapıtta birçok kelime için daha doğru ve daha eksiksiz okunuşları -ya da ip uçlarını- bulabilirdi. Yine de benim çalışmamla Radloff'unkini karşılaştırmak isteyen bir okuyucunun, şüpheli durumlarda, yazıtların aslını gösteren birkaç yayını incelemeden ikimiz hakkında da her hangi bir karara varmamasını rica ederim.

[2] Örneğin krş. yukarda s. 18 not 2; s. 22 not 1'deki saptamalarım, ve daha birçokları. Bu keyfi tutum, sonradan basılan sözlük bölümünde, metinlerdekinden de ileri gidiyor.

[3] Okuma ile ilgili her farklılığı, özellikle de transkripsiyon ve çeviri farklarını ayrı ayrı belirtmek gereksiz, hatta imkânsızdır. Bunu yalnızca, okuma biçimini az çok şüpheli bulduğum durumlarda yapıyor, Radloff'un okuyuşunu Türkçe metinlerin altına koyduğum notlarımda R ile gösteriyorum. Farklılığın daha önemli ya da daha karakteristik olduğu durumlarda ise, Radloff'un yorumuna ilişkin eleştirilerimi ve gerekçelerini, kitabımın sonundaki notlarımda belirtiyorum. Ayrıca, bunlara, dalgınlık ya da baskı hatalarından ileri gelen oldukça büyük sayıdaki aykırılıkları da ekleyebilirim. Örneğin Radloff s. 58, X 24'de "sechs und zwanzigsten" demiş, ama bunun "acht u. z." diye düzeltilmesi gerekiyor; s. 70, Xa 8'deki "neunten"i "zehnten", "sieben und zwanzigsten"i de "s. u. dreissigsten" şeklinde okumak lâzım.

[1] Paralel metinlerin birinde olup da diğerinde bulunmayan bazı kelimeleri de bazen < > işaretleri arasına alarak gösterebilmekteyim.

leceğime inanıyorsam, bunu, [ ] işaretleri arasına koyduğum küçük boyutlu harflerle gösteriyorum; bunların yanındaki nokta ve çizgiler boşluğun tahmin edilemeyen kısımlarıyla ilgilidir. İki metni paralel satırlarla verdiğim durumlarda ise, eksik olan metni diğerinin yardımıyla tamamlamayı gereksiz buluyorum, zira okuyucu da bunu kolaylıkla yapabilir. Bunun denemesini paralel metinlerden yalnızca birkaçında uygulamakla yetindim.

[ ] işaretini çeviride de metindeki gibi kullanıyorum; yalnızca araya kuralsız olarak ve daha az sayıda nokta ve çizgi koyuyorum. [ ] dışına koyduğum S. 94 noktalarla da, bir şeylerin bana anlaşılmaz göründüğünü bildiriyorum. Bunun aksine, metnin içermediği tamamlayıcı ya da açıklayıcı nitelikteki eklemeleri, yahut da bazı durumlarda tahmine dayanan çevirileri, parantez ( ) içine alıyorum. Bunların dışında dikkat çekmek istediğim diğer hususlardaki görüşlerimi de kitabımın sonuna koyduğum notlarla açıklıyorum.

Bu arada bir uyarı yaparak başlamakta yarar gördüğüm başka bir konu var: yazıtlarda kullanılmış olan kronoloji. Bildiğimiz gibi Türkler o dönemde Çin takvimini hafifçe değiştirerek kullanmışlardır (Bk. I KD ile ilgili not); ama yılları, belirli bir noktadan başlayarak saymamışlardır. Yazıtlarda herhangi bir olayın tarihi verilirken daima Tegin'in ya da Han'ın yaşı ile bir ilişki kurulmuştur. Bu durumlarda, acaba yaş, doğum yıldönümleri sayılarak mı hesaplanıyordu; ya da sözü edilen kişinin belirtilen yaşı için, kamer yılına (resmî yıl) göre, o anda eriştiği yaş mı, yoksa ertesi yılın başında erişeceği yaş mı esas alınıyordu ? Pek belli değil. Ancak kamer yılıyla ilgili son seçenek kuşkusuz gerçeğe daha yakın görünüyor, ki II G 2'de, Han'ın yaşadığı olaylar sıralanırken, ilk bahar aylarında onun 38, son bahar aylarında 39 (bunun böyle okunması gerektiğine hiç kuşku yok) yaşında olduğunun belirtilmesi de bu görüş için belki destekleyici bir kanıt olabilir; çünkü kamer yılı "ilk baharda" başlamaktadır; tabii Han'ın doğum günü bir raslantı sonucu aşağı yukarı yeni yıla denk gelmiş ve Han'ın eriştiği yaş da kamer yılıyla uyuşmuş olabilir.

Kaldı ki, yazıtların ikisinde de iki kardeşin yaşlarıyla ilgili aynı olguya rastlıyoruz. Han'ın yaşını gösteren rakamın, Tegin'inkinden 1 fazla olduğunu görüyoruz, yalnızca bir kez (belki de yazıtlardan birindeki bir hata nedeniyle) bu fark 2 olarak göze çarpıyor. Yazıtlarda okuduğumuza göre:

	Han'ın yaşı	Tegin'in yaşı
Babaları öldüğünde	8 (II D 14)	7 (I D 30)
Soğdaklara, vb. düzenlenen seferde	28 (II D 24)	26 (I D 31)
Karluklara " "	31 (II D 29)	30 (I K 1-2)[1]
Çinlilere " "	32 (II D 25)	31 (I D 32)
Kırgız ve Türgeşlere " "	37 (II D 26)	36 (I D 35)

S. 95

[1] Bu veri, yazıtlarda yapılan bir düzeltme ile ilgilidir; yaş, 37 olarak geçiyor.

Şu halde iki kardeş arasındaki yaş farkının bir yıl, ya da biraz daha fazla, fakat iki yıldan az olması gerekiyor; öyle ki ikisi de muhtemelen birbirini izleyen iki kamer yılı içinde doğmuş olabilirler.

Kül-tegin'in, 731 yılının ilk baharında, 47 yaşında öldüğü kesinliğini koruyor (bk. s. 78 ve I KD). Bu durumda onun 684'te (ya da 683'te), ağabeyi Han'ın da 683'te (ya da 682'de) doğmuş olması gerekir. Demek ki, yazıtlardaki hesaba göre Han'ın 734 son baharında öldüğü zamanki yaşının 51 olması gerekiyor; ölümünden hemen önceki son olaydan söz edilirken (II G 7), onun 50 yaşında olduğunun bildirilmesi de bunu doğruluyor. Şu halde yazıtlardaki kronolojik veriler, kardeşlerin o zamanki yaşlarına 684, ya da 683 eklendiği takdirde, takvimimizin yaklaşık yıllarına kolayca dönüştürülebilmektedir[2].

S. 96 Türk dili ve edebiyatının en eski anıtları olan, ama İslâm dünyasının henüz hiç el atmadığı bu yazıtların, Çin öykülerine paha biçilmez değerde bir ek niteliğinde özgün tarihî belgeler olmaları bakımından da, taşıdıkları büyük önemi burada uzun uzun anlatmayı gereksiz buluyorum.

Askerî seferler, büyük elçilik heyetleri vb. gibi olayların sıralandığı bölümlerde üslûbun genellikle kuru, tek düze, anlatımınsa oldukça düzensiz olmasına karşılık; bir parça zorlamalı ve ağır olmakla birlikte dilin, gerçekten derin ve şiirsel duyguları verme yüceliğine eriştiği, anlatımın çok belirgin ve genellikle de çok renkli bir üslûpla desteklendiği büyük bölümlere de rastlanmaktadır. Aynı düşüncenin birbirine paralel ya da karşıt iki ayrı cümle ile anlatılması gibi bir mecaz tekniğini, çok belirgin bir üslûp özelliği olarak vurgulamalıyız. Bu mecaz yöntemi, üslûba çok ayrı bir güç ve çekicilik kazandırmaktan başka, yöntemin sağlamlığını ve kullanma mantığını kavradığımız takdirde, parçalardan çoğunu doğru anlayabilmemiz için bize son derece önemli bir yardımda da bulunmaktadır. Bazan bu yönteme, kasıtlı olarak, ses ve hece tekrarlamaları da "allitérations" eklenmektedir (örneğin bk. I D 23 = II D 19, not 31). Eğer yazıtlarda rastladığımız çok sayıdaki istiarenin "métaphores" çeşitli Türk aşiretlerinin halk şiirlerinde bu gün de kullanılmakta olduğunu (bunlardan bazılarına notlarımda yer vereceğim) hatırlarsak, sonuç olarak bütün bu yazıtların insanda çok özel bir duygu uyandırdığını özet olarak ileri sürebiliriz. Sanki, bazen mutlu, bazen acı bir hüzünle dolu ulusal bir destanın uzak yankıları, sesin tekrar dirildiği bu yosunlu taşlardan çıkıyor ve bize dokunuyor gibidir !

---

[2] Ne yazık ki, bu yöntemle tarihlerden hiçbiri (Kül-tegin'in ölümü ve muhtemel olarak babasının ölümü hariç), sanırım, Çin yıllıklarının söz ettiği şu ya da bu olayın tarihine tam bir kesinlikle uymamamaktadır.

ANIT I

ANIT I

Doğu Yüzü

Ve Anıt II'nin Doğu yüzü, 2-24 (II, 40-18) = I D 1-30 (I, 40-11).

....

....

....

---

[1] Öncesi için ileriye bk. [2] Krş. s. 33 not 1

Doğu yüzü

Yukarda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında, ikisi arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğullarının üzerinde atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan[1] yükselmişler. Ustalaştıktan sonra Türk halkının imparatorluğunu[2] ve kurumlarını yönetmişler. Dünyanın dört bucağında çok düşmanları varmış[3], ama ordu ile sefere çıkıp, dünyanın dört bucağındaki çok halkı köle etmişler, yola getirmişler; onlara baş eğdirmiş, diz çöktürmüşler[4]; ilerde (yani doğuda) Kadırkan ormanına[5] geride (yani batıda) Demir Kapı'ya[6] yerleştirmişler.

Monument I.

Côté de l'Est,

avec II, Côté de l'Est, 2—24 (II, 40—18) = I E 1—30 (I, 40—11).

(I, 40) Özä‿kök t^{ä}ñri ^{a}sra j^{a}γ^{y}z j^{i}r qył^{y}nduqda ^{i}kin‿^{a}ra kisi oγły IE1
(II, 40[1]) Özä kök‿t^{ä}ñri ^{a}s[. . . . IIE2

qył^{y}nm^{y}s. kisi oγłynda özä ^{ä}čüm‿^{a}pam bum^{y}n‿q^{a}γ^{a}n ist^{ä}mi‿q^{a}γ^{a}n
. . . . . .] (II, 39) kisi oγłynda özä ^{ä}čüm‿^{a}pam bum^{y}n‿q^{a}γ^{a}n ^{i}st^{ä}mi‿q^{a}γ^{a}n IIE3

oł^{u}rm^{y}š [2], oł^{u}r^{y}p^{a}n türk bud^{u}n^{y}ñ ilin törüsin tuta birm^{i}s, iti birm^{i}s.
oł^{u}rm^{y}š [2], oł^{u}r^{y}p^{a}n türk bud^{u}n^{y}ñ ilin törüsin tuta‿birm^{i}s, iti‿birm^{i}s.

(I, 39) tört buł^{u}ñ qop j^{a}γy‿^{ä}rm^{i}s, sü‿sül^{ä}p^{ä}n tört buł^{u}ñd^{a}qy bud^{u}n^{y}γ IE2
tört b^{u}ł^{u}ñ qop j^{a}γy‿^{ä}rm^{i}s, sü‿sül^{ä}p^{ä}n tört buł^{u}ñd^{a}qy bud^{u}n^{y}γ

qop‿^{a}łm^{y}s, qop‿b^{a}z qyłm^{y}s, b^{a}šł^{y}γ^{y}γ jük^{ü}nd^{ü}rm^{i}s, tizl^{i}g^{i}g sökürm^{i}s.
[. . . . .] b^{a}šł^{y}γ[. . .]k^{ü}nd^{ü}rm^{i}s, tizl^{i}g[. . . . .

ilg^{ä}rü q^{a}d^{y}rq^{a}n jyšqa‿t^{ä}gi, kirü t^{ä}m^{i}r‿q^{a}p^{y}γqa‿t^{ä}gi qond^{u}rm^{y}s,
. . . .] (II, 38) t^{ä}m^{i}r‿q^{a}p^{y}γqa t^{ä}gi qond^{u}rm^{y}s, IIE4

---

[1] Pour ce qui précède voir plus loin. [2] Comp. p. 33, note 1.

Côté de l'Est.

Quand le ciel bleu en haut et la sombre terre en bas furent créés, entre les deux furent créés les fils des hommes. Au-dessus des fils des hommes s'élevèrent mes ancêtres Boumin kagan et Istèmi kagan [1]). Après être devenus maîtres, ils gouvernèrent et fixèrent l'empire [2]) et les institutions du peuple turc. Aux quatre coins du monde ils avaient beaucoup d'ennemis [3]), mais faisant des expéditions avec des armées, ils asservirent et pacifièrent beaucoup de peuples aux quatre coins du monde; ils leur firent baisser la tête et ployer le genou [4]); ils les firent s'établir en avant (c'est-à-dire vers l'est) jusqu'à la forêt de Kadirkan [5]), en arrière (c.-à-d. vers l'ouest) jusqu'à la Porte de Fer [6]). Si loin entre ces deux

IE1 (IIE3) IE2 (IIE4)

S. 98. ....

....

....

[1] Ya da [;?] *itinčä?* [2] *čöl<▷'g?*

Öylesine uzak bu ikisi (iki uç nokta) arasında Gök Türkler[7] egemence uzanıyorlarmış, Onlar bilge kağanlar, yiğit kağanlar imiş; tüm subayları bilge imiş, yiğit imiş; beylerinin ve halkının tümü dürüst imiş. Bunun için bunca büyük bir imparatorluğu yönetebilmiş ve devleti yönetirken de yasalar koymuşlar. Sıraları gelince onlar da ölmüş. Ağlayıp sızlayarak, ilerden gün doğusundan güçlü çöl kavimleri (yani yabancılar?), Çinliler Tibetliler, Aparlar, Apurımlar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar[8] gelmişler, —tüm bu kavimler yas tutup ağlamağa gelmişler[9]: bunca yiğit imiş bu kağanlar. Sonra küçük kardeşleri kağan olmuş, oğulları kağan olmuş[10]; ama o zamanlar küçük kardeşler ağabeyleri gibi yaratılmamış imiş, oğullar babaları gibi yaratılmamış imiş.

IE3 ^{i}kin‿^{a}ra (I,38) idioqs^{y}z kök türk ^{a}nča oł^{u}rur‿^{ä}rm^{i}s. bilgä q^{a}γ^{a}n‿ S. 98
^{i}kin‿^{a}ra idioqs^{y}z kök‿türk [.]iti‿^{a}nča[1] oł^{u}rur‿^{ä}rm^{i}s. bilgä q^{a}γ^{a}n

^{ä}rm^{i}s, ^{a}łp‿q^{a}γ^{a}n‿^{ä}rmis, buj^{u}ruqy‿j^{i}mä bilgä ^{ä}rm^{i}s‿^{ä}r^{i}nč, ałp‿^{ä}rm^{i}s‿
^{ä}rm^{i}s, ^{a}łp‿q^{a}γ^{a}n ^{ä}rmis, buj^{u}ruqy bilgä ^{ä}rm^{i}s‿^{ä}r^{i}nč, ałp‿^{ä}rm^{i}s‿

^{ä}r^{i}nč, b^{ä}gl^{ä}ri‿j^{i}mä bud^{u}ny‿j^{i}mä tüz‿^{ä}rm^{i}s. ^{a}ny‿üčün il^{i}g ^{a}nča‿
^{ä}r^{i}nč, b^{ä}gl^{ä}ri‿j^{i}mä bud^{u}ny [. . . . .] üčün il^{i}g ^{a}nča‿

IE4 tutm^{y}s ^{ä}r^{i}nč, il^{i}g‿tut^{y}p törüg itm^{i}s. özinčä (I,37) k^{ä}rg^{ä}k bołm^{y}s.
tutm^{y}š‿^{ä}r^{i}nč, il^{i}g‿tut^{y}p törü[. . . . .] (II,37)

juγčy syγ^{y}tčy öṅrä kün toγ^{u}s^{y}qda bökli čöl^{i}g[2]‿^{i}l, t^{a}bγ^{a}č, tüpüt, ^{a}par
IIE5 juγčy syγ^{y}tčy öṅrä kün toγ^{u}s^{y}qda bökli čöl^{i}g[2]‿il, t^{a}bγ^{a}č, tüpüt, ^{a}p^{a}r‿

^{a}pur^{y}m, qyrq^{y}z, üč‿quryq^{a}n, ot^{u}z‿t^{a}t^{a}r, qyt^{a}i, t^{a}t^{a}by, bunča bud^{u}n
^{a}pur^{y}m, qyrq^{y}z, üč‿quryq^{a}n, ot^{u}z‿t^{a}t^{a}r, qyt^{a}i, t^{a}t^{a}by, bunča bud^{u}n

k^{ä}l^{i}p^{ä}n syγtam^{y}s juγłam^{y}s. ^{a}nd^{a}γ kül^{i}g q^{a}γ^{a}n‿^{ä}rm^{i}s. ^{a}nda kisrä
k^{ä}l^{i}p^{ä}n syγtam^{y}š juγłam^{y}š. ^{a}nd^{a}γ‿kül^{i}g q^{a}γ^{a}n ^{ä}r[. . . . .

IE5 in^{i}si‿q^{a}γ^{a}n (I,36) bołm^{y}s‿^{ä}r^{i}nč, oγły‿^{a}ty q^{a}γ^{a}n‿bołm^{y}s‿^{ä}r^{i}nč, ^{a}nda‿
. . . .]nč, oγły‿^{a}ty q^{a}γ^{a}n bołm^{y}š‿^{ä}r^{i}nč, ^{a}nda

kisrä inisi ^{ä}čisintä^{g} qył^{y}nm^{a}duq‿^{ä}r^{i}nč, oγły ^{a}q^{a}ṅyntä^{g} qył^{y}nm^{a}duq‿
IIE6 [. . . . .] (II,36) qył^{y}nm^{a}duq‿^{ä}r^{i}nč, oγły ^{a}q^{a}ṅyntä^{g} qył^{y}nm^{a}duq‿

---

[1] ou [.]*itinčä?* [2] *čöl<l>ig?*

IE3 (points extrêmes) s'étendaient en souverains les Turcs Bleus[7]). C'étaient de sages kagans, c'étaient de vaillants kagans; tous leurs officiers étaient sages, étaient vaillants; tous leurs nobles, leur peuple entier, étaient justes. C'est pourquoi ils pouvaient gouverner un si grand empire et, en gouvernant l'empire, donner des lois.
IE4 A leur tour, ils trépassèrent. Pleurant et se lamentant arrivèrent de
(IIE5) l'avant, du côté du soleil levant, les puissants peuples du désert (c'est-à-dire étrangers?), les Chinois, les Thibétains, les Apar et Apourim, les Kirghiz, les Trois-Kourikans, les Trente-Tatars, les Kitaï, les Tatabi[8]), — tous ces peuples vinrent se lamenter et pleurer[9]): si vaillants avaient été ces kagans. Après cela leurs frères
IE5 cadets devinrent kagans, et leurs fils[10]) devinrent kagans; mais alors
(IIE6) les frères cadets n'étaient point créés comme leurs frères aînés, les fils n'étaient point créés comme leurs pères. Des kagans sans

S. 99 ....

....

....

Bilgisiz kağanlar, korkak kağanlar tahta çıkmış; subayları bilgisizmiş, korkakmış. Beyleri ve halkı hak tanımaz olduğu için, Çin halkı (tatlı dilli, çekici?) ve (kurnaz?) olduğu için, küçük kardeşlerle ağabeyler (ve onların yandaşları?) birbirleri aleyhine gizlice düzen kurdukları için, bey geçinenlerle halktan geçinenler birbirlerine düştükleri için[11] Türk halkı kendi imparatorluğunun dağılmasına, kendine kağan seçtiği kağanının da yok olmasına yol açmış. Beylerin oğulları Çin halkına köle olmuş, öz kızları da onların cariyesi olmuş. Türk beyleri Türk unvanını bırakmış, Çin soylularının unvanlarını alarak Çin hakanına boyun eğmişler ve elli yıl boyunca işlerini güçlerini ona adamışlar[12]. İlerde gün doğusunda güçlü kağana kadar sefer etmişler,

^{ä}r^{i}nč, bil^{i}gsiz q^{a}γ^{a}n oł^{u}rm^{y}s‿^{ä}r^{i}nč, jabł^{a}q q^{a}γ^{a}n oł^{u}rm^{y}s‿^{ä}r^{i}nč, S. 99
^{ä}r^{i}nč, bil^{i}gs^{i}z q^{a}γ^{a}n oł^{u}rm^{y}s‿^{ä}r^{i}nč, j^{a}bł^{a}q q^{a}γ^{a}n oł^{u}rm^{y}š‿^{ä}r^{i}nč,

buj^{u}ruqy j^{i}mä bil^{i}gs^{i}z‿^{ä}r^{i}nč, j^{a}bł^{a}q‿^{ä}rm^{i}s‿^{ä}r^{i}nč. (I,35) b^{ä}gl^{ä}ri bud^{u}ny IE6
buj^{u}ruqy j^{i}mä bil^{i}gs^{i}z‿^{ä}rm^{i}s‿^{ä}r^{i}nč, j^{a}bł^{a}q ^{ä}rm^{i}š‿^{ä}r^{i}nč. b^{ä}gl^{ä}ri bud^{u}ny

tüzs^{i}z‿üč^{ü}n, t^{a}bγ^{a}č‿bud^{u}n t^{ä}bl^{i}gin körl^{i}g‿üčün, ^{a}r^{ä}m^{a}qčysyn üčün,
tüzs^{i}z‿üč^{ü}n, t^{a}bγ^{a}č bud^{u}n t^{ä}bl^{i}gin körl^{i}gin[. . . . .]yn üč^{ü}n,

in^{i}li ^{ä}čili kiṅ^{ä}sürtükin üčün, b^{ä}gli bud^{u}nłyγ joṅ^{y}šurtuqyn üčün,
in^{i}li [. . . . .] (II,35) joṅ^{y}šurtuqyn üč^{ü}n, IIE7

türk bud^{u}n ill^{ä}dük ilin yčγ^{y}nu ydm^{y}s, (I,34) q^{a}γ^{a}nł^{a}duq q^{a}γ^{a}nyn jit^{ü}rü IE7
türk bud^{u}n il^{ä}dük ilin yčγ^{y}nu ydm^{y}š, q^{a}γ^{a}nł^{a}duq q^{a}γ^{a}nyn jit^{ü}rü‿

ydm^{y}s. t^{a}bγ^{a}č bud^{u}nqa b^{ä}gl^{i}k ury‿oγły(n) quł‿bołdy, sil^{i}k qyz‿
ydm^{y}š. t^{a}bγ^{a}č bud^{u}nqa b^{ä}gl^{i}k ury‿oγłyn quł‿qyłty, s^{i}l^{i}k‿qyz‿

oγł^{y}(n) küṅ‿bołdy. türk b^{ä}gl^{ä}r türk atyn yty, t^{a}bγ^{a}čγy b^{ä}gl^{ä}r
oγłyn küṅ‿qyłdy. türk b^{ä}gl^{ä}r türk ^{a}tyn yty, t^{a}b[. . . .] b^{ä}gl^{ä}r

t^{a}bγ^{a}č atyn tut^{y}p^{a}n t^{a}bγ^{a}č q^{a}γ^{a}nqa (I,33) körm^{i}s, ^{ä}l^{i}g‿jył is^{i}g‿ IE8
t^{a}bγ^{a}č ^{a}t[. . . . .] (II,34) is^{i}g‿ IIE8

küč^{i}g birm^{i}s. ilg^{ä}rü kün toγ^{u}s^{y}qda bökli q^{a}γ^{a}nqa t^{ä}gi sül^{ä}jü
küč^{i}g birm^{i}š. ilg^{ä}rü kün toγ^{u}s^{y}q<q?>a bökli q^{a}γ^{a}nqa t^{ä}gi sül^{ä}jü

---

sagesse, des kagans lâches montèrent sur le trône; leurs officiers IE6
étaient tous sans sagesse, étaient lâches. Et comme leurs nobles et leur peuple étaient iniques, et à cause de (l'aménité et du charme?) du peuple chinois, et de (son insinuation?), et comme les (partisans des?) frères cadets et les (partisans des?) frères aînés tramaient des complots les uns contre les autres, et que ceux qui tenaient pour (IIE7)
les nobles et ceux qui tenaient pour le peuple, suscitaient des querelles les uns contre les autres[11]), le peuple turc amena la dissolution de son empire, qui était devenu son empire, et amena la IE7
ruine de son kagan, qui était devenu son kagan. Les fils des nobles devinrent esclaves du peuple chinois, leurs pures filles devinrent ses serves. Les nobles des Turcs abandonnèrent leurs titres turcs et, portant les titres chinois des dignitaires de Chine, ils IE8
se soumirent au kagan chinois et lui vouèrent pendant cinquante ans leur travail et leur force[12]). En avant, vers le so- (IIE8)
leil levant, ils firent des expéditions jusque chez le puissant kagan;

S. 100 ....

....

....

---

geride (yani batıda) Demir Kapı'ya kadar sefer etmişler; ama Çin hakanına imparatorluklarını ve kurumlarını teslim etmişler. Ancak Türk halk tabakasının tümü şöyle söylemiş: "İmparatorluğu olan bir halk idim; nerede (şimdi) imparatorluğumun şanı(?)[13]? Kimin için bir devlet kazanacağım?" der imiş. "Kağanı olan bir halk idim; nerede (şimdi) benim kağanım? Hangi kağana işimi gücümü vereyim?" der imiş. Böyle söyleyip Çin hakanına düşman olmuşlar. düşman olunca yeniden toparlanmak ve örgütlenmek için ümitlenmişler[14]. Artık onlara işlerini güçlerini vermeyi düşünmüyorlarmış[15]. (Çinliler de) şöyle diyorlarmış: "Türk halkını öldüreyim, onu nesilsiz bırakayım"[16], ve onları yok etmek için harekete geçmişler. Ama yukardaki Türk Tanrısı ile Türklerin yer ve su melekleri[17] Türk halkı yok olmasın diye, yeniden halk olsun diye

birm^{i}s, qur$^{y}\gamma^{a}$ru t^{ä}m^{i}r‿q^{a}p$^{y}\gamma$qa t^{ä}gi sül^{ä}jü birm^{i}s, t^{a}bγ^{a}č q^{a}- S. 100
birm^{i}š, qur$^{y}\gamma^{a}$ru t^{ä}m^{i}r q^{a}p$^{y}\gamma$qa sül^{ä}jü birm^{i}š, t^{a}bγ^{a}č‿q^{a}-

IE9 γ^{a}nqa ilin törüsin ^{a}ły‿birm^{i}s. türk q^{a}ra‿q^{a}m$^{y}\gamma$ (I, 32) bud^{u}n ^{a}nča‿
γ^{a}nqa ilin tör^{ü}sin ^{a}ły‿birm^{i}š. türk q^{a}ra q^{a}m$^{y}\gamma$ bud^{u}n ^{a}nča‿

tim^{i}s: ill^{i}g bud^{u}n‿^{ä}rt^{i}m, il^{i}m ^{a}m^{a}ty‿q^{a}ny? k^{ä}mkä il^{i}g q^{a}zγ^{a}nur-
tim^{i}š: ill^{i}g bud^{u}n[. . . . .

m^{ä}n? tir‿^{ä}rm^{i}s. q$^{a}\gamma^{a}$nł$^{y}\gamma$ bud^{u}n ^{ä}rt^{i}m, q$^{a}\gamma^{a}$n^{y}m‿q^{a}ny? nä‿q$^{a}\gamma^{a}$nqa
IIE9 . . . .] (II, 33) q$^{a}\gamma^{a}$nł$^{y}\gamma$ bud^{u}n ^{ä}rt^{i}m, q$^{a}\gamma^{a}$n^{y}m q^{a}ny? nä‿q$^{a}\gamma^{a}$nqa

is^{i}g‿küč^{i}g birürm^{ä}n? tir‿^{ä}rm^{i}s. ^{a}nča‿tip t^{a}bγ^{a}č q$^{a}\gamma^{a}$nqa j$^{a}\gamma$y‿
is^{i}g‿küč^{i}g birürm^{ä}n? tir‿^{ä}rm^{i}š. ^{a}nča‿tip t^{a}bγ^{a}č‿q$^{a}\gamma^{a}$nqa j$^{a}\gamma$y

IE10 bołm^{y}s, (I, 31) j$^{a}\gamma$y‿boł^{y}p it^{ü}nü j^{a}r^{a}tunu umduq j^{a}na ič^{i}km^{i}s. bunča
bołm^{y}š, j$^{a}\gamma$y boł^{y}p it^{ü}nü j^{a}r^{a}t^{u}nu umduq j^{a}na ič^{i}km^{i}š. bunča

is^{i}g‿küč^{i}g birtükg^{ä}rü s^{a}q^{y}nm^{a}ty, türk bud^{u}n öl^{ü}r^{ä}jin, ur$^{u}\gamma$s^{y}r^{a}t^{a}jyn,
is^{i}g‿küč^{i}g birtükrü s^{a}q^{y}nm^{a}ty, türk bud^{u}n$^{y}\gamma$ öl^{ü}r[. . . . .

tir‿^{ä}rm^{i}s, joq^{a}du b^{a}ryr ^{ä}rm^{i}s. özä türk t^{ä}ṅrisi türk‿yduq‿jiri (I, 30)
IIE10 . . . .] (II, 32) türk t^{ä}ṅrisi yduq jiri

IE11 suby ^{a}nča‿^{i}tm^{i}s. türk bud^{u}n joq bołm^{a}zun tij^{i}n, bud^{u}n bołčun‿
suby ^{a}nča‿^{i}tm^{i}š‿är^{i}nč. türk bud^{u}n joq‿bołm^{a}zun tij^{i}n, bud^{u}n bołčun

---

en arrière (c'est-à-dire vers l'ouest) ils firent des expéditions jusqu'à la Porte de Fer; mais au kagan chinois ils livrèrent leur
IE9 empire et leurs institutions. Mais tout entier le menu peuple turc parla ainsi: «J'ai été un peuple ayant son propre empire; où est (maintenant) la gloire(?)[13] de mon empire? A qui gagnerai-je
(IIE9) un empire?» — ainsi disaient-ils. «J'ai été un peuple qui avait son propre kagan; où est (maintenant) mon kagan? A quel kagan vouerai-je mon travail et ma force?» — ainsi disaient-ils. En parlant ainsi ils se firent les ennemis du kagan chinois. Après qu'ils
IE10 furent devenus ses ennemis, ils reprirent de nouveau l'espoir de se constituer et de s'organiser[14]. Mais comme tous ceux-ci ne pensaient plus[15] à leur vouer leur travail et leur force,ils (c.-à-d. les Chinois) dirent: «Je veux tuer le peuple turc et le rendrai sans postérité»[16],
(IIE10) et ils partirent pour les anéantir. Mais le dieu des Turcs en haut dans
IE11 le ciel et les saints génies de la terre et de l'eau des Turcs[17] firent ainsi: pour que le peuple turc ne fût point anéanti, et pour qu'il

S. 101 ....

....

....

[1] Bk. s. 14. [2] IO'da "γ (ɔɿᶜ) belirgindir. (*ᶠšyqm'̯s*, R?)

babam İlteres Kağanı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yükseltmişler[18]. Babam kağan yirmi yedi er ile hareket etmiş; onun çıkıp ilerlediğini duyunca şehirlerdekiler dağa çıkmış, dağdakiler inmiş, ve toplanıp yetmiş kiş olmuşlar[19]. Tanrı güç verdiği için babamın ordusu kurt gibi imiş, düşmanları da koyun gibi imiş. İleriye ve geriye (yani doğuya ve batıya) sefer edip (adamları) toplamış, onlara baş kaldırtmış ve hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olunca o (bağımsız) ulusları bundan yoksun bırakmış, hanları tahttan indirmiş, halkları köle ve cariye yapmış[20]; halkları ve onların kurumlarını ortadan kaldırmış, kavimleri atalarımızın törelerine göre düzenlemiş, onları coşturmuş.

tij^{i}n, ^{a}q^{a}ñ^{y}m ilt^{ä}r^{ä}s‿q^{a}γ^{a}n^{y}γ, ög^{ä}m ilbilgä‿q^{a}tun^{y}γ t^{ä}ñri töp^{ä}sindä S. 101
tij^{i}n, ^{a}q^{a}ñ^{y}m ilt^{ä}r^{ä}s q^{a}γ^{a}n^{y}γ, ög^{ä}m ilb^{i}lgä q^{a}tun^{y}γ t^{ä}ñri töp^{ä}sindä

tut^{y}p jög^{ä}rü kötürm^{i}s‿^{ä}r^{i}nč. ^{a}q^{a}ñ^{y}m‿q^{a}γ^{a}n jiti‿j^{i}g^{i}rmi‿^{ä}r^{i}n t^{a}š^{y}qm^{y}s.
tut^{y}p jög^{ä}rü köt^{ü}rti‿^{ä}rinč. ^{a}q^{a}ñ^{y}m‿q^{a}γ^{a}n j^{i}ti‿j^{i}g^{i}rmi ^{ä}r^{i}n [. . . . .

t^{a}šra (I, 29) jor^{y}jur tij^{i}n kü‿^{ä}s^{i}d^{i}p[1] b^{a}łyqd^{a}qy t^{a}γyqm^{y}s[2], t^{a}γd^{a}qy IE12
[. . . . .] (II, 31)

inm^{i}s, tir^{i}l^{i}p j^{i}tm^{i}s‿^{ä}r‿bołm^{y}s. t^{ä}ñri küč birtük‿üč^{ü}n ^{a}q^{a}ñ^{y}m‿
inm^{i}š, tir^{i}l^{i}p j^{i}tm^{i}š‿^{ä}r bołm^{y}š. t^{ä}ñri küč‿birtük üč^{ü}n ^{a}q^{a}ñ^{y}m‿ IIE11

q^{a}γ^{a}n süsi börit^{ä}g ^{ä}rm^{i}s, j^{a}γysy qoit^{ä}g‿^{ä}rm^{i}s. ilg^{ä}rü qur^{y}γ^{a}ru sül^{ä}p
q^{a}γ^{a}n süsi börit^{ä}g ^{ä}rm^{i}š, j^{a}γ^{y}sy qoit^{ä}g ^{ä}rm^{i}š. ilg^{ä}rü quryγ^{a}ru šül^{ä}p

ti[.]m^{i}[.] qob^{a}rt[. . .]m^{y}γy (I, 28) j^{i}ti‿jüz‿^{ä}r bołm^{y}s. j^{i}ti‿jüz‿^{ä}r boł^{y}p IE13
tirm^{i}š qob^{a}rtm^{y}š, q^{a}m^{y}γy j^{i}ti‿jüz‿^{ä}r bołm^{y}š. j^{i}ti‿jüz‿^{ä}r boł^{y}p

^{i}ls^{i}r^{ä}m^{i}s q^{a}γ^{a}ns^{y}r^{a}m^{y}s bud^{u}n^{y}γ küñ^{ä}dm^{i}s quł^{a}dm^{y}s, bud^{u}n^{y}γ türk
[. . . . .]n^{y}γ tü[. .

törüsün yčγ^{y}nm^{y}s, bud^{u}n^{y}γ ^{ä}čüm‿^{a}pam törüsinčä j^{a}r^{a}tm^{y}s, bušγur-
. .]r^{ü}sin [. . . . .] (II, 30) bud^{u}n^{y}γ ^{ä}čüm‿^{a}pam törüsinčä j^{a}r^{a}tm^{y}š, bušγ^{u}r- IIE12

[1] voir p. 14. [2] Ю., «γ (𐰍) distinct» H. (*t^{a}š^{y}qm^{y}s* R.?).

---

redevînt un peuple, ils élevèrent mon père le kagan Iltèrès et ma mère la katoun Ilbilghè, les tenant au sommet du ciel[18]). Mon père le kagan partit avec vingt-sept hommes, et en apprenant le bruit[19]) qu'il sort et s'avance, ceux qui étaient dans les villes, mon- IE12
tèrent dans les montagnes, et ceux qui étaient sur les montagnes, descendirent, et après s'être réunis, ils furent soixante et dix (IIE11)
hommes. Comme le ciel leur donnait la force, l'armée de mon père était comme des loups, et ses ennemis comme des brebis. Faisant des expéditions par devant et par derrière (c'est-à-dire vers l'est et vers l'ouest) il rassembla (des gens) et les fit se soulever; en tout ils furent sept cents hommes. Après qu'ils IE13
furent devenus sept cents hommes, il déposséda des peuples (indépendants) et déposa des khans, il fit les peuples serves et esclaves[20]); il abolit les peuples et leurs institutions turques; il régla les (IIE12)
peuples d'après les institutions de nos ancêtres et les enflamma.

S. 102 ....

....

....

Töles ve Tarduş halklarını orada kurumlaştırmış, onlara bir yabgu ve bir şad vermiş[21]. Sağda (yani güneyde) Çin halkı (bize) düşman imiş, solda (yani kuzeyde) Baz Kağan ve Dokuz Oğuz halkı[22] (bize) düşman imiş; Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tababılar hep düşman imiş. Babam Kağan bunca [.........], kırk yedi kez sefere çıkmış, yirmi savaşta çarpışmış; Tanrı yardım ettiği için, devletlileri (bağımsız bir devleti olanları) devletsiz bırakmış, kağanlıları kağansız bırakmış; düşmanları yola getirmiş, onlara diz çöktürmüş, baş eğdirmiş. Babam Kağan [devlet ve?] kurumlar için bunca şey yaptıktan sonra ölüvermiş. Babam Kağanın (cenaze alayının?) başında Baz Kağan matem törenini(?)[23] yönetmiş*

---

* II D 14'de şu cümle eklenmiş bulunuyor: Babam Kağan öldüğünde ben sekiz yaşında idim.

IE14 m^{y}s. tölis t^{a}rduš [. . . . .] (I, 27) j^{a}bγuγ š^{a}d^{y}γ ^{a}nda b^{i}rm^{i}s. S. 10
m^{y}š. töl^{i}s t^{a}rduš bud^{u}n^{y}γ ^{a}nda~itm^{i}š, j^{a}bγuγ š^{a}d^{y}γ ^{a}nda~birm^{i}s.

b^{i}r^{i}jä t^{a}bγ^{a}č bud^{u}n j^{a}γy~^{ä}rm^{i}s, jyr^{y}ja b^{a}z~q^{a}γ^{a}n, toquz~oγ^{u}z budun
bir^{i}jä t^{a}bγ^{a}č bud^{u}n j^{a}γy~^{ä}rm^{i}š, jyr^{y}ja b^{a}z~q^{a}γ^{a}n, toquz oγ^{u}z bud^{u}n

j^{a}γy~^{ä}rm^{i}s, qyrq^{y}z, quryq^{a}n, ot^{u}z~t^{a}t^{a}r, qyt^{a}i, t^{a}t^{a}by, qop j^{a}γy~^{ä}rm^{i}s.
j^{a}γy~^{ä}rm^{i}š, qy[. . . . .

IE15 ^{a}q^{a}ñ^{y}m~q^{a}γ^{a}n bunča [. . . . .] (I, 26) qyrq ^{a}rtuqy
.]ñ^{y}m [. . . . .] (II, 29)

j^{i}ti joły sül^{ä}m^{i}s, j^{i}g^{i}rmi süñ^{ü}s süñ^{ü}sm^{i}s. t^{ä}ñri j^{a}rł^{y}q^{a}duq üčün
IIE13 jiti joły sül^{ä}m^{i}š, j^{i}g^{i}rmi süñ^{ü}š sü[ñ^{ü}š]m^{i}š. t^{ä}ñri j^{a}rł^{y}q^{a}duq~üč^{ü}n

ill^{i}g^{i}g ^{i}ls^{i}r^{ä}tm^{i}s, q^{a}γ^{a}nł^{y}γ^{y}γ q^{a}γ^{a}ns^{y}r^{a}tm^{y}s, j^{a}γyγ b^{a}z~qyłm^{y}s, tizl^{i}g^{i}g
ill^{i}g^{i}g ^{i}ls^{i}r^{ä}tm^{i}š, q^{a}γ^{a}nł^{y}γ^{y}γ q^{a}γ^{a}ns^{y}r^{a}tm^{y}š, j^{a}γyγ b^{a}z~qyłm^{y}š, tizl^{i}g^{i}g

IE16 sökürm^{i}s, b^{a}šł^{y}γ^{y}γ jük^{ü}ndü[. . . . . ^{a}nča ilig?] (I, 25) törüg
sök^{ü}rm^{i}š, b^{a}šł^{y}γ^{y}γ jük^{ü}nd^{ü}rm^{i}š. ^{a}q^{a}ñ^{y}m q^{a}γ^{a}n [. . . . .

q^{a}zγ^{a}n^{y}p uča b^{a}rm^{y}s. ^{a}q^{a}ñ^{y}m q^{a}γ^{a}nqa b^{a}šł^{a}ju b^{a}z~q^{a}γ^{a}n^{y}γ błbł
. . . .] ^{a}q^{a}ñ^{y}m [. . . . .] b^{a}š[ł^{a}j]u b^{a}z~q^{a}γ^{a}n^{y}γ błb[.

tikm^{i}s. < > oł~
IIE14 . . . . . ^{a}q^{a}ñ^{y}m] (II, 28) q^{a}γ^{a}n učduqda öz^{i}m s^{ä}k^{i}z~j^{a}šda q^{a}łt^{y}m. oł~

IE14 Il y constitua les peuples Teulès et Tardouch et leur donna un yabgou et un chad[21]). A droite (c.-à-d. vers le sud) le peuple chinois était (notre) ennemi, à gauche (c.-à-d. vers le nord) Baz kagan et le peuple des Neuf-Ogouz[22]) étaient (nos) ennemis; les Kirghiz, les Kourikans, les Trente-Tatars, les Kitaï, les Tatabi, beaucoup
IE15 étaient ennemis. Mon père le kagan [. . . . . .] tous ceux-ci; il se
(IIE13) mit quarante-sept fois en campagne et lutta en vingt batailles; comme le ciel lui était propice, il rendit sans empire (priva de leur indépendance) ceux qui avaient un empire (formaient un peuple indépendant), ceux qui avaient un kagan, il les rendit sans kagan; il pacifia les ennemis et leur fit ployer le genou et baisser la tête. Après avoir fait [tant de choses pour l'empire et pour?]
IE16 les institutions, mon père le kagan mourut. En tête (du cortège?) de
(IIE14) mon père le kagan, on fit mener le deuil (?)[23]) à Baz kagan*). D'après

---

*) II E 14 ajoute: Quand mon père le kagan mourut, je fus moi-même laissé à l'âge de huit ans.

S. 103 ....

....

....

---

[1] Ya da *-tuq<q>a ?* [2] Yaklaşık 36 harf eksik.

Töreye göre amcam kağan tahta oturdu. Amcam kağan tahta oturunca Türk halkını iyi yönetti, kalkındırdı; yoksulları zengin kıldı, az olanları çok kıldı. Amcam kağan tahta çıktığında ben Tarduş halkının Şad'ı idim*. Amcam kağanla birlikte, ilerde (yani doğuda) Yeşil ırmağa ve Şantung ovasına kadar sefer ettik, geride (yani batıda) Demir Kapı'ya kadar sefer ettik; Kögmen'in ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik[24]. Toplam otuz beş sefere çıktık ve yirmi üç kez savaştık. Devletlileri devletsiz bıraktık, kağanlıları kağansız bıraktık, dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik. Türgeş kağanı biz Türklerdendi, benim halkımdandı[25].

---

* II D 14-15'de: Ben tegin [idim?], [Tanrı'nın lütfu ile - - - -] yirmi dört yaşımda Şad oldum, vb.

törüdä özä ^{ä}čim~q^{a}γ^{a}n oł^{u}rty. ^{ä}čim~q^{a}γ^{a}n oł^{u}r^{y}p^{a}n türk bud^{u}n^{y}γ S. 103
tör^{ü}dä özä ^{ä}č^{i}m~q^{a}γ^{a}n oł^{u}rty. < > oł^{u}r^{y}p^{a}n türk bud^{u}n^{y}γ

jičä itdi, ig^{i}ti, čyγ^{a}i^{y}γ [. . . . .] (I, 24) ^{ä}čim~q^{a}γ^{a}n IE17
jičä itdi, jičä ig^{i}ti, čyγ^{a}i^{y}γ b^{a}j~qyłdy, ^{a}z^{y}γ~ök^{ü}š qyłdy. ^{ä}čim~q^{a}γ^{a}n

oł^{u}rtuqda öz^{i}m <
oł^{u}rtuq<d>a[1] öz^{i}m tig^{i}n ^{ä}rk[. . . .]ij[— — — —[2]] t^{ä}ṅri [j^{a}rł^{y}q^{a}duq üč^{ü}n]

> t^{a}rduš bud^{u}n özä š^{a}d~^{ä}rt^{i}m. ^{ä}č^{i}m~q^{a}γ^{a}n
(II, 27) tört j^{i}g^{i}rmi j^{a}š^{y}mqa t^{a}rduš bud^{u}n özä š^{a}d~oł^{u}rt^{y}m. ^{ä}č^{i}m~q^{a}γ^{a}n IIE15

birlä ilg^{ä}rü j^{a}š^{y}ł~üg^{ü}z š^{a}nduṅ j^{a}zyqa~t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m^{i}z, qur^{y}γ^{a}ru t^{ä}m^{i}r~
birlä ilg^{ä}rü j^{a}š^{y}ł~üg^{ü}z š^{a}nduṅ j^{a}zyqa t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m^{i}z, quryγ^{a}ru t^{ä}m^{i}r

q^{a}p^{y}γqa t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m^{i}z, kögm^{ä}n ^{a}ša qy[. . . . .]
q^{a}p^{y}γqa t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m^{i}z, kögm^{ä}n~^{a}ša qyrq^{y}z jir^{i}ṅä t^{ä}gi s[ül^{ä}d^{i}m^{i}z

(I, 23) q^{a}m^{y}γy biš~ot^{u}z sül^{ä}d^{i}m^{i}z, üč~j^{i}g^{i}rmi süṅ^{ü}šd^{i}m^{i}z, ill^{i}g^{i}g ils^{i}r^{ä}t- IE18
. . . .] ot^{u}z sü[. . . . .

d^{i}m^{i}z, q^{a}γ^{a}nł^{y}γ^{y}γ q^{a}γ^{a}ns^{y}r^{a}td^{y}m^{y}z, tizl^{i}g^{i}g sök^{ü}rt^{i}m^{i}z, b^{a}šł^{y}γ^{y}γ jük-
. . . .] (II, 26) sök^{ü}rt^{i}m^{i}z, b^{a}šł^{y}γ^{y}γ jük- IIE16

[1] ou *-tuq<q>a?* [2] environ 36 caractères.

l'usage, mon oncle paternel le kagan monta sur le trône. Après être monté sur le trône, mon oncle le kagan gouverna bien le peuple turc, et le releva; les pauvres il les rendit riches, ceux qui étaient en petit nombre, il les rendit nombreux. Quand mon IE17
oncle paternel monta sur le trône, j'étais moi-même chad du (IIE15)
peuple Tardouch*). De concert avec mon oncle le kagan, nous fîmes des expéditions en avant (c.-à-d. vers l'est) jusqu'au fleuve Vert et la plaine de Chantoung, en arrière (c.-à-d. vers l'ouest) nous fîmes des expéditions jusqu'à la Porte de Fer; au delà de Keugmen, nous fîmes des expéditions jusqu'au pays des Kirghiz[24]). IE18
En tout nous fîmes trente-cinq expéditions et nous luttâmes dans vingt-trois batailles. Ceux qui avaient un empire, nous les rendîmes sans empire; ceux qui avaient un kagan, nous les rendîmes sans kagan; nous leur fîmes ployer le genou et baisser la tête. (IIE16)
Le kagan des Turghès était de nos Turcs, de mon peuple[25]).

*) II E 14—15: [j'étais?] moi-même téghin [— — — — par la grâce du] ciel dans ma vingt-quatrième année je devins chad, etc.

S. 104 ....

....

....

---

[1] H. [2] "*ṅ*(ꓕ) belirgindir." H. [3] IO'da "*ṅ*'yi andırıyor." H. (R'a göre 2 ve 3: *bizkä).* [4] Bk. s. 40 not 1. [5a] *ṇča,* R. ?

Bilmediği için, bize karşı yanıldığı için* onların kağanı öldü, subayları, beyleri öldü. Sevgili halkı zahmet çekti. Atalarımızın mülk edindiği yer ve su sahipsiz olmasın** diye az sayıdaki halkı örgütledik ve [.........] Bars Bey var idi. Biz ona burada kağan unvanı verdik, küçük kız kardeşimi ona eş diye verdik[26]. Ama o hataya düştü. Kağanları öldü, halkı da köle ve cariye oldu. Kögmen toprağı ve suyu sahipsiz kalmasın diye az sayıdaki Kırgız halkının bakımını üstlendik; oraya geldik ve savaştık, onlara [bağımsızlıklarını?] geri verdik. İlerde (yani doğuda) Kadırkan Ormanının ötesinde halkı yerleştirdik ve örgütledik;

---

* II D 19'daki ekleme : (bizi) saymadığı için. ** II D 16 : kalmasın.

IE19 ünd^{ü}rt^{i}m^{i}z. türg^{ä}s q^{a}γ^{a}n türk^{i}m^{i}z [. . . . .] (I, 22) üčün S. 104
^{ü}nd^{ü}rt^{i}m^{i}z. türg^{ä}s q^{a}γ^{a}n türk[^{i}m [1]] bud^{u}n^{y}m ^{ä}rti. bilm^{ä}dükiṅ üč^{ü}n

biz^{i}ṅä [2] j^{a}ṅ^{y}łuqyn < > üčün q^{a}γ^{a}ny ölti, buj^{u}ruqy b^{ä}gl^{ä}ri j^{i}mä
biz^{i}ṅä [3] j^{a}ṅ^{y}łduqyn j^{a}z^{y}nduqyn üč^{ü}n q^{a}γ^{a}ny ölti, buj^{u}ruqy b^{ä}gl^{ä}ri j^{i}mä

ölti, unuq bud^{u}n ^{ä}mg^{ä}k körti. ^{ä}čüm^{i}z ^{a}pam^{y}z tutm^{y}s jir‿sub
ölti, unuq bud^{u}n ^{ä}mg^{ä}k‿körti. ^{ä}č[. . . . .

id^{i}s^{i}z bołm^{a}zun tij^{i}n, ^{a}z‿bud^{u}n^{y}γ it^{i}p j^{a}r[^{aty}p . . . .]
. .]s^{i}z q^{a}łm^{a}zun [. . . . .

IE20 (I, 21) b^{a}rs‿b^{ä}g ^{ä}rti, q^{a}γ^{a}n‿^{a}t bunda biz birt^{i}m^{i}z, siṅ^{i}l^{i}m [4] qonč^{u}juγ
IIE17 . . . . . .] (II, 25) ^{ä}rti, q^{a}γ^{a}n‿^{a}t^{y}γ bunda biz‿birt^{i}m^{i}z, siṅ^{i}l^{i}m [4] qo[nč^{u}]j^{y}γ

birt^{i}m^{i}z. özi‿j^{a}ṅ^{y}łdy, q^{a}γ^{a}ny ölti, bud^{u}ny küṅ‿quł bołdy. kögm^{ä}n
birt^{i}m^{i}z. özi‿j^{a}z^{y}ndy, q^{a}γ^{a}ny ölti, bud^{u}ny küṅ‿quł bołdy. kögm^{ä}n

jir‿sub id^{i}s^{i}z q^{a}łm^{a}zun‿tij^{i}n, ^{a}z‿qyrq^{y}z bud^{u}n^{y}γ j^{a}r^{a}t[. . . . . .
jir‿sub id^{i}s^{i}z q^{a}łm^{a}zun tij^{i}n, ^{a}z‿qyrq^{y}z bud^{u}n^{y}γ i[t^{i}p] [5]‿j^{a}r^{a}t^{y}p k^{ä}lt^{i}m^{i}z

IE21 . . . . ilin ?] (I, 20) j^{a}na birt^{i}m^{i}z. ^{i}lg^{ä}rü q^{a}d^{y}rq^{a}n jyš^{y}γ
süṅ^{ü}šd^{i}m^{i}z [. . . . .] q^{a}d^{y}rq^{a}n j[. . .

^{a}ša bud^{u}n^{y}γ ^{a}nča‿qondurt^{y}m^{y}z. ^{a}nča‿itd^{i}m^{i}z, qur^{y}γ^{a}ru k^{ä}ṅü‿t^{a}r-
IIE18 . .] b[. . .]γ ^{a}nča [. . . . .] (II, 24) k^{ä}ṅü‿t^{a}r-

[1] H. [2] «ṅ (𐰭) distinct» H. [3] IO., «semble être ṅ» H. ([2-3] *bizkä* R.).
[4] v. p. 40, note 1. [5] *anča* R.?

IE19 Comme il était sans sagesse et parce qu'il tomba en faute à notre égard*), leur kagan fut tué et tous ses officiers et nobles furent tués. Le peuple bien-aimé subit des peines. Pour que la terre et l'eau que nos ancêtres avaient eues en possession, ne fussent**) point sans maître, nous organisâmes le peuple peu nombreux et
IE20 [. . . . . .] il y avait Bars-beg. Nous lui donnâmes ici le titre de
(IIE17) kagan, et nous lui donnâmes ma sœur cadette pour épouse[26]). Mais lui-même tomba en faute. Leur kagan fut tué, et son peuple devint serves et esclaves. Pour que la terre et l'eau de Keugmen ne restassent pas sans maître, nous nous chargeâmes du petit peuple kirghiz; nous y vînmes et luttâmes, mais nous leur rendîmes [leur
IE21 indépendance?]. En avant (c.-à-d. vers l'est) au delà de la forêt de Kadirkan, nous fîmes s'établir le peuple et nous l'organisâmes;

*) II E 19 ajoute: et (nous) manqua. **) II E 16: restassent.

S. 105 ....

....

....

---

[1] Belki : *kün künľg bol̃myš ^ä^rti.* [2]Ya da: *udča*‿[*yt.?*]y? [3]Ya da: *^ä^rt·z* [.]‿*ökün,* (*z* çok belirgindir; 2 ve 3 için krş. not 29). [4]Ya da : *-d^ä^n.*

---

geride (yani batıda) Kengü-tarban'a (ya da -tarman'a) kadar Türk halkını yerleştirdik ve örgütledik[27]. O zamanlar köleler kölelere, cariyeler cariyelere sahip olmuştu; küçük kardeş ağabeyini bilmezdi, oğul babasını bilmezdi[28]. Böylesine kazanmış ve örgütlemiştik; bu bizim kurumlarımızdı. Türk Oğuz beyleri ve halkı, dinleyin! Yukarda gök ezmese, aşağıda yer yarılmasa, senin imparatorluğunu ve kurumlarını kim [...?] yıktı?[29] Ey Türk halkı, ... pişmanlık getir! Kendi kendini suçlu kılan sensin, itaat ettiğin için seni yeniden ayağa kaldıran bilge (akıllı) kağanına karşı, özgürce yaşayan iyi halkına (devletine) karşı fenalık eden sensin[30]. Silahlılar nereden gelip seni dağıttılar? Mızraklılar nereden gelip seni sürüklediler[31]? Ey kutsal Ötüken ormanı[32]halkı, (sen) çektin gittin: kimileriniz

m^{a}nqa t^{ä}gi türk bud^{u}n^{y}γ ^{a}nča‿qond^{u}rt^{y}m^{y}z, ^{a}nča‿^{i}td^{i}m^{i}z. oł‿ödkä
b^{a}nqa t^{ä}gi türk bud^{u}nyγ ^{a}nča‿qond^{u}rt^{y}m^{y}z, ^{a}nča‿itd^{i}m^{i}z. oł‿ödkä

quł qułł^{y}γ bołm^{y}š ^{ä}rti [. . . . .
quł qułł^{y}γ küñ küñl^{i}g bołm^{y}š ^{ä}rti, in^{i}si ^{ä}čisin bilm^{ä}z ^{ä}rti, oγły ^{a}q^{a}-

. . .[1]] (I, 19) ^{a}nča‿q^{a}zγ^{a}nm^{y}s itm^{i}s ^{i}l^{i}m^{i}z törüm^{i}z ^{ä}rti. türk IE22
ñyn bilm^{ä}z ^{ä}rti. ^{a}nča‿q^{a}zγ^{a}nm^{y}š ^{a}nča‿itm^{i}š il^{i}m[. . . . .

oγ^{u}z b^{ä}gl^{ä}ri bud^{u}n ^{ä}s^{i}d^{i}ñ! özä‿t^{ä}ñri b^{a}sm^{a}s^{a}r, ^{a}sra‿jir t^{ä}l^{i}nm^{ä}s^{ä}r,
. . . .]d^{u}n ^{ä}s^{i}d! özä t^{ä}ñri b^{a}sm^{a}[. . . . .] j^{i}r t^{ä}l^{i}nm^{ä}s^{ä}r,

türk bud^{u}n, ^{i}l^{i}ñ^{i}n törüñ^{i}n k^{ä}m‿^{a}rt^{a}ty? [. . . . .]
(II, 23) türk bud^{u}n, il^{i}ñ^{i}n tör^{ü}g^{i}n k^{ä}m‿^{a}rt^{a}ty? udčy[. .]y[2] türk bud^{u}n ^{ä}rt·z IIE19

(I, 18) ökün! körgüñ^{i}n üčün ig^{i}dm^{i}s bilgä q^{a}γ^{a}n^{y}ñ^{y}n ^{ä}rm^{i}s‿b^{a}rm^{y}s ^{ä}dgü‿ IE23
ökün[3]! körgüñ^{i}n üč^{ü}n ig^{i}dm^{i}š < > q^{a}γ^{a}n^{y}ña ^{ä}rm^{i}š[. . . . . . .]

^{i}l^{i}ñä k^{ä}ndü‿j^{a}ñ^{y}łd^{y}γ, j^{a}bł^{a}q kigürt^{i}g. j^{a}r^{a}qł^{y}γ q^{a}nd^{y}n[4] k^{ä}l^{i}p j^{a}ia‿^{i}ltdi?
^{i}l^{i}ñä k^{ä}ndü‿j^{a}ñ^{y}ld^{y}γ, j^{a}bl^{a}q kigürt^{i}g. j^{a}r^{a}ql^{y}γ q^{a}nd^{y}n[4] k^{ä}l^{i}p j^{a}ia‿iltdi?

süñ^{ü}gl^{i}g q^{a}nd^{y}n[4] k^{ä}l^{i}p^{ä}n sürä‿^{i}ltdi? yduq‿ötük^{ä}n j[yš . . . .
süñ^{ü}gl^{i}g q^{a}nd^{y}n[4] [. . . .] sürä [. . . . . jy]š‿bud^{u}n b^{a}rd^{y}γ,

---

[1] peut-être *küñ küñlig bołmyš ärti.* [2] ou *udča‿[yt?]y?* [3] ou *ärt·z[.]‿ökün* (*z* très net; [2,3] comp. note 29). [4] ou *-dan.*

---

en arrière (c.-à-d. à l'ouest) jusqu'à Kengu-tarban (ou -tarman), nous (IIE18)
fîmes s'établir le peuple turc et nous l'organisâmes[27]). En ce temps, les esclaves étaient devenus propriétaires d'esclaves, les serves étaient devenues propriétaires de serves, le frère cadet ne connaissait pas son frère aîné, le fils ne connaissait pas son père[28]).
Nous avions tant acquis et organisé; c'était notre empire, nos IE22
institutions. Ecoutez, nobles et peuple des Ogouz turcs! Le ciel
en haut ne les ayant pas écrasés, ni la terre en bas n'ayant (IIE19)
éclaté, ô peuple turc, qui est-ce qui a ruiné [. . ?] ton empire et tes
institutions[29])? O! peuple turc, . . . repens-toi! C'est toi-même qui t'es IE23
rendu coupable et qui t'es conduit en lâche contre ton Bilghè (sage) kagan, qui grâce à ton obéissance t'avait rétabli, et contre ton bon peuple (empire), qui avait joui de la liberté[30]). D'où des hommes armés sont-ils venus pour te disperser et t'emmener? D'où sont venus des lanciers pour t'entraîner[31])? O, peuple de la forêt sacrée

S. 106 ....

....

....

---

[1] *ädgü?◡ög ?* [2] | ile yazılmış, şu halde *jylsay* olamaz, bk. s. 36 not 1.

---

ileriye (yani doğuya), kimileriniz geriye (yani batıya) gittiniz[33]; ama gittiğin yerde, bu (ülke) iyi de olsa (?), kanın su gibi aktı*, kemiklerin dağ gibi yığıldı[34]; asil oğulların köle oldular** tertemiz kızların cariye oldular**. Çılgınlığın ve korkaklığın yüzünden amcam kağan vefat etti. Cenaze töreninin başına Kırgız kağanını koydum (?). Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam kağanı ve annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, onlara imparatorluk vermiş olan Tanrı, beni de Türk halkının adı sanı yok olmasın diye aynı Tanrı kağan yaptı. Zenginliğiyle parıltılı (?) bir halk üzerinde hükümdar olmadım; içerde aç, dışarda

---

* II D 20: sel gibi. **) II D 20: kıldın.

IE24 . . . .] (I,17) b^{a}rd^{y}γ, qury$γ^{a}$ru b^{a}r^{y}γ^{y}ma b^{a}rd^{y}γ, b^{a}rduq jirdä S. 106
IIE20 ilg^{ä}rü [b^{a}r^{y}γ^{y}ma?] b^{a}rd^{y}γ, qur^{y}γ^{a}ru (II,22) b^{a}r^{y}γ^{y}ma b^{a}rd^{y}γ, b^{a}rduq j^{i}rdä

^{ä}dgüg[1] oł‿^{ä}r^{i}nč q^{a}n^{y}ń subča jüg^{ü}rti, söńüküń t^{a}γča j^{a}tdy, b^{ä}gl^{i}k ury‿
^{ä}dgüg[1] oł‿^{ä}r^{i}nč [..]ń üg^{ü}zčä jüg^{ü}rti, söńük^{i}g t^{a}γča j^{a}tdy, b^{ä}gl^{i}k ury‿

oγł^{y}ń quł‿bołdy, s^{i}l^{i}k‿qyz‿oγł^{y}ń küń‿bołdy. bilm^{ä}dük‿üč^{ü}n
oγł^{y}ń^{y}n quł‿qyłd^{y}γ [. . . . .] küń‿qyłd^{y}γ. oł‿bilm^{ä}dük^{i}g^{i}n üč^{ü}n

IE25 [. . . . .] (I,16) b^{a}šł^{a}ju qyrq^{y}z‿q^{a}γ^{a}n^{y}γ
j^{a}bł^{a}q^{y}ń^{y}n üč^{ü}n ^{ä}č^{i}m‿q^{a}γ^{a}n uča b^{a}rdy. b^{a}šł^{a}ju qyrq^{y}z q^{a}γ^{a}n[.

błbł tikd^{i}m. türk bud^{u}n(^{y}γ) ^{a}ty‿küsi joq‿bołm^{a}zun tij^{i}n, ^{a}q^{a}ń^{y}m‿
. . . .] türk bud^{u}n ^{a}ty‿küsi joq‿bołm^{a}zun tij^{i}n, ^{a}q^{a}ń^{y}m‿

q^{a}γ^{a}n^{y}γ ög^{ä}m‿q^{a}tun^{y}γ köt^{ü}rm^{i}š t^{ä}ńri il‿bir^{i}g^{i}mä t^{ä}ńri, türk bud^{u}n
IIE21 q^{a}γ^{a}n^{y}γ (II,21) ög^{ä}m q^{a}tun^{y}γ köt^{ü}r^{i}g^{i}mä t^{ä}ńri il‿b^{i}r^{i}g^{i}[. . .]ńri, türk bud^{u}n

IE26 ^{a}ty‿küsi joq‿bołm^{a}zun [. . . . .] (I,15) q^{a}γ^{a}n oł^{u}rtdy‿^{ä}r^{i}nč.
^{a}ty‿küsi joq‿bołm^{a}zun tij^{i}n, öz^{i}m^{i}n oł‿t^{ä}ńri q^{a}γ^{a}n oł^{u}rt[. . . .

n^{ä}ń‿jyłs^{y}γ[2] bud^{u}nqa oł^{u}rm^{a}d^{y}m, ičrä ^{a}šs^{y}z, t^{a}šra tons^{y}z, j^{a}b^{y}z‿
. . .]yłs^{y}γ[2] bud^{u}nda özä oł^{u}rm^{a}d^{y}m, ičrä ^{a}šs^{y}z, t^{a}šra tons^{y}z, j^{a}b^{y}z

[1] *ädgü‿ög?* [2] écrit avec |, donc pas *jyłs^{a}γ*, v. p. 36 note 1.

---

d'Eutuken[32]), (c'est toi-même qui) es parti: quelques-uns des tiens
IE24 allèrent en avant (c.-à-d. vers l'est), d'autres des tiens allèrent en
(IIE20) arrière (c.-à-d. à l'ouest)[33]), mais dans le pays où tu allas, bien que ce (pays-) là fût bon(?), ton sang y coula comme l'eau*), et tes ossements furent entassés comme un mont[34]); les fils de ta noblesse devinrent**) esclaves, tes pures filles devinrent**) serves.
IE25 En raison de ta folie et de ta lâcheté, mon oncle le kagan trouva la mort. A la tête je fis mener le deuil(?) au kagan des Kirghiz. Le ciel qui, pour que le nom et la réputation du peuple turc ne
(IIE21) fussent pas perdus, avait élevé mon père le kagan et ma mère la katoun, le ciel qui leur avait donné l'empire, ce même ciel m'établit moi-même comme kagan, pour que le nom et la réputation
IE26 du peuple turc ne fussent pas perdus. Je ne régnai pas sur un peuple brillant(?) par sa richesse; je régnai sur un peuple faible et lâche,

*) II E 20: comme un torrent. **) II E 20: tu les fis.

S. 107 ....

....

....

çıplak, zayıf ve korkak bir halka hükümdar oldum. Küçük kardeşim Kül-tegin'le* konuştuk. Babam ve amcamın kazanmış oldukları halkın adı sanı kaybolmasın diye, Türk halkı için, gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül-tegin ve iki şadla birlikte ölesiye çalıştım. Bunca çalışıp, halkların tümünü hoşnutsuz kılmadım(?)[35]. Ben [kağan olduğum zaman] çeşitli ülkelere gitmiş olan halk, ölü gibi, yaya ve çıplak, geri geldi[36]. Halkı yeniden iyileştirmek için, solda (yani kuzeyde) Oğuz halkına, doğuda Kıtay ve Tatabı halklarına, sağda (yani güneyde) Çinlilere yirmi iki kez büyük ordularla sefer ettim, [..... savaşlarda] çarpıştım. Sonra, Tanrı'nın lütfu ile, talihim olduğu için ve

---

* II D 22'de "ve iki şadla birlikte" kelimeleri eklenmiş bulunuyor, ayrıca "kardeşim K." iki kez tekrarlanıyor.

j^{a}bł^{a}q bud^{u}nda özä oł^{u}rt^{y}m. < > in^{i}m S. 107
j^{a}bł^{a}q bud^{u}nda [. . . . . (in^{i}m kül-ti]g^{i}n ^{i}ki‿š^{a}d) in^{i}m

kül‿tig^{i}n birlä sözl^{ä}šd^{i}m^{i}z. ^{a}q^{a}ṅ^{y}m^{y}z ^{ä}č^{i}m^{i}z q^{a}z[. . . . .
kül‿tig^{i}n [.....] sözl^{ä}šd^{i}m^{i}z. [. . . .] (II, 20) ^{ä}č^{i}m^{i}z q^{a}zγ^{a}nm^{y}š bud^{u}n ^{a}ty‿ IIE22

. . . .] (I, 14) tij^{i}n, türk bud^{u}n üčün tün‿ud^{y}m^{a}d^{y}m, künt^{ü}z IE27
küsi joq‿bo[łm^{a}z]un tij^{i}n, türk bud^{u}n üč^{ü}n tün udym^{a}d^{y}m, künd^{ü}z

oł^{u}rm^{a}d<^{y}m>. in^{i}m kül‿tig^{i}n birlä ^{i}ki‿š^{a}d birlä ölü‿jitü q^{a}zγ^{a}nd^{y}m.
oł^{u}rm^{a}d^{y}m. in^{i}m [. . . . .] birlä ölü jitü q^{a}zγ^{a}nd^{y}m.

^{a}nča‿q^{a}zγ^{a}n^{y}p bir^{i}ki bud^{u}n^{y}γ ot‿sub qyłm^{a}d^{y}m. m^{ä}n [öz^{i}m q^{a}γ^{a}n oł^{u}rtuqyma
^{a}nča‿q^{a}zγ^{a}n^{y}p bir^{i}ki bud^{u}n^{y}γ ot‿sub qyłm^{a}d^{y}m. [. . . . .

. . . . .] (I, 13) b^{a}rm^{y}š bud^{u}n ölü‿jitü j^{a}d^{a}γ^{y}n j^{a}ł^{a}ṅ^{y}n j^{a}na‿k^{ä}lti. bu- IE28
jir‿s^{a}ju b^{a}rm^{y}š bu[d^{u}n j^{a}d^{a}γyn j^{a}ł^{a}ṅyn?] ölü jitü [j^{a}na?] (II,19) k^{ä}lti. bu- IIE23

d^{u}n^{y}γ ig^{i}d^{ä}jin tij^{i}n, jyrγ^{a}ru oγ^{u}z‿bud^{u}n t^{a}pa, ilg^{ä}rü qyt^{a}i̯ t^{a}t^{a}by
d^{u}n^{y}γ ig^{i}d^{ä}j^{i}n‿tij^{i}n, jyrγ^{a}ru oγ^{u}z‿bud^{u}n‿t^{a}pa, ilg^{ä}rü qyt^{a}i̯ t^{a}t^{a}by

bud^{u}n t^{a}pa, birg^{ä}rü t^{a}bγ^{a}č‿t^{a}pa uł^{u}γ‿sü ^{i}ki‿j^{i}g^{i}r[mi sül^{ä}d^{i}m . . . . .
[bu]d^{u}n‿t^{a}pa, birg^{ä}rü t^{a}bγ^{a}č‿t^{a}pa < > ^{i}ki‿j^{i}g^{i}r[mi sül^{ä}d^{i}m . . . . .]

. . . .] (I,12) kisrä t^{ä}ṅri j^{a}rł^{y}q^{a}zu qut^{y}m b^{a}r‿üč^{ü}n, ülüg^{i}m b^{a}r‿ IE29
süṅ^{ü} . l^{i}m. ^{a}nda‿kisrä t^{ä}ṅri j^{a}rł^{y}q^{a}duq üč^{ü}n qut^{y}m ülüg^{i}m b^{a}r‿

---

qui a[i] dedans était sans nourriture et au dehors était sans vêtements. J'en ai parlé avec mon frère cadet Kul-téghin*). Pour que le nom et la réputation du peuple acquis par notre père et (IIE22) notre oncle ne fussent pas perdus, j'ai passé, pour l'amour du IE27 peuple turc, la nuit sans dormir et le jour sans rester tranquille. De concert avec mon frère cadet Kul-téghin et les deux chads j'ai travaillé à mort. En travaillant tant je n'ai pas rendu mécontents l'ensemble des peuples(?)[35]). [Quand] je [fus moi-même devenu kagan,] le peuple qui était allé en différents pays, revint mou- IE28 rant, à pied et nu[36]). Pour rétablir le peuple j'ai fait vingt-deux expéditions avec de grandes armées, à gauche (c.-à-d. vers le nord) contre le peuple des Ogouz, vers l'est contre les peuples Kitaï et Tatabi, à droite (c.-à-d. vers le sud) contre les Chinois, et j'ai lutté dans [. . . . batailles]. Après, par la grâce du ciel, comme IE29

*) II E 22 ajoute: et avec les deux chads, et répète deux fois: mon frère K.

S. 108 ....

.... (II D 24'ün *qop m^a^ńa körti* ile biten cümlesinden sonrası için ileriye bakınız.)

....

[1] Krş. II D 14. [2] Krş. II D 25.

---

kader benimle olduğu için ölmekte olan halkı diriltim, çıplak halkı giyimli, fakir halkı zengin kıldım, az sayıdaki halkı çoğalttım. Halkı ve hakanı benimle birleşmiş olanlara (?) iyilik ettim (?). Dünyanın dört bucağındaki pek çok halkı yola getirdim, düşmanlıktan vaz geçirdim, çoğu bana itaat etti*. Bana işini gücünü veren küçük kardeşim Kül-tegin, töreler için bunca şey yaptıktan sonra, sırası gelince o da öldü. Babam kağan öldüğünde, küçük kardeşim Kül-tegin ye[di yaşında kaldı ....]. (Tanrıça?) Umay'a benzeyen annem hatunun talihine, kardeşim Kül-tegin (yalnızca isim olarak) onun kocası yerine geçti(?)[37]. Yirmi altı yaşında, amcam kağanın devleti ve hükûmeti için şunları yaptı: Altı Çub'lara ve Soğdaklara karşı sefer ettik, onları mahvettik[38]. Çinli Ong-tutuk'un (?) elli bin kişilik (ya da beş tümenlik) ordusu [geldi ve biz onlarla savaştık].

---

* Anıt I ve II'deki ortak metin burada sona eriyor. Anıt II'nin devamı için bak. s. 123 ve dev.

üčün ölt^{ä}či bud^{u}n^{y}γ tir^{i}grü ig^{i}t^{i}m, j^{a}ł^{a}ṅ‿bud^{u}n^{y}γ tonł^{y}γ, čyγ^{a}i‿ S. 108
üč^{ü}n ölt^{ä}či bud^{u}n^{y}γ[. . . . .]ü ig^{i}t^{i}m, j^{a}ł^{a}ṅ bud^{u}n^{y}γ tonł^{y}γ qyłd^{y}m, čyγ^{a}i

bud^{u}n^{y}γ b^{a}j‿qyłd^{y}m, ^{a}z‿bud^{u}n^{y}γ ök^{ü}š‿qyłt^{y}m. yγ^{a}r‿^{i}ll^{i}gdä [. . .
IIE24 bud[..]b^{a}j‿qy[..] (II, 18) ^{a}z‿bud^{u}n^{y}γ ök^{ü}š‿qyłd^{y}m. yγ^{a}r‿^{i}ll^{i}gdä [y]γ^{a}r q^{a}γ^{a}n-

IE30 . . . .] (I, 11) bud^{u}n^{y}γ qop b^{a}z‿qyłd^{y}m, j^{a}γ^{y}syz
ł^{y}γda j^{i}g‿qyłd^{y}m, tört bułuṅd^{a}qy bud^{u}n^{y}γ qop‿b^{a}z qyłd^{y}m, j^{a}γ^{y}s^{y}z

qyłd^{y}m, qop m^{a}ṅa körti. is^{i}g‿küč^{i}g birür bunča törüg q^{a}zγ^{a}n^{y}p
qy[łd]^{y}m, qop m^{a}ṅa körti. *(Pour la continuation voir plus loin.)*

in^{i}m kül‿tig^{i}n özinčä k^{ä}rg^{ä}k‿bołdy. aq^{a}ṅ^{y}m‿q^{a}γ^{a}n učduqda in^{i}m
IE31 kül‿tig^{i}n ji[ti jašda q^{a}łty[1] . . . .] (I, 10) um^{a}jt^{ä}g ög^{ä}m q^{a}tun
qut^{y}ṅa in^{i}m kül‿tig^{i}n ^{ä}r‿^{a}t‿bołdy. ^{a}łty‿j^{i}g^{i}rmi jašyṅa ^{ä}čim‿q^{a}γ^{a}n
ilin törüsin ^{a}nča‿qazγ^{a}ndy. ^{a}łty‿čub soγd^{a}q‿t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m^{i}z, buz-
IE31 d^{y}m^{y}z. t^{a}bγ^{a}č oṅ‿tutuq bis‿t[üm^{ä}n sü k^{ä}lti, süṅ^{ü}sd^{i}m^{i}z?[2]] (I, 9) kül‿tig^{i}n

[1] comp. II E 14. [2] comp. II E 25.

---

la fortune me suivait et que le destin m'était propice, j'ai ramené à la vie le peuple mourant, j'ai procuré au peuple nu des vête-
(IIE24) ments, j'ai rendu riche le peuple pauvre, nombreux le peuple qui était en petit nombre. Parmi ceux dont le peuple et le kagan se joignirent à moi(?), j'ai fait du bien(?). Beaucoup de peuples aux
IE30 quatre coins du monde ont été pacifiés par moi, et amenés à cesser les hostilités, beaucoup se sont soumis à moi*). Mon frère cadet Kul-téghin, qui m'a voué son travail et sa force, est mort à son tour après avoir tant fait pour les institutions. A la mort de mon père le kagan, mon frère cadet Kul-téghin [fut laissé à l'âge de] se[pt
IE31 ans . . . . . .]. Par bonheur pour ma mère la katoun, qui ressemblait à (la déesse?) Oumaï, mon frère Kul-téghin lui tint lieu (proprement: nom) de mari(?)[37]. Voici ce qu'il fit, à l'âge de vingt-six ans, pour l'empire et le gouvernement de mon oncle le kagan: noûs fîmes une expédition contre Alti-Tchoub (les Six-Tchoub) et les Sogdak[38]), et nous les dévastâmes. Une armée de cinquante mille (ou
IE32 cinq divisions d') Ong-toutouk(?) chinois vint [et nous luttâmes].

*) Ici finit la partie commune aux inscriptions I et II. Pour la continuation en II voir plus loin, p. 123 et suiv.

S. 109 ....

....

....

[1] Bk. s. 14. [2]Ya da *j¹z̤ ?/../.* [3] Belki de *ᵃzq̆yna?* Bk. s. 30. [4]Krş. II D 26-27. [5]Bk. I D 36.

Kül-tegin yaya olarak saldırdı. Ong-tutuk'ların..., silah elde, tutukladı ve kağana silah gücüyle barış sağladı (?). Ve o orduyu orada yok ettik. O otuz bir yaşında iken Çaça-sengun'la savaştık[39]. O önce Tadık (ıng?)-çur'un[39a] boz atına binip saldırdı. O at orada öldü. İkinci olarak, Işbara-Yamatar'ın boz atına binip saldırdı. O at orada öldü. Üçüncü olarak, Yeğinsilig-bey'in doru atı Kedimlig'e binip saldırdı. Zırhına ve ....sına yüzden fazla ok değdi[40],... [......?] Ey Türk beyleri, onun saldırısı çoğunuzun hatırındadır. O orduyu orada yok ettik. Ondan sonra, Yer-Bayırku'lar (ve?) Uluğ-İrken'ler (?) (bize) düşman oldular. Onları dağıttık ve Türgi-Yargun gölü yakınında bozguna uğrattık. Uluğ-İrken'ler çok az adamla kaçıp gittiler[41]. Kül-tegin [36] yaşında iken Kıgızlara karşı sefer ettik. Mızraklarımız boyundaki[42] karı söküp ormanlık Kögmen dağlarına çıktık ve Kırgız halkına galip olarak yüklendik, hakanları ile ötedeki ormanda çarpıştık. Kül-tegin, Bayırku(n̊?)'nun [ak aygırına] binip saldırdı, bir eri okla vurdu,

j^{a}d^{a}γ^{y}n opł^{a}ju‿t^{ä}gdi, oṅ‿tutuq jor$_{i}$čyn j^{a}r^{a}qł^{y}γ ^{ä}l^{i}g^{i}n‿tutdy. j^{a}r^{a}qł^{y}γdy S. 109
q^{a}γ^{a}nqa ^{ä}nč(?)‿uł^{a}dy. oł‿süg ^{a}nda‿joq‿qyšd^{y}m^{y}z. bir‿ot^{u}z j^{a}šyṅa
č^{a}ča‿s^{ä}ṅünkä süṅ^{ü}šd^{i}m^{i}z. ^{ä}ṅ^{i}lki t^{a}d^{y}q^{y}ŋ‿čur^{y}ṅ boz [^{a}t^{y}γ bin^{i}p
t^{ä}gdi. oł‿^{a}t‿^{a}nda] (I,8) ölti. ^{i}kinti yšb^{a}ra‿j^{a}m$^{a}_{i}$t^{a}r boz‿^{a}t^{y}γ bin^{i}p t^{ä}gdi. IE33
oł‿^{a}t‿^{a}nda ölti. üč^{i}nč j^{ä}g^{i}nsil^{i}g‿b^{ä}g^{i}ṅ k^{ä}d^{i}ml^{i}g tor^{y}γ‿^{a}t bin^{i}p t^{ä}gdi.
oł‿^{a}t‿^{a}nda ölti. j^{a}r^{a}qynda j^{a}ł$_{i}^{a}$m^{a}synda jüz‿^{a}rtuq oqun[1]‿urty, j$^{üz}_{??}$-
kä[2] b^{a}šyṅa birt[. . . . .] (I,7) t^{ä}gdükin türk b^{ä}gl^{ä}r qop‿ IE34
bilirsiz. oł‿süg ^{a}nda‿joq‿qyšd^{y}m^{y}z. ^{a}nda‿kisrä j^{i}r‿b^{a}j^{y}rqu uł^{u}γ‿
irk^{ä}n j^{a}γy‿bołdy. ^{a}ny‿j^{a}i^{y}p türgi‿j^{a}rγun költä buzd^{y}m^{y}z. uł^{u}γ‿irk^{ä}n
^{a}zqy$_{i}$a[3] ^{ä}r^{i}n t^{ä}z^{i}p b^{a}rdy. kül‿tig^{i}n [^{a}łty ot^{u}z[4]] (I,6) j^{a}šyṅa qyrq^{y}z‿t^{a}pa IE35
sül^{ä}d^{i}m^{i}z. süṅüg b^{a}t^{y}my q^{a}r^{y}γ sök^{i}p^{ä}n kögm^{ä}n jyš^{y}γ toγa joryp qyrq^{y}z
bud^{u}n^{y}γ uda b^{a}sd^{y}m^{y}z, q^{a}γ^{a}nyn birlä soṅa‿jyšda süṅ^{ü}šd^{i}m^{i}z. kül‿
tig^{i}n b^{a}j^{y}rqun[yṅ ^{a}q‿^{a}dγy]r[yγ][5] (I, 5) bin^{i}p opł^{a}ju t^{ä}gdi, bir ^{ä}r^{i}g oqun‿ IE36

---

[1] voir p. 14. [2] ou *j$_{??}$[..]*. [3] peut-être *azqyna?* v. p. 30. [4] comp. II E 26—27. [5] voir I E 36.

Kul-téghin attaqua à pied. A main armée, il fit prisonnier(s) le(s) . . des Ong-toutouk et procura la paix(?) au kagan par la force des armes. Mais cette armée, nous l'anéantîmes là. Dans sa trente et unième année, nous luttâmes contre Tchatcha-sengun[39]). D'abord il monta le cheval gris de Tadik(ing?)-tchour[39a]) et attaqua. Ce cheval fut tué là. IE33
En second lieu il monta le cheval gris Ichbara-Yamatar et attaqua. Ce cheval fut tué là. En troisième lieu il monta Kèdimlig, le cheval bai d'Yéghinsilig-beg, et attaqua. Dans son armure et son . . .
il atteignit de flèches plus de cent[40]), . . [. . . .?]. Son attaque est IE34
dans le souvenir de beaucoup d'entre vous, ô nobles turcs. Mais cette armée nous l'anéantîmes là. Ensuite les Yér-Bayirkou (et?) les Ouloug-Irken(?) devinrent (nos) ennemis. Nous les dispersâmes et les détruisîmes près du lac de Turgi-Yargoun. Les Ouloug-Irken
prirent la fuite avec très peu d'hommes[41]). Dans la [36e] année IE35
de Kul-téghin, nous fîmes une expédition contre les Kirghiz. En traversant la neige qui avait la hauteur de nos lances[42]), nous montâmes les montagnes boisées du Keugmen, et fondîmes en vainqueurs sur le peuple des Kirghiz, et nous luttâmes contre leur kagan dans la forêt au delà. Kul-téghin attaqua, monté
[sur l'étalon blanc de] Bayirkou(n?); il atteignit d'une flèche IE36

S. 110 ....

....

....

[1] Krş. II D 27. [2] Dr. Heikel'e göre ᛟ *b* (ˆ)'nin izleri belirgin; *ṅ* işareti de fark ediliyor. (R'un *qyz'ṅa* okuyuşu hatalı).

---

iki erle karşılaşınca onları delik deşik etti[43]. O saldırıda Bayırku(n?)'nun ak aygırının.... canını çıkardı[44]. Kırgız kağanını öldürdük, halkını köle ettik. Aynı yıl Türgeşlere karşı, ormanlık Altun dağlarını ve İrtiş nehrini geçerek, yürüdük[45]. Türgeş halkının üzerine çöktük. Türgeş kağanının ordusu Bolçu'ya(?) ateş gibi, kasırga gibi geldi, çarpıştık. Kül-tegin, boz atı Başgu'ya binip saldırdı. Başgu [......]....[46]. Aramıza sızan Türgeş kağanının subaylarından az bir bölümü orada esir oldular[47]. Kağanlarını öldürdük, halkını köle ettik. Kara-Türgeş'lerden çoğu geri döndüler. Bu halk .... [...][48]. Soğdak halkını örgütlemek için, Demir-Kapı'ya kadar İnci (Yinçi-Ügüz)[49] ırmağını geçip sefer ettim. Ondan sonra Kara-Türgeş halkı düşmanlığa başladı ve Kengeres'e yöneldi. Ordumuza ve atlarımıza karargâh ve yiyecek yoktu, [.........] korkak kişiler idi; bize saldıranlar yiğit erler idi[50]. Bu durumdan ümitsizliğe kapılınca, Kül-tegin'i az sayıdaki eri ile oradan uzaklaştırdık.

urty, ^{i}ki‿^{ä}r^{i}g ud^{y}šru s^{a}nčdy. oł‿t^{ä}gdükdä b^{a}j^{y}rqun^{y}ṅ ^{a}q‿^{a}dγ^{y}r^{y}γ S. 110
udł^{y}qyn syju urty. qyrq^{y}z q^{a}γ^{a}nyn öl^{u}rt^{i}m^{i}z, ilin ^{a}łt^{y}m^{y}z. oł‿jyłqa
IE37 tü[rg^{ä}s t^{a}pa ^{a}łtun jyšyγ [1]] (I, 4) toγa ^{ä}rt^{i}s‿üg^{ü}z^{i}g k^{ä}čä joryd^{y}m^{y}z. türg^{ä}s
bud^{u}n^{y}γ uda b^{a}sd^{y}m^{y}z. türg^{ä}s q^{a}γ^{a}n süsi bołčuda otča bur^{a}ča k^{ä}lti,
süṅ^{ü}šd^{i}m^{i}z. kül‿tig^{i}n b^{a}šγu‿boz‿^{a}t bin^{i}p‿t^{ä}gdi. b^{a}šγu‿boz k^{i}[. . .
IE38 . . . .] (I, 3) tutzt[.] ịkisin özi‿łdzdy. ^{a}nda‿j^{a}na kir^{i}p
türg^{ä}s q^{a}γ^{a}n buj^{u}ruqy ^{a}z‿tutuquγ ^{ä}l^{i}g^{i}n‿tutdy. q^{a}γ^{a}nyn‿^{a}nda öl^{ü}r-
t^{i}m^{i}z, ilin‿^{a}łt^{y}m^{y}z. q^{a}ra‿türg^{ä}s bud^{u}n qop‿ič^{i}kdi. oł‿bud^{u}n^{y}γ
IE39 t^{a}b^{a}rda qo[. . . . .] (I, 2) soγd^{a}q bud^{u}n it^{ä}jin‿tij^{i}n, jinčü
ug^{ü}z^{i}g k^{ä}čä t^{ä}m^{i}r‿q^{a}p^{y}γqa t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m^{i}z. ^{a}nda‿kisrä q^{a}ra‿türg^{ä}s
bud^{u}n j^{a}γy‿bołm^{y}š, k^{a}ṅ^{ä}r^{ä}s‿t^{a}pa b^{a}rdy. biz^{i}ṅ‿sü ^{a}ty turuq ^{a}zuqy
IE40 joq‿^{ä}rti, j^{a}bł^{a}q‿kisi ^{ä}r[. . . . .] (I, 1) ^{a}łp‿^{ä}r biz^{i}ṅä [2] t^{ä}gm^{i}š‿
^{ä}rti. ^{a}nd^{a}γ‿^{ö}dkä ök^{ü}n^{i}p kül‿tig^{i}n^{i}g ^{a}z‿^{ä}r^{i}n irtürü yt^{y}m^{y}z. uł^{u}γ‿

---

[1] comp. II E 27. [2] «Des traces nettes du 𐰉 *b* (^); *ṅ* distinct», H. (*qyz^{y}ṅa* R. à tort).

---

un homme, il transperça deux hommes dans la rencontre[43]). Dans cette attaque, il éreinta . . . l'étalon blanc de Bayirkou(n?)[44]). Nous tuâmes le kagan des Kirghiz et asservîmes leur peuple. Durant la même année nous marchâmes contre les Turghès en montant les
IE 37 montagnes boisées d'Altoun et en passant le fleuve Irtych[45]). Nous fondîmes en vainqueurs sur le peuple des Turghès. L'armée du kagan des Turghès arriva à Boltchou(?) comme le feu et la tempête, et nous luttâmes. Kul-téghin attaqua, monté sur le cheval gris
IE38 Bachgou. Bachgou [. . . .] . . . .[46]). Pénétrant de nouveau, les officiers du kagan des Turghès firent là un petit nombre de prisonniers[47]). Nous tuâmes leur kagan et asservîmes leur peuple. Beaucoup
IE39 parmi les Kara-Turghès s'en retournèrent. Ce peuple . . [. . .][48]). Pour organiser le peuple sogdak, je fis une expédition jusqu'à la Porte de Fer en passant la rivière des Perles (Yintchu-uguz)[49]). Après cela, le peuple kara-turghès commença les hostilités et se porta sur Kenghèrès. Notre armée et ses chevaux n'avaient ni station ni
IE40 provisions, et c'étaient des gens lâches [. . . . . .] c'étaient des hommes braves qui nous avaient attaqués[50]). Découragés dans ces circonstances, nous détachâmes Kul-téghin avec un petit nombre

S. 111 ....

Kuzey yüzü

....

....

[1] Bk s. 35. [2] *ᵃtušu, R.* [3] *barqyn* değil. [4] Ya da *s¹z? qtysz* IO; R'un *buzᵘp süs¹n* okuyuşu mümkün değil. [5] R.; *boldy* IO [6] R'un okuyuşu. [7] *tutmᵃdy,* R.; "*ᵃm* harfi için yeterli yer yok" H.

O büyük bir savaşa girmiş. Ak atı Alp-şalçı'ya binip saldırmış. Kara Türgeş halkını orada öldürmüş, köle etmiş. Geri dönerken [.........]

Kuzey yüzü

—[.....] ile ve Koşu-tutuk (?) ile savaşmış, adamlarının çoğunu öldürmüş; onlar evlerini, varlıklarını [..] çokça teslim ettiler (ya da o geri verdi). Kül-tegin otuz yedi yaşında iken Karluk halkı[51] özgürce yaşayan cesur bir düşman oldu. Tamag kutsal kaynağı (?) yakınında çarpıştık. Kül-tegin o savaşta otuz yaşında idi. Ak atı Alp-şalçı'ya binip saldırdı. Karşılaşmada iki eri mızrakladı. Karlukları öldürdük, köle ettik. Halkın az bir kısmı düşman kaldı, Kara-köl (Kara Göl)'de çarpıştık. Kül-tegin o zaman kırk bir yaşında idi. Ak atı Alp-şalçı'ya binip saldırdı, Elteber(?)'lerden az bir kısmını tutukladı, az sayıdaki halk da yok oldu. Amcam kağanın imparatorluğu zayıfladığında ve halkı (bölündüğünde?)

sün^{ü}š süñ^{ü}šm^{i}š. ^{a}łp~š^{a}łčy[1] ^{a}q~^{a}tyn bin^{i}p t^{ä}gm^{i}š, q^{a}ra~türg^{ä}s bu- S. 111
d^{u}n^{y}γ ^{a}nda~öl^{ü}rm^{i}š ^{a}łm^{y}š. j^{a}na jor^{y}p[. . . . .]

Côté du Nord.

(I, 69) [. . . . . .] birlä qošu[2]~tutuq birlä süñ^{ü}šm^{i}š, ^{ä}rin~qop ölür- IN1
m^{i}s; ^{ä}bin~b^{a}r^{y}myn[3] [. . . .]in[4] qop k^{ä}lürti. kül~tig^{i}n jiti~ot^{u}z j^{a}šyña q^{a}rłuq bud^{u}n ^{ä}rür~b^{a}rur ^{ä}rkli j^{a}γy~bołdy. t^{a}m^{a}γ~yduq b^{a}šda süñ^{ü}sd^{i}m^{i}z. (I, 68) [kül~]tig^{i}n oł~süñ^{ü}šdä ot^{u}z~j^{a}š^{a}jur~^{ä}rti. ^{a}łp~š^{a}łčy IN2
[^{a}q~^{a}t?]yn bin^{i}p opł^{a}ju t^{ä}gdi. ^{i}ki~^{ä}r^{i}g ud^{y}šru s^{a}nčdy. q^{a}rłuquγ öl^{ü}r-t^{i}m^{i}z, ^{a}łt^{y}m^{y}z. ^{a}z~bud^{u}n j^{a}γy q^{a}łdy[5]. q^{a}ra[6]~költä sün^{ü}šd^{i}m^{i}z. kül~tig^{i}n bir~qyrq j^{a}š^{a}jur~^{ä}rti. ^{a}łp~š^{a}łčy ^{a}qyn (I, 67) bin^{i}p opł^{a}ju~t^{ä}gdi. IN3
^{a}z~^{ä}lt^{ä}b^{ä}r^{i}g tutdy[7], ^{a}z~bud^{u}n ^{a}nda~joq~bołdy. ^{ä}čim~q^{a}γ^{a}n ili q^{a}m^{a}-

[1] voir p. 35. [2] *ałušu* R. [3] sic; pas *barqyn.* [4] ou *siz? qłysz* IO.; *buzup süsin* R., impossible. [5] R.; *bołdy* IO. [6] R. [7] *tutmady* R.; «il n'y a pas même place pour une *m*» H.

---

de ses gens. Il livra une grande bataille. Monté sur son cheval blanc Alp-chaltchi, il attaqua. Là il tua et asservit le peuple kara-turghès. En retournant [. . . . . .]

Côté du Nord.

— il lutta contre [. . . .] et contre les Kochou-toutouk(?), il IN1
tua beaucoup de leurs hommes; ils livrèrent (ou il rapporta) leurs maisons et leur biens [. .] en grand nombre. Kul-téghin ayant trente-sept ans, le peuple des Karlouk[51]) devint un váillant ennemi jouissant de la liberté. Nous luttâmes près de la sainte source(?) du
Tamag. Kul-téghin n'avait que trente ans quand cette bataille eut IN2
lieu. Monté sur son cheval blanc Alp-chaltchi, il attaqua. Il transperça deux hommes dans la rencontre. Nous tuâmes et asservîmes les Karlouk. Une petite partie du peuple resta ennemie, et nous luttâmes à Kara-keul (le lac Noir). Kul-téghin avait alors quarante et un ans. Monté sur son cheval blanc Alp-chaltchi, il attaqua.
Il fit prisonniers peu d'Eltèbers(?), et le petit peuple fut anéanti IN3
là. Quand l'empire de mon oncle le kagan fut épuisé et que

S. 112 ....

....

....

---

[1] Belki *il'gi*◡ (ya da *ül'gi*◡) *ik'gü?* [2] Ya da *čušy*◡? [3] Krş. II D 31 [4] X ile yazılmış, bk. s. 17; belirgin bir *z* var, *n* olamaz.

İzgil halkı ile savaştık[52]. Kül-tegin ak atı Alp-şalçı'ya binip saldırdı. O at orada öldü, ama İzgil halkı da öldü. Dokuz-Oğuzlar kendi halkımdı[52a]. Gök ve yer karıştığından (bize) düşman oldular. Bir yılda beş kez çarpıştık. Önce Toğu kenti yakınında çarpıştık. Kül-tegin ak atı Azman'a binip saldırdı: altı eri mızrakladı, ordular göğüs göğüse gelince[53] yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Kuşlıgak'ta Ediz'lerle çarpıştık[54]. Kül-tegin yağız atı Az'a binip saldırdı. Bir eri mızrakladı, dokuz erle göğüs göğüse gelip onları yere serdi[55]. Ediz halkı orada öldü. Üçüncü olarak Bo [.......]'da Oğuzlarla çarpıştık. Kül-tegin ak atı Azman'a binip saldırdı, (düşmanı mızrakla) delik deşik etti; ordularını yendik, halkını köle ettik. Dördüncü olarak Çuş(ı?) kaynağı yakınında çarpıştık. Türk halkı yorgunluktan bitkin ve moralsiz idi[56]. Kül-tegin onların daha önce gelen ordularının kaçmasına göz yumdu. Ama Tonga-tegin'in cenazesinde kuşatıp, Tongra'lardan Alpagu (adlı) birini ve on eri öldürdük(?)[57]. Beşinci olarak Ezgentikadaz'da[58] Oğuzlarla çarpıştık. Kül-tegin Az-yağız'ına binip saldırdı.

š^{y}γ bołtuqynda, bud^{u}n ilgikgi[1] bołtuqynda izg^{i}l bud^{u}n birlä S. 112
IN4 sün^{ü}šd^{i}m^{i}z. kül‿tig^{i}n ^{a}łp‿š^{a}łčy ^{a}qyn bin^{i}p (I, 66) o[pł^{a}ju t^{ä}gd]i. oł‿
^{a}t‿^{a}nda tüs[di, i]zg^{i}l [bud^{u}n] ölti. toquz‿oγ^{u}z bud^{u}n k^{ä}ntü bud^{u}n^{y}m
^{ä}rti. t^{ä}ṅri jir bułγ^{a}qyn üčün j^{a}γy‿bołdy. bir‿jyłqa biš‿joły sün^{ü}š-
IN5 d^{i}m^{i}z. ^{ä}ṅil^{i}k toγu‿b^{a}łyqda sün^{ü}šd^{i}m^{i}z. (I, 65) kül‿tig^{i}n ^{a}zm^{a}n‿^{a}q^{y}γ
bin^{i}p opł^{a}ju‿t^{ä}gdi. ^{a}łty‿^{ä}r^{i}g s^{a}nčdy, sü‿[tä]gisindä jit^{i}nč‿^{ä}r^{i}g qył^{y}č-
ł^{a}dy. ^{i}k^{i}nti qušł^{y}γ^{a}qda ^{ä}d^{i}z‿birlä sün^{ü}šd^{i}m^{i}z. kül‿tig^{i}n ^{a}z‿j^{a}γ^{y}zyn
IN6 bin^{i}p opł^{a}ju t^{ä}g^{i}p bir‿^{ä}r^{i}g s^{a}nčdy, (I, 64) toquz‿^{ä}r^{i}g ^{ä}g^{i}rä‿toqydy, ^{ä}d^{i}z
bud^{u}n ^{a}nda‿ölti. üč^{i}nč bu[. . .]da oγ^{u}z‿birlä sün^{ü}šd^{i}m^{i}z. kül‿tig^{i}n
^{a}zm^{a}n‿^{a}q^{y}γ bin^{i}p t^{ä}gdi, s^{a}nčdy; süsin s^{a}nčd^{y}m^{y}z, ilin‿^{a}łt^{y}m^{y}z. tört^{i}nč
IN7 čuš[2] b^{a}šynda sün^{ü}šd^{i}m^{i}z. türk (I, 63) bud^{u}n ^{a}d^{a}q‿q^{a}m^{a}štdy, j^{a}bł^{a}q
bo[łd^{a}č]y[3]‿^{ä}rti. oza‿[kä]lm^{i}s süsin kül‿tig^{i}n ^{a}γ^{y}t^{y}p toṅra bir'uγ^{y}š ^{a}łp-
^{a}γu on‿^{ä}r^{i}g toṅa‿tig^{i}n juγynda ^{ä}g^{i}r^{i}p‿öl^{ü}rt^{i}m^{i}z. bis^{i}nč ^{ä}zg^{ü}nti q^{a}-
IN8 d^{a}zdä[4] oγ^{u}z birlä sün^{ü}šd^{i}m^{i}z. kül‿tig^{i}n (I, 62) ^{a}z‿j^{a}γ^{y}zyn bin^{i}p t^{ä}gdi.

---

[1] peut-être *iligi‿* (ou *ülügi‿)ikägü?* [2] ou *čušy‿?* [3] comp. II E 31.
[4] écrit avec ✕, v. p. 17; *z* distinct, non *n*.

---

le peuple fut (divisé ?), nous luttâmes contre le peuple des Izghil[52]).
IN4 Monté sur son cheval blanc Alp-chaltchi, Kul-téghin attaqua. Ce cheval s'abattit là, mais le peuple des Izghil fut tué. Le peuple des Neuf-Ogouz était mon propre peuple[52a]). Comme il y avait bouleversement au ciel et sur la terre, ils devinrent (nos) ennemis. En un an nous luttâmes cinq fois. D'abord nous luttâmes près de la ville
IN5 de Togou. Monté sur le cheval blanc Azman, Kul-téghin attaqua. Il transperça six hommes; dans la mêlée[53]) des armées il sabra un septième homme. La seconde fois nous luttâmes contre les Èdiz[54]) à Kouchligak. Monté sur son cheval brun Az-yaghiz, Kultéghin attaqua.
IN6 Il transperça un homme, en en venant aux mains[55]) il abattit neuf hommes. Le peuple èdiz fut tué là. La troisième fois nous luttâmes contre les Ogouz à Bo[. . .]. Monté sur le cheval blanc Azman, Kul-téghin attaqua et perça (l'ennemi avec la lance); nous vainquîmes leur armée et asservîmes leur peuple. La quatrième fois nous luttâmes
IN7 près de la source du Tchouch(i?). Le peuple turc tombait de fatigue et se démoralisait[56]). Kul-téghin laissa donc échapper leur armée qui était arrivé avant nous. Mais en en venant aux mains pendant les funérailles de Tonga-téghin, nous tuâmes un homme de la race des Tongra (nommé) Alpagou et dix hommes(?)[57]). La cinquième
IN8 fois nous luttâmes contre les Ogouz à Ezghenti-kadaz[58]). Monté

S. 113 ....

....

....

[1] *b^a^lyqa* (*b^a^lyqqa* yerine) *b^a^rm^a^dy*, R.? [2] Ya da *amγy* (krş. II D 31) *m^a^γa, m^a^γy?* [3] *tirim's*, R.? bk. not 60. [4] Bk. not 61)

---

iki eri mızrakladı, [.....]. O at orada [öldü?]. Amga-kurgan kalesinde kışlayıp ilk baharda Oğuzlara doğru ordu sevkettik. Kül-tegin Bey'in emri altında ilerledik. Ama düşman Oğuzlar orduya (karargâh, başkent) saldırdı. Kül-tegin ak atı Ögsiz'e (öksüz) binip dokuz eri mızrakladı, orduyu vermedi. Annem hatun başta olmak üzere, kaynanalarım, bacılarım (ve teyzelerim?), gelinlerim ve karılarım içinde sağ kalanlar cariye olacaklardı, aranızdan ölmüş olanlar da yurt çadırında ya da yolda yatıp kalacaktınız[59]. Kül-tegin olmasaydı çoğunuz ölecektiniz. Ama kardeşim Kül-tegin telef oldu. Kendim yasa boğuldum: görür gözüm görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Ben çok üzüldüm. Tanrı zamanı düzenler, ama insan oğlu ölümlü doğmuştur[60]. Öyle üzüldüm ki gözlerimden yaş akarken, yüreğimden pek çok feryat gelirken(?)[61] yine üzüldüm, yasa boğuldum. İki şad'ın ve küçük kardeşlerimin(?), prenslerimin, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları bozulacak deyip üzüldüm[62].

^{i}ki‿^{ä}r^{i}g s^{a}nčdy, b^{a}[. . .]a b^{a}[. .]dy[1]. oł‿sü ^{a}nda‿ö[lti?]. ^{a}mγa[2]-qurγ^{a}n S. 113
qyšł^{a}p j^{a}zyńa oγ^{u}zγ^{a}ru sü‿t^{a}š^{y}qd^{y}m^{y}z. kül‿t^{i}g^{i}n b^{ä}g‿b^{a}šł^{a}ju qyt^{y}m^{y}z.
oγ^{u}z‿j^{a}γy orduγ b^{a}sdy. kül‿tig^{i}n (I, 61) ögs^{i}z‿^{a}qyn bin^{i}p toquz‿^{ä}r^{i}n IN9
s^{a}nčdy, orduγ birm^{ä}di. üg^{ä}m‿q^{a}tun uł^{a}ju ög^{ä}l^{ä}r^{i}m ^{ä}k^{ä}l^{ä}r^{i}m k^{ä}l^{i}ńün^{i}m
qonč^{u}jł^{a}r^{y}m bunča‿j^{i}mä tir^{i}gi küń‿bołd^{a}čy‿^{ä}rti, öl^{ü}gi jurtda jołta
j^{a}tu‿q^{a}łd^{a}čy ^{ä}rt^{i}g^{i}z. (I, 60) kül‿tig^{i}n joq‿^{ä}rs^{ä}r, qop ölt^{ä}či ^{ä}rt^{i}g^{i}z. in^{i}m‿ IN10
kül‿tig^{i}n k^{ä}rg^{ä}k bołdy. öz^{i}m s^{a}q^{y}nd^{y}m. körür köz^{i}m körm^{ä}zt^{ä}g,
bil^{i}r bil^{i}g^{i}m bilm^{ä}zt^{ä}g bołdy. öz^{i}m‿s^{a}q^{y}nd^{y}m. öd‿t^{ä}ńri j^{a}s^{a}r, kisi‿
oγły qop öl^{ü}gli törüm^{i}s[3]. (I, 59) anča s^{a}q^{y}nd^{y}m. közdä j^{a}š‿k^{ä}ls^{ä}r, ^{ä}tida(?)[4] IN11
köń^{ü}ltä syγ^{y}t k^{ä}ls^{ä}r, jand$^{?}$ru s^{a}q^{y}nd^{y}m, q^{a}t^{y}γdy s^{a}q^{y}nd^{y}m. ^{i}ki‿š^{a}d
uł^{a}ju in^{i}j^{i}gün^{i}m oγł^{a}n^{y}m b^{ä}gl^{ä}r^{i}m bud^{u}n^{y}m közi‿q^{a}šy j^{a}bł^{a}q bołd^{a}čy‿

[1] *b^{a}łyqa* (pour *b^{a}łyqqa) b^{a}rm^{a}dy* R.? [2] ou *amγy* (comp. II E 31), *m^{a}γa* ou *m^{a}γy?* [3] *tirim^{i}s* R.? voir note 60. [4] voir note 61.

---

sur son Az-jaghiz, Kul-téghin attaqua. Il transperça deux hommes [. . . .]. Cette armée [fut tuée?] là. Après avoir hiverné dans la forteresse d'Amga-kourgan, nous mîmes en marche, au printemps, l'armée vers les Ogouz. Sous les ordres du beg Kul-téghin nous nous avançâmes. Mais les Ogouz ennemis assaillirent l'ordou (le
camp, la capitale). Monté sur son cheval blanc Eugsiz (l'orphelin), IN9
Kul-téghin transperça neuf hommes, et ne livra pas l'ordou. Pour ma mère la katoun, suivie de mes belles-mères, mes sœurs (et mes tantes?), mes brus et mes femmes, toutes celles d'entre elles qui auraient survécu, seraient devenues esclaves, celles d'entre vous qui auraient trouvé la mort, seraient restées gisantes à la yourte
ou sur le chemin[59]). Si Kul-téghin n'avait été, un grand nombre IN10
d'entre vous auraient trouvé la mort. Mais mon frère Kul-téghin périt. Moi-même je me désolai: Bien que mon œil vît, ce fut comme s'il ne voyait pas; bien que mon esprit fût conscient, ce fut comme s'il eût perdu conscience. Moi-même je me désolai. Le ciel dispose du temps, mais les nombreux fils des hommes sont
nés mortels[60]). Je me désolai tellement: pendant que les larmes IN11
tombent de mon œil. et le gémissement sort abondamment(?)[61]) de mon cœur, je me désolai de nouveau, je me désolai profondément. Je me désolai en disant: Les yeux et les sourcils des deux chads et de mes cadets(?), de mes princes, de mes nobles et de mon peuple se gâteront[62]). Pleurant et se lamentant vinrent d'abord les

S. 114 ....

....

Güney yüzü

Ve Anıt II'nin Kuzey yüzü 1-8 (II, 77-70) = I G 1-11 (I, 54-44)

....

[1] Ya da *b^ä^rč^ä^l^ä^r?* R.; [2] R.; *n^ä^k*, IO. [3] *yn^a^n̆čmur* R. ? 4 R'un *č^a^nq^a^ny* okuyuşu "hatalı", H.

Ağlayıp yas tutarak önce Udar-sengun (tarafından temsil olunan) Kıtay ve Tatabı halkı geldi. Bir *tümen* (on bin) (değerinde) kıymetli nesneler ve pek çok altın ve gümüş getirdi. Tibet hakanından Bölen (ya da Bölenler?) geldi. Geride gün batısında yaşayan Sogd'lar, Pers'ler (?) ve Bukarakulis'lerden[64] Neng(?)-sengun ve Oğul-tarkan(?) geldiler. Sevgili oğlum Türgeş Hakanı'ndan[65] mühürdar Makaraç ve Oğuzların bilge mühürdarı geldiler. Kırgız hakanından Tarduş ve İnançu-çur geldiler. Binayı yapmak ve yazılı taşı yontmak, süslemek üzere Çin hakanından çıkan(lar)(?) (ve?) Çang-sengun[66] geldi(ler).

Güney yüzü

Ben, Türklerin göğe benzeyen, gökten gelmiş Bilge (yani akıllı) kağanı, bu zamanda tahta çıktım. Sözlerimi sonuna dek dinleyin; benden sonra gelen küçük kardeşlerim (?), prenslerim, bütün soyum ve sen halkım, siz sağdaki

IN12 tip s^{a}q^{y}nd^{y}m. juγčy syγ^{y}tčy qyt^{a}i t^{a}t^{a}by bud^{u}n b^{a}šł^{a}ju (I, 58) ud^{a}r‿ S. 114
s^{ä}ṅün k^{ä}lti. t^{a}bγ^{a}č q^{a}γ^{a}nda is^{i}ji lik^{ä}ṅ k^{ä}lti. bir‿tüm^{ä}n‿^{a}γy ^{a}łtun‿
küm^{ü}š k^{ä}rg^{ä}ks^{i}z k^{ä}lürti. tüpüt q^{a}γ^{a}nda böl^{ä}n k^{ä}lti. qur^{y}ja kün b^{a}-
t^{y}s^{y}qd^{a}qy soγd b^{ä}rč^{ä}k^{ä}r [1] buq^{a}r^{a}q‿uł^{y}s bud^{u}nda n^{ä}ṅ [2]‿s^{ä}ṅün oγ^{u}ł‿t^{a}rq^{a}n
IN13 k^{ä}lti. (I, 57) unuq oγł^{y}m türg^{ä}s q^{a}γ^{a}nda m^{a}q^{a}r^{a}č t^{a}mγ^{a}čy, oγ^{u}z bilgä
t^{a}mγ^{a}čy k^{ä}lti. qyrq^{y}z q^{a}γ^{a}nda t^{a}rduš yn^{a}nču‿čur [3] k^{ä}lti. b^{a}rq itgüči
b^{ä}d^{i}z j^{a}r^{a}t^{y}γ^{y}ma bit^{i}g‿t^{a}š itgüči t^{a}bγ^{a}č q^{a}γ^{a}n čyq^{a}ny [4] č^{a}ṅ‿s^{ä}ṅün
k^{ä}lti.

Côté du Sud,

avec II, Côté du Nord, 1—8 (II, 77—70) = I S 1—11 (I, 54—44).

IS1 (I, 54) T^{ä}ṅrit^{ä}g t^{ä}ṅridä bołm^{y}š türk bilgä q^{a}γ^{a}n bu‿ödkä oł^{u}rt^{y}m.
IIN1 (I, 77) T^{ä}ṅrit^{ä}g t^{ä}nridä bołm^{y}š türk bilgä‿q^{a}γ^{a}n bödkä oł^{u}rt^{y}m.

s^{a}b^{y}m^{y}n tük^{ä}ti ^{ä}sidg^{i}l, uł^{a}ju in^{i}j^{i}gün^{i}m oγł^{a}n^{y}m bir^{i}ki uγ^{y}š^{y}m bud^{u}n^{y}m,
s^{a}b^{y}m^{y}n tük^{ä}ti‿^{ä}s^{i}d, uł^{a}ju in^{i}j^{i}gün^{i}m oγł^{a}n^{y}m bir^{i}ki uγ^{y}š^{y}m [. . . . .

[1] ou *bärčälär?* [2] R.; *näk* IO. [3] *ynančmur* R.? [4] *čänqany* R.? «à tort», H.

IN12 peuples Kitaï et Tatabi (représentés par) Oudar-sengun. De la part du kagan chinois vint Isiyi Likeng [63]). Il apporta des objets précieux (de la valeur) d'un *tumen* (dix mille) et une infinité d'or et d'argent. De la part du kagan du Thibet vint Beulen (ou vinrent des beulens?). De la part des peuples qui habitent en arrière, au soleil couchant, les Sogds, les Perses(?) et les Boukarak-oulis [64]),
IN13 vinrent Neng(?)-sengun et Ogoul-tarkan(?). De la part de mon fils aimé, le kagan des Turghès [65]), vinrent Makaratch, le garde des sceaux, et le sage garde des sceaux des Ogouz. De la part du kagan des Kirghiz vinrent Tardouch et Inantchou-tchour. Pour élever l'édifice et travailler la pierre aux inscriptions, ornée de travaux de sculpture, vin(ren)t le(s) tchikan(s)(?) du kagan chinois (et?) Tchang-sengun [66]).

Côté du Sud.

IS1 (IIN1) Moi qui ressemble au ciel, Bilghè (c.-à-d. sage) kagan des Turcs, venu du ciel, à l'heure qu'il est, je suis monté sur le trône. Ecoutez jusqu'au bout ce que je vous mande, vous qui venez après moi, mes cadets(?), mes princes, et tous ensemble,

S. 115 ....

....

....

[1] Garip: *tiṅlä* yerine yukardaki gibi yazılmış. [2] *m^{ä}n buṅca*, R.?

Şadapıt beyleri, soldaki Tarkat (?) kumandanları ve beyleri, siz Otuz- [Tatar?....].... beyleri, Dokuz-Oğuz beyleri ve halkı[67]! Bu sözlerime iyice kulak verin, dikkatle dinleyin! İlerde gün doğusuna, sağda gün ortasına, geride gün batısına, solda gece ortasına kadar olan bu (sınırlar) içinde— pek çok halk bana itaat eder, [bu alan içindeki] pek çok halkı ben düzene soktum. Türklerin kağanı Ötüken ormanında bu ün ve bu medeniyet olmadan otururken, halkın hiçbir üzüntüsü olmaz[68]. İlerde (yani doğuda) Şantung ovasına kadar sefer ettim, ama denize hiç erişmedim (?); sağda (yani güneyde) Dokuz-Ersin'lere kadar sefer ettim, ama Tibet'e hiç erişmedim; geride (yani batıda) İnci Irmağının ötesine, Demir-Kapı'ya kadar sefer ettim;

b^{i}r^{i}jä š^{a}d^{a}pyt⌣b^{ä}gl^{ä}r, jyr^{y}ja t^{a}rq^{a}t buj^{u}ruq⌣b^{ä}gl^{ä}r ot^{u}z [t^{a}t^{a}r . . . . . S. 115
. . . .
. . . . .] (I, 53) toquz⌣oγ^{u}z b^{ä}gl^{ä}ri bud^{u}ny, bu⌣s^{a}b^{y}m^{y}n ^{ä}dgüti ^{ä}sid, IS2
. . . .

q^{a}t^{y}γdy tińła[1]! ilg^{ä}rü kün toγ^{u}s^{y}<q>qa, birg^{ä}rü kün ortusyń^{a}ru,
. . . .] (II, 76) toγ^{u}s^{y}qyńa, birg^{ä}rü kün ortusyń^{a}ru, IIN2

quryγ^{a}ru kün b^{a}t^{y}syqyńa, jyrγ^{a}ru tün ortusyń^{a}ru, ^{a}nda ičr^{ä}ki bud^{u}n
quryγ^{a}ru kün b^{a}t^{y}syqyńa, jyrγ^{a}ru tün ort^{u}syń^{a}ru, ^{a}nda ^{i}čr^{ä}ki bud^{u}n

[. . .]m[. .]k[. . . . ^{a}nč]a⌣bud^{u}n[2] (I, 52) qop itd^{i}m. oł⌣^{a}m^{a}ty ^{a}i^{y}γ⌣joq IS3
qop m^{a}ńa körür, [. . . . . . .[2] . . . .] oł⌣^{a}m^{a}ty ^{a}i^{y}χ⌣joq

türk q^{a}γ^{a}n ötük^{ä}n jyš oł^{u}rs^{a}r, iltä buń⌣joq. ilg^{ä}rü š^{a}nduń j^{a}zyqa⌣
türk q^{a}γ^{a}n ötük^{ä}n [. . . . .]tä [. . . . .]. ilg[. . .]nduń [. . . . .

t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m, t^{a}łujqa kič^{i}g t^{ä}gm^{ä}d^{i}m, birg^{ä}rü toquz ^{ä}rs^{i}nkä t^{ä}gi
. . . .] (II, 75) ^{ä}rs^{i}nkä t^{ä}gi IIN3

sül^{ä}d^{i}m, tüpütkä kič^{i}g [. .]m^{ä}d^{i}m, quryγ^{a}ru j^{i}nčü⌣üg[.] (I, 51) k^{ä}čä t^{ä}m^{i}r⌣ IS4
sül^{ä}d^{i}m, tüpütkä kič^{i}g t^{ä}gm^{ä}d^{i}m, quryγ^{a}ru jinčü⌣üg^{ü}z k^{ä}čä t^{ä}m^{i}r⌣

---

[1] sic! pour *tińlä*. [2] *män bunča* R.?

---

membres de ma race, ainsi que toi mon peuple; à droite, vous nobles chadapits; à gauche, vous nobles et officiers tarkats(?), vous [nobles . . . des?] Trente-[Tatars? . . .] vous nobles et (IS2) peuple des Neuf-Ogouz [67])! Ecoutez bien ce que je vous mande, prêtez l'oreille attentivement! En avant vers le soleil levant, à (IIN2 droite au midi, en arrière vers le soleil couchant, à gauche au minuit — en dedans de ce (cercle) il y a beaucoup de peuples qui me sont soumis, [dans cette étendue] il y a beaucoup de peuples que j'ai organisés. Pendant que le kagan des Turcs (IS3) habite la forêt d'Eutuken sans cette gloire ni cette civilisation, le peuple n'a aucun chagrin [68]). En avant (c.-à-d. vers l'est) j'ai fait des expéditions jusqu'à la plaine de Chantoung, mais je n'ai nullement touché à la mer(?); à droite (c.-à-d. vers le sud) j'ai fait des expéditions jusqu'aux Neuf-Ersins, mais je n'ai nullement (IIN3) touché au Thibet; en arrière (c.-à-d. vers l'ouest) j'ai fait des expéditions au delà de la rivière des Perles, jusqu'à la Porte de (IS4)

S. 116 ....

....

....

---

[1] Ya da *tutsªq?* [2] Garip: (*ir*) diye yazılmış. [3] Ya da *öjür.*

---

solda (yani kuzeyde) Bayırku'lar ülkesine kadar[69] sefer ettim. (Türkleri) bunca ülkeye götürdüm. Ötüken Ormanında ....hükümdarları yokmuş: imparatorluğun yöneltildiği yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin halkı ile ilişki kurdum. Bize zahmetsizce bunca altın, gümüş, *isigti* ve ipek(?) veren Çin halkının çağrısı tatlı, zenginliği yumuşakmış[70]. Onlar (Çinliler) tatlı sözleri ve çekici zenginlikleri ile araya girip[71] uzak kavimleri kendilerine yaklaştırmışlar. (Türkler) onların yakınına yerleştikten sonra, (Çinliler) kendi medeniyetlerini ve bilgilerini yaymışlar(?). İyi bilge kişiyi, iyi yiğit kişiyi geri göndermezlermiş (?). Bir kişi yanılsa, onun soyu ve halkının ....“sına kadar gitmezlermiş[72]. Onların tatlı diline,

q^{a}p^{y}γqa t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m, jyrγ^{a}ru j^{i}r‿b^{a}j^{y}rqu jiriṅä t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m. bunča S. 116

q^{a}p^{y}γqa t^{ä}gi sül^{ä}d^{i}m, jyrγ^{a}ru jir‿b^{a}j^{y}rqu j^{i}r^{i}ṅä t^{ä}gi sü[. . . . . . .

jirkä t^{ä}gi jor^{y}td^{y}m. ötük^{ä}n jyšda jig idi‿joq ^{ä}rm^{i}s, il‿tuts^{y}q[1] jir

. . . .]ük^{ä}n [. . .]da jig i[. . . .] ^{ä}rm^{i}š, il[. . . . .

IS5 ötük^{ä}n jyš‿^{ä}rm^{i}š. bu‿jirdä oł^{u}r^{y}p t^{a}bγ^{a}č bud^{u}n birlä (I,50) tüz^{ä}lt^{i}m.

.]tük[.] jyš ^{ä}rm^{i}š. [. . . . .] birlä tüz[. . .

^{a}łtun küm^{ü}š is^{i}gti qut^{a}j buṅs^{y}z ^{a}nča‿birür t^{a}bγ^{a}č bud^{u}n s^{a}by

IIN4 .]tun küm^{ü}s ^{i}s^{i}g[..] (II,74) qut^{a}j buṅs^{y}z ^{a}nča‿birür t^{a}bg^{a}č bud^{u}n s^{a}by‿

süčig, ^{a}γysy jymš^{a}q ^{ä}rm^{i}s. süčig s^{a}b^{y}n j^{y}mš^{a}q ^{a}γyn ^{a}r^{a}p yr^{a}q‿

süč^{i}g, ^{a}γysy j^{y}mšaq ^{a}rm^{i}š. süč^{i}g s^{a}b^{y}n j^{y}mš^{a}q ^{a}γyn ^{a}r^{a}p yr^{a}q

bud^{u}n^{y}γ ^{a}nča‿j^{a}γutir[2] ^{ä}rm^{i}s, jag^{u}ru qonduqda kisrä ^{a}i^{y}γ‿bil^{i}g ^{a}nda‿

[. . . . . . .] j^{a}gutir[2] ^{ä}rm^{i}š, [. . . .] qond[. . .] kisrä ^{a}i^{y}γ‿bil^{i}g^{i}n ^{a}nda‿

IS6 üjür[3]‿^{ä}rm^{i}s. (I,49) ^{ä}dgü bilgä kisig ^{ä}dgü ^{a}łp‿kisig jor^{y}tm^{a}z ^{ä}rm^{i}s, bir‿

ü[. . . . .]š. ^{ä}dgü [. . .]gä kisig ^{ä}dgü ^{a}łp kisig jo[. . . .] ^{ä}rm^{i}š, bir‿

kisi j^{a}ṅ^{y}łs^{a}r, uγ^{y}šy bud^{u}ny bisükiṅä t^{ä}gi qydm^{a}z ^{ä}rm^{i}š. süčig

IIN5 kisi j^{a}ṅ^{y}łs[. . . . .]ükiṅä t^{ä}gi qy[. . .] (II,73) ^{ä}rm^{i}š. suč^{i}g

[1] ou *tutsaq?* [2] sic (*-ir*)! [3] ou *öjür*.

Fer; à gauche (c.-à-d. vers le nord) j'ai fait des expéditions jusqu'au pays des Yér-Bayirkou[69]). Jusqu'à tant de pays j'ai conduit (les Turcs). Dans la forêt d'Eutuken ils n'avaient pas de . . . suzerain: le centre d'où se gouvernait l'empire, c'était la forêt

IS5 d'Eutuken. Habitant ce pays j'entrai en relations avec le peuple chinois. L'appel du peuple chinois, qui nous donne sans peine

(IIN4) tant d'or, d'argent, d'*isigti*, de soie(?), était doux, ses richesses étaient molles[70]). En s'insinuant par leur doux appel et leurs richesses molles[71]), ils (les Chinois) firent approcher d'eux le peuple lointain. Après qu'ils (les Turcs) se furent établis dans leur voisinage, ils (les Chinois) répandirent(?) parmi eux leur civi-

IS6 lisation et leur savoir. Le bon homme sage, le bon homme vaillant, ils ne le renvoyaient(?) pas. Si un homme tombait en faute, ils ne s'avançaient pas jusqu'à . . de sa race et de son

(IIN5) peuple[72]). En se laissant vaincre par leur doux appel et leurs

S. 117 ....

....

....

[1] Aynen böyle yazılmış; (*y* için krş. s. 36 not 1). [2] Ya da *tos^{y}q?* (kelime *tods-* olabilir). [3] Ya da *öm^{ä}zs^{ä}n?*

---

yumuşak zenginliğine kanan ey Türk halkı! Çoğunuz öldünüz. Ey Türk halkı! Sağda (yani güneyde) kara orman yokmuş gibi (?) düşünen sizlerden bazıları: "ovaya yerleşeyim" dermiş, fesat kişiler de böyle söyleyenleri kışkırtırmış[73]. "Uzakta olan kötü hediye verir, yakında olan iyi hediye verir" deyip onları kışkırtırmış. Cahil kişiler de bu daveti kabul edip yaklaştıkları için çok kişi öldü. "O ülkeye gidersen, ey Türk halkı, öleceksin! Ama Ötüken ülkesinde oturup kervanlar, kafileler gönderirsen ve ne zenginlik, ne de üzüntünün bulunduğu Ötüken ormanında kalırsan, sonsuza kadar imparatorluğunu sürdüreceksin! Ey Türk halkı daha tok olacaksın! (aksi takdirde) aç olduğun zaman karnını doyuramazsın, ama bir de karnın doyunca artık aç olamazsın (?)[74]".

S. 117

s^{a}byṅa j^{y}mš^{a}q ^{a}γysyṅa ^{a}rtur^{y}p ökü̆s türk bud^{u}n ölt^{i}g. türk bud^{u}n
s^{a}byṅa j^{y}mš^{a}q ^{a}γysyṅa ^{a}rtur^{y}p ök^{ü}š türk bud^{u}n ölt^{i}g. türk bud^{u}n

ül^{ä}s^{i}k^{i}ṅ, bir^{i}jä čoγ^{a}j jyš tüg^{ü}lt^{i}n, (I, 48) j^{a}zy qon^{a}jyn‿tis^{ä}r türk bud^{u}n IS7
ül^{ä}s^{i}k^{i}ṅ, bir^{i}jä [. . .]j jyš tüg^{ü}ltün, j^{a}zy [. . . .]yn [. . . .] türk bud^{u}n

ül^{ä}s^{i}k^{i}g‿^{a}nda ^{a}i̯^{y}γ‿kisi ^{a}nča bušγurur ^{ä}rm^{i}s. yr^{a}q‿^{ä}rs^{ä}r j^{a}bł^{a}q ^{a}γy‿
ül^{ä}s^{i}k^{i}g‿^{a}nda ^{a}i̯^{y}γ‿kisi ^{a}nča buš[. . . . .] ^{ä}rm^{i}s. yr^{a}q ^{ä}rs^{ä}r j^{a}bł^{a}q‿^{a}γy

birür, j^{a}γuq ^{ä}rs^{ä}r ^{ä}dgü ^{a}γy‿birür tip‿^{a}nča bušγurur ^{ä}rm^{i}s. bil^{i}g
birür, j^{a}γuq‿^{ä}rs^{ä}r ^{ä}dgü ^{a}γy‿birür tip‿^{a}nča bušγ^{u}rur ^{ä}rm^{i}š. bi[. .]

bilm^{ä}z kisi oł‿s^{a}b^{y}γ ^{a}ł^{y}p, j^{a}γ^{u}ru b^{a}r^{y}p ök^{ü}š‿kiši ölt^{i}g. (I, 47) oł‿j^{i}rg^{ä}rü IS8
(II, 72) bilm^{ä}z kisi oł‿s^{a}b^{y}γ ^{a}ł^{y}p, j^{a}γ^{u}ru b^{a}r^{y}p ök^{ü}š‿kisi ölt^{i}g. oł‿j^{i}r[. . .]ü IIN6

b^{a}rs^{a}r türk bud^{u}n ölt^{ä}čis^{ä}n; ötük^{ä}n jir oł^{u}r^{y}p ^{a}rq^{y}š tirk^{i}š ys^{a}r,
b^{a}rs^{a}r türk [. . . .] ölt^{ä}čis^{ä}n; ötük^{ä}n [. . . . .] tirk^{i}š ys^{a}r,

n^{ä}ṅ‿buṅ‿^{o}γ‿joq ötük^{ä}n jyš oł^{u}rs^{a}r, bäṅgü il‿tuta oł^{u}rt^{a}čys^{ä}n, türk
n^{ä}ṅ‿b[. . . . .]yš oł^{u}rs^{a}r, bäṅgü[. . . . .]ys^{ä}n, türk

bud^{u}n, toqr^{a}q^{y}q^{a}s^{ä}n; ačs^{y}q[1] tos^{a}q[2]‿üm^{ä}zs^{ä}n[3], bir tods^{a}r ačs^{y}q üm^{ä}zs^{ä}n[3].
bud^{u}n toqr^{a}q^{y}q^{a}s^{ä}n; ačsar tos^{a}q[2] üm^{ä}zs^{ä}n[3], bir tods^{a}r ačs^{y}q üm^{ä}zs^{ä}n[3].

[1] sic (concernant *y*, comp. p. 36, note 1). [2] ou *tosyq?* (pour *tods-*). [3] ou *ömäzsän?*

---

richesses molles, beaucoup des tiens, ô peuple turc! sont morts. Comme une partie des tiens, ô peuple turc, considérant qu'à droite (au midi) n'était pas(?) la sombre forêt, disait: «Je veux m'établir dans la plaine», les gens policés excitèrent la partie du peuple turc, qui parlait ainsi[73]). «Celui qui est au loin donne de mauvais trésors, celui qui est près donne de bons trésors» — en parlant ainsi il les excitaient. Comme des gens ignorants acceptèrent cette invitation et s'approchèrent, beaucoup des tiens sont morts. «Si tu vas dans ce pays-là, ô peuple turc!, tu mourras. Mais si, demeurant dans le pays d'Eutuken, tu envoies des caravanes et des convois, et si tu restes dans la forêt d'Eutuken où il n'y a ni richesse ni chagrin, tu continueras à conserver un empire éternel, ô peuple turc! et tu te rassasieras davantage; (autrement,) quand tu as faim, tu ne peux pas te rassasier, mais quand tu t'es une fois rassasié, tu ne peux pas avoir faim(?)[74]).» Mais sans

IS7 (IIN6) IS8

S. 118 ....

....

....

[1] z belirgindir. [2] Bk. s. 29 not 1.

Orada bulunan seninkiler sayesinde seni yükseltmiş olan kağanının öğütlerini dinlemeden[75] her yere gittin, ve seninkilerden çoğu oralarda öldü ya da gücünü yitirdi. O ülkelerde kalanlardan çoğu da başka ülkelere hep göç ettiler. Tanrının yardımıyla ve talihim olduğu için ben kağan oldum. Kağan olunca önemsiz ve fakir halkı[76] yükselttim, fakir halkı zengin kıldım, az sayıdaki halkı çoğalttım. Söylevimden yararlanmak (?) için [77], ey Türk beyleri ve halkı, bunu iyi dinleyin! Senin Türk halkını nasıl bir araya getirdiğini, imparatorluğunu nasıl yönettiğini buraya yazdım. Nasıl yanılıp parçalandığını buraya yazdım. Söyleyeceklerimin hepsini[78] ebedi taşa yazdım. Ona bakarak öğrenin, ey Türk halkı ve beyleri ..... tahta itaat etmiş olan beyler,

IS9 ^{a}nd^{a}γ^{y}ṅ^{y}n (I, 46) üčün ig^{i}dm^{i}š q^{a}γ^{a}n^{y}ṅ^{y}n s^{a}byn ^{a}łm^{a}tyn jir‿s^{a}ju b^{a}rd^{y}γ, S. 118
IIN7 ^{a}nd^{a}γ^{y}ṅ^{y}n üč^{ü}n ig^{i}dm^{i}š q^{a}[. . . .] (II, 71) s^{a}byn ^{a}łm^{a}tyn jir s^{a}ju b^{a}rd^{y}γ,

qop‿^{a}nda ^{a}łq^{y}nd^{y}γ ^{a}r^{y}łt^{y}γ. ^{a}nda‿q^{a}łm^{y}šy jir s^{a}ju‿qop turu ölü
qop‿^{a}nda ^{a}łq^{y}nd^{y}γ ^{a}r^{y}ł[. .]. ^{a}nda [.]łm[. .] jir [.]ju qop turu‿ö[. .

jor^{y}jur‿^{ä}rt^{i}g. t^{ä}ṅri j^{a}rł^{y}q^{a}duqyn üčün [ö]z^{i}m[1] qut^{y}m b^{a}r‿üčün
. . . .]ur ^{ä}rt^{i}g. t^{ä}ṅri j^{a}r[. . . . .] qut^{y}m b^{a}r‿üč^{ü}n

IS10 q^{a}γ^{a}n oł^{u}rt^{y}m. q^{a}γ^{a}n oł^{u}r^{y}p (I, 45) joq čyγ^{a}i̯ bud^{u}n^{y}γ qop‿qob^{a}rtd^{y}m,
q^{a}[. . . . . .]m. q^{a}γ^{a}n oł^{u}r^{y}p joq‿čyγ^{a}i̯ bud^{u}n^{y}γ qop qob^{a}rt^{y}m,

čyγ^{a}i̯ bud^{u}n^{y}γ b^{a}j‿qyłd^{y}m, ^{a}z‿bud^{u}n^{y}γ öküš qyłd^{y}m. ^{a}zu‿bu‿
čyγ^{a}i̯ bud^{u}n^{y}γ b^{a}j‿qyłd^{y}m, ^{a}z‿bud^{u}n^{y}γ ök^{ü}š‿qyłd^{y}m. [. ; . .] (II, 70)

s^{a}b^{y}mda ig^{i}d‿b^{a}rγu türk b^{ä}gl^{ä}r bud^{u}n buny ^{ä}sid^{i}ṅ. türk [. . . .
IIN8 s^{a}b^{y}mda ig^{i}d‿b^{a}rγu türk b^{ä}gl^{ä}r bud^{u}n buny ^{ä}sid^{i}ṅ. türk bud^{u}n-

IS11 . . .]r^{i}p il‿tuts̯q^{y}ṅ^{y}n bunda urt^{y}m, j^{a}ṅ^{y}ł^{y}p ül^{ä}s^{i}k^{i}ṅ^{i}n j^{i}mä (I, 44) bunda
[^{y}γ tir^{i}p i]l‿tuts̯q^{y}ṅ^{y}n bunda urt^{y}m, j^{a}ṅ^{y}ł^{y}p ül^{ä}s^{i}k^{i}ṅ^{i}n j^{i}mä bu[. .

urt^{y}m. n^{ä}ṅn^{ä}ṅ[2] s^{a}b^{y}m ^{ä}rs^{ä}r b^{ä}ṅgü t^{a}šqa urt^{y}m. ^{a}ṅ^{a}r‿körü‿bil^{i}ṅ,
. . .]m. n^{ä}ṅn[.]s^{a}b[. . .]r b^{ä}ṅgü t^{a}šqa urt^{y}m. ^{a}ṅ^{a}r‿körü bil^{i}ṅ,

türk ^{a}m^{a}ty bud^{u}n b^{ä}gl^{ä}r, bödkä kör^{ü}g^{i}mä b^{ä}gl^{ä}r‿^{ä}gü j^{a}ṅ^{y}łd^{a}čy-
türk ^{a}m^{a}ty bud^{u}n b^{ä}gl^{ä}r, bödkä kör^{ü}g^{i}mä [. . . . .

[1] *z* distinct. [2] voir p. 29, note 1.

IS9 accepter les recommandations de ton kagan, qui grâce à ceux des
(IIN7) tiens qui étaient là[75]), t'avait relevé, tu allas dans tous pays et beaucoup des tiens y sont perdus ou fatigués. Mais de ceux qui restèrent en ce pays-là, un grand nombre encore ont émigré en différents pays à la vie ou à la mort. Par la grâce du ciel et parce que j'avais
IS10 la fortune avec moi, je suis moi-même devenu kagan. Après être devenu kagan, j'ai élevé le peuple de rien et pauvre[76]), le peuple pauvre je l'ai rendu riche, le peuple peu nombreux je l'ai rendu
(IIN8) nombreux. Pour tirer profit(?) de mon allocution[77]), écoutez ceci, vous nobles et peuple turcs! Comment tu as rassemblé le peuple turc et gouverné l'empire, je l'ai inscrit ici. Comment tu as failli et
IS11 t'es divisé, je l'ai inscrit ici. Tout ce que j'ai à dire[78]), je l'ai inscrit sur la pierre éternelle. En la regardant, sachez, ô peuple et nobles turcs, . . les nobles qui ont obéi au trône, vous tom-

S. 119 ....

(II'nin devamı için ileriye bakınız).

....

....

Kuzeydoğu yüzü

....

[1] *z* belirgindir. [2] Bk. s. 42. [3] Krş. II K 15. [4] Ya da *bu˽čöl˽?* olabilir, ama okunuş çok şüpheli; IO ve H. ilk harfin 𐰉 *b1* değil 𐱅 *t²?* olduğu görüşündeler; R. ise: *jᵃγuq?*

---

hataya düşeceksiniz[79]*. Ben [ebedi taşı?....] Çin hakanından heykeltraşlar getirttim, (onlara) yontturdum. Ricamı reddetmediler[80], ama hakanın içteki (yani saraya bağlı olan) yontucuları gönderildi. Onlara ayrı bir bina (tapınak, türbe, salon) yaptırdım, içte ve dışta süslemeler yaptırdım[81], ayrıca onlara taşı yontturdum. Gönlümdeki sözleri [yazdırdım?....] [sizin sevgili oğullarınız], torunlarınıza? kadar görüp bilin: ebedi taşı yontturdum. Bu yer çöl(?) olduğu için, ... (?) çorak (?) yerde olduğu için, bu taşı çorak (?) bir yerde yontturdum, yazıtlarla donattım. Onu görüp bilin! O taşı [....]dım. Bu yazıtı yazan, onun kuzeni (?) Yolig-tegin [-?] dir[82].

Kuzeydoğu yüzü

Kül-tegin Koyun yılında, yirmi yedinci gün öldü. Dokuzuncu ayın otuz yedinci günü cenaze törenini yaptık. Türbesini, heykelini, yazılı taşını Maymun

* II'nin devamı için ileriye bakınız.

siz[1]. m^{ä}n b^{ä}[ṅgü t^{a}š . . . . . t^{a}bγ^{a}]č q$^{a}\gamma^{a}$nda b^{ä}d^{i}zči k^{ä}lürt^{i}m, b^{ä}- S. 119
. . .] *(Concernant la continuation voir plus loin).*

d^{i}zt^{i}m. m^{ä}n^{i}ṅ s^{a}b^{y}m^{y}n sym^{a}dy. (I, 43) t^{a}bγ^{a}č q$^{a}\gamma^{a}$n^{y}ṅ ičr^{ä}ki b^{ä}d^{i}zčig IS12
yty. ^{a}ṅ^{a}r ^{a}d^{y}nčyγ[2] b^{a}rq j^{a}r^{a}turt^{y}m, ičin‿t^{a}šyn ^{a}d^{y}nčyγ b^{ä}d^{i}z urtur-
t^{y}m, t^{a}š‿toqytd^{y}m, köṅ^{ü}lt^{ä}ki s^{a}b^{y}m^{y}n u[. . . . . unug oγłyṅ]a[3]
t^{a}tyṅa t^{ä}gi buny körü bil^{i}ṅ: b^{ä}ṅgü‿t^{a}š (I, 42) toqytd^{y}m. bu‿^{ä}r^{i}g[4]‿ IS13
^{ä}rs^{ä}r, [.]t·qa ^{ä}rig‿j^{i}rtä irs^{ä}r‿^{a}nča ^{ä}r^{i}g‿j^{i}rtä b^{ä}ṅgü‿t^{a}š toqytd^{y}m,
bitid^{i}m. ^{a}ny‿kör^{i}p ^{a}nča bil^{i}ṅ: oł‿t^{a}š [. . . . .]d^{y}m. bu‿bit^{i}g
bit^{i}g^{i}mä ^{a}tysy joł$^{y}\gamma$‿t[ig^{i}n —?].

Côté du Nord-Est.

(I, 70) Kül‿tig^{i}n qoi jyłqa jiti j^{i}g^{i}rm^{i}kä učdy. toq^{u}z^{y}nč‿^{a}j j^{i}ti‿ INE
ot^{u}zqa juy ^{ä}rtürt^{i}m^{i}z. b^{a}rqyn b^{ä}d^{i}zin bit^{i}g‿t^{a}š[yn] bičin jyłqa

[1] z net. [2] v. p. 42. [3] comp. II N 15. [4] ou *bu‿čöl‿*? la leçon est très douteuse; d'après IO. et H. la première lettre ne serait pas ð b^1, mais h t^2? *jayuq* R.?

berez en faute[79])*). C'est moi qui [. . . la pierre éternelle?]. De chez le kagan des Chinois j'ai fait venir des sculpteurs et je (leur) ai (fait) sculpter. On n'a pas rejeté[80]) mon invitation, mais on a envoyé les sculpteurs intérieurs (c.-à-d. attachés à la maison) du kagan. IS12 Je leur ai fait ériger à part l'édifice (le temple, la salle), et tailler à part les sculptures à l'intérieur et à l'extérieur[81]), et je leur ai fait tailler la pierre. Le message que j'ai sur le cœur [je l'ai fait inscrire? . . . .] jusqu'à [vos fils bien-aimés] et vos descendants(?) en le voyant, sachez ceci: j'ai fait tailler la pierre éternelle. IS13 Parce que ce lieu est désert(?), et parce que . . .(?) est dans d'âpres(?) lieux, j'ai fait tailler cette pierre dans un âpre(?) lieu, et je l'ai chargée d'inscriptions. En la voyant, sachez ceci! Cette pierre, j'ai [. . . .]. En ce qui concerne celui qui a tracé cette inscription, c'est son cousin(?), Yolig-téghin[—?][82]).

Côté du Nord-Est.

Kül-téghin trépassa dans l'année du mouton, le vingt-septième INE jour. Au neuvième mois, le trente-septième jour, nous fîmes les funérailles. Sa salle, sa statue et sa pierre à inscriptions, nous

*) Concernant la continuation en II voir plus loin.

S. 120 ....

Güneydoğu yüzü

....
....

Güneybatı yüzü

....

[1] Düzeltiniz: *j^aš^ŋγ boḷty?* [2] Ya da *j^ïgdä?* veya *k^ägdä?* (R. bunu *köktä!* diye değiştirmiş). [3] IO, H.; R. ise bunu *tirg^idkiči* okumuş (sonra s. 127'de *tirig ätküči* diye değiştirmiş). [4] Belki: *tör[t ^abin ^y^ït]q[ys]yn?* - R.: *türk čyγ^aị q^arnyn?*

---

yılında yedinci ayın otuz yedinci günü[83] büyük törenle açtık. Kül-tegin öldüğünde kırk yedi yaşında idi [........]. toygunlar ve Elteberler bunca yontucu getirttiler.

Güneydoğu yüzü

Bunca yazıtı yazan, Kül-tegin'in kuzeni (?) Yolig-tegin, ben yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa çok sayıdaki bu yazıları, ben Yolig-tegin, yazdım. Sadık prenslerinize ve taygunlarınıza iyilik ederek onları ondurdunuz. (Şimdi) siz öldünüz. Tanrı diriler arasında gibi[dir?] (ya da: siz gökte diri gibi[siniz])[84].

Güneybatı yüzü

[—] Kül-tegin'in altını, gümüşü, zenginlikleri(?), malı mülkü [dört evi ve atları?] .... [.......] Tegin beyim yukarda gök[te] [.......] ben Yolig-tegin taşa yazdım.

jit^{i}nč‿^{a}j jiti‿ot^{u}zqa qop‿ałq^{a}d[ymy]z. kül‿tig^{i}n ö[l^{i}p?] qyrq ^{a}rtuq[y j]iti j^{a}šyk bułyt[1] t^{a}š(?) [. . . . .] bunča b^{ä}d^{i}zčig tojγ^{u}n ^{ä}lt^{ä}b^{ä}r k^{ä}lü<r>ti. S. 120

Côté du Sud-Est.

ISE (I, 41) Bunča bit^{i}g bit^{i}g^{i}mä kül‿tig^{i}n ^{a}tysy jołyγ‿tig^{i}n bitid^{i}m. jig^{i}rmi kün ołur^{y}p bu‿t^{a}šqa bu‿tamqa qop jołyγ‿tig^{i}n bitid^{i}m. yγ^{a}r oγł^{a}n^{y}ṅ^{y}zda t^{a}jγun^{y}ṅ^{y}zda j^{i}g^{ä}di[2] ig^{i}dür ^{ä}rt^{i}g^{i}z, uča‿b^{a}rd^{y}γ^{y}z, t^{ä}ṅr[i . . ?] tir^{i}gd^{ä}kičä[3][— ?].

Côté du Sud-Ouest.

ISW (I, 55) [—] kül-tig^{i}n^{i}ṅ ^{a}łtunyn küm^{ü}sin ^{a}γyšyn b^{a}r^{y}myn‿tür[. . . . . .]q[. .]yn[4] jγma tojgt(?) bu[. . . . .] b^{ä}g^{i}m tig^{i}n jög^{ä}rü t^{ä}ṅ[ri . . . .] t^{a}š bit^{i}d^{i}m jołłyγ tig^{i}n.

[1] lire *j^{a}šłyγ bołty?* [2] ou *j^{i}gdä?* ou *k^{ä}gdä?* (ce que R. change en *köktü!*). [3] IO., H.; *tirg^{i}dkiči* R. (p. 127, changé en *tirig ätküči*). [4] peut-être *tör[t ^{ä}bin‿jył]q[ys]yn? — türk čyγ^{a}i q^{a}rnyn* R.?

---

les avons inaugurés, (en assistant) en grand nombre, dans l'année du singe, au septième mois, le trente-septième jour[83]). A sa mort Kul-téghin avait quarante-sept ans [. . . . .]. Les Toïgouns et les Eltèbers firent venir tant de sculpteurs.

Côté du Sud-Est.

ISE En ce qui concerne celui qui a écrit toute cette inscription, c'est moi, Yolig-téghin, cousin(?) de Kul-téghin, qui l'ai écrite. Demeurant ici pendant vingt jours, moi Yolig-téghin j'ai écrit ces nombreux signes sur cette pierre. En faisant du bien parmi vos fidèles princes et taïgouns, vous les avez rétablis. (Maintenant) vous êtes morts. Le ciel [est?] (ou: [vous êtes au] ciel) comme étant parmi les vivants[84]).

Côté du Sud-Ouest.

ISW [—] l'or, l'argent, les richesses(?), les biens, [les quatre maisons et les chevaux?] de Kul-téghin . . . . [. . . .] mon seigneur le téghin en haut [au] ciel [. . . .]. Moi Yollig-téghin, j'ai écrit sur la pierre.

S. 121

Batı yüzü
Çince yazıtın sağında

....

....

....

[1] Bk. s. 85. [2] *uča*˯ *bardy?* (*ölti* R. ?). [3] *joqyqa* R. ? [4] Ya da *köz*ᵃ*di?* (R. *kündä* okuyor, hatalı; *z* çok belirgin, *n* değil; son harf ⅃ olamaz). [5] ˯R. *yl*ʸ*y* IO.

Batı yüzü

— — küçük kardeşim Kül-tegin [öldü....]. İşini gücünü bana verdiği için, ben, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı, küçük kardeşim Kül-tegin'i gözeterek .....'ya (?) otur[dum] [— —].

İnançu Apa Yargan-tarkan... [— — —].

Côté de l'Ouest.

A droite de l'inscription chinoise (I, 56)[1]. S. 121

Qur'd^{a}n[.]uγ [.]örti in^{i}m‿kül‿tig^{i}n [. . . . . . .[2] . . . .] is^{i}g küč^{i}g birtük üč^{ü}n türk‿bilgä q$^{a}\gamma^{a}$n ^{a}ṇuq[.]qa[3] in^{i}m‿kül‿tig^{i}n^{i}g köz^{ä}dü̦[4] oł^{u}rt[— —] IW1

Yn^{a}nču ^{a}pa j^{a}rγ^{a}n‿t^{a}rq^{a}n at$^{y}\gamma$[5] [. . .]rt m[.]i[— —]. IW2

[1] voir p. 85. [2] *uča‿b^{a}rdy?* (*ölti* R.?) [3] *joqyqa* R.? [4] ou *közädi?* (*kündä* à tort R.; *z* très distinct, non *n;* le dernier caractère ne peut pas être [illegible]). [5] R., *ytyγ* IO.

Côté de l'Ouest.

— — mon frère cadet Kul-téghin [est mort . . . .]. Parce qu'il m'a voué son travail et ses forces, moi Bilghè (sage) kagan des Turcs, [j'ai été] assis à(?) . . . en veillant mon frère cadet Kul-téghin [— —]. IW1

Inantchou Apa Yargan-tarkan . . [— — —]. IW2

ANIT II

S. 122

ANIT II
Doğu yüzü

....

....

(II D 2'nin sonundan II D 24'ün başına kadar olan bölüm için bk. sayfa 97-108).

---

[1] toqt^{a}m^{y}š?

Doğu yüzü

Ben, Tanrıya benzeyen ve Tanrının yarattığı, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı, (işte) size tebliğim : Babam, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı [ölünce?] Dokuz Oğuzların yiğit beyleri ve halkı ...[........] Türklerin Tanrısı [.......] [.........] kağanı oldum. Tahta oturunca, ölecekmiş gibi üzgün olan Türk beyleri ve halkı değiştiler ve sevindiler, içleri rahat (?) gözlerini kaldırdılar[35]. Ben tahta çıktıktan sonra, bunca önemli yasayı dünyanın dört bucağındaki [...... halka] verdim.

(II D 2 [= I D 1]'nin sonundan II D 24 [= I D 20]'nin başına kadar olan bölüm için bk. sayfa 97-108).

Monument II. S. 122

Côté de l'Est.

IIE1 (II, 41) T^{ä}ṅrit^{ä}g t^{ä}ṅri j^{a}r^{a}tm^{y}š türk bilgä q^{a}γ^{a}n s^{a}b^{y}m: ^{a}q^{a}ṅ^{y}m türk bilgä [q^{a}γ^{a}n . . . .]tysy‿^{ä}r toq^{u}z‿oγ^{u}z ^{i}ḳi‿^{ä}d^{i}z^{y}k^{ä}r‿kül^{i}g b^{ä}gl^{ä}ri bud^{u}ny [. . . . . tü]rk [t^{ä}ṅ]ri [. . . . .
IIE2 . . . .] (II, 40) özä q^{a}γ^{a}n oł^{u}rt^{y}m. oł^{u}rtuq^{y}ma ölt^{ä}čičä s^{a}q^{y}n^{y}γ^{y}ma türk b^{ä}gl^{ä}r bud^{u}n ^{ä}g^{i}r^{i}p s^{ä}b^{i}n^{i}p toṅt^{a}m^{y}š[1] közi jög^{ä}rü‿körti. bödkä öz^{i}m‿oł^{u}r^{y}p bunča ^{a}γ^{y}r‿törüg tört buł^{u}ṅd^{a}qy [bud^{u}n- . . . . it]d^{i}m.

(Concernant la continuation depuis la fin de II E 2 jusqu'au commencement de II E 24, voir p. 97—108.)

---

[1] *toqt^{a}m^{y}š?*

Côté de l'Est.

IIE1 Moi qui ressemble au ciel et qui suis institué par le ciel, Bilghè (sage) kagan des Turcs, (voici) ce que je vous mande: [A la mort de?] mon père, Bilghè (sage) kagan des Turcs, [. . . .] les vaillants nobles et le peuple des Neuf-Ogouz . . [. . . . .] ciel des Turcs
IIE2 [. . . . .] je suis devenu kagan de [. . . . .]. A mon avènement, les nobles et le peuple des Turcs, qui s'étaient désolés comme s'ils allaient mourir, changèrent et se réjouirent, et rassurés (?) levèrent les yeux[85]). Après être moi-même monté sur le trône, j'ai donné tant de lois importantes [. . . . . . parmi les peuples] des quatre coins du monde.

(Concernant la continuation depuis la fin de II E 2 [= I E 1] jusqu'au commencement de II E 24 [= I E 20], voir p. 97—108.)

S. 123 ....

....

....

[1] *joq qyd'm*, R.? [2] Bk. I D 31. [3] Boşluk yok, ama yontucu *toquz* kelimesini unutmuş olmalı.

Yirmi yedi yaşımda Tangut'lara karşı sefer ettim. Tangut halkını bozguna uğrattım, oğullarını, adamlarını (?) atlarını ve mallarını orada aldım[86]. Yirmi sekiz yaşımda Altı-Çub'lara karşı sefer ettim, halkını orada bozguna uğrattım. Çinli Ong-tutuk (?)'un elli bin kişilik (beş tümenlik) ordusu geldi. Kutsal tepe (?) yakınında çarpıştım, o orduyu orada yok ettim[87]. Yirmi <dokuz> yaşımda, kutsal Basmıl adında, benim soyumdan bir kavim vardı. Kervan (vergiyle birlikte) göndermedikleri için sefer ettim [........] .... geri getirdim [......][88] Otuz iki yaşımda Çinlilere karşı sefer ettim. Çaça-sengun ve seksen bin kişilik (sekiz tümenlik) ordusuyla savaştım, ordusunu orada öldürdüm[89]. Otuz altı yaşımda Çik halkı Kırgızlarla birlikte (bize) düşman oldular. Kem (Yenisey) Irmağını geçerek Çik'lere karşı sefer ettim, Örpen'de çarpıştım, ordularını yendim, [az ....] halkı [itaat altına aldım]. Otuz yedi yaşımda Kırgızlara karşı sefer ettim[90]. Mızraklarımız boyundaki karı söküp Ormanlık Kögmen dağlarına tırmanarak yürüdüm, Kırgız halkı üstüne çöktüm; kağanlarıyla ötedeki ormanda savaştım

(II, 18) j^{i}ti‿j^{i}g^{i}rmi j^{a}š^{y}ma t^{a}ṅut t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m. t^{a}ṅut bud^{u}n^{y}γ IIE24 S. 123
buzd^{y}m, oγłyn jo[t^{az}]yn [1] jyłqysyn b^{a}r^{y}myn ^{a}nda‿^{a}łt^{y}m. s^{ä}k^{i}z‿j^{i}g^{i}rmi
j^{a}š^{y}ma ^{a}łty‿č[ub soγd^{a}q [2]] (II, 17) t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m, bud^{u}n^{y}γ ^{a}nda‿buzd^{y}m. IIE25
t^{a}b[γ^{a}č o]ṅtutuq b^{i}s‿tüm^{ä}n sü‿k^{ä}lti, yduq‿b^{a}šda süṅ^{ü}šd^{i}m, oł‿süg
^{a}nda‿joq‿qyšd^{y}m. < [3] > j^{i}g^{i}rmi j^{a}š^{y}ma b^{a}sm^{y}ł yduq‿^{a}t uγ^{y}š^{y}m
bud^{u}n ^{ä}rti. ^{a}rq^{y}š‿ydm^{a}z tij^{i}n, sül^{ä}d^{i}m q[. . . . .]m
ičg^{i}rt^{i}m, q^{a}ł^{y}ṇ[. .] ^{ä}bṛü k^{ä}lürt^{i}m. ^{i}ki‿ot^{u}z j^{a}š^{y}ma t^{a}bγ^{a}č (II, 16) IIE26
t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m. č^{a}ča‿s^{ä}ṅün s^{ä}k^{i}z tüm^{ä}n [sü] birlä süṅ^{ü}šd^{i}m, süsin
^{a}nda‿öl^{ü}rt^{i}m. ^{a}łty‿ot^{u}z j^{a}š^{y}ma čik bud^{u}n qyrq^{y}z birlä j^{a}γy‿bołdy.
k^{ä}m‿k^{ä}čä čik‿t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m, örp^{ä}ntä süṅ^{ü}šd^{i}m, süsin s^{a}nčd^{y}m,
^{a}z[‿b]u[d^{u}n^{y}γ‿^{a}łty]m [. . . . .]grt^{i}m. j^{i}ti‿o[t^{u}z j^{a}š^{y}m]a qyrq^{y}z t^{a}pa
sül^{ä}d^{i}m. süṅ^{ü}g‿b^{a}t^{y}my (II, 15) q^{a}r^{y}γ sök^{i}p^{ä}n kögm^{ä}n jyš^{y}γ toγa jo[ryp] IIE27
qyrq^{y}z bud^{u}n^{y}γ uda b^{a}sd^{y}m, q^{a}γ^{a}nyn birlä soṅa jyšda süṅ^{ü}šd^{i}m.

[1] *joq‿qyłdym* R.? [2] v. I E 31. [3] pas de lacune, mais le graveur semble avoir oublié *toquz*.

Dans ma vingt-septième année, je fis une expédition contre IIE24 les Tangout. Je dévastai le peuple des Tangout, et j'y pris leurs fils, leurs gens(?), leurs chevaux et leurs biens[86]). Dans ma vingt-huitième année, je fis une expédition contre Alti-Tchoub (les Six-Tchoub) et les Sogdak, et j'y dévastai le peuple. Une armée de IIE25 cinquante mille (cinq divisions d') Ong-toutouk(?) chinois vint. Je luttai près du mont(?) sacré, et j'y anéantis cette armée[87]). Dans ma vingt<-neuv>ième année, il y avait un peuple de ma race au nom sacré de Basmil. Comme ils n'envoyaient pas de caravanes (avec le tribut), je fis une expédition [. . . . .] . . . j'en rapportai [. . .][88]). Dans ma trente-deuxième année, je fis une expédition contre les Chinois. J'y luttai contre Tchatcha-sengun et IIE26 une armée de quatre-vingt mille (huit divisions); j'y tuai son armée[89]). Dans ma trente-sixième année, le peuple des Tchik avec les Kirghiz devinrent (nos) ennemis. En passant le Kem (l'Iénisséi) je fis une expédition contre les Tchik; je luttai à Eurpen et je vainquis leur armée [et asservis le] petit [peuple . . .]. Dans ma trente-septième année, je fis une expédition contre les Kirghiz[90]). En traversant la neige qui avait la hauteur de nos lances, je marchai en montant IIE27 les montagnes boisées du Keugmen et fondis en vainqueur sur le peuple des Kirghiz; je luttai contre leur kagan dans la forêt au

S. 124 ....

....

....

[1] Garip: aynen yukardaki gibi yazılmış; I D 37'de ise bu kelime *toγa* diye geçiyor. [2] ◡̈ işaretinin izleri belirgindir. [3] Aynen yukardaki gibi yazılmış; *-ni*, IO, R. [4] Ya da *b^a^s/myl?* (R.) [5] Belki: *büd^ü^ni?* [6] *^a^ŋd^a^rguda?* (IO, H.) R.

---

ve hakanlarını öldürdüm, halkını itaat altına aldım. Aynı yıl Türgeşlere doğru ormanlık Altın Dağlarını ve İrtiş Irmağını geçerek yürüdüm. [Türgeş halkı üstüne] çöktüm. Türgeş Hakanının ordusu ateş gibi, bora gibi geldi, Bolçu'da (?) çarpıştık; onların hakanını, yabgusunu ve şadını orada öldürdüm, halkını itaat altına aldım. Otuz yaşımda Beşbalık'a doğru sefer ettim. Altı kez çarpıştım [......] askerlerinin çoğunu öldürdüm. "İçerdekiler nasıl insanlar?" diye [.....] yok olacak(lardı), [......] (onları) çağırmağa (?) geldi(ler). Beşbalık onların sayesinde kurtuldu[91]. Otuz bir yaşımda, Karluk halkı kaygısız ve özgürce yaşayan yürekli bir düşman haline geldi. Tamag kutsal kaynağı (?) yakınında savaştım. Karluk halkını öldürdüm, orada onu itaat altına aldım[92]. [...] yaşımda (?) [....] tüm Karluk halkı (?) [toplanıp .... ben onları] öldürdüm[93]. Dokuz Oğuzlar benim halkımdı. Gök ve yer karıştığı için, kıskançlıktan öfkeye kapıldıkları için, düşmanımız oldular. Bir yılda dört kez savaştım[94]. Önce Togu kenti yakınında çarpıştım. Togla (Tola) nehrini yüzerek geçip[95] ordularını [......] İkinci olarak Urgu (?) (Ya da Andargu?)'da çarpıştım, ordularını yendim[96].

q^{a}γ^{a}nyn öl^{ü}rt^{i}m, il^{i}n ^{a}nda‿^{a}łt^{y}m. oł‿jyłqa türg^{ä}s t^{a}pa ^{a}łtun‿jyš^{y}γ S. 124
^{a}ša[1] [^{ä}r]t^{i}s‿üg^{ü}z^{i}g k^{ä}čä jory[d^{y}m, türg^{ä}s bud^{u}n^{y}γ uda] b^{a}sd^{y}m. türg^{ä}s
IIE28 q^{a}γ^{a}n süsi otča bur^{a}ča k^{ä}lti, (II, 14) bolčuda süň^{ü}šd^{i}m^{i}z, q^{a}γ^{a}nyn j^{a}bγu[sy]n š^{a}dyn ^{a}nda‿öl^{ü}rt^{i}m, il^{i}n ^{a}nda‿^{a}łt^{y}m. ot^{u}z j^{a}š^{y}ma b^{i}s-b^{a}łyq t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m. ^{a}łty‿joły süň^{ü}šd^{i}m [. . . . . . sü]sin qop ö[lü]r-t^{i}m. [^{a}nda[2]] ičr^{ä}ki‿nä[3] kiši‿tin[i? . . . .]y joq‿[bołd^{a}]čy ^{ä}r[ti . . . . . .]a oq^{y}γły k^{ä}lti. b^{i}sb^{a}łyq ^{a}ny‿üč^{ü}n ozdy. ot^{u}z‿
IIE29 ^{a}rtuqy (II, 13) bir j^{a}š^{y}ma q^{a}rłuq bud^{u}n buňs^{y}z [^{ä}r]ür b^{a}rur ^{ä}rkli j^{a}γy‿bołdy. t^{a}m^{a}γ‿yduq b^{a}šda süň^{ü}šd^{i}m. q^{a}rłuq bud^{u}n^{y}γ öl^{ü}rt^{i}m, ^{a}nda‿^{a}łt^{y}m. [. . . . . j^{a}š^{y}]ma[4] q[. . .] büd[.][5] q^{a}rłuq bud^{u}n tir[. . . . .]m ö[l^{ü}rt^{i}m]. t[oquz oγu]z m^{ä}n^{i}ň
IIE30 bud^{u}n^{y}m‿^{ä}rti. t^{ä}ňri j^{i}r bułγ^{a}qyn üč^{ü}n, ödiň[ä] (II, 12) köni t^{ä}gdük üč^{ü}n j^{a}γy‿bołdy. bir‿jyłqa tört joły süň^{ü}šd^{i}m. ^{ä}ňilki toγu b^{a}łyqda süň^{ü}šd^{i}m. toγła üg^{ü}z^{i}g jüz$^{?}$ti k^{ä}č^{i}p süsi[. . . . .] ^{i}kind[i] urγuda[6] süň^{ü}šd^{i}m, süsin s^{a}nčd^{y}m [. . . . .

[1] sic; = *toγa* I E 37. [2] des traces nettes de ᪀. [3] sic; *-ni* IO., R.
[4] ou *bas]mył?* (R.) [5] peut-être *büdüni?* [6] *andarguda* (? IO., H.) R.

---

delà, et je tuai leur kagan et asservis leur peuple. Durant la même année, je marchai contre les Turghès en passant les montagnes boisées d'Altoun et le fleuve Irtych. Je fondis [en vainqueur sur le peuple des Turghès]. L'armée du kagan des Turghès arriva comme
IIE28 le feu et la tempête, et nous luttâmes à Boltchou(?); j'y tuai leur kagan, leur yabgou et leur chad, et j'asservis leur peuple. Dans ma trentième année, je fis une expédition contre Bichbalik. Je luttai six fois [. . . .] je tuai beaucoup de leurs troupes. En se disant: «Quelles gens est-ce qui sont là-dedans?», [. . . .] aurai(en)t été per-
IIE29 du(s) [. . .] vinrent (les) appeler(?). Grâce à eux, Bichbalik échappa[91]). Dans ma trente et unième année, le peuple des Karlouk devint un vaillant ennemi, vivant en liberté sans inquiétudes. Je luttai près de la sainte source(?) du Tamag. Je tuai le peuple des Karlouk et je l'asservis là[92]). Dans ma [. .] année(?) [. . .] le peuple entier(?) des Kar-
IIE30 louk [se réunit . . . je les] tuai[93]). Les Neuf-Ogouz étaient mon propre peuple. Comme il y avait bouleversement au ciel et sur la terre et que la jalousie leur avait remué la bile, ils devinrent nos ennemis. En un an je luttai quatre fois[94]). D'abord je luttai près de la ville de Togou. Après avoir passé à la nage la rivière Togla (Tola)[95]), leur armée [. . . . . .]. La seconde fois, je luttai près

S. 125 ....

....

....

---

[1] Ya da *čušy*‿; krş. I K 7. [2] Krş. I K 8. [3] *qᵃzγᵃnmyš*‿*ᵃrŋč*, R.

[...... üçüncü olarak] [Çuş(ı?) kaynağı yakınında] çarpıştım. Türk halkı yorgunluktan bitkindi, morali bozuktu. (Bizi) dağıtarak önümüze geçmiş olan ordularının kaçmasına göz yumdum; ama çoğu orada ölmek için tekrar toplandılar. Tonga-tegin'in cenazesinde onları kuşatıp Tongra'lardan Alpagu (?) adlı birini orada öldürdüm. Dördüncü olarak Ezgenti kadaz'da çarpıştım. Onların ordusunu yendim, dağıttım. [.....,..... yaşımda] Amgı kurgan'da kışladığım zaman, don ve kıtlık oldu. İlk baharda Oğuzlara karşı sefer ettim. Birinci ordu yürüyüşe geçmişti, ikinci (?) ordu evde idi. Oğuzların üç ordusu bize karşı saldırıya geçti. "Atsız (yani yaya) ve zayıf kaldılar" diyerek bizi esir almağa geldiler. İstilacı ordulardan biri, evleri ve binaları yağmalamağa gitti; bir diğeri (?) savaşmağa geldi. Biz sayıca azdık, zayıftık, ama düşman (?) [Oğuz (?) ....] [..... Tanrı] bize güç verdiği için, onları orada yendim, dağıttım[97]. Tanrı'nın lütfu ile ve ben çalıştığım için, Türk halkı [da?] çalış[ıyordu?]. Ben başlangıçta küçük kardeşimle uyum içinde bunca çalışmamış

. . . . üč^{i}nč čuš[1] b^{a}šynda sü]ṅ^{ü}šd^{i}m. türk bud^{u}n ^{a}d^{a}q‿q^{a}m^{a}šty, j^{a}b- S. 125
ļ^{a}q (II, 11) bołt^{a}čy ^{ä}rti‿oza j^{a}ḙa k^{ä}l^{i}g^{i}mä süsin ^{a}γ^{y}t^{y}m, ök^{ü}š‿ölt^{ä}či IIE31
^{a}nda‿tir^{i}lti. ^{a}nda toṅra jyłp^{a}γu‿^{a}ty(?) bir uγ^{y}š^{y}γ toṅa tig^{i}n juγ[ynda]
^{ä}g^{i}rä toqyd^{y}m. tört^{i}nč ^{ä}zg^{ä}ndi q^{a}d^{a}zda süṅ^{ü}šd^{i}m. süsin‿^{a}nda
s^{a}nčd^{y}m j^{a}brytd^{y}m. [. . . . . .]j^{a}bryt[. . . . . j^{a}šy]ma ^{a}mγy[2]‿
qurγ^{a}n qyšł^{a}duqda jut bołdy. j^{a}z^{y}ṅa (II, 10) oγ^{u}z t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m. IIE32
iłki‿sü t^{a}šyqm^{y}š ^{ä}rti, ikin‿sü ^{ä}bdä ^{ä}rti. üč‿oγ^{u}z süsi b^{a}sa k^{ä}lti.
j^{a}d^{a}γ j^{a}b^{y}z bołdy tip ^{a}ł^{y}γły k^{ä}lti. [syṅ]^{a}r süsi ^{ä}b^{i}g‿b^{a}rq^{y}γ juł^{y}γły
b^{a}rdy, syṅ^{a}r süsi süṅ^{ü}š^{i}gli k^{ä}lti. biz ^{a}z‿^{ä}rt^{i}m^{i}z, j^{a}b^{y}z ^{ä}rt^{i}m^{i}z,
oγ[^{u}z . . . . .]t j^{a}γ[y? . . . . t^{ä}ṅri] küč birtük üč^{ü}n ^{a}nda‿
s^{a}nčd^{y}m, (II, 9) j^{a}ḙd^{i}m. t^{ä}ṅri j^{a}rł^{y}q^{a}duq‿üč^{ü}n, m^{ä}n‿q^{a}zγ^{a}nduq üč^{ü}n IIE33
türk bud^{u}n q^{a}zγ[^{a}n . . . .]nč[3]. m^{ä}n‿inilıgü bunča b^{a}šł^{a}ju q^{a}zγ^{a}n-

[1] ou *cušy‿*; comp. I N 7. [2] comp. I N 8. [3] *q^{a}zγ^{a}nmyš‿ärinč* R.

d'Ourgou (? ou Andargou?) et vainquis leur armée[96]). [. . . . . . .
La troisième fois] je luttai [près de la source du Tchouch(i?)]. Le
peuple turc tombait de fatigue et se démoralisait. Je laissai donc IIE31
échapper leur armée, qui nous avait devancés en (nous) disper-
sant; mais beaucoup d'entre eux s'y réunirent pour y trouver la
mort. En en venant aux mains pendant les funérailles de Tonga-
téghin, j'abattis là un homme de la race des Tongra, nommé
Yilpagou(?). La quatrième fois, je luttai à Ezghendi kadaz.
J'y vainquis et défis leur armée. [. . . . . Dans ma . . année]
quand j'eus hiverné à Amghi kourgan, il y eut gelée suivie de
famine. Au printemps, j'entrai en campagne contre les Ogouz. La IIE32
première armée s'était mise en marche, la seconde(?) armée était
à la maison. Trois armées ogouz vinrent nous attaquer. En di-
sant: «Ils sont devenus sans chevaux (littér. à pied) et faibles»,
ils vinrent nous prendre. L'une de leurs armées envahissantes alla
en pillant les maisons et les bâtiments; une autre(?) vint luttant.
Nous étions peu nombreux et nous étions faibles, mais l'ennemi(?)
og[ouz? . . . . . .] comme [. . le ciel] nous donna force, je les y
vainquis et les dispersai[97]). Par la grâce du ciel et comme je IIE33
travaillais, le peuple turc travaill[ait aussi?]. Si au commence-
ment je n'avais pas tant travaillé (exécuté), de concert avec mon

S. 126 ....

....

....

---

[1] Ya da *-m[ᵒsᵃ]r?* [2] mäⁿ, R. ? [3] IO, R. [4] R. [5] IO. [6] Ya da *-mᵃduq, IO ? (tᵃpqyꞇmᵃdy,* R. s. 65, *tᵃpyqꞇmᵃdy,* aynı eser s. 124?).

(yapmamış) olsa idim Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi[98]. Ey Türk beyleri ve halkı bunu düşünün ve bilin! Oğuz halkı [..........] Göndermemek (? terketmemek ?) için [.......] savaşa girdim, evlerini, binalarını yıktım. [Oğuz] halkı Dokuz-Tatar'larla birleşti, geldi. Agu yakınında iki büyük savaş verdim; onların ordusunu bozdum, halkını köle ettim. Bunca şey yapıp [.......] Tanrı'nın yardımıyla [......] otuz ü[ç yaşımda ....] yükseltmiş olan kağan [......] güç ..... [....] yanıldı. Ne yukardaki Tanrı, ne yer ve su melekleri, ne de [amcam?] Kağanın talihi ona yardım etti[99]. Dokuz-Oğuz halkı toprağını suyunu terkedip Çin'e doğru gitti. Çinliler [......] bu yere geldiler. Onları ondurayım diye [......] halk [.....] kusur etti [.....] güneyde Çin'de adları sanları yok oldu, bu yerde onlar bana kul oldular. Ben kağan olduğum için Türk halkını [.......] kılmadım; [işte bunca şeyi]

m[^{a}ly]n [1] türk bud^{u}n ölt^{ä}či ^{ä}rti, joq‿[bołd^{a}]čy ^{ä}rti. [türk] b^{ä}gl^{ä}r [bud^{u}n S. 126
^{a}nč]a‿s^{a}q^{y}n^{y}ṅ, ^{a}nča‿bil^{i}ṅ. oγ^{u}z bu[d^{u}n . . . .
IIE34 . . . .]d ydm^{a}jyn tij^{i}n sül^{ä}[d^{i}m], (II, 8) ^{ä}bin
b^{a}rqyn buzd^{y}m. o[γ^{u}z] bud^{u}n toq^{u}z t^{a}t^{a}r birlä tir^{i}l^{i}p k^{ä}lti. $^{a}\gamma$uda
^{i}ki‿uł$^{u}\gamma$ süṅ^{ü}š süṅ^{ü}šd^{i}m, süsin [buz]d^{y}m, ^{i}lin ^{a}nda‿^{a}łt^{y}m. ^{a}nča‿
q^{a}zγ^{a}n^{y}[p . . . . täṅri] j^{a}rł^{y}q^{a}duq üč^{ü}n ö[z^{i}m] [2]
ot^{u}z ^{a}rtuqy ü[č jašyma . . . .
IIE35 . . . . uq‿^{ä}rti [3]] ödsg ötülg küč [4] [—?] (II, 7) ig^{i}dm^{i}š
q^{a}[γ^{a}n ja]ṅ^{y}łdy [5]. [. . ö]zä t^{ä}ṅri yduq j^{i}r‿sub [^{ä}č^{i}m? q^{a}]γ^{a}n quty t^{a}pła-
m^{a}dy [6]‿^{ä}r^{i}nč. toquz oγ^{u}z bud^{u}n j^{i}r^{i}n subyn yd^{y}p t^{a}bγ^{a}čγ^{a}ru b^{a}rdy.
t^{a}bγ^{a}č[. . . . .] bu‿j^{i}rdä k^{ä}lti. ig^{i}d^{ä}j^{i}n tij^{i}n s^{a}-
q[^{y}n^{y}p? . . . .
IIE36 . . . .] bud^{u}n [. . . .] (II, 6) j^{a}zuqł^{a}[. . . . . bi]r^{i}jä
t^{a}bγ^{a}čda ^{a}ty‿küsi joq‿bołdy, bu‿j^{i}rdä m^{a}ṅa quł‿bołdy. m^{ä}n‿öz^{i}m
q$^{a}\gamma^{a}$n oł^{u}rtuq^{y}m üč^{ü}n türk bud^{u}n$^{y}\gamma$ [. . . . .] qył-

[1] ou *-m[^{a}s^{a}]r?* [2] *män* R.? [3] IO., R. [4] R. [5] IO. [6] ou *-m^{a}duq* IO.? *(t^{a}pqyłm^{a}dy,* R. p. 65, *t^{a}pyqł^{a}m^{a}dy* id. p. 124?)

---

frère cadet, le peuple turc aurait été mort, aurait été perdu [98]).
O! nobles et peuple turcs, songez-y et sachez! Le peuple ogouz
[. . . . . . .] Pour ne pas envoyer (? abandonner?) [. . . .] j'en-
IIE34 trai en campagne et dévastai leurs maisons et leurs bâtiments.
Le peuple [ogouz] s'allia avec les Neuf-Tatars, et ils vinrent.
Près d'Agou, je livrai deux grandes batailles; je dévastai leur
armée et j'asservis là leur peuple. Après avoir tant exécuté
[. . . . . .] par la grâce du ciel [. . . .] dans ma trente-trois[ième
année . . . .] le kagan qui avait relevé [. . .] la force . . .
IIE35 [. . .] tomba en faute. Ni le ciel en haut ni les saints génies de la
terre et de l'eau ni le bonheur de [mon oncle?] le kagan ne lui étaient
en aide [99]). Le peuple des Neuf-Ogouz abandonna sa terre et
son eau, et alla vers la Chine. Les Chinois [. . . . .] ils arrivèrent
dans ce pays. En comptant les relever [. . . . .] peuple
IIE36 [. . .] faillit [. . .] au sud, dans la Chine, leur nom et leur répu-
tation furent perdus, dans ce pays ils devinrent mes esclaves.
Parce que moi-même j'étais devenu kagan, je ne faisais pas
[. . . . .] le peuple turc; [voilà combien] j'ai exécuté au profit des

S. 127 ....

....

....

[1] Ya da *[ᵒn̦čą]* ? [2] *qyš¹la*, R.

---

kurumlar için yaptım [.......] toplanıp [........] orada savaştım, ordularını yendim. Bazıları geri döndüler yeniden halk oldular, diğerleri de öldüler[100]. Sonra Selenga yönünde aşağıya doğru yürüdüm[101], yağmacılıklarını(?) cezalandırmak için evlerini barklarını yıktım. [......] dağlara kaçtılar. Uygurların Elteberleri[102] yüz kişiyle doğuya [kaçtılar?] [.........]. Türk halkı aç idi. O at sürülerini alıp onları ayağa kaldırdım. Otuz dört yaşımda, Oğuzlar kaçıp Çin'e girdiler. Kızıp yürüyüşe geçtim [.......]; onların oğullarını ve adamlarını (?) orada aldım. Elteberlerden iki halk [.............]. Tatabı halkı Çin hakanına tabi idi. Elçilerden iyi haber, iyi talep (?) gelmiyor diye yaz mevsiminde, sefer ettim[103]; halkını orada bozguna uğrattım, at sürülerini aldım [......] [.....] ordusu toplanıp geldi. Onlar (ya da biz?) Kadırkan ormanında mola verdiler (ya da verdik?), [........] topraklarına, sularına yerleştiler. "Güneye, Karluk halkına doğru yürü" diyerek

m^{a}d^{y}m. [^{i}l^{i}g?[1]] törüg j^{i}g^{ä}di q^{a}zγ^{a}nd^{y}m. yd[. . . . .] S. 127
tir^{i}l^{i}p j^{i}[. . . . .] (II, 5)
[^{a}nda süň^{ü}]šd^{i}m, süsin s^{a}nčd^{y}m. ič^{i}k^{i}g^{i}mä ič^{i}kdi, bud^{u}n bołdy, öl^{ü}g^{i}mä IIE37
‿ölti. s^{ä}l^{ä}ňä qody jor^{y}p^{a}n q^{a}r^{a}γ^{y}n qys^{a}ł^{a}ta[2] ^{ä}bin b^{a}rqyn ^{a}nda‿buz-
d^{y}m [. . . . .] j^{y}šqa ^{a}γdy. ujγ^{u}r‿^{ä}l[tä]b^{ä}r jüzčä‿^{ä}r^{i}n
ilg^{ä}[r]ü t^{ä}[z^{i}p b^{a}rdy? . . . .
. . . .] (II, 4) [. . . . .]ti. türk IIE38
bud^{u}n ač‿^{ä}rti. oł‿jyłqyγ ^{a}ł^{y}p‿ig^{i}t^{i}m. ot^{u}z‿^{a}rtuqy tört j^{a}š^{y}ma oγ^{u}z
t^{ä}z^{i}p t^{a}byγ^{a}čqa kirti. ök^{ü}n^{i}p sül^{ä}d^{i}m suq^{y}n [. . . . .
. . . oγ]łyn jot^{a}zyn ^{a}nda‿^{a}łt^{y}m. ^{i}ki‿^{ä}lt^{ä}b^{ä}rl^{i}g bud^{u}n [. . . . .
. . . .
. . . . .] (II, 3) [. . . . .]t^{a}[t^{a}b]y bud^{u}n t^{a}bγ^{a}č‿q^{a}γ^{a}nqa körti. IIE39
j^{a}ł^{a}bčy ^{ä}dgü s^{a}by öt^{ü}gi k^{ä}lm^{ä}z‿tij^{i}n, j^{a}j^{y}n‿sül^{ä}d^{i}m, bud^{u}n^{y}γ ^{a}nda‿
buzd^{y}m, jyłqy[syn . . . .] süsi tir^{i}l^{i}p k^{ä}lti. q^{a}-
d^{y}rq^{a}n‿jyš qon[. . . . .
. . . .] (II, 2) [. . . . .]γ^{a}- IIE40
q^{y}ňa j^{i}r^{i}ň^{ä}rü subyň^{a}ru qondy. bir^{i}jä q^{a}rłuq bud^{u}n‿t^{a}pa sülä tip

---

[1] ou [^{a}nča]? [2] *qysyłta* R

---

institutions [. . . . .] se réunissant [. . . . .] j'y luttai et je vainquis leur armée. Quelques-uns rentrèrent et redevinrent IIE37
un peuple, d'autres moururent[100]). Puis je marchai en aval de la Selenga[101]), et j'y dévastai leurs maisons et leurs bâtiments en réprimant leurs pillages(?). [. . . . .] échappèrent dans les montagnes. Les Eltèbers ouigours[102]) [fuirent?] par centaines vers l'est [. . . . .].
Le peuple turc avait faim. Je le relevai en prenant ces troupeaux IIE38
de chevaux. Dans ma trente-quatrième année, les Ogouz fuirent et entrèrent en Chine. Fâché, je me mis en marche [. . . . .]; j'y pris leurs fils et leurs gens(?). Deux peuples d'Eltèbers [. . . . .]. Le peuple Tatabi était soumis au kagan chinois. Vu IIE39
qu'il ne venait pas de bonnes nouvelles ni de bonnes demandes(?) de la part des envoyés, j'y fis une expédition en été[103]); j'y dévastai le peuple et pris leurs troupeaux de chevaux [. . . . .] l'armée de [. . .] vint, après s'être rassemblée. Ils firent (ou nous fîmes?) halte dans la forêt de Kadirkan [. . . . .] s'é- IIE40
tablirent dans leur terre et leur eau. En disant: «Marche vers

S. 128 ....

....

Güneydoğu yüzü

....

---

[1] *k^ä^lm^ä^di?* [2] *^a^i̯t^a^y^y^n? ^a^n^y^t^a^y^y^n?* [3] -g^i^n, R. ? [4] Ya da *-čy?*

Tudun Yam(a)tar'ı gönderdim, gitti. [...........] Karluk Elteberleri yok olmuşlar; onun (onların?) küçük kardeşi (küçük kardeşleri) [..........] onların (onun?) kervanları acele etmedi. "Onu isteyeyim" diye yürüdüm. Korkudan iki üç kişi (?) ile kaçtı(lar?). Ama halk tabakası "Kağanım geldi" deyip [coştu?]. [...............]'ya atları (?) verdim. Az sayıda süvari [............].

Güneydoğu yüzü

[.......] yukarı doğru orduyla yürüyüp, yedi gün yedi gecede[104] kurak çölü aştım ve Çorak'a geldim ..... [.........] Keçin'e kadar [...............].

tudun jamatarγ ytym‿bardy [. . . . . S. 128
. . qarług jl]täbär joq‿bołmyš, inisi bir qurγ[. . . . .
. . . .]
IIE41 (II, 1) [. . . . . ar]qyšy jälmädi[1], any aiytajyn[2] tip süldim. qorγu iki‿üč kisiligü[3] täzip‿bardy. qara‿budun qaγanym kälti‿tip ög[di? . . . .]qa at‿birtim. kičig atłγ[. . . . .]

Côté du Sud-Est.

IISE (II, 42) [. . . . .]öng joγaru sü‿joryp tünli künli jiti ödüškä subsyz käčdim, čoraqqa tägip jołyγča[4] [.]g[. . . . .]s käčinkä tägi [. . . . .].

[1] kälmädi? [2] aitajyn? anytajyn? [3] -gin R.? [4] ou -čy?

---

le sud, contre le peuple karlouk», j'envoyai Toudoun Yam(a)tar, et il alla. [. . . . .] les Eltèbers karlouk furent anéantis; son (leurs?) frère(s) cadet(s) [. . . . .] leurs (ses?)
IIE41 caravanes ne se hâtèrent pas. En disant: «Je veux les réclamer(?)», je me mis en marche. Par crainte il(s?) s'enfui(ren)t avec (par?) deux ou trois hommes(?). Mais le menu peuple [s'exalta?] en disant: «Mon kagan est arrivé». [. . . . .] je donnai à [. . .] des chevaux(?). La cavalerie peu nombreuse [. . . . .].

Côté du Sud-Est.

IISE [. . . . .] en marchant avec l'armée en amont je traversai, en sept jours et nuits[104]), le désert aride, et arrivé à Tchorak . . . [. . . . .] jusqu'à [. .] Kètchin [. . . . .].

S. 129

Güney yüzü

....

....

....

[1] IO; *lp*, R.

Güney yüzü

[— —] birinci gün, on yedi bin kişi (olan) Çin süvari birliğini öldürdüm; ikinci gün, piyadelerinden pek çoğunu öldürdüm. [...] kez [— — — —] sefer ettim. Otuz sekiz yaşımda, kışın, Kıtay'lara karşı yürüdüm. [— — otuz dokuz yaşım]da, ilk baharda, Tatabı'lara karşı yürüdüm [— — —][105]. [—] ben [——] öldürdüm, oğullarını, adamlarını(?), at sürülerini, mallarını [aldım?] [— — —] adamlarını (?) yok ettim. [— — — — —] savaş[tım — — — — —]. Yiğit erlerini öldürüp cenaze törenlerini(?) yaptırdım. Elli yaşımda[106] Tatabı halkını Kıtay'da [———] [——] dağında, Ku-sengun[107] kumandasında kırk bin kişilik bir ordu geldi. Tönkes Dağı yakınında onlara saldırıp döğdüm. Otuz bin kişiyi [öldür]düm, on [bin kişi kaçıp kurtuldu? — — — — —] Tatabı'lar [— —] öldürdüler (?). Büyük oğlum hastalıktan ölünce, Ku-sengun'a cenaze törenini yönettirdim (?). Yirmi dokuz yıl boyunca

Côté du Sud. S. 129

(II, 57) [— —t^{a}b]γ^{a}č ^{a}tł^{y}γ süsi bir‿tüm^{ä}n ^{a}rtuqy j^{i}ti‿biṅ süg ilki IIS1
kün öl^{ü}rt^{i}m, j^{a}d^{a}γ süsin ^{i}k^{i}ndi‿kün qo[p öl^{ü}r]t^{i}m. bi[. . . . .
. . . .]š·p[1] b^{a}rd[— — —] (II, 56) [— —j]ołγ sü- IIS2
l^{ä}d^{i}m. ot^{u}z‿^{a}rtuqy s^{ä}k^{i}z j^{a}š^{y}ma qyš^{y}n qyt^{a}i‿t^{a}pa sül^{ä}d^{i}m [— — —
ot^{u}z‿^{a}rtuqy toq^{u}z j^{a}š^{y}]ma j^{a}z^{y}n t^{a}t^{a}by t^{a}pa sü[l^{ä}d^{i}m — — —] (II, 55) IIS3
[—] m^{ä}n [— —] öl^{ü}rt^{i}m, oγłyn jot^{a}z[yn jy]łq^{y}syn b^{a}r^{y}myn [— —
—]rä qu[— — —] (II, 54) bu[— — jo]t^{a}zyn joq‿q[yłd^{y}m — — — IIS4
—] (II, 53) jor[— — — — — — —] (II, 52) süṅ[^{ü}šd^{i}m? — — — — IIS5,6
— —] (II, 51) [. .]t^{i}m. ^{a}łp‿^{ä}rin öl^{ü}r^{i}p [bł]bł qyłu b^{i}rt^{i}m. ^{ä}l^{i}g‿j^{a}š^{y}ma IIS7
t^{a}t^{a}by bud^{u}n qyt^{a}ida ^{a}d[— — — — — —]lkr t^{a}γqa[— —] (II, 50) IIS8
qu‿s^{ä}ṅün b^{a}š^{a}du tört tüm^{ä}n sü‿k^{ä}lti. töṅk^{ä}s taγda t^{ä}g^{i}p toqyd^{y}m.
üč‿tüm^{ä}n süg [öl^{ü}rt^{i}]m, b[ir tüm^{ä}n? . . . .]rs^{ä}r[. . . . . . .
. . . .]ökt^{i}m t^{a}t^{a}by[— —] (II, 49) ö[l^{ü}]rti. uł^{u}γ oγł^{y}m ^{a}γr^{y}p IIS9
joq‿bołča quγ‿s^{ä}ṅün^{i}g błbł tikä birt^{i}m. m^{ä}n toq^{u}z j^{i}g^{i}rmi jył

---

[1] IO.; *lp* R.

Côté du Sud.

[— —] le premier jour, je tuai la cavalerie chinoise (qui IIS1
comptait) dix-sept mille hommes; le deuxième jour, je tuai quantité de leur infanterie. [— — — —] j'ai fait des expéditions [. .] IIS2
fois. Dans ma trente-huitième année, en hiver, je me mis en marche contre les Kitaï [— — dans ma trente-neuvième an]née,
au printemps, je me mis en marche contre les Tatabi [— — —][105]), IIS3
je tuai [— — et je pris?] leurs fils, leurs gens(?), leurs troupeaux
de chevaux, leurs biens [— — —] j'anéantis leurs gens(?) [— — IIS4-5
— — — je] lutt[ai — — — — —]. Ayant tué leurs hommes IIS6-7
braves, j'en fis faire les cérémonies funèbres(?). Dans ma cinquantième année[106]), le peuple des Tatabi [. . .] en Kitaï [— — —]
à la montagne de [— —] une armée de quarante mille hommes, IIS8
conduits par Kou-sengun[107]), arriva. Près de la montagne de Teunkes, je les attaquai et les battis. Je [tuai] trente mille hommes, d[ix mille hommes se sauvèrent? — — — — —] les
Tatabi [— —] tuèrent(?). Mon fils aîné étant mort de maladie, IIS9
je fis mener le deuil(?) à Kou-sengun. Pendant vingt-neuf ans j'ai

S. 130 ....

....

....

---

[1] R.; *ᵃqᵃn̊y*, IO ? [2] *jᵃn̊ᵃqʸn.?*; R. *jᵃ* [ ] diye okumuş. [3] *ᵃŋda kisrä*, R. ?.

şad oldum, yirmi dokuz yıl boyunca da kağan oldum, devleti yönettim[108]. Otuz bir [yıl boyunca?....] Türklerime, halkıma bunca iyilik ettim. – Bunca şey yaptıktan sonra [babam kağan] köpek yılının onuncu ayının otuz altıncı günü öldü. Domuz yılının beşinci ayının otuz yedinci günü cenaze törenini yaptırdım[109]. ......[.....] Lisun tay-sengun beş yüz kişinin başına geçerek bana geldi[110]. Pek çok miktarda parfüm, [.....] altın ve gümüş getirdiler. Cenaze için misk mumları getirip diktiler, sandal ağacı getirip .... [....][111]. Bunca halk saçlarını kesti, kulaklarını [ve yanaklarını?] bıçakla yaraladı[112]; iyi cins atlarını, siyah samurlarını, gök sincaplarını, sayısız miktarda getirip bıraktılar.

Ben, Türklerin göğe benzeyen ve gök (Tanrı) tarafından yaratılmış Bilge (akıllı) kağanı, işte size sözlerim[113]: Babam, Türklerin Bilge Kağanı, tahta oturduğunda, ünlü Türk beyleri, geride (batıda) başta Kül-çur olmak üzere Tarduş beyleri, sonra Şadapıt beyleri, ilerde (doğuda) başta Apa-tarkan olmak üzere Töles beyleri, sonra şadapıt beyleri

š^{a}d‿oł^{u}rt^{y}m, toq[uz j^{i}g^{i}r]mi jył [q^{a}γ^{a}n oł^{u}]rt^{y}m, il‿tutd^{y}m. ot^{u}z‿^{a}rtuqy S. 130
IIS10 bir [— —] (II, 48) türk^{i}mä bud^{u}n^{y}ma [j^{i}]g^{i}n ^{a}nča‿q^{a}zγ^{a}nu birt^{i}m. bunča q^{a}zγ^{a}n^{y}p [^{a}q^{a}ńym q^{a}γ^{a}n y]t‿jył on^{y}nč‿^{a}j ^{a}łty‿ot^{u}zqa uča b^{a}rdy. ^{a}łγ^{a}zyn jył bis^{i}nč‿^{a}j jiti‿ot^{u}zqa juγ ^{ä}rtürt^{i}m. buq$^{?}$γ tutuq[— —]
IIS11 (II, 47) m^{a}ńa[1] lisün t^{a}j‿s^{ä}ńün b^{a}š^{a}d[u] bis‿jüz‿^{ä}r^{i}n k^{ä}lti. qoq^{y}ł^{y}q ö[. . . . .] ^{a}łtun küm^{ü}s k^{ä}rg^{ä}ks^{i}z k^{ä}lürti. juγ j^{y}p^{a}ryγ k^{ä}lür^{i}p
IIS12 tikä birti, čynd^{a}n yγ^{a}č k^{ä}lür^{i}p öz‿j^{a}r[— —] (II, 46) bunča bud^{u}n s^{a}čyn qułq^{a}qyn [. . .[2]b]yčdy, ^{ä}dgü özl^{i}k‿^{a}tyn q^{a}ra kisin kök t^{ä}j^{ä}ńin s^{a}ns^{y}z k^{ä}lür^{i}p qop qoty.
IIS13 (II, 45) Täńrit^{ä}g t^{ä}ńri j^{a}r^{a}tm^{y}š türk bilgä [q^{a}γ^{a}n s^{a}]b^{y}m: ^{a}q^{a}ń^{y}m türk bilgä q^{a}γ^{a}n oł^{u}rtuqynda türk ^{a}m^{a}ty b^{ä}gl^{ä}r, kisrä[3] t^{a}rduš b^{ä}gl^{ä}r kül‿čur b^{a}šł^{a}ju uł^{a}ju š^{a}d^{a}pyt b^{ä}gl^{ä}r, öńrä töl^{ä}s b^{ä}gl^{ä}r ^{a}pa‿t^{a}rq^{a}[n]
IIS14 (II, 44) b^{a}šł^{a}ju uł^{a}ju š^{a}d^{a}[pyt] b^{ä}gl^{ä}r bu[. . . . .]

---

[1] R.; *aq^{a}ńy* IO.? [2] *jańaqyn?* R. lit j^{a}[]. [3] *anda kisrä* R.?

été chad, pendant vingt-neuf(!) ans j'ai été kagan et j'ai gouverné
IIS10 l'empire[108]). [Pendant?] trente et un [ans . .] j'ai procuré tant de bien à mes Turcs, à mon peuple. — Après avoir tant fait [mon père le kagan] est mort dans l'année du chien, au dixième mois, le trente-sixième jour. Dans l'année du porc, au cinquième mois, le trente-septième jour, je fis faire les funérailles[109]).
IIS11 . . . [. . .] Lisun taï-sengun vint chez moi à la tête de cinq cents hommes[110]). Ils apportèrent une infinité de parfums, de [. . . . .], d'or et d'argent. Ils apportèrent du musc(?) pour les funérailles et le placèrent, et ils apportèrent du bois de
IIS12 sandal . . [. . .][111]). Tous ces peuples se coupèrent les cheveux et se tailladèrent les oreilles [et les joues?][112]); ils apportèrent leurs bons chevaux particuliers, leurs zibelines noires et leurs écureuils bleus sans nombre, et en déposèrent une grande quantité.
IIS13 Moi qui ressemble au ciel et qui suis institué par le ciel, Bilghè (sage) kagan des Turcs, voici ce que je vous mande[113]): A l'avènement de mon père Bilghè kagan des Turcs, les illustres nobles des Turcs, en arrière (de l'ouest) les nobles des Tardouch, précédés par Kul-tchour, suivi des nobles chadapit, en avant (de l'est)
IIS14 les nobles des Teulès, précédés par Apa-tarkan, suivi des nobles

S. 131 ....

....

Kuzey yüzü

(II K 1-8 + I G 1-11 bölümü için bk. s. 114-119)

....

....

[1] Ya da *ärtänü* iki kez yazılmış olabilir? [2] R. [3] Belki: *itm[iš jaratmyš ärti, anča].* [4] R.

[..........] Taman-tarkan ve Tonyukuk Buy-labağa-tarkan, sonra başlarında Sebeg-kul-irkiz'in bulunduğu [......] subaylar, tüm bu subay ve beyler, babam kağana saygı gösterisinde (?) [bulundular]. [.........] o ...... Türk beylerini ve halkını ...[........] Türk beyleri ve halkı [.......]. Bana bunca [–––].

Kuzey yüzü

(II K 1-8 = I G 1-11 bölümü için bk. s. 114-119).

[Babam] kağan ve amcam kağan tahta çıkınca dünyanın dört bucağındaki bunca halkı [düzenlenmişler, meydana getirmişler]. [........] Tanrının lütfu ile tahta oturduğumda ben de [dünyanın dört bucağındaki] halkı düzenledim, meydana getirdim. Türgeşlerin kağanına kızımı büyük törenlerle verdim[114], Tür[geş kağanının] kızını da

t^{a}m^{a}n‿t^{a}rq^{a}n tonjuquq bujłab^{a}γa‿t^{a}rq^{a}n uł^{a}ju buj^{u}ruq [. . . . .]ič‿ S. 131
buj^{u}ruq ṣ^{ä}b^{ä}g‿kül‿irk^{i}z b^{a}šł^{a}ju uł^{a}ju buj^{u}ruq, bunča ^{a}m^{a}ty b^{ä}gl^{ä}r
^{a}q^{a}ṅ^{y}m q^{a}γ^{a}nqa ^{ä}rt^{ä}ṅü [—?[1]] (II, 43) ^{ä}rt^{ä}ṅü ^{ä}ti‿m^{a}γ(?) i[tdi? IIS15
. . . . t]ürk b^{ä}gl^{ä}rin bud^{u}nyn ^{ä}rt^{ä}ṅü ^{ä}ti‿m^{a}γ(?) itdi ig[. . . .
. .] q^{a}γ^{a}n[2] [. . . . . .]ča ^{a}γ^{y}r‿t^{a}š^{y}γ juγn[.]γ türk b^{ä}gl^{ä}r bud^{u}n
i[. . . . . . .]irti öz^{i}mä bunča [—?]

Côté du Nord.

(Concernant II N 1—8 = I S 1—11, voir p. 114—119.)

[^{a}q^{a}ṅ^{y}m] (II, 69) q^{a}γ^{a}n ^{ä}č^{i}m‿q^{a}γ^{a}n oł^{u}rtuqynda tört buł^{u}ṅd^{a}qy IIN9
bud^{u}n^{y}γ n^{ä}nčä itm[iš . . . .[3]] t^{ä}ṅri j^{a}rł^{y}q^{a}duq [üč^{ü}n ö]z^{i}m
oł^{u}rtuq^{y}ma [tört buł^{u}ṅd^{a}qy?] bud^{u}n^{y}γ itd^{i}m j^{a}r^{a}td^{y}m, i[. . . . .
. . . .]qyłd^{y}m[4] [. . . t]ürg^{ä}s q^{a}γ^{a}nqa qyz^{y}m[yn . . . .] ^{ä}rt^{ä}ṅü
[uł^{u}γ] törün ^{a}ły‿birt^{i}m. tür[g^{ä}s q^{a}γ^{a}n?] (II, 68) qyzyn ^{ä}rt^{ä}ṅü uł^{u}γ IIN10

---

[1] ou *ärtäṅü* écrit deux fois? [2] R. [3] peut-être: *itm[iš jaratmyš ärti, anča]*. [4] R.

---

chadapit [. . . . .] Taman-tarkan et Tonyoukouk Bouilabaga-tarkan, suivis des officiers [. . . .] officiers précédés par Sèbèg-kul-irkiz, suivi des officiers, tous ces illustres nobles [rendirent] hom-
mage(?) à mon père le kagan [. . . . . . .] il . . . ses nobles et IIS15
son peuple turc . . [. . . .] nobles et peuple turcs [. . . . .]. A moi-même autant de [— — —].

Côté du Nord.

(Concernant II N 1—8 = I S 1—11, voir p. 114—119.)

Autant de peuples aux quatre coins du monde [mon IIN9
père] le kagan et mon oncle le kagan après leur avènement [avaient organisés et constitués, autant de] peuples [aux quatre coins du monde] j'ai moi-même organisés et constitués après mon avènement par la grâce du ciel . [. . . . . . .]. Au kagan des Turghès j'ai donné ma fille avec grands honneurs[114]), et j'ai donné à
mon fils avec grands honneurs la fille [du kagan des] Tur[ghès], et IIN10

S. 132 ....

....

....

[1] *qyṅqm,* IO. ? [2] *qutᵉjsᵊn,* R. ? [3] *[budᵘnᵊmpᵊn?* [4] [ʾγ?] [5] Belki: *[jᵉčä]?* krş. I D 16 – II D 14; *idi,* R. ?

---

oğluma büyük törenlerle aldım; [............] büyük [törenlerle] verdim. Onlara baş eğdirdim, diz çöktürdüm. Yukarda gök, aşağıda yer lûtfettiği için, halkımı, gözüyle görmediği kulağıyla işitmediği, ilerde gün doğusuna, sağda (gün ortasına), geride [gün batısına, solda gece ortasına —] [götürdüm]. [Çinlilerin?] [kızıl? altın]ını, beyaz gümüşünü, parça parça ipeklerini (?), *isigti (?)* tohumlarını, öz at ve aygırlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını, Türklerime ve halkıma kazandırdım, yoluna koydum[115]. [Halkımı?] dertsiz kıldım. Yukarda yüce Tanrı (?) güçlü [......................] beyleri (?) ve halkı, onları kalkındırın, acı çektirmeyin, sıkmayın [.....] Türk beyler, Türk halkım [....................] senin kağanından (?), bu beyler [..............] Türk halkı [...] göreceksin [..........], sen evinde [.....] caksın,

törün oγł^{y}ma ^{a}ły‿birt^{i}m [. . . . .[1] . . . . ^{ä}r-
t^{ä}ńü u]ł^{u}γ [törün ^{a}ły‿]birt^{i}m. j^{a}[. . . . .]t S. 132
^{ä}rtü[. .]m [. . . . . b^{a}šłyγy]γ jük^{ü}nd^{ü}rt^{i}m,
IIN11 tizl^{i}g^{i}g sök^{ü}rt^{i}m. özä t^{ä}ńri ^{a}sra j^{i}r j^{a}rł^{y}q^{a}duq üč[ün —] (II, 67) köz^{i}n
körm^{ä}dük qułq^{a}q^{y}n ^{ä}s^{i}dm^{ä}dük bud^{u}n^{y}m^{y}n ilg^{ä}rü kün to[γ^{u}s^{y}qyńa?],
birg^{ä}rü [. . . . .]qa, qur^{y}γ^{a}ru [kün b^{a}t^{y}s^{y}qyńa?, jyrγ^{a}ru tün . . . .
. . . . ^{a}łtuny]n ör^{ü}ń‿küm^{ü}š^{i}n qyrγ^{y}γł^{y}γ qut^{a}jyn[2]
IIN12 ^{ä}kinl^{i}g ^{i}s^{i}g[tis]in özl^{i}k‿^{a}tyn ^{a}dγ^{y}ryn q^{a}ra k[išin] (II, 66) kök t^{ä}j^{ä}ńin
türk^{i}mä bud^{u}n^{y}ma q^{a}zγ^{a}nu birt^{i}m, iti‿birt^{i}m. [. . . . . .]^{i}n[3] buńs^{y}z
qyłd^{y}m. özä t^{ä}ńri ^{ä}rkl^{i}g [. . . . .
. . . .]üm^{ä}n oγ[. . . . .
. . . .]^{i}n[. . . . b^{ä}gl^{ä}?]r^{i}g bud^{u}n-
IIN13 [—[4]] (II, 65) [. . .[5]] ig^{i}d^{i}ń ^{ä}mg^{ä}tm^{ä}ń toły^{a}tm^{a}ń [. . . .]m türk b^{ä}gl^{ä}r,
türk bud^{u}n^{y}m [. . . . .]^{a}t [. .]rt^{i}m [. . . . .]qa t^{a}[.]γ[.
. . . .]ür[. . . . . .] q^{a}zγ^{a}n^{y}p j^{a}ń[. . . . .]i bu[. . . . .
. . . .]a bu‿q^{a}γ^{a}n^{y}ńda bu‿b^{ä}gl^{ä}r^{i}g [. . . . .
IIN14 . .]b^{y}ńd[a . . . .] ti[—] (II, 64) [. . .] ^{ä}dgü kört^{ä}čiš^{ä}n, ^{ä}b^{i}ńä

---

[1] *qyńqm* IO.? [2] *qut^{a}js^{y}n* R.? [3] *[bud^{u}n^{y}m]^{y}n?* [4] *[^{y}γ?]* [5] peut-être *[j^{i}čä]?* comp. I E 16 = II E 14; *idi* R.?

---

j'ai donné avec grands [honneurs . . . .]. Je
leur ai fait baisser la tête et ployer les genoux. Par la grâce du
IIN11 ciel en haut et de la terre en bas [j'ai conduit] mon peuple, qui
n'en avait rien vu avec les yeux ni entendu avec les oreilles,
en avant, vers le soleil levant, à droite, [vers le midi,] en arrière
[vers le soleil couchant, à gauche, vers le minuit — —]. J'ai
procuré à mes Turcs, à mon peuple [de la part des Chinois?]
leur [or rouge?], leur argent blanc, leurs pièces de soie(?), leur
graine d'*isigti*(?), leurs chevaux particuliers et étalons, leurs zibe-
IIN12 lines noires et leurs écureuils bleus, et je l'ai arrangé[115]). J'ai
rendu [mon peuple?] sans inquiétude. Le ciel en haut(?) [. . . .]
puissant [. . . . .] les nobles(?) et le
IIN13 peuple, [. .] relevez-les, ne les faites pas souffrir, ne les tour-
mentez pas [. . .] les nobles turcs, mon peuple turc [. . . . . . .
. . .] de la part de(?) ton kagan, ces nobles [. . . . .]
IIN14 peuple turc, [. .] tu verras [. . .], tu [. .]ras à ta maison, tu seras

S. 133 ....

....

Batı yüzü

(Çince yazıtın üstündeki alınlıkta bulunuyor)[2]

....

....

[1] Krş. I G 11. [2] Bk. s. 87. [3] Belki: *[türk?] özä [olᵘrmɨš ᵃqᵃnym?].* [4] tᵃzsᵃr? [5] Belki: *jᵃna.*

---

dertsiz olacaksın [............][116]. Sonra Çin hakanından birçok yontucu getirttim. Benim sözümü kırmadı, ama içerdeki (saraya bağlı olan) yontucularını gönderdi. Onların yardımı ile ayrı bir bina (tapınak, türbe) yaptırdım, içte ve dışta heykeller [yontturdum, taşa işlettim. Gönlümdeki sözlerimi ....] sevgili oğullarınıza, torunlarınıza kadar, şunu görüp bilin: ebedi taş [———].

Batı yüzü

Alınlık[117]

[Türklerin] üzerinde [hüküm sürmüş olan] [babam] Bilge Kağan [öldüğünden?] [hâlâ?] ağlarım, yaz gelince, yukarda gök (kubbe) ... [...] olunca ve geyik dağa kaçınca (?)..... Babam kağanın taşını ben kağan [—————] dım.

körtäčisän, buńsyz bołdačys[än . . . .] kisrä [tab- S. 133
γač qaγand[1]]a bädizči qop k[älürtim, mäniṅ sa]bymyn symady. ičräki
bädizčig yty. ańar adynčyγ barq jaratdym, ičin‿tašyn adynčyγ bädiz
[urtym, taš toqydym. köṅültäki sabymyn u . . . .] | unuq oγłyṅa IIN15
tatyṅa tägi buny körü biln: bäṅgü taš [— — — — —].

Côté de l'Ouest.

Fronton au dessus de l'inscription chinoise[2].

[. . .] özä [— — —][3] IIW1
bilgä qaγan u[č—] 2
(II, 63) jaj‿bołsar, özä t[äṅri] 3
(II, 62) köbrügäsi tärčä ad[—] 4
(II, 61) taγda syγun tsr[4], [—[5]] 5
(II, 60) saqynurmän. aqańym[‿qaγan] 6
(II, 59) tašyn özim qaγan [—?] 7
[— — — —] 8
[— — — —]. 9

[1] Comp. I S 11. [2] voir p. 87. [3] peut-être *[türk?] özä [ołurmyš aqańym?]*
[4] pour *täzsär?* [5] peut-être *jana*.

---

sans inquiétude [. . . . . .][116]). Puis, de chez le kagan des Chinois j'ai fait venir beaucoup de sculpteurs. Il n'a pas rejeté mon invitation, mais il a envoyé des sculpteurs intérieurs (c.-à-d. attachés à sa maison). Avec leur aide j'ai érigé à part l'édifice (le temple), [j'ai fait tailler] à part les sculptures à l'intérieur et à l'extérieur, [et j'ai fait tailler la pierre. Le message que j'ai
sur le cœur . . . . .] jusqu'à vos fils bien-aimés et vos descen- IIN15
dants(?), en le voyant, sachez ceci: la pierre éternelle [— — —].

Côté de l'Ouest.

Fronton[117]).

[Mon père] Bilghè kagan [qui a régné] sur [les Turcs, étant IIW1—7
mort?], je le pleurerai [encore?], quand l'été reviendra, quand le pont (la voûte) du ciel en haut sera . . [. . .], et que le cerf fuira(?) sur la montagne. La pierre de mon père le kagan, c'est moi-même le kagan qui l'ai[— — — —].

S. 134

Güneybatı yüzü

....

....

Güneybatı yüzü

[——] Kağanın yazıtını, ben, Yolig-tegin yazdım. Bunca şeyi, binayı, heykelleri, resimleri [......] Kağanın kuzeni, ben, Yolig-tegin, bir ay dört gün burada oturup yazdım ve yontturdum [————].

Côté du Sud-Ouest.

S. 134

IISW (II, 58) [— bilgä] $q^a\gamma^a n$ b[it^igin?] $jo\text{ł}^y\gamma$‿tig^in bit^id^im. bunča $b^a rq^y\gamma$ $b^äd^iz^ig$ $uz^y\gamma$ [. . . . . q^a]$\gamma^a n$ $^a tysy$ $jo\text{ł}^y\gamma$‿tig^in $m^än$ ^aj‿$^a rtuqy$ tört kün [$o\text{ł}^u$]$r^y p$ $bitid^im$ $b^äd^izt^im$ j^a[— —].

Côté du Sud-Ouest.

IISW [— —] c'est moi Yolig-téghin qui ai écrit l'inscription du kagan. Tout cela, l'édifice, les sculptures, les peintures [. . . . .]. C'est moi Yolig-téghin, cousin du kagan, qui, demeurant ici pendant un mois et quatre jours, ai écrit et fait sculpter [— — —].

---

[1] [I D 1, II D 3]. *Bumyn qayan istämi͜ qayan* : birbirine paralel ve bağıntılı iki kelimenin, ki burada özel isimlerin, bir terkibi olmalıdır. Çeviriyi "Bumin kağan ve İstemi kağan" diye yapıyorum, zira bilindiği gibi Türk dillerinde "ve" bağlacı için kelime bulunmamaktadır; yazıtların dili, çok zaman, teklik ve çokluk arasında ayrım gözetmediğinden, böyle kelimeler söz konusu olduğunda (hatta ikisinden birini akla getiren durumlarda bile) ben bu kelimeleri (*onlar, onların,* vb.) gibi çokluk halinde veriyorum. (RADLOFF "mein Vorfahr, Bumyn Chan, der berühmte Chan" diye çeviriyor, dolayısıyla diğerinde de teklik halini kullanıyor. Ben bunu doğru bulamıyorum; zira, 1° bu biçimde yapılmış bir ekleme "apposition" örneğinin bulunamayacağı düşüncesindeyim; öyle olsaydı "o ünlü bir kağan idi" gibi yeni bir cümlecik kullanılırdı; 2° *äčüm apam,* "atalarım" (s. 24, not 2; s. 91, not 2) terkibinde, sanırım, anlamları ne olursa olsun *äčü* ve *apa* kelimelerinden her biri, ayrı bir akrabalık derecesini belirtiyor olmalıdır ve böyle algılanmalıdır; yani bir kişiden, bir başka kişiyle olan akrabalık bağına göre söz ederken, ikisi için de aynı olan bir biçim kullanılamaz; bu ancak, örneğin büyük babamın babası ve büyük babam gibi akrabalık dereceleri farklı iki büyük baba söz konusu olduğundan mümkün olabilir; 3° Radloff'un *"äšitmä" ("-mi")* okuyuşuna ve "ünlü, şöhretli" şeklindeki çevirisine birden çok itirazım var, ama bu kelimenin türediği ve anlamı "işitmek, dinlemek" olan fiil tabanının *äšid* olarak geçtiğini, asla *t* harfi ile yazılmadığını, kaldı ki bu iki sesin birbirinden çok açık olarak ayırt edilebildiğini söylemek yeterli olabilir.)

Kimlerdir acaba bu iki kağan ? Uzak bir geçmişin efsane kahramanları değillerse, ki böyle olması pek gerçekçi görünmüyor, bunların mutlaka Çinlilerin *Tou-men* ve *Mo-kan* adıyla andıkları Türklerin ilk iki büyük kağanı ve Türk imparatorluğunun gerçek kurucularından başkaları olmaması gerekiyor (bk. s. 61); Mo-kan, Tou-men'in oğlu olup, aynı zamanda *Sze-kin* veya *Sze-teou* ismiyle de anılmaktaydı; bu ismin altında acaba Türkçe *İstämi* biçimi saklı olamaz mı? (Krş. VISDELOU, s. 48b'deki *Se-ti-mii,* DEGUIGNES, I, 2 s. 463'deki *Che-tie-mi* ?).

Olurmyš: "yükseldiler, yükselmişler"; *olurypan:* "üstad olduktan sonra"; kelime kelime "oturmuşlar", "oturduktan sonra, oturunca", bk. s. 33 not 1).

[2] [I D 1, II D 3]. *İl (él)* kelimesi, bağımsız, örgütlü ve başında bir kağanla bir bütün oluşturduğu kabul edilen bir ulusu ya da uluslar topluluğunu belirtmektedir. Avrupalıların sabit bir teşkilatı olan devlet için düşündükleri kavrama fazla bağlı kalınmadığı takdirde, bu kelimenin en iyi çevirisi "imparatorluk" olacaktır. (Türk göçebelerinin tarihî gelişimi ve devletlerinin kuruluşu için S. 136 krş. RADLOFF'un *Das Kudatku Bilik,* I, St-Pétersbourg, 1891, s. LI ve dev.).

Budun kelimesi genellikle şef, kağan ve beylerin dışındaki halkı belirlemektedir.

[3] [I D 2, II D 3]. Kelime kelime: "Dünyanın dört bucağı, çok sayıda, düşmanmış (düşmanlık halinde, savaş halinde imiş)".

Qop, "çok" için bk. s. 19 not 2. (*Qopup* ya da *qobup*'un çatışmasından çıkan *qop*'un modern kuzey Türk dillerinde var olduğunu biliyorum; ama bu, böyle bir biçimin çok daha eski olan yazıtların dilinde de bulunduğunu kanıtlayamaz.)

[4] [I D 2, II D 3]. Bilinen Türkçe bir deyim, kelime kelime çevrilirse: "başı olanlara, başlılara, baş eğdirmiş(ler); dizi olanlara, dizlilere diz çöktürmüş(ler)". *Bašlyγ* ve *tizlig* sıfatları *baš* ve *tiz* kelimelerine *-lyγ, -lig* eklerinin eklenmesiyle oluşmuş paralel yapıda sıfatlardır, bk. s. 21.

Jükündür- : (Çağ.) *jükün-*'ün 'bükülmek, eğilmek, yere kapanmak' geçişli hali; *sökür-* ise, (Uyg.) *sök(ü)-*'nün 'diz kırmak, diz çökmek' geçişli halidir. (Krş. VAMBERY, Etymol. Wörterbuch, s. 187, n° 199, III.; RADLOFF, Phonetik, s. 150) = Çağ. *čök-*, aynı anlam, geçişli hali *čökür-* (Osm.da da aynı).

RADLOFF: "die Häuptlinge unterwarf er sich und machte sich die Hoheit (*"ätizligni"*) unterthan"; ama bu durumda paralellik kuralı kayboluyor, (bk. s. 96). Her ne kadar *bašlyy* "şef" anlamına da gelebiliyorsa da, Fransızca'daki "altesse"e benzer bir ismin *-lik, (-lyq)* ekiyle yapılmış olması gerekirdi; oysa yazıtların ağzındaki *-lyy, -lig (-ly, -li)* eki sözü edilen ekten kesinlikle farklıdır. Sonuç olarak, "yüksek" sıfatı yazıtlarda *d* ile yazılan *ädiz* biçiminde değil de *ätiz* gibi bir kelime ile anlatılmış olsaydı *ätizlik* kelimesi de mümkün olabilirdi, ama söz konusu sıfat için *ädiz* biçimi daha doğruymuş gibi görünüyor (krş. not 54'deki *ädiz ?;* ayrıca Radloff'un I G 12 ve II K 14'de *ätiz* diye okuduğu kelime gerçekte her iki yerde de *ičin*'dir).

[5] [I D 2, II D 3]. *Qadyrqan jyš*'i "Kadırkan ormanı" diye çeviriyorum, oysa Radloff *qadarqan* kelimesini (bu onun okuyuşu !) basit bir sıfat gibi görüyor ve "der dichte Bergwald", 'yoğun dağ ormanı' şeklinde bir çeviri yapıyor, bunun nedenini de pek anlayamamaktayım, (krş. RADLOFF, s. 107; Radloff'un "Schwarzwald, Bergwald, Waldgebirge" [orman, ormanla kaplı dağ] diye tanımladığı *jyš* kelimesi, kuzeydeki Türk dağ kavimlerinin hepsinin ağzında bugün de kullanılmaktadır.) Ancak, *qadyrqan jyš*'ın yalnızca belirli bir yer, yani Türklerin doğu sınırlarını çevreleyen ve onları Kıtay ve Tatabı kavimlerinden ayıran ormanlık dağlar (şimdiki Mançurya'da, bk. s. 61 not 7; krş. I D 21 = II D 17, II D 39) söz konusu olduğunda kullanıldığını da göz önüne almalıyız. Dolayısıyla *qadyrqan jyš*, büyük olasılıkla, çoğunluğu ormanlarla kaplı Kingan dağlarını, ya da bu dağların belirli bir bölümünü belirleyen bir özel isim olmalıdır. *Qadyrqan*'ın kelime olarak ne anlama geldiğini bilmiyorum. Ama, bu kelimeyi Abakan ağızlarındaki 'saklamak' anlamına gelen *qadyr-* fiiliyle yapılmış *qadyryan, qadaryan* (örn. *q. mal:* otlatılmağa götürülen büyük baş hayvanlar) kelimesi-
S. 137 ne yaklaştırmak da doğru olamaz. (KLAPROTH'un *Sprache und Schrift der Uiguren,* s. 13'de söylediği gibi) daha çok Uygurca'daki bir ağaç adı düşünülebilir: "chadirchan [yani *qadyrqan*], ein der Acazie (Mimosa?) ähnlicher Baum, dessen Blätter zum Gelbfärben gebraucht werden". G. Schlegel'in bana lutfettiği bir açıklamaya göre Uygurcadan Çinceye çevrilen Çince *hoai* kelimesi ya *Sophora japonica* ya da *Bignonia tomentosa* (= *Paulownia imperalis)* olabilir. (Bu ağaçlardan biri Klaproth'un söz ettiği ağaç olabilir). Yine de ben söz konusu ağaçların bu yörelerde yetişip yetişmediğini bilmemekteyim.

[6] [I D 2, II D 4]. Bu günkü Türkçedeki *Demir Kapı* deyimi genellikle dağlardaki dar geçitler için kullanılmaktadır ve birçok "Demir Kapı" vardır (örn. krş. D'HERBELOT, *Bibl. orientale,* 1776, s.266 b). Buradaki *(tämir-qapyy)* "Demir Kapı"nın ise, Türklerin batı sınırını ya da batıya uzanan en uç noktasını belirlediğine en küçük bir şüphe bile bulunmamaktadır (karş. I D 8 = II D 8, I D 17 = II D 15, I D 39, I G 4 = II K 3). Eskiden dünya harikalarından biri gibi ünlü ve önemli olan bu yöre, kendisine öncelikle böyle bir ismin verilmesini de hak etmektedir (belki de daha sonraki adlandırmalara öncülük etmiş olabilir?). Sözü edilen yer, Belh kentini Semerkant'a bağlayan yol üzerinde, Kach kentinin yaklaşık 90 km güneyinde, 12 - 20 metre genişliğinde ve 3 km uzunluğunda dar bir boğazdır. Çin kaynaklarında bu Demir Kapı'dan ilk kez ve en geniş biçimde söz eden kişi, yaklaşık 630 yıllarında, (Türklerin) *Kie-choung-na* (Kaçanna, Kaş) krallığından *Tou-ho-lo* (Tuhara, Thoristan) krallığına giderken buralardan geçen Çinli seyyah HIOUEN-THSANG'dır; yöreyi şu sözlerle anlatıyor: "güneydoğuda, dağlarda, yaklaşık iki yüz li katetti ve Demir Kapı'ya girdi. Sağda ve solda olağan üstü yükseklikte, birbirine paralel iki dağ arasında bulunan boğazlara bu ad verilmiş. Dağlar, çok dar ve üstelik dik uçurumlarla çevrili bir keçi yolu ile birbirinden ayrılmış. Bu dağların her iki yamacı da, demir renkli birer taş duvar görünümünde. Geçit yerine, demirle sağlamlaştırdıkları iki kanatlı bir kapı yerleştirmişler. Kapı kanatlarına da bir sürü demir çıngırak asılmış; aşılması güç ve çok iyi korunmuş olduğu için bu geçite bu günkü ismini takmışlar." (HIOUEN-THSANG, *Mémoires sur les contrées occidentales, trad. par STAN. JULİEN,* I, Paris, 1857, s. 23). Orta Çağın Arap ve Fars yazarları bu yöreden çok zaman *Dar-i-ahān,* 'demir kapı', ya da *Kolouga* adıyla söz etmekteler; günümüzde ise yöreye *Bouzgola-khana,* "Keçi Kulübesi" deniliyor. Buradan geçen ilk Avrupalı, Kastilyalı III. Henri'nin 1404 yılında Timur sarayına elçi olarak gönderdiği Clavijo olmuştur. Bu büyük elçi, yöreyi aşağı yukarı Hiouen-Thsang gibi tanımlıyor,

ama şunları da ekliyor: "Söylendiğine göre, eskiden bu geçiti demirle kaplanmış bir kapı kesmekte imiş"; Clavijo ayrıca, Semekant ve Buhara arasındaki tüm ticaret yollarının buradan geçmesi nedeniyle Timur'un büyük gelirler elde ettiğini de vurgulamaktadır. Daha sonraları ise, 1875'te bir Rus bilim heyetinin bu yerleri ziyaret ederek özenle incelemesine kadar hiçbir Avrupalı buraya S. 138
ayak basmamıştır; ayrıca 1878'de Afgan Emiri'ne gönderilen bir Rus askerî sefer heyeti de buralardan geçmiştir. Krş. *Russische Revue*, VII, 1875, s. 182 ve dev.; BRETSCHNEIDER, *Medioeval Researches*, I, s. 82 ve dev., not 211, II, s. 274, not 1089; EL. RECLUS, *Nouvelle géographie univers.*, VI, 1881, s. 502'deki "Demir Kapı Geçiti"nden bir görünüş adlı fotoğrafla birlikte.

7 [I D 2, II D 4]. *Kök Türk* "Gök Türkler, Mavi Türkler" deyimindeki mavi sıfatı, öyle sanıyorum ki, göğün kutsal rengi ile ilişkili olup (*kök* kelimesi hem gök, hem de mavi anlamına gelmektedir) Türkleri yer yüzünün "semavî", "yüce" hakimleri gibi göstermek amacını gütmektedir; aynı şekilde Cengiz Han da Moğol soydaşlarını *Kökä Monggol*, 'Gök Moğollar', 'Semavi Moğollar' diye adlandırıyor (Bk. I. J. SCHMIDT, *Geschichte der Ost-Mongolen, verfasst von Ssanahg-Ssetsen, St. Petersb.* und Leibz. 1829, s. 70; KLAPROTH, *Asia polyglotta*, s. 265; SCHOTT, *Abh. d. Berlin. Akad.* 1845, s. 448 ve dev.). (Her iki anıtta da açıklıkla okunan *kök* kelimesini Radloff inatla *öküš*, 'çok, çok sayıda' şeklinde okumakta ısrar ediyor. [*Denkm. Kül T.*'nin ilk baskısı, s. 23'deki notta, yazar *kök*'ü anlaşılmaz bularak bu kelimenin yanlış yazılmış olabileceğini ve *öküš* olması gerektiğini savunuyordu; ama bu not sonraki baskıda kaldırılmış, ancak *öküš* kelimesi başka herhangi bir açıklama yapılmadan ilk okunduğu gibi metinde bırakılmıştır.] Kelimede yapılan böyle bir değişiklik tümüyle geçersizdir: bir defa bu görkemli yazıtların yalnız birinde değil, her ikisinde de bir yazım hatası yapılarak bir milletin adına "mavi" sıfatının eklenmesi kabul edilemez; eğer böyle olsaydı, bu yanlışlık, gülünç hatta küfürlü bir şey olurdu. Ayrıca Radloff'un yakıştırdığı "çok sayıda" sıfatı ise, parçaya olukça solgun, silik ve metindeki üslûbun canlılığıyla uyuşmayan bir hava vermektedir.)

İdioqsyz terkibi her halde "egemen" anlamını taşıyor: *-syz* olumsuzluk ekidir; *idi* ise 'sahip, beyefendi, senyör', yani 'hükümdar' anlamına geliyor, ki Çin imparatoru da daha sonraları bu sıfatla anılmıştır; krş. I G 4, ayrıca I D 19, 20 — II D 16, 17'deki *idisiz;* yalnız ben burada *oq*'un nasıl açıklanacağı hususunda tereddüt ediyorum, (acaba "hükümdarsız ve ...sız" gibi bir şey olabilir mi?). Bu kelime, 'de, dahi' anlamına gelen *oq* (ya da daha doğrusu, not 34 ve not 74'de sözü edilen, *oγ ?*) edatı olamaz; Uygurca'daki 'benzemek, andırmak' anlamındaki *oqša-* fiilinin kökü olması da ("efendisiz ve benzersiz"?) pek mümkün değil. Bu durumda ben, çok kullanılan *oq*, 'ok' kelimesinin burada özel bir kullanım içinde bulunabileceğini daha akla yakın buluyorum. Krş. DEGUIGNES, I, 2, s. 11, not d'de şunları şöylüyor: "Çin yıllıkları birçok Türk birliğini oklarla göstermiştir; yani bir ok o zamanlar bir ordunun ya da bir boyun karşılığı idi. Ayrıca okun bir başka anlamı da tutsaklık idi, yay ise üstünlüğü belirtiliyordu". (RADLOFF da [*Wörterb.*, I, s. 1605'de] *uqsyz*'daki *uq*'un Altay ağzında rastlanan ve 'aile, ırk, soy' anlamına gelen *uq* olduğunu ileri sürüyor ve çevirisini "herren und geschlechtslos" diye yapıyor; s. 102'de ise, *uqsyz*'ı "ohne edle Geschlechter, von schlechter Abstammung" diye çeviriyor, ama bu ifade metnin bütünüyle pek uyumlu değil. Ayrıca krş. not 57'deki *uγyš*.).

Acaba II'deki *iti*‿ ya da *[.] iti*‿*anča* (veyahat *[?]itinčä?*) nedir ve I'deki *anča* ile eşdeğer midir? Acaba *iti*, Uygurca'daki 'iyi, çok' anlamındaki *äti*, *ädi* ile aynı kelime olup *anča*, 'onca, bunca' kelimesini pekiştirmek için mi kullanılmaktadır ? (bunca uzak?). Krş. not 61. RADLOFF ise s. 94'de başka varsayımlar ileri sürüyor.

8 [I D 4, II D 5]. *Toγusyq* için bk. s. 37 ve dev. S. 139

Čölig il, ya da daha doğrusu *čöl<I>ig il* yerine Radloff, sonda bir *i* olmadan *čölgl* gibi bir heceleme mümkün olamıyacağı için, *čölgi äl* diye okuyor; adı geçenin s. 131'de "das Steppenvolk (Gegensatz zu Bergbewohner *taydaky* oder *jyš äli*)" şeklindeki yorumu doğru olsa bile, ki bundan da çok kuşkuluyum, terkibin *"čöldäki äl"* gibi bir şey olması gerekmez miydi ? Kelime (Çağatayca) *čöl*'den türemiştir, anlamı da "çöl, bir kentin ya da insanların oturduğu bir yerin dışında kalanlar; dış, dışarı"dır. Acaba *čölig* kelimesi 'yabancı' ("taşralı") anlamında kullanılmış olamaz mı ? Bu durumda *bökli čölig il* kelimeleri "yabancı güçlü kavimler (imparatorluklar)" anlamına gelecektir, ki bu kavram hem daha anlaşılır nitelikte olacak, hem de metinde sözü edilen ama bazıları Türk im-

paratorluğuna ya hiç katılmamış, ya da geçici ilişkiler kurmuş olan kavimlerin isimlerine daha uygun olacaktır. (Kıraç bir çöl söz konusu olduğunda, II GD'de *čöl* kelimesi değil de *subsyz* kelimesi kullanılmış.)

Tabγač, 'Çinli, Çin' — Uygurca'daki *tapqač (tabγač?)*, 'saygın, yüce ünlü'; (her ne kadar buradaki kelimenin *b* ile, II D 35'deki 'yaramak, hizmet etmek' anlamına gelen *tapla-*'nın *p* ile yazılması şaşırtıcı ise de) kelimenin öz anlamı Uygurca'daki gibi olmalıdır. Bu kelimenin, Türklerin Çin egemenliği altına girişleri sırasında bir halk adı olarak kullanılmağa başladığı tahmin olunabilir. Ancak, böyle bir kullanım, ister Türklerin Çinlilere duydukları yalnızca bir saygı ifadesi olsun, ister başka bir Türk boyunda ortaya çıkmış olsun, çok daha eski bir tarihe dayanıyor olmalıdır. Türklere ilişkin öykülerinde, Bizanslı yazar THEOPHYLACTE SIMOCATTA (krş. yukarda s. 58) VII, 7 ve 9'da Taugast (Ταυγάστ) isimli "Türklerin yerleştikleri" (πόλις εηιφανής) "bir kent"ten söz ediyor. KLAPROTH ise *Mémoires relatifs à l'Asie,* III, 1828, s. 261 ve dev. da, bu yer hakkında Yunanlı yazarın verdiği tüm ayrıntıların Çinle ilgili olduğunu ve dolayısıyla anlatılan yerin Çin [kuşkusuz Çin'de belirli bir yöre, ya da Çin egemenliğindeki bir yer] olduğunu göstermiş bulunuyor. Yalnız KLAPROTH, Yunanlıların Türklerden duymuş olmaları gereken bu yerin adı hakkında herhangi bir açıklama yapamamıştır; ama yazıtlarımız sayesinde bunun anahtarını elde etmiş bulunuyoruz, (Ταυγάσι Ταυγάσι'ın karşılığı olmalıdır; bu biçimin düşündürebileceği telaffuz, *tabγač*'tan çok *tawγač, tauγač* olabilir, krş. yukarda s. 26). Bu isimle ilgili olarak daha yeni bir tarihe ait başka bir kanıta daha rastlıyoruz: 1221-1224 yıllarında yapılmış bir seyahati anlatan *Si-you-ki* adlı Çince kitapta, İli vadisinde Kulca yakınlarındaki A-li-ma — Elmalık yöresi sakinlerinin Çinlilere *T'ao-houa-chi,* yani *tauγač* dedikleri anlatılıyor,ki BRETSCHNEIDER, a.e. I, s. 71'de bunu "eski devirlerde müslümanların Çin için kullandakları" [ve kuşkusuz Türkçe *tabγač*'ın bozulmuş bir biçimi olan] *tamgadj* kelimesine yaklaştırıyor. Acaba *tapqač* kelimesi, Uygurcada Çinli anlamına mı geliyordu ? Kaynaklarda bunun böyle olduğunu gösteren bir örneğe rastlamıyoruz; Bk. VAMBERY'in *Uigurische Sprachounumente,* s. 231'de Jaubert'e karşı öne sürdüğü görüşler; krş. RADLOFF, *Das Kudatku Birlik,* s. LXXIX ve dev. (VAMBERY, a.e. s. 68-69; VI, st. 5'de, Kutadgu Bilik'teki *"Chitai ärkiši jatdi tapkač ati"* mısrasını "China's Karavane hat Tapkac Name verbreitet" di-
S. 140 ye çeviriyor; RADLOFF ise a.e. s. 11 (14, 2) ve *Wörterb.,* I, s. 301, 833'de: *"Qytai aryyzy jatty tapqač ädi"*yi "die chinesische Karawane hat ihre berühmten, werthvollen Waaren verbreitet" şeklinde yorumlamış; ama bunlardan da bir sonuç çıkmıyor, kanaatimce bu sorunun daha yakından incelenmesi gerekir.)

Tüpüt, 'Tibet, Tibetli' — Uyg. *Tübüt,* KLAPROTH, *Spr. u. Schr. d. Uig.,* s. 18.

Apar Apurym, bilinmeyen bir kavim adıdır (bk. s. 24). (*Journ. asiat.* 6e sér III, s. 499, 529'daki A-pa bununla ilgili olabilir mi ? Ya da A-pa, Théophyl. Simoc.'nın anılan eserindeki ιβαρες, kelimesiyle eşdeğer olup Avrupa Avarlarını mı belirlemektedir (?).

Qyrqyz, 'Kırgızlar'. Çinliler, Kırgızları ve onların atalarını başka adlarla anıyorlardı: *Kien-kouen* (*Kien,* ya da *Kem* Irmağı ile ilgili, aşağıya bk.), *Kie-khou,* yahut *Ki-ko* (*Khit-kout,* s. 61), *Hia-kia-sze* (Hakas) yahut *Kiè-kia-sze,* daha sonraları Moğollar zamanında ise *Ki-li-ki-sze.* MENADRE PROTECTOR'da Yunanca *Kherkhis* olarak geçiyor (C. MÜLLER, *Fragm. histor. Graec.,* IV, s. 228'de: ιὸν δὲ Ζήμαρχον κα∓ θεραπαίνηετ∓μηοε δοριαλώ η δὲ ην εχ τῶν λεγομένων Χερχίς). Çok önceki zamanlarda, Kırgızların, ya da Kırgızistanda yaşamış olan ilk nüfusun, Türk soyundan olduğu belki doğru olmayabilir, ama bunların o tarihlerden beri Türkleşmiş olduklarını kabul etmek zorundayız. Kırgızlar en çok yukarı Yenisey kıyılarında (Kem ve Kemtchik) yaşıyor, güneyde Tangnou dağlarına kadar uzanıyorlardı. Genellikle Tou-kioue'lerin egemenliğine girmeden bağımsız kalmayı beceriyorlardı, ama VIII yüzyıl ortalarından az bir süre sonra Uygurlarca bozguna uğratıldılar. Yeniden güç kazanınca, 840 yılında, onlar da Uygur imparatorluğunu devirdiler. Bk. VISDELOU, s. 78 ve dev.; W. SCHOTT, *Über die ächten Kirgisen,* Philol. u. hist. Abhdlg. d. Berlin, 1864 yayını, s. 429 ve dev.; RADLOFF, *Aus Sibirien,* I, 1884 s. 136 ve dev., s. 181 ve dev., s. 209; BRETSCHNEIDER, a.e. s. 101, not 262, s. 241; DEVERIA, *Inscr. de l'Orkhon*'daki yazısı, s. XXXVII, not 28; KLAPROTH, *Tableaux historiques,* s. 170.

Quryqan, 'Kurıkanlar'; belirtilere göre bunlar, Baykal gölünün kuzeyinde yaşayan, Çinlilerin *Kouli-li-kan, ya da -han* ismiyle andıkları, bir Uygur (ya da Houi-ho) boyu olmalıdırlar. Bk. DE-

GUIGNES, I, 2, sonuç bölümü; VISDELOU, s. 76 ve dev.; RADLOFF, *Aus. Sib* I, s. 133 ve dev. (yazar bu kitabında Kurıkanları günümüzün Yakutları ile özdeş görüyor?); RADLOFF, *Das Kudatku Bilig,* s. LXIII; BRETSCHNEIDER, a.e. I, s. 24, not 42. -Başka yerlerde olduğu gibi burada da kelimenin başına konulan üç sayısı (*üč-quryqan,* 'Üç Kurıkanlar') halkın kaç boy, ya da aileye ayrıldığını gösteriyor.

(Otuz-) tatar, 'Otuz Tatarlar' [Tatarların otuz kabilesi] (I D 14'de de aynı, ama II D 34'de *Toquz-tatar,* 'Dokuz Tatarlar' diye geçiyor); çok bilinen bu kelimeye tarihte ilk kez burada rastlıyoruz. Çin kaynaklarında, IX. yüzyılın başlarında *Ta-ta* ismi görülmeğe başlıyor. Bu adlandırma, Moğollara, ya da daha doğrusu Moğolların kabilelerinden birine ait olup Türk ırkından hiçbir kavimle ilgili değildir. Öyle görünüyor ki Moğol kavimleri o zamanlar, Baykal gölü ve Yablonoy dağlarının doğu ve kuzey doğusundan Kingan dağlarına ve Kerulen ırmağının biraz güneyine uzanan oldukça küçük bir toprak parçasını ellerinde tutuyorlardı. Yazıtlarda sözü edilen Tatarların, batıda Oğuz ve Uygurlarla (krş. not 22), doğuda ise Kıtaylarla komşu oldukları anlaşılıyor. Bk. KLAPROTH, *Asia polyglotta,* s. 202 ve dev.; SCHOTT, *Älteste Nachrichten von Mongolen und Tataren,* Abhand d. Berlin, Akad., a.d.J. 1845, s. 445 ve dev., özellikle de s. 468 ve dev.

Qytaj, 'Kıtaylar'; bu konu için bk. s. 61 not 7). S. 141

Tataby, tanımadığımız bir kavmin adı olup hep Kıtaylarla birlikte anıldığından onlarla ilişkili olabilir. Çinlilerin Khi-tan'larla birlikte söz ettikleri *Hi* adlı kavim de bunlar olabilir? (Bk. s. 67, not 2).

[9] [I D 4, II D 5]. Sanıyorum ki *juyła-,* (öz anlamı 'göz yaşı ağlama' olan ve sonları 'yas, cenaze töreni' anlamlarını da kazanan *juy*'dan geliyor; krş. Çağ. *jïyı*) başka ağızlardaki *jyyła-, yyła-, uyła-, uiła-,* vb. ile eşdeğerdir, anlamı da 'ağlamak'tır. Söz konusu fiilin burada da görüldüğü gibi *syyła-,* 'yakınmak, acı duymak' fiili ile bir arada kullanılması sık rastlanan bir olaydır; örneğin, KLAPROTH, *Üb. Spr. u. Schr. d. Uig.,* s. 26'da "*sichtab, yichlab,* 'das Weinen'"; RADLOFF'un *Prob. d. Volkslit.* kitabındaki, I, s. 267'de st. 110, s. 280'de st. 42, s. 287'de st. 151'de: *uyłady(łar) syqłady(lar),* I, s. 97'de st. 414 *syqtait uiłait,* s. 305 st. 124-5 *syqtap yyłap,* II, s. 601 st. 117, s. 607 st. 313, s. 613 st. 532, s. 614 st. 549 *syqtap yłyap,* I, s. 330 st. 162-3, s. 320 st. 332-3, II, s. 107 st. 668 *yłyap syqtap,* vb.

[10] [I D 5, II D 5]. *Oyły‿aty*'daki *aty* acaba nedir ? RADLOFF bu kelimeleri "oğulları ve yeğenleri" diye çeviriyor. Ben bu çevirinin doğru olabileceği fikrine -"yeğen" anlamına gelen bir "*aty*" kelimesinin var olabileceğini (bk. yukarda s. 84, not 2) kabul etsek bile- katılamıyorum; zira, böyle olsaydı kelimenin burada *aty* değil *atysy* biçiminde olması gerekirdi, oysa I. ve II. de *aty* diye geçiyor; öte yandan, metnin devamında da "küçük kardeşler" yanı sıra, "yeğenler"e hiç değinilmeksizin, yalnızca oğullardan *(oyły)* söz edilmesi, varsayımdaki beklentinin aksine bir durumdur. Bu biçimi ile düşünülecek olursa *aty* kelimesi burada yalnızca 'ad, isim' anlamına gelen *at*'la ilgili olabilir; benim basitçe "oğulları" diye çevirdiğim *oyły‿aty* terkibi ise, bana öyle geliyor ki, "ismen oğulları" (kelime kelime: "adları oğul olanlar"?)' gibi bir kavramın karşılığı olmalıdır; karş. s. 63, not 3 ve ayrıca I D 31'deki, "o ona ismen koca oldu", yani (sözde) koca oldu, ya da "yalnızca isim olarak onun kocası yerine geçti" gibi bir anlama geldiğini sandığım *är‿at bołdy* cümlesi. (Eğer tahminim doğru ise, *at* kelimesi iyelik eki aldığı zaman birlikte olduğu diğer kelime de iyelik eki alır, bunun tersi için de aynı şey söz konusudur?) - Yazıtın bu bölümünde ve devamında hafifçe değinilmiş olan tarihî olaylar için yukarıya, s. 62 ve devamına bakınız.

[11] [I D 6, II D 6]. Türk imparatorluğunun sürekli bir çöküş dönemine niçin girdiğini ve Çinlilerin kesin egemenliklerine nasıl boyun eğdiğini anlatan bu bölümde anlaşılması güç ve şüpheli bir çok ayrıntı var. *Täblig, körlig, armaqčy* ya da *aramaqčy* kelimelerinin anlamı ne ? İlk ikisi, kuşkusuz, isim değil (*-lig* ekiyle yapılmış; bk. s. 21) gerçek birer sıfattır; sonuncusu ise fail ismi "nom d'agent" veya sıfat olmalıdır; ama (iyelik eki alsın veya almasın) soyut kavramlı sıfatların -başka yerlerde de görülen- özel bir kullanımla soyut kavramlı isimlerin yerine geçmesi gibi bir yapı özelliği vardır, krş. biraz önce rastladığımız *tüzsiz* kelimesi, II D 20'deki *jabłaqyñyn,* 'korkaklık' (ayrıca I D 24 = II D 20 ve II D 16'daki *bilmädük,* 'cahil, cehalet'), ve özellikle bk. BÖHTLINGK, *Über die Sprache der Jakuten,* § 634. Söz konusu kelimeler için parantez içine koyduğum çeviriler, her ne S. 142
kadar anlatılmak istenen kavramlara uysalar da, tümüyle tahmine dayalı şeyler olarak değerlendi-

rilmelidir, (krş. I G 5 ve dev.) Tahminlerime destek olmasa bile, bazı müphem çağrışımlar uyandırabileceğini sandığım şu örnekleri de vermeden edemeyeceğim: RADLOFF, *Proben der Volkslitteratur der türk. Stämme,* I, s. 378, st. 92'de *aba täbi,* "des Vaters Genoss", 'baba dostu'; PAVET DE COURTEILLE, *Dict. turc-oriental,* s. 468'de Çağ. *körlük,* 'güvenilen şey', Yakutça *kör,* 'eğlence', *kördöχ,* 'eğlendirici'; Çağ. *ara,* 'ara, orta' Osm. *ara-,* 'aramak, bir şeyin arasını, ortasını incelemek, birini ziyaret için aramak, izlemek', krş. I G 5'deki *arap,* 'araya girip, sokulup'? (RADLOFF, *körlig* kelimesini çevirmeden geçiyor, *täblig*'i Uygurca *täpsä-,* "anfeinden" kelimesine yaklaştırarak, biraz şüpheli de olsa, "kin, düşmanlık" diye çeviriyor: ["da sie der Feindschaft(?) der Chinesen ausgesetzt waren"]; *armaqčy* kelimesini ise, Çağ. *arbayčy,* 'büyücü, gözbağcı' ve *arbay,* 'büyü, düzmecilik, yalan dolan' kelimelerine uygun olarak "Betrüger (Zauberer)", 'aldatıcı, entrikacı' olarak çeviriyor: ["da bei ihnen Trug und Lug war"]. Ancak bu son yaklaşım fazla bir olasılık taşımıyor, çünkü yazıtlarımızın dili, diğer ağızlardaki, örneğin Çağatayca'daki *b*'nin karşılığı olan bir *m*'ye sahip değilmiş gibi görünüyor, karş. s. 25 ve dev. Ayrıca, acaba o zamanlar Çinlilerden bu biçimde söz edilebilir miydi ?)

İnili äčili, kuşkusuz "küçük kardeşlerle ağabeylerin yandaşları (ya da bunların sahip olduğu kimseler)" anlamına geliyor, (krş. hemen sonra yer alan *bägli budunłyγ?*);- ama modern dillerdeki kullanıma uygun olarak "küçük kardeşler ve ağabeyler" diye değerlendirmek de mümkün olabilir (ki RADLOFF'un çevirisi de böyle); örneğin krş. RADL., *Wörterb.* I, s. 148'deki *aqałyg oγłyg,* 'baba ve oğul'. (*-lig* yerine *-li* kullanılması konusu için bk. s. 21).

Kiňäsür- kelimesini, *kiňäs-* (yani *kiňäs-*)'in geçişli hali gibi düşünerek ve bunun Uyg., Çağ., Kıpçakçadaki 'istişare etmek, danışma toplantısı yapmak' anlamındaki *kängäš-* fiili ile eşdeğer olduğunu var sayarak, "gizli düzen kurmak, komplo hazırlamak' diye çevirdim. Aynı şekilde *joňyšur-* (ya da *joňušur-*) kelimesini de, 'karalamak' anlamındaki (Uyg.) *joň-* fiilinin işteş şekli olan *joňyš* veya *joňuš*-'un geçişli hali gibi kabul ederek "birbirine düşürmek, birbirleriyle kavga ettirmek" diye yorumluyorum, bk. VAMBERY, *Uig. Sprachmon.,* s. 248.

[12] [I D 8, II D 8]. *İsig‿küčig* için bk. s. 39.

Burada belirtilen 50 yıllık zaman aralığı, Kie-li-khan'ın 630 yılında Çinlilere esir düşmesinden, Kül-tegin'in 681 ya da 683'te kendini han ilan etmesine kadar geçen zaman ile oldukça doğru bir biçimde uyuşuyor. Bk. s. 64 ve dev.

[13] [I D 9]. Sanıyorum ki, okunması (Radloff'unki gibi *maty* değil de) *amaty* olması gereken bu kelime, Uyg.'daki *amat (ton)* 'onur giysisi' ile eşdeğer olup 'şan, şeref, mevki' anlamına gelmektedir, (I G 11 — II K 8, II G 11, 12'de 'ünlü'; acaba hep iyelik eki mi alıyor?). (Yine de, bu bölümde, kelimeyi *amty* gibi okumak mümkün, — diğer ağızlardaki *ämdi,* 'şimdi'?)

[14] [I D 10, II D 9]. Zarf fiil "gérundium" ya da mastar "infinitif" olan *it?ünü jaratunu* kelimeleri *it-* ve *jarat-* fiillerinin dönüşlü haliyle ilgili olmalıdır; buradaki dönüşlülük ekinin, *t, l*'den sonra
S. 143 gelen *-yn-, -in-* edilgenlik ekinden (örneğin I D 1 ve 5'deki *qytyn-,* I D 22'deki *tälin-;* ayrıca *-yt-, -il-* için bk. s. 29, 34) farklı olarak *-un-, -ün-* biçiminde olduğu anlaşılıyor. Bu zarf fiil ya da mastarlar. 'ümit etmek' anlamındaki *um-*'dan isim fiil "nom verbal" *umduq* ile birlikte yer alıyor; hem sıfat, hem de isim gibi kullanılabilen (krş. not 11) *umduq* kelimesi burada isim olup anlamı 'ümit'tir.

Jana, burada da olduğu gibi, her zaman zarftır; anlamı: 'yine, yeniden, tekrar'; aslında 'geri dönmek, geri gelmek' anlamına gelen *jan-*'ın zarf fiilidir (s. 11).

İčik- için bk. s. 35; kelimenin yapısıyla ilgili olarak krş. *tašyq-,* 'dışarı çıkmak' ve I D 12'deki *tayyq-,* 'yukarı çıkmak, tırmanmak' (*tay,* 'dağ' kelimesinden); I D 27, I G 1 — II K 1'deki *birik-* (— Uyg., Çağ., Osm., vb.), 'birikmek, toplanmak' (*bir,* 'bir' sayısından); Çağ. *atiq-,* 'ün kazanmak, adlanmak' (*at,* 'ad' kelimesinden); *jayyq-,* 1° 'yağlanmak' (*yay,* 'yağ'dan), 2° 'düşmanca eylemlere koyulmak, düşmanlaşmak' ('düşman' anlamına gelen *jayi* kelimesinden), vb.

Hiç kuşku yok ki *umduq* kelimesi, yer bildirme eki olmadan tümleç gibi düşünülmüş olmalıdır, (kelime kelime: "yeniden ümide döndüler", yani 'yeniden ümitlendiler/yeniden ümitlenmişler' anlamında); "ümit geri geldi" gibi bir cümlenin öznesi durumunda olamaz. (RADLOFF'un çevirisi farklı: "sie wandten sich dahin [s. 116'da "sie zogen sich nach dem Lande zurück"], wo sie zu gedeihen hofften" [s. 95'de "wo man hofft zu gedeichen und sich wohl zu befinden"]; bu yorum *ja-*

na'nın, "*jayyna* ya da *janyña*" (Rad. s. 95) yahut da 'yan, taraf' anlamındaki *jañ*'dan *janka* (Rad. s. 116) şeklinde yazılması gerekirken, yanlışlıkla *jana* şeklinde yazılmış olabileceğini kabule zorladığı için hatalıdır.)

[15] [I D 10, II D 9]. *Saqynmaty* (*saqyn-*, 'düşünmek, istemek' + olumsuzluk eki *-ma-*) biçimi, *d* ile yapılan ve *(-ma)-dy* diye biten geçmiş zaman kipi olamaz. Olsa olsa zarf fiilli ya da dilek kipli bir yapı düşünülebilir ve büyük bir olasılıkla *-maty* eki, olumsuz haldeki zarf fiil eki *-matyn*'in bir yan biçimi olabilir, bk. not 75. (Acaba, *-maty* ve *-matyn* arasındaki ilişki, zarf fiil eki *-p* ile *-pan, -pän* arasındaki ilişkinin bir benzeri olamaz mı?).

[16] [I D 10]. *Uruysyrat* için bk. s. 32, not 1. (Şunu da ekleyelim ki 'beslemek' söz konusu olsaydı, kelime *asrat-* değil *azrat-* olurdu.)

[17] [I D 10-11, II D 10]. Buradaki sözler, Türklerin çok tanrılı olduğunu, en küçük şüpheye yer bırakmadan açıkça gösteriyor. Çinliler, Türklerin dini inanışları konusunda bize pek fazla bilgi vermemişlerdir, (krş. yukarda s. 60). THEOPHYLACTE SIMOCATTA (VII, 8, s. 176 BC) ise onların ateşe, havaya, suya ve toprağa büyük saygı duyduklarını, evrenin yaratıcısı gördükleri bir tanrıya taptıklarını, tanrı için keçi, öküz, koyun kurban ettiklerini; din adamlarının mucize gücüne sahip olmak gibi bir iddiaları bulunduğunu anlatıyor. (krş. DEGUIGNES, I, 2, s. 375). Az sayıda olmakla birlikte Türklerde bugün de geçerli olan inanışlar, özellikle de Altaylarda, çok tanrılı şamanizme hâlâ az çok bağlı bulananların inançları, göz önüne alındığında, bu konuda oldukça iyi bir sonuca varılabilir; bunları inceleyenlerden biri de RADLOFF olup *Aus Sibirien*, II, s. 1 ve dev. da çok ilginç bilgiler vermektedir. Diğer komşu ülkelerde, örneğin Moğolistanda, şamanizmden arta kalanlarla genel bir benzerlik gösteren bu inanışlar, ana çizgileriyle eski Türklerin inançlarıdır. Evrenin belirli sayıda katlardan oluştuğuna inanılır. Yukarda on yedi kat, ışıklar alemi olan göğü; S. 144 aşağıdaki yedi ya da dokuz kat ise karanlıklar alemi cehennemi oluşturur. Bu ikisi arasında insanoğlunun yaşadığı yer yüzü vardır ve iki alemin de etkisi altındadır, (krş. I D1). Göğü, dünyayı ve insanları yaratanın adı, Altay Türklerinde, *Tengere Kaira kan* (= *Täñri*)'dir; bugün de göğün en üst katında oturur ve evrenin geleceğini buradan yönetir. Göğün diğer katlarında melekler ve kutsal varlıklar vardır; Cennet de bu katlardan birindedir, burada yeryüzündeki insanların ataları bulunur ve kendi torunları ile gök tanrıları arasında aracılık eder. Yerin altındaki katlarda, insanlara zarar vermek isteyen kötü varlıklar bulunur, lanetlilerin yaşadığı cehennem de buradadır. Yer yüzü ise, hepsine birden *Yer-sou* (Yazıtlardaki *jir-sub*, yani yer ve su) adı verilen iyilik melekleriyle kişileştirilmiştir; bunların, yüksek dağ zirveleri ve akar su kaynakları yakınlarında devamlı barınakları vardır. İnsanlar bu kutsal varlıklarla daha yakın ilişki kurabilir ve yardımlarına erişebilmek için kurban adarlar; hatta, tehlikeli dağ geçitlerinden, ya da sel sularından her geçişte, yolcuların yer ve su cinlerine dua etmeleri gerekir. İnsanlar gök tanrılarına doğrudan doğruya seslenemezler; bunun için cennetteki atalarının aracılığı gereklidir. Ancak, atalarla ilişki kurmada yaşayanların hepsi aynı güce sahip değildir: bu yetenek özellikle şaman ailelerinin tekelindedir.

Yduq için bk. s. 27 not 3. RADLOFF, *Wörterb.*, I, s. 1382 ve dev.da, Uyg. *ydyq, yduq'u* "das von Gott geschickte Verhängnisz; (von Gott) gesendet, glücklich, gesegnet" diye açıklıyor; a.e. s.1359, 1414'de, bu kelimenin Altay ağızlarında *yjyq, īq*, s. 1397'de, Abakan ağızlarında *yzyq* olduğunu söylüyor, "Gott geweicht, zum Opfer bestimmt, auf ein Opfer bezüglich" (*yjyq tü*, "ein heiliger, geweihter Berg", *yzyq tag*, "der Opferberg" [Abakan yakınında dağ]). Yakutça *ytyk*, "geachtet, verehrt; heilig", (*ytyk xaja*, "der verehrte Felsen" [Yakutsk yakınındaki bir kayanın adı] BÖHTLİNGK, *Wörterb.*, s. 30. Ben *yduq'u* her yerde "aziz" ya da "kutsal" diye çeviriyorum; dağ ya da kaynak isimlerine ekli olduğu zaman da, o yerler gerçekten özel bir kutsallığa sahip olmasalar bile, yer adlarının kutsal varlıklara duyulan saygıdan ötürü aynı şekilde saygı ile anılmasının gerektiği kanısındayım, (bk. I D 23, II D 25, 29, 35).

(Bakınız RADLOFF bu parçayı nasıl çevirmiş: 'Da sprach oben der Gott der Türken, den die Türken 'ihr Land und Wasser' (*järi subi*) nennen, Folgendes" ("*türk aiduq järi suby anča tämiš*" şeklinde okuyor). Bu çeviriye karşı söylenebilecek birçok şey var: 1° Türklerin, gökteki tanrılarına (*täñri*) aynı zamanda "yer ve su" unsurlarını da eklemiş olabileceklerini söylemek güçtür; zira iki ayrı kavram söz konusudur; 2° transkripsiyonu *aiduq*, 'adlı, adlandırılan' diye yapmak bence uygun olamaz, (krş. s. 27, not 3), çünkü Radloff'un bu yorumu, kelimelerin dizilişi ile de bağdaşma-

S. 145 makta; 3° "demek, söylemek" anlamına gelen fiil *ti-* olup hiç istisnasız ve yer yerde ᛚ harfiyle yazılır; *tms* yalnızca *'tm's* olarak, ya da Radloff'un yöntemiyle *ätmiš* olarak okunabilir, anlamı da 'yapmış, etmiş/yapmışlar, etmişler', krş. *'td'm'z,* I D 21 — *itd'm'z,* II D 18.)

[18] [I D 11, II D 10]. *Tijin* kelimesi (*ti-*, 'demek, söylemek' fiilinden; ister "deyip, diyerek" anlamında özel bir zarf fiil biçimi olsun, ister "diyeyim" anlamında, emir kipinin birinci şahsı olsun (krş. Çağ. *däjin,* ديين , PAVET DE COURTEILLE, Dict. turc-or., s. 328) bir tür bağlaç gibi kullanılır ve kendinden önce gelen ve her zaman dolaysız anlatım "discours direct" biçiminde olan yan cümleyi temel cümlenin tümleci yapar; bu parçada olduğu gibi emir kipi olunca "için, diye" anlamına gelir, (karş. I D 19, 20, 25, 27, 28, 39; II D 17, 20, 21,22, 23, 33, 35); haber kipiyle birlikte olduğu zaman da "... içindir ki, çünkü" vb. gibi bir anlam kazanır (I D 12; II D 25, 39); krş. Osm. *däji,* ديو ديى (örn. bk. PIQUERÉ, *Grammatik der türk.-osm. Umgangssprache,* Viyana 1870, s. 244, 245). Dolaysız anlatımdan sonra "deyip, diyerek" anlamında bir zarf fiil söz konusu ise asla *tijin* kullanılmaz, *tip* biçimi kullanılır, (I K 11, I G 7 — II K 5, II D 32, 40, 41).

Botčun için bk. s. 35. Acaba II G 9'daki *botča* kelimesi *botsa* yerine mi kullanılmıştır ve *t*'den sonraki *s, č*'ye mi dönüşmüştür ? Ben çeviriyi "yeniden bir ulus olsun diye" şeklinde yaptım; krş. II D 37'deki *budun botdy,* 'yeniden bir halk oldular, ulus oldular'.

"Anne" anlamına gelen ve okunuşu *ög (ögim* veya *-üm)* değil de iki heceli *ögä (ögäm)* olması gereken kelime, *aqań*, 'baba' kelimesi gibi (krş. Yakutçadaki *aya,* aynı anlam), diğer Türk ağızlarının hiçbirinde bilinmemektedir. Ama geçmiş dönemlerde daha yaygın olarak kullanılmış olabilir. *Ögsiz (öksiz, -süz),* 'öküz, yetim' kelimesi de bundan türemiş olmalıdır, aksi takdirde kelimenin etimolojisi şüpheli kalmaktadır. (RADLOFF: Uyg. *ök,* 'akıl' ? Krş. VAMBERY, *Etymol. Wörteb.,* s. 45).

"Babam kağan" olarak söz edilen kağan için bk. s. 65 ve dev. *İltäräs* (ya da *-tärs? -tiris?* — Ongin 8'deki *İltäräs qayan*) isminin kelime anlamını bilmiyorum. Ancak, bu isim ile Raşidettin'de gördüğümüz, okunuş biçimi şüpheli ve bazen *İl İlterez* diye de okunmuş olan isim arasında hiçbir ilişki bulunmamaktadır, (krş. *Äl Ältirir,* RADLOFF, *Das Kudatku Bilik,* s. XXVI).

İlbilgä (qatun), yani 'devletin bilge (hatunu)' ile ilgili olarak, *Inscr. de l'Orkhon,* s. XXXIV, not 3'de DEVERIA şu bilgileri veriyor: "Bir Uygur hakanı ile evlenecek olan Çinli prenseslerin taşıdıkları Çince *Kong-tchou* ünvanına bir de *Pi-kiè* ekleniyor ve prensesler *Pi-kiè Kong-tchou* diye çağrılıyordu; evlendikten sonra ise bu ünvan *Pi-kiè Khatoun'a* dönüşüyordu", (krş. s. 61 not 3, ve s. 73 not 2). Söz konusu *Bilgä* ünvanının Uygurlarla, ya da Çin kökenli prenseslerle sınırlı bulunmadığını görmekteyiz.

Täńri töpäsindä, 'göğün tepesinde' deyimi ile, Türk halk şiirinde sık rastlanan ve uzaktaki bir şeyi belirtmek için kullanılan *täńäri* (ya da *täńärinin, tägri, tägrinin,* vb.) *tözündä,* 'göğün dibinde, sınırında' deyimi karşılaştırılabilir, örn. RADLOFF, *Prob. d. Volkslit.,* I, s. 242, st. 8, 243, st. 30, 244, st. 66, 266, st. 99, 304, st. 79, 88, II, s. 419, st. 1367, 500, st. 292, 504, st. 411, 505, st. 448.

[19] [I D 11-12, II D 10]. ᛚ işareti konulmadan *(ᵃŕn)* diye yazılmış olan *ärin* biçimi, *är,* 'er, adam' kelimesinin vasıta halidir, 'şu kadar adamla, şu kadar adamlık kuvvet ile' anlamına gelir
S. 146 (krş. I D 34, 40, II D 37, II G 11); buna karşılık, 3. şahıs iyelik eki eki aldığı zaman yükleme hali, genel bir kural olarak, ᛚ işareti konularak *ᵃrin* biçiminde yazılmaktadır (I K 1, II G 7'de *ᵃrin;* I K 9'da *(ᵃŕn).* Ancak, bu durumda ya değişik bir vurgulama, ya da *y, i*'nin ses değerinde bir telaffuz farkı söz konusu olmalıdır.

Kü‿äsidip için bk. s. 14. *Kü,* 'ses' (Altayca) için krş. RADLOFF *Prob. d. Volkslik.,* I,s. 167, 2, st. 8 (ayrıca VAMBERY, *Etym. Wörterb.,* no. 117).

Haber kipiyle birlikte yer alan *tijin,* 'diye' kelimesi için bk. not 18.

Türklerde kutsal bir sayı olan 7 rakamının (krş. not 17), kağanın adamlarının sayısını gösteren, ama masalımsı olmaktan öte geçemeyen şu rakamlarda nasıl ortaya çıktığına bakınız: 27 - 70 - 700 (krş. s. 65).

[20] [I D 13, II D 11]. *İlsirä-, qayansyra-* için bk. s. 32 ve dev.

Cariye etmek, köle etmek anlamına gelen *küńäd-, quład-* tabanları (*küńdä-, qułda-* gibi değil), örneğin *joqad-,* 'yok etmek' (I G 10'da *joqadu*), *bašad-,* 'baş yapmak, başa geçirmek' (II G 8'deki

bašadu; ama *bašla-*, 'başta olmak, başlamak') ve *jigäd-*, 'iyilik etmek' (I GD ve II 36'daki *jigädi* ya da *-dü?* acaba *jig*, 'iyi, daha iyi, yeğ?' kelimesinden mi geliyor?) fiil tabanları gibi yapılmıştır; (*kün* 'cariye, kadın köle', *qul*, 'erkek köle'; buradaki *kün qul* sıralamasının (krş. I D 20 — II D 17) Osmanlıca'daki örneğin ana baba, karı koca gibi dişi erkek sıralamasına uyduğuna dikkat ediniz).

21 [I D 13 - 14, II D 12]. *Jabγu*, 'yabgu' ve *šad*, 'şad' Türklerde iki büyük ünvan idi; (*jabγu*'-nun yükleme hali *jabγuγ;* krş. I D 28; Ongin Yaz. 8'de *jabγu;* acaba 'yapmak, inşa etmek, düzenlemek, düzeltmek' anlamına gelen *jap-*tan mı geliyor ?). O zamanki düzene göre, biri imparatorluğun batısında, diğeri de doğusunda olmak üzere iki tane "şad" vardı, (krş. II D 21, I D 27, I K 11. *Journ. as.* IV, 1864, s. 472 ve dev.). Öyle anlaşılıyor ki Çinliler *jabγu*'yu *ye-pou, šad*'ı da *cha(t)* yapmışlardır, bk. s. 59 not 1. (RADLOFF, çevirisinde "einen Jabgug-Schad" ifadesini kullanmış ve böylece iki ünvanı birleştirerek birincisine yanlış bir değer kazandırmıştır.)

Töläs ya da *Tölis*, 'Töles', Çinlilerin *Thie-le* dedikleri, Türk ırkından bir kavmin adıdır, bk. s. 61 not 5. Baştan beri büyük bir kavim olan Töles'ler uzun süredir Türklere itaat ediyordu. Çin kaynaklarında, kimi zaman Thie-le'lere, kimi zaman da Houi-ho'lara ya da Uygurlara bağlantılı olarak gösterilen birçok kavime rastlıyoruz; Uygur ismi zamanla önceki ismin yerine kullanılmağa başlamıştır, ancak başlangıçta öyle görünüyor ki Thie-le'lerin yalnızca bir bölümü için geçerli idi (krş. not 22). Öyle ya da böyle, Thie-le veya Töles ismi yerel bir ad olup Doğu Türklerinin topraklarının doğusundaki bir parçası ile ilgili olmalıdır (krş. II G 13); belki de o zamanlar, bu ad bir kavmi belirtmekle birlikte, biraz belirsiz bir biçimde ülkenin doğu kesimini göstermek için de kullanılmış olabilir. Bugün de Altay aşiretlerinde *Tölös* diye bir soy adı mevcuttur (RADLOFF, *Aus Sibirien*, I, s. 126, 179, 216 ve dev., 252 ve dev.).

Tarduš, Tarduş (krş. s. 63, not 4), Radloff tarafından, s. 123 de "das türkische Geschlecht des Bilgä-Chan", yani Bilge Kağan'ın Türk ailesi diye açıklanıyor. Bu açıklamanın neye dayandığını bilmiyorum. Kişi ismi olarak geçtiği I K 13 dışında Tarduş, gerek burada, gerekse I K 17 — II D 15'de, bir halkın adı olarak karşımıza çıkıyor (*budun*, krş. not 2); ne yazık ki başka yerde halk adı olarak bu isimle tekrar karşılaşmıyoruz; II G 13'te ise Tarduş isminin, burada olduğu gibi, S. 147
Töles'le yan yana kullanıldığını ve "arkada", yani (batıda) diye bir ibarenin eklendiğini görüyoruz. Gerçekten de Çinliler, Me-tchᶜoue'nun 706 yılında kazandığı galibiyetten sonra "batı yönetimini Kou-tou-lou'nun oğlu Me-kiu'ya vermiş" olduğunu (bk. s. 69-70) anlatıyorlar. Kuşkusuz Kağan da II D 15'de aynı şeylerden söz ediyor: "24 yaşımda (yani 707 veya 706 yılında; krş. not 108) Tarduş halkının hakanı oldum." Bu durumda Tarduş ismi Doğu Türk imparatorluğunun batı kesimleri için kullanılmış olmalıdır; Bilge Kağan'ın Tarduş'larla ilintisi de tahta çıkmadan önce onları Şad ünvanı ile yönetmiş olmasındandır. Şu halde bu bölümden çıkarabileceğimiz anlam, Kağan'ın, kendine bağımlı kıldığı kavimlerin millî "kurumlarını yok ettikten" sonra, Türk kağanlarının geleneklerine uyarak, imparatorluğun yönetimini doğu ve batı olmak üzere ikiye bölerek düzenlemiş olduğudur.

22 [I D 14, II D 12] *B'rjä - jyrʸja* (ya da *jyrʸja*), *b'r(')gärü - jyr (')γaru*, 1° 'beride - ötede' — 2° 'sağda - solda' (örn. krş. I G 1 — II K 1), 3° 'güneyde - kuzeyde'; Krş. *ilgärü, önrä* (I D 4 — II D 5, II G 13; Ongin 6; Uyg. *ön*, 'ön'), 'ileride, doğuda'; *quryja* (I K 2), *quryγaru, kirü* (I D 2), *kisrä* (II G 13 [*kirä?* Ongin 6] 'başka yerde, sonra'), 'geride, batıda'. *Bäri (bärü)*, 'beri'(de), (vermek anlamındaki *bär-, bir-*'den geliyor olabilir, ama *bir*, 'bir' rakamı ile ilgili değildir), Türk ağızlarının hepsinde çok iyi bilinen bir kelimedir. Bunun karşıtı olan ve 'öte'(de) anlamı taşıyan kelime ağızların çoğunda *ary* diye geçer; burada *jyr-* tabanının değişik biçimleri kullanılmıştır, (krş. *yrak [jyraq]*, 'ırak, uzak', s. 27?).

Baz qaγan kim olabilir ? Krş. I D 16 — II D 13. Acaba bir Oğuz kağanı mıdır?

Oγuz, 'Oğuz', Türk destanlarında sık sık adı geçen tanınmış bir kişidir, ("Oğuz Han" Uygur İmparatorluğunun efsanevî kurucusu olup Oğuz halkının simgesi gibidir); ancak burada, dokuz aşiretten oluşan bir kavmin adı olarak kullanılıyor, (*tokuz Oγuz*, 'dokuz Oğuzlar', bu bölümden başka I K 4, I G 2, II D 1, 29, 35 ve Ongin 10'da geçiyor) ; bu kavim Türk topraklarının kuzeyinde (ya da kuzeydoğusunda?) (buradan başka I D 28 — II D 23'e bakınız), Tola nehrinin (II D 30) ve Selenga ırmağının (II D 37, umarım aynı Oğuzlar olmalı) yakınlarında yerleşmişlerdir. Bunlar Türklerin yakın akrabaları olup Türklere tabi idiler, (krş. I K 13, I G 2, II D 1); bununla

birlikte, yazıtların sözünü ettiği devirlerde sürekli hoşnutsuz ve baş kaldıran bir tutum içindeydiler, (Örn. I D 22, I K 4 ve dev., II D 29 ve dev., 35, 38). Bütün bu ayrıntıları göz önüne aldığımızda, Oğuz'ların (Oğuz ismine tarihte daha önceleri bir kavim olarak adı rastlanmamıştır) muhtemelen değişik bir söyleyişle başka bir adla, yani Uygur adıyla anılan aynı kavim olduğuna pek şüphemiz kalmayacaktır, (*uγur* kelimesi II D 37'de geçiyor, ama bu kısım öylesine yıpranmıştır ki ismin anlamı açıkça anlaşılmamaktadır; buna karşılık III. Anıt'ın alınlığında bu isim Uygur kağanının ünvanına ekli olarak yer alıyor, bk. *İlk Bildiri,* s. 13, not 1). Çinliler Uygur adını farklı biçimlere dönüştürmüşler: Soui Hanedanı (589-618) döneminde *Wei-ho,* Thang'lar zamanında *Houi-ho,* 788 yılından itibaren *Houi-hou,* Moğollar zamanında ise *Wei-wou-rh* ya da *Oui-ngou-rh* demişler.
S. 148 Daha eski dönemlerde de benzer bir biçime, *Wou-ho* veya *Wou-hou* biçimine rastlıyoruz, ki bu da bence Türkçedeki *Uγur,* 'Uygur' kelimesine değil de *Oγuz,* 'Oğuz' kelimesine denk gelmektedir. Houi-ho'ların kökeni olan aşiret, Thang'lar zamanında bu günkü Moğolistanın kuzeyindeki çöl bölgesinin kuzey taraflarında yaşıyordu. Tou-kioue'lere vergi ödemek zorundaydılar, ama VII. yüzyılın başlarında Thi-le'lerle anlaşarak isyan ettiler, bağımsızlıklarını ilan edince Houi-ho adıyla anılmağa başlandılar. Hakanlarının sarayı *So-ling* (Selenga) ırmağının kenarında idi, az bir süre sonra da *Tou-lo* (Tola) ırmağı yakınlarına taşındı. 630 yılında Çin'in metbuiyetini tanıdılar (krş. s. 64 ve dev.); topraklarının yönetimi Çin eyaletlerindeki gibi düzenlendi, beyleri Çinli valilerle eşdeğer tutuluyordu. Uygur'lar, ya da Houi-ho'lar, Tou-kioue'lerle çok zaman savaş halindeydiler, bu durum, Tou-kioue'leri devirdikleri 745 yılına kadar sürüp gitti. O tarihte Houi-ho'lar dokuz aşirete ayrılmışlardı. Biraz daha yakın dönemlerde yaşamış ve daha çok destana dayalı öyküler anlatmış olan, özellikle Raşideddin gibi, müslüman yazarlar da, Uygurların, ya da daha özel bir söyleyişle Tokuz-Uygurlar'ın, sözünü ettiğimiz yörelerde yerlerleşmiş olduklarını, Uygurlardan diğerlerininse (On-Uygurlar) sonraları biraz daha güneye indiklerini, oradan da batıya göç ettiklerini söylemektedirler. (Çeşitli islam yazarlarının eserlerinde, o zamanki yazılışıyla *tγzγz,* yani *"taγazγaz"* adında bir Türk kavminden söz ediliyor. Doğru okunuşun bugün *tγzγr,* yani *toγozγor* = Toguz Uygur olduğu sanılıyor, RADLOFF da *Das Kudatku Bilig,* s. LXXVI'da aynı görüştedir. Ama acaba bu *tγzγz* yazılışı, yazıtlarımızın bize tanıttığı *toγuz-oγuz* (Dokuz Oğuzlar) isminin eski ve bulanık bir yansıması olamaz mı ?) Bütün bunlara göre, yazıtlarda geçen Oğuz'ların diğer kaynaklardaki Uygur'larla özdeş oldukları itiraz edilemez bir gerçek olarak ortaya çıkıyor. Şu halde Oğuz adının söz konusu halkın ya da aşiretin eski ve gerçek adı olduğunu, Türklerde de aynı biçimin kullanılageldiğini; buna karşılık Uygur adının daha yeni ve adeta bir halk ya da aşiret topluluğuna verilmiş siyasî bir ad olduğunu var sayabiliriz, (bu kelimenin, daha yeni Türk dillerindeki *ui-,* 'uymak' kökünden türemiş olması ve "ittifak edenler", "uyanlar, itaat edenler" anlamına gelmesi kesinlikle mümkün olamaz; bu anlamlar için, eski Türkçe ve Uygurcadaki *ud-* kökünden *udγur* biçiminin kullanılması gerekir). Uygur'lar konusu için bk. VISDELOU, s. 57 ve dev.; KLAPROTH, *Tableaux historiques,* s. 121 ve dev.; BRETSCHNEIDER, I, s.236 ve dev.; RADLOFF, *Das Kudatku bilik,* Giriş bölümü.

Bu bölümde söz edilen diğer kavimler için de not 8'e bakınız.

[23] [I D 16, II D 13] Kağan'ın ölümü (690 veya 691 yılı) konusu için bk. s. 66 ve s. 95.

Öyle görünüyor ki *blbl* kelimesi akraba dillerin hiçbirinde tanınmıyor; ne *(balbal?)* şeklinde bir sedalaşmanın doğru olabileceğinden, ne de taşıdığı anlamdan emin olunabilir. Ama *blbl tik-* deyiminin cenaze işleriyle ilgili olduğu açıktır (bu deyim buradan başka I D 25 ve II G 9'da geçiyor; krş. II G 7'deki *[bl]bl qyt-* deyimi); anlamı ise, böyle durumlarda görev verilerek onurlandırılan bir kişinin cenaze törenini yönetmesi, falan, gibi bir şey olmalıdır, (BARBIER DE MEY-
S. 149 NARD, *Dict. turc-franç.,* I, s. 780, şu bilgileri veriyor: Çağ. *tik-,* Osm. *dik-* 'dikmek' [bir ağaç, bir kazık, ya da benzeri bir şey dikmek], 'dikiş dikmek'; Osm. *bu umurınä sizy dikärim,* "sizi bu işle görevlendiririm, sizi bu işe dikerim"). Ben yeni bir deyimden yararlanarak bu kelimeleri "cenaze törenini yönetmek" diye çevirdim. Bu deyime ('başta olmak, başlamak, yolu açmak, rehberlik etmek' anlamlarına gelen *basla-*'dan) zarf fiil *baslaju* da eklenmiş bulunmaktadır. Bu nedenle, zarf fiilin cenaze alayına ilişkin olduğuna emin olamamakla birlikte, çevirimi, gene yeni bir deyime uyarak, "cenaze alayının başında" şeklinde yaptım. (RADLOFF, "In Betreff meines Vaters, des Chans, brachte man zuerst die Trauernachricht(?) dem Bas-Chan" diye çevirmiş; ben cümle yapısıyla ilgili olarak aynı görüşte değilim.)

24 [I D 17, II D 15] *Jäšyl ügüz*, 'Yeşil Irmak'; çamurlu sularından ötürü Yeşil Irmak da denilen *Hoang-ho* nehri olduğuna hiç şüphe yoktur, (Moğolcası *Khara murän*, 'Kara Irmak').

Šanduñ Yaylası, Hoang-ho nehrinin ağzına kadar uzanan, alüvyonlu, geniş yaylaları içeren Çin eyaleti *Chan-toung*'dur. Krş. RECLUS, *Géogr. uiverselle*, VII, s. 340; yukarda, s. 68 not 2. (Bu isim kanıt gösterilerek, Türkçe yazılıştaki işaretinin *nd* değil de sadece *nt* sesi verdiği iddia edilemez; krş. s. 41 ve dev. Örneğin Çince *tsiang-kiun* kelimesindeki *n* + *k* yerine Türkçede *ñ* kullanılması ve kelimenin *sañün*'e dönüşmesi de benzer bir olgudur, krş. s. 28, [*siang-kiun* biçimi doğru değil, s. 28'de de gerekli düzeltme yapılmalıdır].)

Kögmän, 'Kögmen', I D 20 = II D 17, I D 35, II D 27; bir yamacında (*soña jyš*, I D 35, II D 27) Türklerin, öbür yamacında da Kırgızların oturdukları ve Kırgız topraklarına gidebilmek için Türklerin aşmak zorunda oldukları sıra dağların adı, (bk. not 8). Bu dağlar çok büyük bir olasılıkla Tangnou dağları olmalıdır; ama Sayan dağları ya da bu iki sıra dağ arasında kalan bir dağ şeridi de akla gelebilir. Burası belki de Çinlilerin *Thsing-chan*, 'Mavi Dağ(lar)' (krş. Türkçe'deki *kök*, 'mavi?') dedikleri ve Kırgız Kralının oturduğu yer de olabilir; VISDELOU, s. 79 a; KLAPROTH, *Tableaux histor.*, s. 170; SCHOTT, *Philol. u. hist. Abh. d. Berl. Akad.*, 1864, s. 434 ve dev., 453.

Buradaki yazılışı *ša* olan kelime (Anıt II'de kendinden önceki *kögmän* kelimesine ulanmış olarak geçiyor), bildiğimiz *aša*, 'aşarak, ötesinde' kelimesinden başka bir şey olamaz; kullanımı *altun jyšyy aša* II D 27 = *altun jyšyy toya* I D 35, ve *kögmän jyšyy toya* II D 27 gibidir (krş. not 27 ve 45). Radloff'un bu kelimeyi "Scha" diye bir özel isim gibi görmesi beni şaşırttı: "bis nach Kögman, dem Lande der Scha-Kirgisen"; (metinde "bis nach" '...ya kadar' ibaresi bile yer almıyor), (krş. not 27).

25 [I D 18-19, II D 16] *Türgäs*, 'Türgeş'ler' = Çince *Tou-ki-chi*, bk. s. 70 not 3. Parçanın devamında değinilen olay, yaklaşık 714 yıllarında yaşanan ve So-ko-khan ve kardeşi Tsche-nou'nun ölümleriyle sonuçlanan seferle ilgili olabilir; bk. s. 71. Acaba bu isim, bugünkü Altay Türklerinin bir Kumandin köyü olan *Türägäsh* için kullandıkları isimle halen yaşıyor olamaz mı ? RADLOFF, *Aus Sibirien* I, s. 364;te: *Tırgäsch*, 'Kara Ormanlardaki Tatar aşireti', a.e. s.213; aynı yazarın *Proben d. Volkslit.* I, s. 136, 147, 157 = *Übersetzung I*, s. 145, 158, 172? S. 150

26 [I D 20, II D 17] I D 19'un sonundaki boşlukta, örneğin *ilin jana birtimiz*, 'biz onlara bağımsızlıklarını geri verdik' gibi bir cümle bulunuyor olabilir, krş. I D 20-21. Türklerin kağan unvanı verdikleri Bars Bey de Türgeş halkından olmalıdır. Ama Bars Bey'in ölümünden sonra Türgeş'lerin tam bir Türk bağımlılığı altına girdikleri gibi bir anlam çıkarmak biraz abartılı olacaktır, çünkü bu bağımlılık çok kısa sürmüştür, (bk. not 45 ve s. 74). Hem zaten bilindiği gibi, Türgeş'lerin ya da diğer bir deyimle Batı Türklerinin toprakları, imparatorluğun ikiye bölünmesinden önce de bir kez kağanın atalarına ait olmuştu, (bk. s. 63).

Jir-sub, 'yer ve su'; sadece not 17'de anlatılan dinsel anlamda değil aynı zamanda coğrafi bir kavram olarak ülkenin bütününü belirtmek için de kullanılmaktadır, (krş. I D 20 = II D 17, II D 35 *jirin subyn*, 40); Uyg. *jär-su*, aynı anlamlarda kullanılır; örn. VAMBERY, *Uig. Sprachmon.*, s. 218'de *köng, küng* kelimesini (aslında, bu kelimeyi 'cariye, kadın köle' diye açıklamalıydı) anlatırken yukardaki terkibe de yer veriyor; ayrıca başka ağızlardaki örnekler için bk. RADLOFF, *Pr. d. Volksl.* II, s. 495, *jerinä süna*, 'yerine suyuna', yani 'ülkesine'.

Siñil için bk. s. 40 not 1; *qončuj* kelimesi ve Radloff'un bununla ilgili değişik yorumu için bk. s. 13 not 1 ve not 59. (Acaba bu kelime, Çince 'soydan prenses' anlamına gelen *koung-tchou*'dan alınmış olabilir mi ? Pek sanmıyorum.)

27 [I D 21, II D 17-18] *Qadyrqan jyš* için bk. not 5; *aša*, 'ötesinde', bk. not 24'ün sonları. (RADLOFF bunu da "Scha" diye bir özel isim gibi görmüş, [kitabının 135. sayfasında: "das Scha-Volk", ama sonraki baskıda bunu tamamen çıkarmış]; böyle olunca da s. 135'de başka düzeltmeler yapmak zorunda kalarak, aslında *jyšyy* olması gereken [ve kendisinin *"jyšny"* diye okuyup "bis zum dichten Bergwalde" diye değerlendirdiği] önceki kelimeyi *jyšqa* olarak düzeltmiş, [ancak bu durumda da metinde bir *tägi* kelimesinin bulunması gerekirdi].)

Öyle görüyor ki bu bölüm, Türklerin sınırlarının öncekine oranla daha da doğuya kaydığını belirtmektedir; bu da Kadırkan'ların ötesinde oturan, örneğin Kıtaylar gibi, bazı kavimlerin baş eğdikleri anlamına gelir; krş. s. 67 not 2.

Kengu-tarban, ya da *-tarman* adı bilinen bir ad değil, ama Türklerin eski sınırlarının batısındaki bir uç noktayı belirtiyor olabilir. Acaba *Tarban* ve bugünkü Tarbagatay arasında bir ilinti bulunabilir mi ?

[28] [I D 21, II D 18] Bu sözler Türklerin gücünü gösteriyor: fetihleri sonucu o kadar çok köle edinmişler ki köleleri bile köle sahibi olmağa başlamış. Türklerin, kendilerine boyun eğen kavimlerde yarattıkları kargaşa ve kıyamet, bir Teleut şiirinde şu sözlerle dile getirilmekte: "*Aba palazyn tanybas, pala abazyn tanybas*", yani "baba oğlunu tanımaz, oğul babasını tanımaz", (RADLOFF, *Prob. d. Volkslit.* I, s. 167 st. 12-13). Ancak parçanın sonunda yer alan sözler, öyle anlaşılıyor ki,
S. 151 sadece II. Anıtta bulunuyor; zira I. Anıttaki yaklaşık 16 harf alabilecek boşluk bu kadar şeyi sığdırabilecek kadar geniş değil.

[29] [I D 22-24, II D 18-20] Türklere, özellikle de Oğuz'lara hitap eden ve onları azarlayan bu bölüm, Çin kaynaklarına göre 715 yılında yaşanan ve Me-tchᵉoue'nun ölümüne de neden olan Türklerdeki büyük çözülmeyi ve Çin'e göç edişlerini konu alıyor. Bk. s. 72. (Benim I D 22-24'deki bu bölümün tümüyle ilgili çevirim Radloff'unkinden çok farklıdır, uzun kaçacağı için ayrıntıların hepsini veremiyorum.)

Basmasar ('bastırmak, ayakla çiğnemek, birine habersizce saldırmak, basmak' anlamlarına gelen *bas-* fiilinden) ve *tälinmäsär* (Çağ., vb. de *täl-, til-,* Osm.da *däl-,* 'delmek, oymak, küçük parçalara ayırmak' fiilinin edilgeni *tälin-,* 'delinmek, yarılmak' fiilinden) biçimleri *-sar* ekiyle yapılmış dilek-şart kipi "subjonctif" biçimleridir; (*-sar* başka ağızlarda *-sa* biçimindedir; *-sa* biçiminde *r*'nin olmayışı bazı zarf fiillerde *r*'nin kayboluşu gibidir, krş. s. 11); ayrıca bk. s. 31 not 1 ve krş. *ačsar* II K 6, *ärsär* I K 10, I G 11 = II K 8, *otursar* I G 3, 8, *ysar* (*ydsar* yerine) I G 8 = II K 6, *kälsär* I K 11, *jañyčsar* I G 6 = II K 4, *todsar* I G 8 = II K 6, *barsar* I G 8 = II k 6, *bolsar* II B 3. (RADLOFF bu biçimi yalnızca bir "participe" olarak düşünüyor ve örneğin buradaki cümleyi şöyle çeviriyor: "O Türkenvolk, das oben der Himmel nicht bedrängt und unten die Erde nicht beneidet"[?]).

Artaty, anlamı 'yıkmak' olan *artad-* fiilinin görülen geçmiş zamanıdır; Uygurcası *artat-,* ya da RADLOFF'un *Wörterb.*'inde *ardat-,* Teleütçesi *artat-;* krş. s. 22 ve not 20. (RADLOFF'un çevirisi: "Wer hat deine Stämme und deine Gesetze vermehrt?" Radloff keyfî bir görüşle *art-,* 'artmak' fiilinin burada geçişli olarak 'büyütmek' anlamında kullanıldığını farz etmiş ve kelimeyi *artty* diye okumuş; [böyle olsaydı kelimenin *artdy* diye yazılması gerekirdi.])

Hemen sonra gelen *udčy[..]y* ya da *udča[..]y* yahut *odča[..]y* karanlıkta kalıyor. RADLOFF bunu yine keyfî bir tutumla *uttačysy* diye değiştirmiş ve *ud-,* 'yenmek' fiilinden "siegreich", 'galip' diye çevirmiş; ancak gerek okuyuşunu, gerekse yorumunu kabul etmek mümkün değil, (*-tačy* eki için bk. not 56). Ben burada *artaty*'ya paralel bir görülen geçmiş zaman, ya da benzeri bir istiare düşünebilirdim, örneğin *udča* (ya da *odča*)*[yt]y* gibi bir şey; ama yine de anlam bence karanlık: "Senin imparatorluğunu kim yıktı, [dağıttı, şerefsiz kıldı] ?" Daha sonra yer alan *rtz,* ya da *rtz[.],* (damaklı ünlü koyulursa *ärtäz-,* ya da *ärtiz-?*) kelimesi bana daha da karanlık görünüyor. Burada, "pişmanlık duy !" anlamına gelen *ökün* gibi bir emir kipinin beklentisi içine giriliyor. Kelimede *z* harfi çok belirgin olmasına rağmen RADLOFF bunu *rtn* diye okuyor ve hemen keyfî bir tutumla *ärtin*'e çeviriyor; oysa "sen... idin" anlamına gelen kelime hiç istisnasız ve her yerde *ärtig* biçimindedir; bk. s. 21. Sonuç olarak Radloff'un burayı "du warst das siegreiche Türkenvolk" diye yorumlaması benim inancıma göre kabul edilebilir nitelikte değil. Ama benim de artık bu soruna çözüm aramaktan vaz geçmem gerekiyor.

[30] [I D 23, II D 19] Kelime kelime "olmak ve gitmek" anlamındaki *är-bar* terkibi, (krş. I K 1, II D 29), 'keyfine göre (göçebe olarak) yaşamak ve davranmak' anlamı taşıyor olmalıdır. Ben çeviriyi "özgürce yaşamak", "özgürlüğün tadını çıkarmak" şeklinde yaptım. Krş. RADLOFF, *Pr. d. Volkslit.* II, s. 550, st. 614, 616'daki *par-pot,* 'yaşamak'.

Çeviriyi yaparken, *ilinä* biçimine uyduğu için II Anıtta yer alan ve yaklaşma halinde olan
S. 152 *qaγanyña* okuyuş biçimini esas aldım: "kağanına karşı - halkına (imparatorluğuna) karşı". Bu okuyuş biçimi, I'deki ya yanlışla yükleme halinde kullanılan, ya da (I G 9'da olduğu gibi) ilgi halinde olan *qaγanyñyn* biçimine, ne olursa olsun, tercih edilmelidir.

[31] [I D 23, II D 19] Yazıtlarda, ayrılma hali eki *-dyn, -din* ile yapılmış tek örnek, *qandyn* ya da *qandan*'dır; (krş. Uyg. *-dyn, -din,* Çağ. ve Tarançı ağzı *-din,* Osm. ve başka ağızlarda *-dan, -dän*); genel olarak ayrılma hali, *-da, -dä* ile biten bulunma halinden farksızdır.

Jaraqtyγ, 'silahlı' (I D 32), silah, zırh anlamındaki *jaraq* (I D 33 – Osm., Çağ.) kelimesinden; *sünüglig,* 'mızraklı, mızraklı süvari', mızrak anlamındaki *sünüg* kelimesinden, (krş. I D 35 ve not 42) – Uygurcada *süngük (sünüg?),* 'mızrak', Çağ. *süngü, sünü,* 'uzun ve ince mızrak, küçük mızrak, süngü', Osm. 'süngü'; aynı köke *sünüš,* 'savaş' kelimesinde sıkça rastlıyoruz, öz anlamı 'birbirine mızrakla saldırmak, savaşmak', (RADLOFF: "Von wo ist (dir) die Ruhe [?] gekommen, wer hat sie verbreitet[?]? von wo her ist die Gesschlechtseintheilung [*sünüg* ile *sönük*'ü karıştırdığı gibi, bk. not 42, *-lig* ve *-lik'i* de birbirine karıştırıyor, bk. not 4] gekommen, wer hat sie verbreitet[?]?"). I D 23 – II D 19'daki *jaraqtyγ - jaia‿iltdi, sünüglig - sürä‿iltdi*'deki ses tekrarlarına dikkat ediniz.

[32] [I D 23, II D 19] *Ötükän* ya da *ütükän,* yahut *-kin,* krş. s. 20, 'ormanlık dağ' anlamındaki *jyš*'la daima bir arada bulunuyor, bk. not 5, (I G 3, 4, 8 – II K 2, 3); yalnızca bir kez *jir* ile birlikte kullanılmış, (I G 8); Radloff çevirisinde, Uyg. 'seçmek' anlamındaki *"ötü"* [– *ödür-, ötür-?*] ile bir bağ kurarak "der geliebte Bergwald" ifadesini kullanıyor, (aslında burada dalgınlıkla "der dichte B." demiş). Bu kelimenin, yalnızca Türklerin vatanı ve o zamana kadar kağanın ikamet ettiği bir merkez söz konusu olduğunda kullanılmış olması, bunun bir özel isim olduğunu su götürmez bir biçimde gösteriyor; öz anlamı karanlık olup bilinmesi de pek fazla önem taşımamaktadır, (Kasan Tatarlarında *ütkin,* Sagay ağzında *ötkün,* 'keskin, sivri'?). Bu nedenle ben bunu "Ötüken ormanı, Ötüken ülkesi" diye kullandım. Şüphe yok ki aynı isme, biraz daha eski bir zamanda, Çinlilerin ağzında değişerek *Tou-kin*'e dönüşmüş şekliyle rastlıyoruz; Türk kağanının oturduğu dağ için bu kelimeyi kullanıyorlar, bk. s. 60 not 2, s. 63. Üstelik daha yeni zamanlarda daha da bütünleşmiş olarak gördüğümüz *Wou-te-kien* (ya da *Qu-te-kien,* vb.) biçimi de aynı kelime olmalıdır. s. 71 not 3'te Karluk'lardan söz ederken de bu isme yer vermiştik. Ayrıca başka bir yerde, 745 yılında Türk imparatorluğunun yıkılmasından sonra Uygurların kağanının ikametgâhını *"Wou-te-kien* dağları ile *Koun* nehri" (yani Orhon nehri, bk. VISDELOU, s. 59 b; BRETSCHNEIDER, I, s.240, not 604; DEVERIA, *Inscr. de l'Orkhon,* s. XXXIV b, not 1) arasında kurduğunu okuyoruz. Bu yöre Kara Balgasun olduğuna göre (bk. s. 75 not 1) sözü edilen dağlar ya Hangaï dağları, ya da Güney Altayların doğu tarafları olmalıdır. Nihayet Raşideddin'de de aynı isme, Uygurların eskiden oturdukları on ırmaktan birinin ve aynı zamanda bir Uygur aşiretinin ismi olarak (اوتيكان) *Utikan* biçimi ile rastlıyoruz, (BRETSCHNEIDER, I, s. 259; RADLOFF, Das Kudatku Bilik, s. S. 153
XXVI, *"Ütigän"*).

[33] [I D 23-24, II D 19-20] Kelime kelime çevirecek olursak: "ileriye giden sen (ileriye) gittin, geriye giden sen (geriye) gittin; tıpkı II D 37'deki *ičikigimä ičikdi, - ölügimä ölti",* kelime kelime; "geri dönenler döndü, - ölenler öldü", yani 'bazıları geri döndü, bazıları öldü' gibi bir cümle yapısı söz konusudur; krş. RADLOFF, *Pr.d. Volkslit.* I, s. 357, st. 267-68'deki: *suya kirärgä suya kir čär, taγ ažarγa taγ aš čar,* "theils stürzten sie sich in's Wasser, theils stiegen sie auf den Berg".

[34] [I D 24, II D 20] *Ädgüg ol ärinč* kelimeleri bana anlaşılmaz geliyor. Yaptığım çeviri ise kötünün iyisi gibi bir şey. Buradaki *ädgüg*'ün *ädgü‿(ö)g* olabileceği varsayımından hareket ettim; krş. I G 8'deki *nän‿bun‿oγ‿joq(?),* (*-oγ, -ög,* 'de, dahi' için krş. not 7)? (RADLOFF: "ihr zeigtet eure Trefflichkeit" diyor ki bunu da pek anlamış değilim.)

Bu kelimelerden sonra yer alan teşbih sanatı, Türk halk şiirinde çok büyük bir sıklıkla kullanılır; örn. RADLOFF, *Pr.d. Volkslit.* I, s. 76, st.580-81'de: *qany qara su połdy, ölyön söyü taiqa połdy,* "sein Blut wurde eine Quelle, des Gestorbenen Knochen wurden ein Waldgebirge"; s. 84 st. 858-59'da: *aqqan qany talai połdy, ölyön söyü taiqa połdy,* "das geflossene Blut wurde ein Meer, .."; s. 335 st. 135-36, s. 347 st. 166-67, s. 358 st. 300, s.366 st. 70, s.393 mıs.74-75'de ve Cilt II, s. 639 mıs.1413'de: *ölgön sögübüs pir tagda jatsyn ! aqqan qanybys pir su połyp aqsyn !* "unsere Gebeine mögen einen Berg bilden ! unser geflossenes Blut möge einen Fluss bilden !", etc.

[35] [I D 27, II D 22] *Qazγan-* fiili yalnızca kazanmak, sahip olmak, elde etmek anlamlarına gelmez, çok zaman örneğin burada olduğu gibi, yapmak, yerine getirmek, çalışmak anlamlarını da taşır, (kazanmağa, elde etmeğe çalışmak).

Her iki yazıtta da *birki* kelimesi çok net bir biçimde ϒ ile yazılmış olarak görülüyor, (RADLOFF bunu *"bälki"* diye okuyup "die bekannten Völker", 'bilinen, tanınan' diye çevirmiş). Ben bu kelimeyi *birki* diye okuyor (krş. I G 1 = II K 1) ve toplanmak, birikmek anlamındaki (Uyg., Çağ., Osm.) *birik-* fiilinin zarf fiili olarak görüyorum, (krş. örn. not 59'daki *utaju,* not 67'deki *tükäti*); dolayısıyla buradaki anlam: 'halklar birikerek' ya da 'halkların tümü, tüm halk' gibi bir şey olmalıdır.

Ot‿sub qylmadym, '(onları) ateş ve su kılmadım'; yani hoşnutsuzluk yaratmadım, onları ister birbirlerine ister bana karşı olsun hoşnutsuz ve düşman kılmadım? Uygurcadaki teselli etmek anlamına gelen *ot-sub ärik-bär-* deyimi de başka bir mecazî deyimdir; öz anlamı 'ateşin üstüne su vermek, su dökmek'.

[36] [I D 27-28, II D 22-23] Buradaki boşluğu doldurmak için yaptığım tahminin anlam yönünden doğru olduğu inancındayım; şekil olarak da bu tahmin eksik bulunan harf sayısı ile uyuşuyor. Bu bölüm, Çin'e sığınan Türklerin, Kağan tahta geçtikten sonra ülkelerine geri dönüşlerini anlatıyor; dönerken de çok kötü bir durumda olmaları hiç de şaşırtıcı değil, bk. s. 74 ve dev.

S. 154 *Jir saju;* (krş. I G 9 = II K 7; *saju,* bk. s. 37, öz anlamı: "sayıp, sayarak', *saj-* [ya da *sa-*?], 'saymak' fiilinin zarf fiili), "her ülkede" anlamına geliyor, yani "herkes kendi ülkesinde", "bazıları bir ülkede, bazıları bir diğerinde" ("alii in aliam terram"), "çeşitli ülkelerde". Krş. I D 23-24 (not 33): "bazıları doğuya gittiler, bazıları batıya". (RADLOFF: "Jedes Mal, wenn das Volk ausziehen wollte, kam es sterbensmüde, zu Fuss nackt (zu mir)" diye açıklıyor, ama *saju*'nun 'her seferinde' anlamına kullabilmesi için fiilden sonra gelmesi gerekirdi.)

Jadaγyn jalaṅyn, durum bildirir vasıta halindedir.

[37] [I D 30-31] Babanın ölümü ve oğulların yaşı konusunda bk. s. 66 ve s. 95.

Umay, krş. RADLOFF, *Wörterb.* I, s. 1788: *umai* (Schor), "ein guter Schutzgeist der Kinder; der Geist, der die Seelen der Verstorbenen fortführt".

Är‿at için bk. not 10. Hiç şüphe yok ki Kültegin'in onunla gerçek bir evlilik yaptığı anlamı çıkarılmamalıdır. (krş. s. 60).

[38] [I D 31-32] Yaklaşık olarak 710 yılında yapılmış olması gereken bu seferden (bk. s. 95) II D 24'de de söz edilmektedir, ama başka kaynaklar, yazıtlarda anlatılan olaylardan pek çoğunda olduğu gibi buna da değinmiyorlar.

Soγdaq; I D 39'da, Demir Kapı yakınlarına yerleşmiş olarak söz edilen bir kavim; I K 12'deki *Soγd*'la özdeş olduğu kuşkusuzdur. Toprakları da Mo-kan khan zamanında Türklerin egemenliğine giren Soğut ülkesi ya da Sogdiane'dan başka bir yer olamaz, (Ménandre Protector, ch. 18: οἱ Σογδαΐται οἱ πρὸ τοῦ μὲν Ἐφθαλιτῶν τηνικαῦτα δὲ Τούρκων κατήκοοι; ayrıca krş. yukarda s. 61 ve DEGUIGNES I, 2, s. 385). RADLOFF, keyfi bir tutumla, ama kuşkulu olduğunu da bildirerek, *čub* kelimesini "Geschlechtsabtheilung" diye yorumluyor (kitabının 132. sayfasında) ve "die sechs Abtheilungen der Sugdak [Sogdak]" diyor; ama böyle bir anlam için acaba *alty-čub soγdaq* ifadesi doğru olabilir mi ? Ben sanmıyorum. Kuşkusuz *Alty-čub,* 'Altı Çublar', Sogdak'a göre Türklere daha yakın olan bir yörenin adıdır; *Čub*'un da, Çincesi *Soui-che* ya da *Soui-ye* olan bugünkü *Tchou* nehri olduğuna kolaylıkla inanabilirim, (bk. s. 70 not 3; TOMASCHEK, *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden, II. Die Nachr. Herodot's üb. d. skyth. Karawanenweg nach Innerasien,* Viyana 1888, s. 53). Öyleyse *Alty-čub,* 'Altı Çublar'; Türgeş topraklarının güneyinde, İsikul gölü yakınlarında, sözü edilen nehir ve yukarı kollarını çevreleyen ülkenin adı olmalıdır. Türkler Soğut ülkesine gidebilmek için kesinlikle bu topraklardan geçmiş olmalıdırlar.

Daha sonra gelen *Oṅ-* ya da *Uṅ-tutuq*'un ne olduğu karanlık. *Tutuq* kelimesi (I K 1'de de aynı biçimde, ama I D 38'deki *tutuquγ* kelimesinden çok farklı olduğuna kuşku yok, bk. not 47); acaba (tutmak anlamındaki *tut-*'dan gelen) Türkçe bir kelime midir? Ya da örneğin Karlukların genel valisi için kullanılan Çince unvan *tou-tou* (bk. s. 71 not 3; krş. DEVERIA, *Inscr. de l'Orkhon,* s. XXXVII, not 25) ile eşdeğer midir ? Yahut da *oṅ, uṅ,* Türkçede 'sağ el' anlamına mı gelmektedir? Veya Çince 'kral' anlamına gelen *wang* ile aynı şey midir? (Krş. KLAPROTH, *Spr. u. Schr. d. Uiguren,* s. 30 not 3). Eğer bu kelime yalnızca bir kişiyi gösteriyorsa, çeviriyi "Çinli Ong-tutuk elli bin kişilik bir ordu ile geldi" diye yapmak gerekir. (RADLOFF, *uṅtutuq* kelimesinin "Aufrührer(?)

S. 155 anlamına gelebileceği fikrini ortaya atıyor?). *Joryčyn* kelimesi de aynı derecede karanlık; ("Ong-tutuk'un/Ong-tutuk'ların *joryč'ı/j.*ları" ya da "Ong-tutuk/(lar) ve onun/onların *joryč'ı/j.* (ları")?.

Yazıttaki *nčułdy*'yı RADLOFF *anča ulydy* diye okuyor, "so viel Heere sich dem Chane angeschlossen hatten, ᵕalle vernichteten wir dort" diye çeviriyor; oysa *anča*, 'ne kadar, nice' (quantum, quot, II K 9'daki *nänča*) anlamına değil, 'bu kadar, böyle' (tantum, tot) anlamına gelir; kaldı ki öyle olsaydı bile kelimenin ᛋ harfiyle *ᵃnča* diye yazılması gerekirdi. Öte yandan, acaba hangi kağandan söz ediliyor ? Parçada Kül-tegin'in ᵕAmcam kağanın imparatorluğu ve hükûmeti için" şunları şunları yaptık demesi ve başka bir kağandan da hiç söz edilmemesi göz önüne alınırsa, buradaki kağanın Kül-tegin'in amcası olduğu anlaşılır. Benim önerdiğim okuma biçimi: *ᵃnč ᵕ uᵉdy*; çevirisi de: o, kağana barışı (Uyg. ve Kumanca *änč*, 'barış') sağladı (not 59'daki *ula-* fiilinden).

39 [I D 32] Burada ve II D 26'da geçen *čača ᵕ sänün*, RADLOFF'un da s. 174'de belirttiği gibi, genellikle *Cha-tcha-tchong-i* diye de anılan (bk. s. 69; *Journ. asiat*, 6ᵉ ser., IV, s. 415, 420, 424, 426, 427) Çinli general (tsiang-kiun)'dur. Her ne kadar Çin kaynakları bu generalin, 707 yılından sonra, Türklere karşı yaptığı savaşlardan pek söz etmeseler de, burada konu edilen savaş yaklaşık 715 yılında yapılmış olmalıdır.

Sänün için bk. s. 28 ve not 24. Krş. DEVERIA, *Inscr. de l'Orkh.* s. XXXVII not 25.

39a [I D 32] Kişilerin has isimlerine ekli olarak görülen *čur* takısına birçok kez rastlıyoruz: *Kül-čur* II G 13, *Ynanču-čur* I K 13, (Krş. I B 2'deki *Ynanču Apa*). Bu belki bir unvan olabilir. Eğer buradaki *Tadyqyn-čuryn* okunuşu doğru ise, ben ismin yalın halinin *Tadyq-čur* olduğuna ve istisnai olarak ilgi hali eki *-n*'nin isimdeki her iki unsura da ekli bulunduğuna inanmak eğilimindeyim; tıpkı, örneğin II G 8'deki *Qu ᵕ sänün*'ün yükleme halinin II G 9'da *Quy ᵕ sänünig* oluşu gibi.

40 [I D 33] *Jaraq* için bk. not 31; *oqun* için bk. s. 14. *Jałnasynda* ya da *jałama-* kelimesi benim için karanlık. Acaba yay anlamına gelen *ja*'dan *ja+ -ła- + -ma-* gibi bir kelime olup yayı germek için kullanılan bir aleti mi belirtmektedir ? (RADLOFF bu bölümü çok değişik ve kabul edemeyeceğim bir biçimde çevirmiş.)

41 [I D 34] Kesinlikle bir halkın ismi olması gereken *Jir-Bajyrqu* (RADLOFF'un okuduğu gibi *bujuruqy* değil; krş. I G 4 = II K 3) kelimesi için krş. s. 72 not 3; (Çağataycada 'çöl, yayla' Osm.da 'tepe, bayır' anlamındaki *bajyr*'dan geliyor olabilir mi ?) Buradaki diğer isimler bilinememektedir. Anlatılan sefer ise Me tchᵉoue'nun öldürüldüğü sefer olabilir; bk. s. 72.

Ärin için bk. not 19.

Täz- fiili (buradan başka II D 38 ve 41'de *täzip* biçiminde; krş. II B 5 ?) 'kaçmak' anlamına geliyor olmalıdır; RADLOFF, *Pr.d. Volkslit.*, I, s. 356, st. 254, s. 357, st. 266'da *täzip*, "fliehend" Cilt II, s. 395 st. 550'de *tezip*. Krş. VAMBERY, *Etym. Wörterb.* s. 174, no. 186, II. (RADLOFF'a göre: *tizi-*, "aufreihen", "mit sich nehmen"; krş. Çağ. *tiz-*, 'deniz kabuklarını ipe geçirmek, sıraya dizmek", Osm. *diz-*, 'dizmek, sıralamak, düzenlemek'. Bu kelimeye böyle bir anlam vermenin doğru olacağını sanmıyorum; öte yandan yazıtlarda bu fiil kökünün hiçbir zaman *i* ile yazılmamasına karşılık RADLOFF'un benimsediği kökte temiz bir *i* bulunmaktadır, dolayısıyla da fiilin *täz-* olması gerekir.) S. 156

42 [I D 35; krş. II D 26-27] *Sünüg*, 'mızrak' kelimesi için bk. not 31.

Batym kelimesi, 'inmek, gömülmek, batmak' anlamındaki *bat-* (Uyg., Çağ., Osm.) köküne, fiilin bildirdiği eylemin ölçüsünü gösteren *-m* eki eklenmesiyle türemiştir, örneğin Osm. Tatarca, vb. deki (*at-*, 'atmak'tan) *atym* gibi: *oq atymy*, 'ok menzili'; (*čayyr-*, 'bağırmak, çağırmak'dan) *čayyrym*, 'insan sesinin ulaşabileceği uzaklık, bir "verst"lik mesafe'; (*ič-*, 'içmek'ten) *ičim*, 'içim, yudum', vb. gibi. Sonuç olarak *sünüg batymy* da mızrağın (kar içine) gömülebileceği derinliği gösteren bir ölçüdür.

Qaryy, 'kar' anlamına gelen *qar*'ın yükleme halidir; *sök-* ise (Uyg., Çağ., Osm.) 'yarmak, ayırmak, çözmek' anlamlarını taşır, (örn. VAMBERY, *Uig. Sprachmon.*, s. 87'de *jol sökär*, "bricht seinen Weg", yani 'o yolu açıyor, yolu açar'). (RADLOFF: "ihr Geschlecht, die Batymy (das Geschl. B.) Räuber [*qaray*, 'yağmalama'] schimpfend" ifadesini kullanıyor. Ama, bunun ölümsüzleştirilmeğe layık bir gaza gibi görülmesindeki şaşırtıcılık göz ardı edilse bile şu hususların da dikkate alınması gerekirdi: 1° *Batymy* özel isim olsaydı, "aile" anlamı yakıştırılan kelimeden sonra değil önce gelirdi; 2° "aile, ırk" kavramları için de kullanılan ve öz anlamı "kemik" olan kelime, bütün Türk dillerinde olduğu gibi *k* ile yazılan (bk. I D 24 = II D 29) *sönük* (yahut *sünük*) kelimesidir, (Uygurcası aynı; Çağ. *söngäk*; Osm. *sökük*; Altay ağızlarında *süök*, vb.); oysa II. Anıtta *sünüg* kelimesi açık-

ça *g* ile yazılmış olarak yer alıyor, I. Anıtta ise bu kelimenin son harfi biraz silik de olsa *k*'den çok *g*'ye yaklaşıyor; *g* ve *k* harfleri her iki anıtta da kesin ve karıştırılamıyacak bir biçimde birbirlerinden ayırt edilebilmektedir; 3° Osm., gibi akraba dillerin halen *k* ve *g*'yi yazıtların eski Türkçesi kadar açık bir biçimde ayırt etmeleri de göstermektedir ki 'küfretmek, sövmek' anlamındaki fiil *sök-* değil *sög-*'dür, (Çağ. *sög-*, Osm. *söi-*).

[43] [I D 36] Türklerin savaş yöntemlerine göre bir saldırı iki ya da gerektiğinde üç eylemden oluşmaktadır: 1° belirli bir mesafedeyken düşmana ok atılır (*oqun ur-*, krş. s. 14), 2° düşman mızraklanır *(sanč-)*, 3° göğüs göğüse gelince düşmanı öldürmek için kılıç ya da balta kullanılır *(toqy-)*; (krş. VAMBERY, *Uig. sprachmon.*, s. 126-127 st. 145-6'daki *sökün;* ama bu kelimeyi RADLOFF'un *Das Kudatku Bilik*, 88, 24-25, s. 99'da belirttiği gibi *süngük (sünüg)* ya da *süngüng (sünün)* gibi okumak gerekir.

'Saldırmak, yüklenmek' anlamındaki *täg-* fiiline (buradan başka I D 32, I K 2, 3, 5) *opłaju* biçiminde bir zarf fiil ekli bulunmaktadır, ancak ben *opła-* fiilinin ne anlama geldiğini bilmiyorum.

Çekimli haldeki *sančdy* fiili, gerek burada gerekse I K 2'de, *udyšru* diye bir zarf almış; ben bu kelimeyi 'karşısında' (RADLOFF, *Wörterb.* "entgegen, gegenüber, zur Begegnung") anlamına gelen Uyg. *udru,* Çağ. *utru,* Altayca *uduru,* vb. biçimindeki bir kelimeyle ilişkili buluyorum. Tek fark, zarf ekinin *ud-* tabanına doğrudan doğruya değil de isteşlik eki *-š* ile bağlanmış olmasıdır. Ben bu kelimeyi, ordunun düşmana saldırdığı ve düşmanla çarpıştığı bir anla ilgili bularak, "karşılaşınca" diye çevirdim.

S. 157 [44] [I D 36] *Qdyry* terkibi için kabul edilebilir tek okuma biçimi *aq͜adyγryγ*'dır; yükleme halinde olup 'ak aygırı' anlamına geliyor. II K 11'de bu kez *adyγryn* olarak gördüğümüz *adyγr* tarihî yönden de doğru olan eski bir biçimdir. Bu kelime Çağ., Osm. vb.de *aiγyr;* Soyot, Koybal vb. gibi ağızlarda ise *asqyr* biçimini almıştır; zira yazıtlarda hiç istisnasız ve sürekli olarak korunmuş bulunan *d* harfi, önünde bir ünlü varsa birinci grup ağızlarda *i, j*'ye, ikinci gruptakilerde ise *z*'ye ve daha sonra da *s*'ye dönüşmüştür.

Daha önceki *bajyrqunyn* (ya da *bajraq-?*) doğal olarak ilgi halindedir, ama sorun kelimenin *bajyrqun* + *-yn* mı (krş. s. 28 ve dev.), yoksa *bajyrqu* + *-nyn* mı olduğunu bilememekten kaynaklanıyor; çünkü örneğin Uygurcada sonu ünlüyle biten tabanların ilgi halleri *-n* ile değil *-nyn* ekiyle yapılmaktadır (yazıtlarda da sonu ünlüyle biten tabandan yapılmış başka bir ilgi hali görememekteyiz). İkinci olasılıktan yana bir kanıt olarak şu husus ileri sürülebilir: I D 36'daki ikinci *bjrqunn*'un *n*'si, önünde *u* bulunmasına rağmen, 𐰤 ile yazılmıştır ki bu da *nyn*'ın bağımsız bir eleman olabileceğini hissettirir niteliktedir. Şu halde *bajyrqu,* burada, çok büyük bir ihtimalle bir kişi ismi olmasına rağmen not 41'deki kelimenin aynı olmalıdır. Ama yine de şüphemi belirtmek için çeviride, bu kelimeyi *Bayırku(n?)* şeklinde yazdım.

Syju, sy- fiilinin *-u* ekiyle yapılmış zarf fiilidir; *sy-*, Osm. "koparmak, kırmak, parçalamak; yıkmak; bir hayvanı boğazlamak, kesmek; bir orduyu bozguna uğratmak" anlamlarına gelir (bk. BARBIER DE MEYNARD, *Dict. turc-franç.*, II, s. 242), Uygurcası da aynıdır (VAMBERY, *Uig. Sprachmon.*, s. 112-113, s. 255; aynı yazarın *Etym. Wörterb.*, s. 152 no: 163). I D 11 = II K 14'deki *symady* kelimesi de buradan geliyor; mecaz olarak "reddetmedi" anlamında kullanılmıştır.

En şüpheli kelime *udłyqyn* (ya da *od-?*) kelimesidir. Son hecedeki *y* sesinin 𐰃 ile yazılmış olması kelimenin vasıta halinde olamıyacağını gösteriyor, zira vasıta hallerinde *i, y* sesi asla yazılmamaktadır; belki bu, 3. şahıs iyelik eki almış ve yükleme halinde bir kelime olabilir. Bu durumda kelime *syju urty*'nın dolaysız bir tümlecidir ve *adyγryγ* kelimesiyle ilişkilidir, (krş. örn. I D 13'deki *budunyγ türk törüsün).* Acaba söz konusu kelime, 'uyluk, kalça' anlamına gelen Çağ. *uiluq,* Osm. *uiłuq,* Yakutça *ułłuχ* kelimesinin eski bir biçimi olamaz mı ? Kesin kanıtlarla doğrulayamasam da bu var sayım yine de fonetik ve anlam yönünden uygun düşmektedir. Şu halde buradaki cümlenin kelime kelime çevirisi şöyle olabilir: "O B'nun ak aygırının ...sını (uyluğunu?) kırıp vurdu"; buradan çıkarılabilecek tek anlam ise Kültegin'in saldırı sırasında, bindiği ata şöyle ya da böyle tehlikeli bir yara aldırttığı (savaşta ölmeleri halinde atların da ölüş biçimleri genellikle anlatılmaktadır), örneğin istemeden hayvanı yaraladığı, yahut atın oyluğunun kırıldığı gibi bir şey olabilir. Ben çeviriyi yaparken "O B'nun ak aygırının canını çıkardı" cümlesi ile yetindim. (RADLOFF bu parçayı öyle değişik okuyor ve yorumluyor ki hiçbirini doğrulanabilir nitelikte görmüyorum, [bura-

daki bazı kelimeler için onun kitabındaki Sözlük bölümüne de bakınız]. Örneğin, metindeki kelimenin sonunda *a* olmamasına rağmen transkripsiyonu *Bajyrqunyńa* diye yapmış; bir kelimeyi de *qadyyraγ*, sehr heftig" diye okumuş, oysa sıfat *qatyγ*'dır ve bütün akraba dillerde olduğu gibi burada da *t* ile yazılmıştır (I K 11, I G 2); ayrıca üstünlük eki *-raγ* değil *-raq*'tır, [krş. I G 8 — II K 6'daki *toqraq*, not 74?]).

[45] [I D 36-37; krş. II D 27] *Ałtun-jyš*, "Altın Dağlar", Büyük Altay Dağı olmalıdır (krş. s. 61); Çincesi *Kin-chan;* (*jyš* için bk. not 5). S. 158

Diğer dillerde (yıldızlar için) yalnızca "doğmak, yükselmek" anlamlarını taşıyan *toγ-* fiili, burada "çıkmak, tırmanmak" anlamında geçişli olarak kullanılmıştır. İrtiş nehrinin hangi kolundan (Kara İrtiş, Boz İrtiş, vb.) söz edildiği ise doğal olarak bilinememektedir.

Türgäš için bk. not 25. Bilge Kağan 37 yaşındayken (krş. II D 26-27), yani yaklaşık 720 yılında yapılan bu sefer, Me-tch'oue'nun ölümünden sonra güçlenen Türgeş'leri (*Tou-ki-chi*'leri) cezalandırmak amacı gütmüş olabilir (bk. s. 74). O dönemde Tou-ki-chi'lerin Hanı olarak söz edilen *Sou-lo* aslında çok seneler sonra yaşamıştır, ama burada Çin kaynaklarında değinilmeyen başka bir hükümdarlık heveslisinden söz ediliyor olabilir.

Bolču, 'Bolçu', oralardaki bir yörenin ismi gibi görünüyor, ama yerini belirlemek mümkün olamamaktadır.

Otča burača, sürati belirtmek için kullanıldığı anlaşılan bu kelimeleri ben "ateş gibi, kasırga gibi" diye çevirdim, bk. s. 34.

[46] [I D 37-38] Buradaki kelimeleri, biraz da daha önceki boşluk nedeniyle, pek anlayamadım; yalnızca *kisin* kelimesi *ikisin* olmalıdır, 'her ikisini' (ya da 'onlardan ikisini'?) anlamında ve yükleme halindedir; *özi* ise 'bizzat o' anlamına geliyor. RADLOFF transkripsiyonu *tutuzdy äkisin özi altyzdy* diye yapmış ve "wurden beide dort ergriffen und er selbst festgenommen" diye çevirmiş ki bu yorumu ne metin, ne de içerik yönünden paylaşamıyorum.

[47] [I D 38] Türklerin Türgeşlerden bazılarını esir etmiş olabilecekleri akla daha yakın olmakla birlikte (ki RADLOFF da böyle düşünüyor: "er drang aber wiederum ein und nahm einige Gefangene von den Beamten des Chans mit eigener Hand fest"), ben buradaki kelimelere (*bujuruqy* [yalın hal] *az tutuquγ*, vb.) çevirimdekinden başka türlü bir anlam veremiyorum. *Tutuquγ* biçimi yükleme halindedir (krş. s.13); *tutuq*, 'tutulmuş; buradaki anlamı "esir" (krş. VAMBERY, Uig. Sprachm., s. 101; acaba bu kelime not 38'deki *tutuq*'tan farklı bir kelime midir?)

[48] [I D 39] *Qara-Türgäš*, 'Kara Türgeş'ler', Türgeşlerin özel bir kolu olmalıdır; RADLOFF'a göre (s. 131) bunlar, Türgeş'lerin güney batısına yerleşmiş bir kavim idi. Bu savın neye dayandığını bilmiyorum. Ama acaba olaylar arasında başka bir bağlantı kurulamaz mı ? Çinlilerin anlattıklarına göre, *So-ko* Han'ın ölümünden sonra kendini Tou-ki-chie'lerin hanı ilan eden *Sou-lo* (bk. s. 74) kendine bağlı olanların sadakatini kazanmış, onların içtenlikle itaat etmelerini sağlamıştı. Ancak daha sonraları bir tepki oldu, uyrukları onu terketmeğe ve karışıklıklar yaratmağa başladılar. Sarayı ikiye bölündü; eski Han So-ko ailesinden birinin başta olduğu gruba Sarı (Çincesi *hoang*), Sou-lo taraftarlarının oluşturduğu gruba ise Kara (Çincesi *he*) adı verildi. Bu karışıklıklar sırasında, 738 yılında, Sou-lo öldürüldü. (Bk. DEGUIGNES, I, 2, s. 499 ve dev.; VISDELOU, s. 54 ve dev.) Acaba burada bu garip *Qara-Türgäš*, 'Kara Türgeşler' adının sırrını çözebileceğimiz bir anahtar mı S. 159
saklı; yani bu ad, Sou-lo (*Sułuγ?*) Han'a bağlı olan Türgeşleri belirtiyor olamaz mı ? Gerçi yazıtlarda bu ayrılıkçı gruplardan yalnızca Sou-lo'nun hükümdarlığının sona ermesiyle ilişkili olarak söz edilmektedir, ama bu grupların daha önce de var olduklarını, ya da "Karalar" adının burada bir tarih yanılgısı sonucu kullanılmış olabileceğini düşünmememiz için hiçbir sebep bulunmamaktadır. (Biri egemen, diğeri baş eğen iki aşireti birbirinden ayırt etmek için *aq*, 'ak' ve *qara*, 'kara' kelimelerinin kullanılışı için krş. *Travaux de le 3e session du Congrès des Orientalistes,* St. Pétb., 1876, II, s. 142'de Howorth'un makalesi.)

Çevirisini yapmadığım *tabarda* kelimesine gelince, *Tabar*'ın bir yer ismi olduğunu sanıyorum, (doğal olarak bu yer Hazar denizinin güneyindeki Tabar ya da Tabaristan olamaz, zira bu ülke çok uzakta kalıyor; bu ismin başka bir yere ait olması mümkündür; krş. DORN, *Caspia,* St. Pétersb. 1875, s. 47, 135, not 1).

Acaba *qo-* ya da *qu-*'dan sonra gelen boşluğu nasıl doldurmalı ? Pek belli değil. Örneğin, *qo-[ndurtymyz; jana joryp]*, "bu kavmi Tabar'a yerleştirdik; geri dönüp, vb" gibi bir şeyler düşünebiliriz, ama bu da havada kalan bir tahminden ileri gidemez. (RADLOFF *tabarda* kelimesini, 'bulmak' anlamındaki *tab-*'dan [daha doğrusu *tap-*'tan; krş. *tapa,* 'karşı'; tam anlamı 'bulmak için, karşılamak için'] yapılmış bir fiil biçimi gibi görüyor ve "um dieses Volk aufzufinden", s. 124'de ise "bei dem Auffinden dieses Volkes" diye çeviriyor. Böyle bir yapıya yazıtların dilinde rastlamamaktayız.)

[49] [I D 39] *jinčü-ügüz,* 'İnci Irmağı', I G 3-4 = II K 3'de de geçiyor. Kelimenin geçtiği üç yerde de görülebileceği gibi bu ırmak batıda uzakça bir yerde bulunuyordu. Türkler, gerek Soğdak halkına (bk. not 38) karşı giriştikleri sefer sırasında, gerekse batıdaki sınırları Demir Kapı'ya (not 6) ulaşmadan önce bu ırmaktan geçmiş olmalıdırlar. Hiç kuşku yok ki bu nehir, günümüzdeki "altın saçan" anlamına gelen *Zarafchan,* Greklerin "değerli" anlamına *Polytimetos* dedikleri (Strabon, s. 518), Soğut nehrinden başkası olamaz. (RADLOFF, s. 119'da, biraz tereddütle, *Jänčü*'nün Amu-Derya (Oxus) olabileceğini ileri sürüyor, ama buna imkân yok, zira söz konusu nehir Türklere yakın olan Demir Kapı'nın öbür tarafında bulunmaktadır.) Anıt III'ün Çince yazıtındaki *Tchen-tchou-ho,* "Sahici İnci Nehri" adıyla söz edilen nehir de acaba aynı nehir midir ? DEVERIA, (*Inscr. de l'Orkhon,* s. XXXI, 15, XXXVI, not 17'de) *Tchen-tchou* kelimesinin Türkçe bir ismin Çince transkripsiyonu olabileceğini düşünüyor. Bu kelime, anlam ve kulağa geliş bakımından da *Jinčü-ügüz*'e uygun düşmektedir.

[50] [I D 40] *Bizińä,* biz zamirinin yaklaşma halidir. Yazıtlardaki eski Türkçenin, yaklaşma hali için, *(-qa), -kä* yerine *(-ńa), -ńä*'yi de kullanmış olduğuna hiç kuşku yoktur; bu özel biçim, *mańa,* 'bana' ve *n* ile biten tabanlarda görülen yaklaşma halindeki 3. şahıs iyelik eki *-yńa, -ińä* ile örnekSenerek ortaya çıkmış olmalıdır. Aynı biçime I D 19 = II D 16'da da rastlıyoruz. (RADLOFF kelimeyi burada *qyzyńa* diye okuyor ve "er hatte sich an die Tochter eines Helden gemacht", (yani "bir yiğidin kızıyla ilişki kurmuştu") diye çeviriyor. Ama tam bir savaş anını anlatan bu parçadan
S. 160 nasıl böyle bir anlam çıkarılabildiğini anlamıyorum. Diğer yerlerde ise RADLOFF bu kelimeyi *bizkä* diye okumuş; krş. s. 104, not 2-3).

I D 39'un sonundaki boşlukta, büyük bir olasılıkla, düşmanın karargâh ve erzakının, ya da benzeri bir şeylerin var olduğunu anlatan kelimeler yer almış olabilir. Daha sonra gelen ve çevirisini yapmadığım mastar ya da zarf fiil *irtürü,* acaba I KD ve II G 10, (II K 10?)'daki *ärtürtim(iz)* ile aynı tabana sahip olamaz mı ? Yani *är-* (ya da daha doğrusu *'r-,* krş. s. 16?), 'ermek, imek' tabanından geçişlilik eki *(-tür-)* ile yapılmış ve anlamı 'erdirmek, oldurmak, yapmak' olan bir fiil söz konusu olamaz mı ? Eğer böyle ise, *irtürü* kelimesi (karargâh ve erzak) temin etmek, sağlamak anlamlarını içerebilir (krş. I D 10'daki *joqadu,* I G 9'daki *turu ölü* ve not 56'nın sonları).

[51] [I K 1] Karluk'lar konusu için bk. s. 71 not 3. Yaklaşık 714'de yapılmış olması gereken buradaki seferden II D 28-29'da da söz ediliyor.

Är-bar için bk. not 30. Daha sonra yer alan *Tamaγ* kelimesi bilinmeyen bir yerin adıdır; *baš,* 'baş' kelimesinin ise dağ tepesini mi, yoksa bir nehir kaynağını mı ifade ettiği pek anlaşılamıyor. Eğer *tamaγ* = Çağ. *tamaχ,* 'boğaz' ise, sonuncu anlam kuşkusuz daha uygun olabilir.

[52] [I K 3] 'Tükenmiş, bitkin düşmüş' diye çevirdiğim *qamašyγ* (ya da *qamyšyγ*) sıfatı, bence I D 6'daki çekimli fiil *qamaštdy* ile akraba olmalıdır; bk. not 56.

Ilgikgi'nin ne anlama geldiğini çözemiyorum. Bütün harfler, baştaki ve sondaki hariç, çok net görünüyor; sondaki *i*'nin *ü* olması da mümkündür. Metnin altına koyduğum notta nasıl okunabileceğine dair önerimi belirttim; ama kelimeyi yorumlamak okumaktan daha güç, (acaba bu kelime, 'her ikisi' anlamına gelen *ikägü* olabilir mi ?). Cümlenin gelişine az çok uyduğu için ben çeviriyi yine de "bölünmüş, parçalanmış" diye yaptım. (RADLOFF keyfî bir tutumla iki harfin yerini değiştirerek okumayı *öl'g ikl'g* şeklinde yapmış, çevirisi ise : "da das Volk gestorben und umgekommen war" [iklig? 'hasta']).

Izgil, bilinemeyen bir kavmin adıdır. Acaba Raşidettin'in, Uygurların ülkesindeki on ırmaktan biri olarak gösterdiği *Iškil* ya da *Iškül* bu olabilir mi ?

[52a] [I K 4] Oğuz'lar konusu için bk. not 22. Daha sonraki bölümlerde anlatılan ve Oğuz'lara karşı yapıldığı bilinen savaşlar konusunda krş. II D 29-33.

53 [I K 5] *Sü‿tägisindä* okunuşu bana şüphe edilemeyecek kadar doğru görünüyor: ꓘ *t* harfinin belirgin izleri var, diğer harflerse çok net bir durumda. *Tägis* = Çağ. *tägiš*, 'varma, karşılaşma, savaşma' anlamında, (PAVET DE COURTEILLE, s. 263). Ben bu ibareyi "gögüs gögüse çarpışma" diye çevirdim, (saldırının üçüncü safhası, not 43 ve 55). RADLOFF keyfi bir tutumla ve kuşkusuz hatalı olarak *[t]gi*'yi *kši*'ye dönüştürmüş ve *sü‿kišisindä* diye okumuş, çeviriyi de "von den kriegsleuten" diye yapmış; kaldı ki daha önce sözü edilen altı er de bunlar arasında idi; ayrıca yazılışla ilgili olarak krş. s. 15.)

54 [I K 5] Bu bölümden de anlaşılabileceği gibi *Ediz*'ler Çinlilerin *A-thie* diye adlandırdıkları Oğuz'ların bir kolu olmalıdır; bk. s. 72 not 2. Bu ismin kelime anlamı "yüksek" olabilir; krş. not 4'ün sonları. S. 161

55 [I K 6] *Äg(i)rä* (ya da *äg(i)ri*, zira son harf çok net değil ama ᛇ'ye benziyor) II D 31'de de kendinden sonra gelen *toqy-* fiiliyle birlikte bulunuyor; ayrıca I K 7 ve II D 2'de *äg(i)rip* biçimine rastlıyoruz. RADLOFF'un her yerde farklı olarak değiştirmiş olduğu bu biçimlerin tabanı 'döndürmek, eğirmek, çevirmek' anlamına gelen *ägir-*, ya da (Çağ., Osm., vb.deki) *ägär-*'dir. 'Dönmek, değişmek' anlamı II D 2'de açıkça kendini belli ediyor, ama bu kelimenin bir savaş tabiri olarak kabul edilmesini zorunlu kılan daha birçok yer var. Bu kelime, Türklerin sıkça uyguladıkları, kaçıyormuş gibi yapıp yeniden saldırmak üzere aniden durmaları yöntemi ile ilgili olmalıdır, (acaba I K 7'deki anlamı da böyle mi kabullenmeliyiz ?). Ne olursa olsun *äg(i)rä* kelimesi iki yerde de 'döğmek, yenmek, hakkından gelmek' anlamına gelen *toqy-* fiiline bağlandığına göre, anlamının, 'savaş yöntemini değiştirmek, mızraktan vaz geçip kesici aletlere dönmek' gibi bir şey olacağını sanıyorum (krş. not 43 ve 53). Bu nedenle çeviriyi serbest olarak "göğüs göğüse gelerek" şeklinde yaptım.

56 [I K 7] *Qamašïdy* (ya da *qamyš-?*), Çağ. ve Osm.da özellikle gözlerden ya da dişlerden bahsederken 'körleşmek, kamaşmak' anlamına gelen *qamaš- (qamyš-)* fiilinin *(-t-)* ile yapılmış geçişli halinin geçmiş zamanıdır. (II D 31'de *d* olmaksızın *qamašty* biçiminde yazılmış; Anıt II'de genellikle *t*'den sonra *d* yazılmıyor.). Kelime kelime çevrilirse: "Türk halkı ayağını (*adaq*, s. 23) gevşetiyordu, ayağı gevşiyordu" denilebilir; ama ben "yorgunluktan bitmişti" diye çevirdim.

Hemen sonra gelen *bo[łdačı]y‿ärti* okunuşu II D 31'deki paralel parçada da doğrulanıyor. s. 35'te *bołdačy*'daki ekten söz etmiş ve *č*'nin önünde bir *a, ä* ünlüsü bulunabileceğinden, sebepsiz yere kuşku duymuştum. Her ne kadar daha önceleri de, pek çok durumda bu biçimlerin (örneğin *sän* gibi "enclitique" bir zamirle birlikte olduğu zaman, bk. s. 29) gelecek zaman kipi; *ärti* ile bir arada olunca da şart kipi anlamı taşıdığını sezinlemiş isem de, ancak kitabımın o bölümü basıldıktan sonradır ki bu konu hakkında çok daha aydınlık bir fikre eriştim. Söz konusu eke Kumancada fail ismi biçimlerinde rastlıyoruz, örneğin *jendäči (jändäči)*, 'yenici, muzaffer', *tuurdači*, 'doğurucu, ana-baba', *kutkardači*, 'kurtarıcı' (G.KUUN, *Codex cuman.*, s. CIV). Ama Bay HOUTSMA'nın bazı eski Türk kaynaklarında bulunduğunu gözlemlediği *-dačy, -däči* ekiyle yapılmış küçük bir kelime grubu, yazıtların dili ile tam bir uygunluk göstermektedir; bk. *Zeitschr. d. deut. Morngenl. Ges.*, XLIII, 1889, s. 74 ve *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1884, s. 42. (Bay Houtsma'nın çalışmalarında böyle bir kelime grubunun da yer aldığını bana Saint-Pétersbourg Akademi Üyelerinden Bay Salemann bildirmek lütfunda bulunmuştur). Bay Houtsma, bu biçimlerin bir "nomen futuri" özelliği taşıdığını ve "enclitique" zamir ekleriyle gelecek zaman gibi kullanıldığını göstermiştir, örneğin *ołdačysän*, 'olacaksın'. Yazıtlarda gördüğümüz biçimler de, yukarda belirtildiği gibi, buna tam olarak uymaktadır. Ama RADLOFF'un bunları çok zaman bir geçmiş zaman biçimleri gibi ele almış olmasına rağmen bu biçimlerin şu anlamları taşıdığını göz önünde bulundurmak gerekir: 1° geleceği gösteren bir sıfat-fiil, yani "nomen futuri"; örneğin *bołdačy* ya da *bołtačy*, Latince S. 162
"futurus", yani "olacak olan" anlamında; *öltäči*, "moriturus", yani 'ölecek olan, ölmekte olan' (bk. özellikle I D 29, II D 2, 23, 31. RADLOFF: "todt", "gestorben"; 2° (haber kipine ait) gelecek zaman; bu durumda eğer özne üçüncü şahıs ise her hangi bir ek kullanılmaz, örneğin *(jabłaq) bołdačy*, I K 11, anlamı: 'o/ya da onlar (kötü, bozuk) olacak/olacaklar', (RADLOFF: "sind geworden"); eğer özne (birinci ve) ikinci şahıs ise zamir eki gelir, örneğin *öltäčisän*, I G 8, 'öleceksin', *ołurtačysän*, I G 8, 'kalacaksın', *körtäčisän*, II K 14, 'göreceksin', *bołdačysän*, II K 14, 'olacaksın'; *jaňyłdačysiz*, I G 11, 'yanılacaksınız, hataya düşeceksiniz' (RADLOFF bu beş biçimin hepsini de *-sin*'le bitiriyor ve bunları ya üçüncü şahıs iyelik eki almış "accusatif", yükleme hali, ya da "instru-

mental", vasıta hali gibi kabul ediyor, örneğin *öltäčisin*, "durch die Todten", vb.); 3° söz konusu biçim eğer *ärti* geçmiş zamanı ile bir arada olursa, her ne kadar başka kaynaklarda paralleri bulunamamışsa da, "conditionnel", şart kipi anlamını ifade eder, örneğin I K 9, II D 31, 33'teki *bołdačy ärti*, anlamı Latince "futurus erat", yani 'o/ ya da onlar olmuş olacak idi/idiler' (buradaki, yani I K 7'deki kullanımın kelime kelime anlamı: "korkak, kötü, bozulmuş olacaklardı"; [burayı da başka türlü okuyan] RADLOFF örneğin II D 31 için şu ifadeyi kullanmış: "sie waren feige", vb.), II D 33'teki *öltäči ärti*, 'o/ ya da onlar ölmüş olacaktı/olacaklardı', I K 10'daki *öltäči ärtigiz*, 'ölmüş olacaktınız' (RADLOFF: "starb", "ihr seid gestorben"), I K 9'daki *qałdačy ärtigiz*, 'kalmış olacaktınız' (RADLOFF: "blieben").

S. 35'te söz konusu ekin yalnızca *r* ve *ł*, *l*'den sonra bulunduğunu belirtmiştim. İlginçtir ki Bay HOUTSMA'nın yayınladığı kaynaklarda da, örneğin *ołdačy, bułdačy, ałdačy, qałdačy, käldäči* gibi örneklerde bu ek hep *ł*, *l* ile biten köklerden sonra yer almaktadır. Yine de kullanımın böylesine sınırlı olabileceğini pek sanmıyorum, bu durum yalnızca bir raslantı olabilir. Şu halde, bu ekin yanı sıra, gelecek zaman bildiren başka eklerin de yaygın bir biçimde kullanılmış olduğunu kabul etmek durumundayız. Nitekim Bay Houtsma, *Z.D.M.G.*, XLIII, s. 73'te yayımladığı eski bir Türk şiirinde, *-ur* eki yanı sıra (Osm. dilek kipine eşit olan) *-a* ekinin de bulunduğunu belirtiyor. Yazıtlarımızda ise gelecek zaman anlamı taşıyan, örneğin *qazγanurmän, birürmän* I D 9, *saqynurmän* II B 6, vb. gibi *-ur* ile biten biçimlere rastlıyoruz, (sonu *-u* ile bitenler zarf fiildirler.) Ama bu *-ur* eki aynı zamanda "présent" (aoriste)", geniş zaman anlamı da taşıyabilir. Ancak gelecek zaman için *-a* ile biten bir örnek bulmak oldukça güç görünmektedir; krş. not 74'deki *(toqraqyqasän?)*.

[57] [I K 7] Bu bölümün tümündeki ayrıntılar pek çok zorluk taşıyor, anlatım da pek berrak değil. Bu durumda parçanın II D 31'deki paraleline bakarak karşılaştırma yapmak önem kazanıyor. *Süsi*, 'onun/onların ordusu' biçimi, her hangi bir belirleme yoksa, yalnızca düşmanların ordusundan söz ederken kullanılır; II'nin de açıkça gösterdiği gibi buradaki anlam da aynı yöndedir. Burada *[käJlmiš*, II D 31'de ise *käligimä* biçiminde yer alan ve 'gelen, gelmiş olan' anlamı taşıyan sıfat-fiil, *süsi*'nin belirleyici tümlecidir, (krş. s. 30). *Oza*, (Uyg. da aynı) 'önce' kelimesi *oz-*, (Çağ., vb.) 'öne geçmek, önce gelmek' fiilinin zarf fiilidir; II'de bu sözcük *jaį-*, 'yaymak, dağıtmak' (geçişli) fiilinden türeyen *jaįa* kelimesi ile bir arada yer almaktadır; karş. I D 23, 34, II D 19, 33. *Aγyt-*, 'akıtmak, kaçırmak' (RADLOFF, Wörterb. I, s. 166; II'de *aγytdym* yerine *aγytym* biçimi kullanılmış, krş. not 56'daki *qamašty*); ya da bu kelime acaba Çağatayca 'çıkmak, aşmak' anlamındaki *aγ-* ile ilgili olup 'çıkartmak, aşırtmak' anlamına mı gelmektedir (yine de II D 37'deki *aγdy* kelimesi
S. 163 "çıktı" anlamından çok "kaçtı" anlamına daha çok uymaktadır) ? Anlam pek açık olmasa da ben bu parçayı, yaptığımdan başka türlü çeviremiyorum.

Daha sonra gelen ve özellikle de burada *tońra bir uγyš ałpaγu*, II D 31'de ise *tońra jyłpaγuty* (bence *jyłpaγu‿aty) bir uγyšγy* olarak geçen kelimelerdeki güçlükler, gerek kelimelerin her biri, gerekse söz dizimi açısından, daha da artıyor. *Uγšyš* ya da *uγuš* ne olabilir ? RADLOFF bunu "weise", yani akıllı (bir adam) diye çeviriyor, ki doğru olabileceğini sanmıyorum. Bu kelimenin **uγ, uq*'dan türemiş olabileceği görüşündeyim: Altay ağızlarında *uq*, 'ırk, aile' (RADLOFF, Wörterb. I, s. 1605: "Geschlecht, Familie, Herkunft"; bu ağızlarda *γ* harfi olmadığından kelime sonlarında *q* harfi yer alıyor). Sonuç olarak *uγyš*'ın anlamı 'aynı ırktan olan, ırktaş' gibi bir şey olmalıdır, ki bu anlam kelimenin geçtiği her yer için (I G 1 = II K 1, I G 6, II D 25) bana daha uygunmuş gibi geliyor. Özel bir kullanımdan ötürü bu kelime Çağataycadaki *uγuš*, 'torun' kelimesiyle de özdeş olabilir. Bu durumda *Tongra*, öldürülenin ait olduğu, büyük bir olasılıkla seçkin bir soyun, ya da ailenin ismi imiş gibi görünüyor. Bunun, Çinlilerin bir Houi-ho ordusu için kullandıkları *Thoung-lo* ismi ile aynı şey olup olmadığına karar veremiyorum, (bk. örneğin VISDELOU, s. 57 b). *Alpagu*'nunsa II'de Yılpagu diye geçen *(jyłpaγu‿aty*, kelime kelime: adı Yılpagu, yani Y. diye adlandırılan) aynı kişinin adı olduğunu sanıyorum. Bu kelimenin (Komancanın Kasan ağzındaki) *ałpaul*, (Tobolsk ağzındaki) *ałpaγyt*, (Moğolcadaki) *alpagut*, "Edelmann, Gutsbesitzer, Gutsherr" (RADLOFF, Wörterb. I, s. 430, 431) kelimesiyle ilişkili olabileceğine de inanamıyorum. Yükleme halindeki kelime ise, burada *ärig*, II'de *uγyšγy*, en sonda yer alıyor.

Tońa‿tigin juγynda kelimelerinin çevirisinde, Radloff'la aynı görüşü paylaşıyorum: 'Tonga Tegin'in cenaze töreninde', "bei der Leichenfeier (der Bestattung) des Tonga-Tegin".

I K 4-8'de anlatılan savaşların "bir yıl içinde" yapıldığı eğer doğruysa, burada değinilen çarpışmanın da, parçanın devamından da anlaşılacağı gibi, Kül-tegin'in ölümünden bir yıl önce, yani 730 yılında, yapılmış olması gerekiyor. Bu gerekçe de, (Oğuz Türkü?) Tonga Tegin'in, aynı isme çok benzese de, Çin kaynaklarına göre 714'de *Pei-thing*, ya da Beşbalık surları altında kafası kesilen *Thong-'o-te-kin* ile özdeş olamıyacağını açık bir şekilde göstermeğe yetiyor, (bk. s. 70 ve dev.)

Burada *ägirip*, II'de *ägirä* biçiminde geçen kelime için bk. not 55.

58 [I K 7] Burada geçen ismin ikinci ögesi durumundaki *qadaz* ya da *qadyz*'ın vadi ya da benzeri bir şeyi belirten bir cins ismi olduğuna şüphe yoktur, (*-da* ekinde *d* sesi için kullanılan işaretin aynı sesi veren diğer işaretle karıştırılmış olmasının nedeni, sondaki ünlü eğer *a* değil de *y* olsaydı, belki de daha kolay açıklanabilirdi?); ama söz konusu kelimenin ne anlama geldiğini bilmediğim için bu Türkçe kelimeyi çevirimde aynen kullandım. Radloff'un bu kelimeyi *qadynda* (= Uyg. *qadyn*) gibi okuması ve "unterhalb des Äsgänti" diye çevirmesi konusuna gelince, hemen belirteyim ki, her iki yazıtta da *z* sesi veren 𐰔 işareti *n* sesi veren 𐰣 işareti ile karıştırılamıyacak kadar açık bir biçimde yer alıyor; kaldı ki *n*'den sonra da asla *d* harfi yazılmamaktadır, bk. s. 42 not 1.

59 [I K 9] *Ułaju*, 'ona ulanarak, onu takiben' (RADLOFF, *Wörterb.* I s. 1676-77'de: "zusammensetzen, vereinigen, [sich mit Jd. vereinigen]; mit sich vereinigen, erlangen, erwerben" diye ta- S. 164
nımlanan) *uła-*, 'ulamak, bağlamak' fiilinin zarf fiilidir; *ułaju* kelimesinden sonra yer alan kişi ya da kişiler, önem bakımından, bu kelimeden önce söz edilen ya da zımnen bildirilen kişi ya da kişilerden sonra gelirler, yani ast durumundadırlar, (krş. I K 11, I G 1 = II K 1, II G 13, 14'te üç kez; I D 32'de *ułady;* [krş. not 38]; RADLOFF bunu *uły-*'dan *ułyju*, "sich anschliessend" ve *ułydu*, "sich anschliessen" diye yazıyor, ama *Wörterb.* I, s. 1689'da *ułу-*'yı "sich unterwerfen, unterliegen; in Kummer sein, weinen" diye çeviriyor). Bu kelimenin yerine geçen kelime *baštaju*'dur, bk. not 23. Kağan'ın ailesindeki bayanlar arasında ilk sırayı *ögäm qatun*, "hatun anam" almaktadır (not 18); ondan sonra *ögälärim*, 'analarım', yani 'üvey analarım' geliyor, (Çağ. vb.'deki *ögäi*, 'analık, analığa kabul edilmiş, "adoptif" anlamı taşıyor ki buradaki anlamdan farklıdır); RADLOFF da s. 99'daki sözlüğünde bu kelime için aynı yorumu öneriyor, ama metni çevirirken "meine tanten" ifadesini kullanıyor. *Äkä*'nin anlamı 'abla, hala, teyze'den başka bir şey olamaz, (RADLOFF s. 90'da bu kelimeyi Çağ. *ägäči*, 'abla'; Komanca *ägäci*, 'hala, teyze' kelimelerine yaklaştırıyor); Türk dillerinde gerek ağabey ve amca-dayı, gerekse abla ve hala-teyze gibi iki ayrı kavram tek bir kelime ile anlatılabiliyor. *Kälińün* (Çağ., Osm. vb. deki) 'nişanlı, gelin anlamına gelen *käliń* kelimesine bir topluluğu ya da bir çokluğu bildirmek için kullanılan *kün, -gün* kelimesinin eklenmesiyle oluşmuştur, (buradaki anlamı belki de hem gelinler, hem de görümceler, baldızlar olabilir); krş. Uyg. *il-*'den *äl-kün* = *il, äl*, 'halk, kavim' ve not 62'deki *ińjigünim*, (*ń* = *n* + *g* veya *k*, karş. not 24; Yenisey Yazıtları III, 247'deki *k^äl'n:l^är'm* (aynen böyle !), 'gelinlerim'). *Qončuj* için bk. not 26. Burada uygun olabilecek tek anlam, metnin gelişi gereği kendilerinden söz edilmesi beklenen, "eşlerim, karılarım" anlamıdır.

Şart kipi *boldačy ärti*, vb. biçimler için bk. not 56. RADLOFF gerek bu biçimleri, gerekse dilek kipi *joq ärsär* (= Uyg. *joq ärsä*, VAMBER, *Uig. Sprachm.*, s. 89 st. 52; s. 123 st. 102) biçimini haber kipinin geçmiş zamanı olarak görüyor. Gerçekte bu bölüm, Kültegin'in hayatını ortaya koyarak püskürtebildiği düşman saldırısının ne denli tehlikeli olduğunu anlatmaktadır.

60 [I K 10] *Jasar*, (Çağ.) 'düzenlemek, yerine getirmek' anlamındaki *jasa-* fiilinden. (RADLOFF bu kelimenin transkripsiyonunu *jašar* diye değiştiriyor [krş. I K 2'deki *jašajur*, 'yaşında'] ve şöyle çeviriyor: "ewig (alle[?] Zeit) lebt[?] nur der Himmel").

Inscr. de l'Orkhon Atlasının 12. levhasında, kelime bana net olarak *törümis* biçiminde yazılmış gibi görünüyor, (basılı metin s. 9'da ise *törimis);* sonuç olarak bu kelime 'doğmak, dünyaya gelmek' anlamındaki (Uyg., vb.) *törü-, törä-* fiilinden yapılmış olmalıdır. RADLOFF *Atlas*'ı lev. XIX, 2 (Kb), st. 4'de de kelimenin böyle okunabileceğini sanıyorum; kaldı ki rötuşe edilmiş XX. levhada, *Inscr. de l'Orkhon*'daki gibi *törimis* biçimi yer alıyor. Buna karşın RADLOFF bunu *tirimis*, 'o/onlar yaşıyordu/yaşıyorlardı' biçiminde okuyor. Geçmiş zamanın *-miš*'le yapılmış biçiminin "gnomique" yani özdeyişlerdeki gibi kullanılmış olmasını kabul etmek kuşkusuz pek güç olmazdı, ama yaşamak fiili için, yazıtlarda hiçbir örneği bulunmayan RADLOFF'un düşündüğü biçim yerine, S. 165
akraba dillere göre örneğin *tiril-* (ya da *tirig-?*) gibi bir biçim beklenirdi.

[61] [I K 11] *Ätidä*, anlamı ne olursa olsun, *t* ve *d* için kullanılan işaretler bağdaşmadığından, doğru bir biçim değildir. Acaba yazıtta *nč* yazılacakken yanlışlıkla *d* işareti kazınmış ve dolayısiyle not 7 sonlarında sözünü ettiğimiz *'tinčä* ya da *'ti‿ančä* diye okunması gereken bir biçim söz konusu olamaz mı ? Yine de ben *äti* biçimini düşünüyor ve çevirimi "pek çok" diye yapıyorum. Krş. *äti‿maγ*, II G 15, not 113? (RADLOFF s. 94'de kabul edilmesi pek mümkün olmayan başka tahminler ileri sürüyor, örneğin 'etinde' anlamına *ätidä* vb. gibi, ama bu anlam için kelimenin *ätindä* diye yazılması gerekirdi.)

[62] [I K 11] Buradaki *injgünm (Inscr. de l'Orkhon)* kelimesindeki harflerin doğru okunduğuna hiç kuşku yok. Bu kelime I G 1 = II K 1'de tümüyle benzer biçimde yer alıyor; ben bunu 'küçük kardeş' anlamındaki *ini* + *-gün* şeklinde yorumluyorum, bk. not 59. Buradaki güçlük, herhangi bir açıklama bulamadığım *j*'de yatıyor. (RADLOFF s. 102'de değişik bir görüş ileri sürüyor).

Öz anlamı 'çocuk, oğlan' olan *oγlan* kelimesi, bana öyle geliyor ki, kullanıldığı her yerde (buradan başka I G 1 = II K 1, I GD) 'kağan ailesinin (genç) prensi, şehzade' anlamından başka bir anlam taşımamaktadır. Krş. PAVET DE COURTEILLE, Dict. turc-or., s. 68'deki اوغلان : "Moğollarda imparatorluk soyundan prenslere verilen ünvan". Bu anlam gerek burada, gerekse I G 1'de verilen hiyerarşik sıraya da çok iyi uymaktadır.

Šad için bk. not 21; *bołdačy* için bk. not 56. (RADLOFF dalgınlıkla çeviriyi şöyle yapmış: "O, ihr beiden Schad, etc.! Ich gräme mich, dass *meine* Augen und Brauen jetzt schlecht geworden.")

[63] [I K 12] *Likän*, 'Likeng', Çin kaynaklarının da sözünü ettiği Büyükelçi *Liu-hiang*'dır, bk. s. 78. Bu Çince kelimedeki *h* sesinin Türkçe olmadığını ve bunun *k*'ye dönüştürüldüğünü görüyoruz.

Is(i)ji, acaba *Likän*'e mi bağlanıyor yoksa başka bir kişiyi mi belirtiyor ? Ve eğer böyle ise kimi ? Bu konularda hiçbir şey söyleyemiyorum. Bay G. Schlegel, bir mektubunda, anlamı 'imparatorluk tarihçisi' olan Çince *yü-chi* kelimesine dikkatimi çekti; ama bu iki kelimenin özdeş olabileceklerine ilişkin bir karara da cesaret edemiyorum.

[64] [I K 12] *Soγd* için bk. not 38. *Buqaraq* (okunuşu tümüyle doğru), burada incelediğimiz devirlerden önce de ünlü ve çok eski bir kent olan Buhara kentinden başkası olamaz. *Ułys* ya da *ulus*, 'halk' anlamına Uyg., Osm. vb.deki *ulus*, Çağ.daki *ulus* kelimesiyle özdeş olup Buhara halkını gösteriyor olmalıdır. *Soγd* ile *buqaraq* arasında yer alan ve yine bir halk ismine benzeyen *bärčäkär (-lär?)* kelimesini ben Pers'lerle özdeş olarak düşündüm. *Bärčäkär* -yazıtta da böyle yazılmış görünüyor- kelimesinin sonundaki ekin ne olduğunu anlayamadım, (krş. *ädizkär?* II D 1?). Eğer bunun bir halk ismi olabileceği görüşümde haklı isem, halk isimleri başka hiçbir yerde çoğul olarak kullanılmadığı için, kelimenin yazılışının da *bärčälär* olmaması gerekir.

S. 166 [65] [I K 13] "Sevgili oğlum, Türgeş Hakanı", yani "damadım", bk. II K 9, not 114.

[66] [I K 13] *Tchang-sengun*, yani Çin Büyükelçisi *Tchang kiu-i*; unvanı ise: *kin-'ou-tsiang-kiun*, bk. s. 78. Yine Çince bir kelime olması gereken *čyqan*, 'çikan' ile ilgili sorum üzerine, Bay G. Schlegel bunun saray tarihçileri için kullanılan *chi-kouan* ile ilişkili olabileceğini bildirmek lütfunda bulundu.

[67] [I G 1, II K 1] Bana göre yazıtın tümü için bir başlangıç sayılabilecek bu giriş bölümü (bk. s. 87 ve dev.) için benim yorunum şöyle: Kağan tahta çıktığını ilan etmektedir; dolayısiyle tahtında kağan sıfatıyla konuşmakta ve bu tahtı çevreleyen 1° kendisine katılmış olanlara (*ułaju*, not 59), yani yakın ve uzak akrabalarına (*inijigünim oγłanym*, not 62; *uγyšym*, not 57; *biriki*, not 35) ve halkına; 2° sağda yer alanlara (*birijä*, not 22), yani en üst düzeydeki soylular sınıfına, (acaba II G 13, 14'deki anlamı bilinmeyen *šadapyt* kelimesi bunları mı belirliyor ? Not 21'deki *šad*'la ilişkisi var mı ? s. 59 not 1'deki, Çince *soulipat*'a dönüşmüş olan kelimenin bu olmaması gerekir?); 3° solda yer alanlara, yani daha alt düzeyde(?) bulunanlar sınıfına ve boyun eğmiş olan çeşitli ulusların temsilcilerine bir söylev vermektedir.

Kağan'ın unvanı için bk. s. 73 not 2.

Anıt I'deki *bu‿ödkä*, 'bu zamanda, şu anda'; karş. I D 21 = II D 18'deki *oł‿ödkä*, I D 40'taki *andaγ‿ödkä*, (taş biraz zedelenmiş olmakla birlikte *bu‿ödkä* okunuşu tartışılamıyacak kadar açık ve belirli). Anıt II'de ise: *bödkä*, RADLOFF'un kuşkusuz haklı olarak 'taht' diye çevirdiği *böd*'ün yaklaşma hali; krş. I G 11 = II K 8 ve II D 2'deki *bödkä ołur-* "tahta oturmak", "tahta çıkmak" anlamına geliyor; yalnızca *ołur-* fiili de aynı anlama kullanılabilir, (s. 33 not).

Sab kelimesi (yazıtın bu bölümünde sık geçiyor; ayrıca krş. II D 39) hiçbir zaman "ün, şöhret, nüfuz" anlamı taşımaz, (RADLOFF: "Ruhm, Einfluss"); "mesaj, buyruk, çağrı, davet" ya da benzeri bir şeyleri ifade eder (s. 26); karş. Uygurca *sab, sau,* "Kunde, Kundschaft, Ruf, Nachricht", *sauč̌y,* "Prophet, Verkünder, Nachrichtgeber" (VAMBERY, *Uig. Sprachmon.,* s. 253); Çağ. *sauči,* 'haberci, aracı', *savun,* 'davet, mahkemeye çağrı' (PAVET DE COURTEILLE, *Dict. t.-or.,* s. 344).

Sabymyn'dan sonra gelen kelimeyi ben *tükäti* diye okuyorum (RADLOFF'unki gibi *tökti* değil) ve "sonuna kadar" diye çeviriyorum ki öz anlamı "tüketerek, bitirerek"tir; (Uyg., Çağ., vb'deki) *tükät-* 'tüketmek' fiilinin zarf fiilidir.

[68] [I G 3, II K 2] *Amaty* için bk. not 13. *Ajyy* kelimesi, pek çok soyut isimde olduğu gibi (not 11), hem sıfat (I G 7 = II K 5'deki *a. kisi*) hem de isim (burada ve I G 5 = II K 4'de) olarak kullanılabilmektedir. (Osm., Çağ. vb'deki) 'ayık, ayılmış, aklı başında' anlamlarına gelen *ajyq* kelimesine yakındır; (Uyg., Teleutça'da) "Aufmerksamkeit, Beobachtung" (RADLOFF, *Wörterb.* I, s. 218; "Wohlstand, Fülle, Reichthum(?)", VAMBERY, *Uig. Sprmon.,* s. 183); (Uyg.) *ajy,* "rein, sündloss" (RADLOFF, a.e. "Tugend, Güte, Wohlthat", VAMBERY, a.e.); (Altay ağzında) *ai,* "Richtigkeit, Regel, richtiges Verständniss, Einsicht, Erklärung" (RADLOFF, a.e. s. 3). Metnimizdeki *ajyy* ise sıfat olarak "düzenli, bilgili, uygar"; isim olarak da "uygarlık, zihinsel ve manevî gelişmenin son aşaması, eğitim, kibarlık" anlamlarını taşır, (acaba Vambery ve Radloff'un örnek gösterdikleri aşağıdaki cümlede yer alan Uyg. *ajyq* kelimesi bu son anlamda kullanılmış olamaz mı : "Bir mala [yani köleye] *ajyq* [yani eğitim?] verilirse, boyun eğmez" ?). S. 167

Ötükän için bk. not 32; *olursar* için bk. not 29; *buṅ* için bk. s. 25 ve s. 91 not 2; *iltä, il*'in bulunma hali, "halkta" anlamına, krş. s. 22.

[69] [I G 3-4, II K 2-3] Burada görülen özel isimlerin çoğundan daha önceki notlarımızda söz edilmiştir. *Taluj* kelimesine gelince, bunun bir özel isim olabileceğinden kuşkuluyum; Kuzey Türk ağızlarında (ve Moğolcada) rastlanan *talai,* 'deniz' kelimesinin bununla aynı kelime olması ihtimali bana daha yakın görünüyor. KLAPROTH *Spr. u. Schr. d. Uig.* s. 11'de, Uygurca-Çince sözlüğe dayanarak *taloi* kelimesini veriyor. Eğer bu biçim doğruysa, yazıtlardaki *taluj*'un bununla tam olarak uyuştuğunu söyleyebiliriz.

Tokuz ärsin, 'Dokuz Ersin'ler', Tibet yakınlarındaki bilmediğimiz bir kavmin ya da bir yerin adı.

Jir-bajyrqu için bk. not 41.

İki kez rastladığımız *kičig (tägmädim)*'deki *kičig* kelimesini RADLOFF *"käčig"* diye yazıyor ve (geçmek anlamındaki *käč-*ten) "Uebergang (über einen Fluss)", yani 'geçit' anlamı taşıdığını ileri sürüyor; (s. 113):"den Uebergang zu den Talui-, den Uebergang (über den gelben Fluss) zu den Tibetanern habe ich nicht erreicht" Başka itirazlarım da var ama ben yalnızca şunları söyleyeyim: 1° *käč-* tabanı daima ᛚ olmadan yazılır ve doğal olarak temiz bir *ä* sesi vardır (krş. s. 16 not 2); 2° *täg-* fiilinin tümleci her zaman yaklaşma halindedir ve bu nedenle zorunlu olarak *käčigkä* denilmesi gerekirdi. Ben *Tägmädim*'in tümlecinin *talujka* ve *tüpütkä* olduğu, *kičig*'in ise Türkçede çok rastlanan "küçük" anlamına geldiğini düşünüyorum; benzeri bir kullanıma başka yerde rastlanmadığı için bu kelimenin olumsuzluğu pekiştirmek için kullanıldığını ve "hiç" anlamına geldiğini tahmin ediyorum.

[70] [I G 5, II K 3-4] "İlişkiye girdim" diye çevirdiğim *tüzältim* ya da *tüzültim* kelimesi, belki de daha doğru olarak "barıştım" ya da "bir anlaşma yaptım" diye çevrilebilirdi, (karş. s. 75 ve dev.)

İsigti kelimesini RADLOFF (s. 102'de *isinti*'ye dönüştürmüş; krş. s. 22 not 1) Uyg. 'koku' anlamındaki *is*'ten türetiyor ve "Wohlgerüche", yani "güzel koku, parfüm" diye çeviriyor ki bunun eş anlamlısı II G 11'deki *qoqyłyq*'tır. Bense bu kelimeyi çözmek için II K 11'deki *isigtisin* okuyuşuma dayanıyorum; doğru okuduğuma kesinlikle inandığım bu kelimeden önce gelen *äkinlig* sıfatı, *isigti*'nin Türklerin Çinlilerden aldıkları nesneler arasında bulunabilecek buğday türünden bir tahılın ismi olabileceğini göstermektedir, (krş. s. 67 ve not 115). Bu kelimenin etimolojisi konusunda ise hiçbir şey söyleyemiyeceğim.

Qutaj (qotuj?), RADLOFF'un kuşkusuz doğru olan tahminine göre "ipek" anlamına geliyor. Bu kelimeye yalnızca bir kez II K 11'de bir sıfatla birlikte kullanılmış olarak rastlıyoruz, ki bu da anlamın doğru olduğunu gösteriyor, (bk. not 115).

Sab için bk. not 67; Uygurcası da aynı olan *ayy* (bu bölümde sıkça görülüyor; karş. I K 12) şu anlamları taşıyor: 1° eli açık, çömert, 2° değerli eşya (RADLOFF, *Wörterb.* I, s. 154); bu keli-
S. 168 menin 'armağan, bağış' anlamına gelmesi de mümkündür, ama (RADLOFF'un) "Tribut, Lohn" anlamı pek uymuyor. Türklerin Çin'den aldıkları *"ayy"* ile ilgili olarak *Kudatku Bilig*'den bir dizede şöyle deniliyor: *"Kitai arkiši kezse arkiš turur kajun kelkü erdi tümendü aki* [yani *ayy*]; wenn Chatai's [= China's] Karavane dahinzieht, so ist es eine Karavane, von wo tausendfache *Spenden* kommen sollen", VAMBERY, *Uig. Sprachmon.*, s. 134-135, st. 8 (RADLOFF, *Das Kudatku Bilik*, s. 149 = 126, 35).

71 [I G 5, II K 4] *Sabyn* ve *ayyn* biçimleri) işaretiyle bitmekte olup vasıta halindedirler, bk. s. 29.

Arap için bk. not 11, s. 142, (ben *rp*'nin *ara-* tabanından *arap* diye okunması gerektiği kanısındayım).

Daha sonra gelen *üjür* (ya da *öjür*) kelimesi konusunda birçok kuşkularım olmakla birlikte RADLOFF'a katılıyor ve bunun 'biriktirmek, yığmak' anlamına Altayca ve Teleutça *ü̃-*, Kırgızca *üi-*, Sagayca, Koybalca *üg-*, Çağatayca *ök-*'ün karşılığı olduğunu kabulleniyorum, ("anhäufen, aufhäufen", RADLOFF, *Wörterb.* I, s. 1798, 1800, 1807, 1178). Kuşkularım, kelimenin hem biçim bakımından daha az eski olan biçimlere benziyormuş gibi görünmesinden, hem de burada baş vurulduğunu sandığım mecazî anlamının diğer ağızlarda pek bulunmamasından kaynaklanıyor. Ne olursa olsun bu kelime bence, Anıt II'deki "onların bilgisini" anlamına gelen *biligin* kelimesi yükleme halinde olduğu için, geçişli fiil olarak kabul edilmelidir; Radloff'un çevirisi şöyle: "- so ist (bei ihnen) einsichtsvolles Wissen verbreitet"; sözlüğünde ise s. 104'de *üjür*'ü "aufgehäuft, viel" diye açıklıyor. Buna karşılık ben çevirimi "onlar (Çinliler) uygarlıklarını onlara yaymışlar(?), vb." şeklinde yaptım. Aslında şöyle yorumlansaydı belki de daha doğru olurdu: "onlar (Türkler) Çinlilerin uygarlığını, vb. bol bol toplamışlar, yani kendilerine mal etmişler", ya da "onlar (kendi) uygarlıklarını büyütmüşler, vb." gibi bir şey. Fiilin tabanı, *üi-*, *üj- (+ür)* değil de *ü- (+j-ür)* biçimine gerçekten daha çok uyuyor; kaldı ki damaklı diftong örneklerine de rastlanılamamıştır, (bk. s. 27). Krş. not 74'deki *ümäzsän,* (not 19'daki *kü:ü-* = Altayca *kü̃: ü̃-?).*

72 [I G 6, II K 4] *Bısük (bisükinä)* kelimesinin anlamını bilmiyorum, çeviride bu kelimeyi atlamak zorunda kaldım. RADLOFF'un çevirisi ise şöyle: "(Selbst) der sich irrende Mensch wagt sich nicht an die Ehre (den Schmuck) ihrer Weisen und ihres Volkes"; sözlüğünde s. 139'da söz konusu kelimeyi, Uyg. "süslü, süs?" anlamındaki *bäzük*'e benzeterek *bäsük,* "der Schmuck, Glanz" diye açıklıyor; krş. Çağ., Osm. *bäzä-,* Uyg. *Bäz-,* 'süslemek, bezemek" fiil tabanından *bäzäk,* 'süs, bezek'. Görüldüğü gibi, sözünü ettiğimiz bütün bu ağızlarda fiil tabanı, tıpkı yazıtlardaki gibi, *s* değil *z* ile yazılıyor; ayrıca eski Türk dili, Çağ. ve Osm. ile tam bir uyum göstererek, çok açık bir biçimde *z* ile *s*'yi birbirinden ayırdığı gibi, genellikle sedalı "vocalique" seslerle soluklu "soufflé" sesler arasında da ayırım yapmaktadır, ki bu durumda RADLOFF'un yorumu tam anlamıyle gerçeğe aykırı düşüyor ve kelimenin anlamı benim için hâlâ karanlık görünüyor. Kelimenin yalnızca biçimine bakarak şöyle bir var sayım ileri sürebilirim: *bısük* = Uyg., Çağ., vb.deki *bišük, -ik,*'pişmiş, yumuşak, olgun'; *biš- (piš-),* 'pişirmek, pişmek, yumuşamak, olgunlaşmak' (aynı zamanda PA-
S. 169 VET DE COURTEILLE'e göre 'hatırlamak') fiil tabanından. Sonuç olarak bu kelime, pek iyi tanımlayamayacağım özel ve mecazî bir anlamda kullanılmış olmalıdır.

73 [I G 6-7, II K 7] *Üläsik* için bk. s. 38 not 1.

"Karanlık" diye çevirdiğim *čoyaj* kelimesini krş. Çağ. *čoya. Tügültin, -tün* biçimi karanlıkta kalıyor. RADLOFF bunu *töyül-tiṅ (ṅ* ile) biçimine dönüştürerek "- so habt ihr euch über den dichten Bergwald ergossen" diye yorumluyor, s. 128'de ise "du ergossest dich vom[!] dichten B." diyor; ama bu durumda kelimenin *tögültig* ya da daha doğrusu *töhültig* olması gerekirdi, (krş. s. 21). Ben çevirimi, bu biçimin not 75'de söz edilen *(-ma)-tyn, (-mä) -tin* biçimlerini andırması bakımından, (Çağ, vb'deki) 'değil' anlamına gelen *tügül*'den yapılmış bir zarf fiil olabileceği var sayımına dayandırarak yaptım. Ama Türk ağızlarının hiçbirinde benzeri bir örnek veremeyeceğim için bu görüşümde fazla ileri gitmek de istemiyorum.

Qonajyn kelimesi çok net ve güvenli bir biçimde okunuyor; *Inscr. de l'Orkhon*'un tipografi baskısında da böyle okunmakta. (RADLOFF bunu *qojbin* diye okuyup, transkripsiyonunu *qojyp än*

şeklinde yapıyor ve "verlasset (die Ebene)", ya da s. 91 ve 108'de "(die Steppe) verlassend, steige hinab" diye çeviriyor. Ancak bu okuyuş biçimi ve bu yorum, gerek gramer yönünden [örneğin zarf fiilin *p* ile değil de *b* ile olması], gerekse mantık açısından [ovadan nereye inilecek ?] kabul edilebilir nitelikte değil.).

Ajyγ için bk. not 68.

Bušγur- ya da *bošγur-* (buradan başka I D 13 = II D 12'de), Uygurca *buš-*, *boš-*, "aufwallen, zürnen, hassen" (VAMBERY), Çağatayca *boš-*, "bozulmak, çürümek, kızmak, üzülmek" (PAVET DE COURTEILLE) fiilinin geçişli halidir. Metnin gelişine göre bu geçişli biçim "kızdırmak, öfkelendirmek" ("erzürnen", RADLOFF) anlamında değil, "canlandırmak, alevlendirmek; kışkırtmak" anlamında kullanılmış olmalıdır. (VAMBERY, *Uig. Sprachmon.*, s. 125'de *bošur-* diye bir fiilden söz ediyor ve hangi hakla olduğunu bilmiyorum ama bunu "loslassen; weglassen, verabschieden" diye çeviriyor. Biçimine göre değerlendirecek olursak, bu kelimenin *boš*, 'boş' sıfatından türemiş (Osm. Çağ.) *bošat-*, 'boşaltmak, gevşetmek, boşamak' fiilinden çok, yukarda sözünü ettiğimiz *boš-* fiil tabanının geçişli hali ve dolayısıyla bizim *bušγur-*, *bošγur-* biçimine eşit olması gerektiği sonucunu çıkarabiliriz. Vambery'nin "viele wunderbare Dinge mir zeigend, hast du mich entlassen" diye çevirdiği tek örnek *bošurdung* kelimesine göre, bizim kelimemiz de pek âlâ "beni kışkırttın, meraklandırdın" falan gibi bir anlama gelebilir?)

[74] [I G 8, II K 6] Bu bölümü, Kağanın Çin'e göç etmek niyetinde olan uyruklarına karşı yapmış olduğu uyarılar bütünü olarak değerlendirmeliyiz. Sonunda *-sar* olan biçimler için bk. not 29; şahıs zamiri eki *sän*'le birlikte kullanılan *-tačy*, *täči* için bk. not 56.

Arqyš kelimesi için "kervan"dan başka bir anlam düşünemiyorum, bu kelimenin karşılığı olan Uyg. *aryyš* (RADLOFF) ya da *arqyš*, Çağ. *arqiš* (PAVET DECOURTEILLE) biçimleri de aynı anlamdadır. II D 25'deki anlam da buna uyuyor. Bunun paraleli olan *tirkiš* kelimesini, diğer Türk ağızlarında benzer bir isim bulamadığım için biraz da keyfî olarak "kafile, konvoy" diye çevirdim. Ama bu kelime 'birbiri ardı sıra, birerle kol yürümek' anlamındaki Çağ. تيرم كشماك, Osm. *tärkäš-* fiili ile de ilintili olabilir (BARBIER DE MEYNARD bu kelimeyi *Dict. turc*, I, s. 460'da 'eyerin arkası' anlamına gelen *tärki* ile karşılaştırıyor; ayrıca, krş. VAMBERY, Etymol. *Wörterb.*, s. 170 no 182 II, s. 166 no 162 II?). S. 170

Ysar kelimesi 'göndermek' anlamındaki *yd-*'dan (krş. daha sonra yer alan *tosaq* ya da *-syq?*) *ydsar* yerine kullanılmış olmalıdır; (II D 25 ve daha birçok yerde *yd-* biçimi daha yaygındır; bu biçimin ne *ys-* [RADLOFF, Wörterb., I, s. 1385], ne de *ī-* [a.e. s. 1409] biçimine eşit olması düşünülebilir; zira birinci biçim, önceleri var olan *d*'nin sonradan *z*, *s*'ye dönüştüğü ağızlar için söz konusu olabilir [örn. *adaq*, 'ayak' yerine *azaq*], ikincide ise d'den *i*, *j*'ye geçilmiştir [örn. *ajaq*].)

Nän͜ bun͜ oγ(?)͜ joq terkibinde, *γ*'nın not 7 ve 34'te sözünü ettiğim 'hatta, dahi' anlamındaki edat *oγ*'a karşılık olabileceği var sayımından hareket ettim.

Transkripsiyonunu *toqraqyqasän* diye yaptığım kelimede taban (Türk ağızlarının hepsinde bulunan sıfat) *toq*'tur, anlamı da "tok, doymuş"; + *-raq* ise kuvvetlendirme ekidir. Bundan sonraki *-yq-* ekinin not 14'de söz ettiğim fiil eki olabileceğini ("daha çok doymak, daha tok olmak") ve buna eklenen *-a*'nın da gelecek zamanı gösterdiğini -tahminden ileri gidememekle birlikte- düşünmekteyim; krş. not 56'nın sonları ve çekimli birinci şahıs biçimleri *ölüräjin*, *uruγsyratajyn*, I D 10, *itäjin*, I D 39, *qonajyn*, I G 7, *ydmajyn*, II D 33, *igidäjin*, II D 35.

Bu bölümün sonları büyük güçlüklerle dolu, zaten düşünce de pek açık bir biçimde verilebilmiş görünmüyor. Temel kelimelerden biri olan *ačsyq*, "açlık" anlamına gelmelidir, (krş, buradaki *ač-*, 'acıkmak' fiilinin dilek kipi *ačsar;* ve ayrıca II D 38'deki sıfat *ač*, 'aç, acıkmış'); *tosyq* ya da *tosaq*'ın ise "tokluk" anlamına gelmesi gerekir, bu biçimin oluşumu, ya *s* önünde *d*'nin (*ysar*'daki gibi, bk. yukardaki açıklama; krş. 'doymak' anlamındaki *tod-*'un dilek kipi *todsar; tod-* = Çağ., Osm., vb. *toi-*) düşmüş olmasına, ya da kelimenin 'doldurmak' anlamındaki *to-* fiil kökünden (*toq* sıfatı da aynı kökten, bk. yukardaki açıklama) türemiş olmasına bağlanabilir. (RADLOFF, I GB'de *tojgt:bu...* diye yazılmış olan terkibi [krş. R. Atlası, lev. XIX, XX, *Inscr. de l'Orkhon*, s. 8, I, 55] keyfî olarak *tojg ("tojyn"):tbu...* biçimine dönüştürmüştür. Adı geçen yazar, bu kelimelerden birincisinde, Türk ağızlarının hepsinde görülen ve "şölen, düğün" anlamlarına gelen *toj (toi)* kelimesinin yer aldığını düşünüyor ve s. 128'de, fiil tabanı *tod-* yanı sıra bu biçimin de var olmasının onu, *toi-*

gibi ikincil bir biçimin VIII. yüzyıldan itibaren, fiil tabanı olarak da kullanılmış olabileceği sonucuna götürdüğünü ileri sürüyor. Ancak Radloff'un vardığı bu sonuç, I GB'deki kelime gerçekten *toj (toi)* olsa bile, ki bence mümkün değil, yine de iyi bir temele oturamıyor. Çünkü, *toj*'daki *i, j*'nin eski bir *d*'den geldiği kanıtlanamaz; aksine bu isimde çok önceleri de zaten bir diftong bulunduğunu biliyoruz, kaldı ki *d*'nin başkalaştığı ağızlarda da ses değişmesi başka türlü olmuştur; örneğin eski *d*'nin *z, s*'ye dönüştüğü dillerden olan Koybalcadan 'düğün' anlamına gelen kelime *toi* olmasına karşılık fiil tabanı *tos-*'tur, (*toskan,* 'tok').

Geriye kalıyor *umäzsän* kelimesi; *ü-* fiil tabanından olumsuzluk eki *-mäz*'le yapılmış, (daha önce gördüğümüz tüm fiil biçimlerindeki gibi) 2. şahsa ait çekimli bir fiil olmalıdır. Not 71'deki *ü-jür*'de de aynı tabanın bulunduğuna inanmak eğilimindeyim. Eğer gerçekten de böyle ise buradaki kelimenin öz anlamı "toplamayacaksın, yığmayacaksın" olmalıdır; yani "açlığını artırmayacaksın, iyice doyunca açlık duymayacaksın" gibi bir anlam.

Bu bölümde yer alan, Anıt II'deki *ačsar,* "sen aç isen" biçimindeki okunuş, Anıt I'deki *ačsyq* okunuşundan daha akla yakın görünüyor, zira I'deki okunuştan "sen ne acıkabilir ne de doyabilir-
S. 171 sin" gibi tuhaf bir anlam çıkmaktadır; belki de gelecekteki olası bir *ačsyq* söz konusu edilmektedir. Her ne olursa olsun anlam oldukça karanlıkta kalıyor ve ben, cümlenin bütününü, itiraf edeyim keyfî bir var sayımla yorumluyor; cümlenin birinci kısmının göç etmek isteyen Türklerle (ki bunu tırnak içine aldığım "aksi takdirde" deyimiyle belirtmekteyim), ikinci kısmının da kalmak isteyenlerle ilgili olabileceğini sanıyorum.

[75] [I G 8-9, II K 6-7] *Andayyńyn* kelimesini, *andayy* (Çağataycası *andayı*) + 2. şahıs iyelik eki *-ń -yn* gibi düşünerek, "orada olan seninkiler" diye çevirdim. Belki de kelimeyi, 'öylesi, benzeri" anlamına gelen *anday* + *-yń -yn* diye düşünmek ve çeviriyi "öyle olan seninkiler", yani "öyle düşünen ve davranan, aynı düşüncelere sahip olan seninkiler" diye yapmak daha uygun olabilirdi.

Bana göre *ałmatyn* kelimesi, 'almak, kabul etmek' anlamındaki *ał-*'ın (krş. I G 7 = II K 6'daki *oł sabyy ałyp*) olumsuz haldeki zarf fiilidir; *-matyn* ekinin Abakan ağızlarındaki *-bīn, -pīn* (*m* yerine *b*) ekine eşit olduğu düşünülebilir. II D 33'deki okunuşu doğru ise krş. *qazyanma[ty]n*. Sonunda *-maty* olan yan biçim için bk. not 15.

[76] [I G 10, II K 7] *Joq čyyai* kelimelerini çevirirken RADLOFF'un "das elende, arme Volk" düşüncesine uyarak "önemsiz ve fakir" ifadesini kullandım, dolayısıyla hemen sonra yer alan *čyyai budunyy* da aşağı yukarı aynı anlama gelmiş oluyor. Acaba *joq čyyai* "fakir olmayan (halk)" anlamı taşıyor olamaz mı ?

[77] [I G 10, II K 7-8] Burada da birçok kelime şüpheli kalıyor. *İgid-baryu*'nun, "ilerlemek, gelişmek", "yararlanmak", vb. gibi bir anlam taşıması gereken *igid-bar-* terkibinden *-yu* (= Uyg. *-qu,* VAMBERY, *Uig. Sprachmon.*, s. 39) ile yapılmış bir isim fiil olabileceğini, şüphelerim olmakla birlikte, sanıyorum, (*igid-*'in anlamı 'yükseltmek, yetiştirmek, yapıp bitirmek'). Ama *azu* ne olabilir ? Acaba (Uyg., Çağ., Osm. vb'deki) 'azmak, yolunu şaşırmak, aklını yitirmek' anlamlarındaki *az-*'ın zarf-fiili midir ? Ve cümlenin bütününden aşağı yukarı şöyle bir anlam çıkarılabilir mi: "İster azmış olun, ister uyarılarım sonucu (iyi yolda) ilerlemekte olun, şunları dinleyin" ? Yine de fikir öylesine puslu ki, çevirimde bu izlenimi vermeğe bile cesaret edemedim.

[78] [I G 11, II K 8] *Näńnäń sabym ärsär,* "mesajım ne olursa olsun", "size söyleyeceklerimin hepsi" anlamına geliyor, bk. s. 29 not 1.

[79] [I G 11] *Jańyłdačysiz, jańył-* fiilinin gelecek zamanı olup "siz yanılacaksınız, hataya düşeceksiniz" anlamından başka bir anlam taşıyamaz. Ama kimdir onları yanıltacak olan ? Bunu da belirleyebilecek nitelikte görünen tek kelime *gü*'dür. Ben bu kelimeyi *ägü* diye okudum ve bunun 'eğmek, eğilmek, bükülmek' anlamındaki *äg-*'in (Çağ. aynı, Uyg. *äk- [äg-?],* Osm. *äi-*) zarf fiili olabileceğini var sayıyorum. Acaba bu kelimeden hareket ederek, örneğin "tahta itaat eden beyler (bağlılıklarından) dönünce, vb." gibi bir anlam çıkarılamaz mı ? *Äg-*'in böyle bir mecazî anlamda kullanılıp kullanılamıyacağını bilmediğim için çevirimde bunu kullanmadım.

S. 172 [80] [I G 11] *Symady* için bk. not 44.

[81] [I G 12] *Adynčyy* için bk. s. 42. *Barq* kelimesi, I K 13, II K 14 ve II GB'de olduğu gibi burada da, Çin imparatorunun emri üzerine anıtın yanında inşa edilmiş tapınak (atalar için baş oda) anlamını ifade ediyor; bk. s. 78, 80 ve dev. Ben bu kelimeyi burada "yapı" (édifice) diye çevi-

riyorum. Diğer yerlerde ise (II D 32, 34, 37) *äb barq* terkibi kullanılmış; bunu da "ev/ler ve bina/lar; ev bark" diye çevirdim, aslında "evler ve içindeki eşyalar" da diyebilirdim, (krş. PAVET DE COURTEILLE, *Dict. turc-or.*, s. 147 "ev; ev döşemesi"; VAMBERY, *Uig. Sprachmon.*, s. 149, XXIX, "Hausgeräth"); çevirimde birinci seçeneği yeğlemiş olmamın nedeni, bunun yukarda açıkladığım anlama daha yakın olmasındandır; cümlenin gelişinden de, daha çok bir saldırıda yıkılan ama ganimet olarak taşınamayan şeylerin söz konusu edildiği anlaşılabilir. Gerçekten de *äb barq* deyimi yalnızca evi ya da evleri belirlemektedir.

Jaraturtym ve *icin͜tašyn*, okunuş bakımından tam olarak doğrudur. Görüleceği gibi, iki kez ettirgen geçişli fiillerde "verbes doublement transtifis", işin yaptırıldığı kimse, örneğin Osmanlıca ve Yakutçada olduğu gibi, yaklaşma halinde gösterilmektedir, (BÖHTLINGK, *Jakut Gramm.*, § 560).

[82] [I G 13] Bu satırın ilk yarısı, gerek okunuş, gerekse yorumlama yönünden son derece şüphe uyandıran bir niteliktedir ve bunlara bir çözüm getirebildiğim inancında değilim. *Ärig* kelimesi bana 'sert, katı, kaba' anlamlarına gelen Çağ. *ärik* kelimesini (PAVET DE COURTEILLE, s. 107; RADLOFF, *Wörterb.* I, s. 762) düşündürdü ve bu kelimenin, insanların oturdukları konutların hemen yakınında değil de çorak bir yerde inşa edilmiş bir anıtı belirlediği sonucuna vardım.

Atysy Joɫyy tigin, bk. s. 84 ve dev., not 10; krş. not 84.

[83] [I KD] Bu bölümde verilen tarihleri anlayabilmek için bunları bir yandan aynı anıtta bulunan Çince yazıtın tarihi ile (bk. s. 83) karşılaştırmak, öte yandan da, 4000 yıldan beri ve hiç kesintisiz olarak kullanılan, son derece doğru ve ilginç eski Çin takvimine bir göz atmak gerekiyor. Bu konu için krş. *Hist. philol. Abhandlungen d. Kgl. Akad. d. Wissensch. zu Berlin, aus dem Jahre* 1837, s. 199 ve dev.'daki IDELER'in *Ueber die Zeitrechnung der Chinesen* adlı makalesi; J. WILLIAMS, *Observations of Comets, from B. C. 611 to A. D. 1640, extracted from Chinese Annals, London* 1871, s. XV ve dev. ile buna ekli tablolar; H. FRITSCHE, *On Chronology and the Construction of the Calendar with special regard to the Chinese computation of time, St.* Pétersbourg 1886.

Çin yılı, her biri 29 ya da 30 gün çeken 12 aydan (kamer ayından) oluşan, toplam 354 ya da 355 günlük bir kamer yılıdır. Güneş yılına göre ortaya çıkan farklar, belirli astronomi kurallarına göre, iki ya da üç yılda bir, bir tam ay eklenerek giderilir (bu artık ay da kamer ayı olup,. Güneşin yeni bir burçlar kuşağına girmediği dönemlere rastlar), öyle ki 19 yıllık bir çevrimde 13'er kamer ayını içeren ve her biri 384 veya 385 gün çeken 7 adet artık yıl bulunur. Belirli bir yıl da, ya falanca imparatorun tahta çıkışından veya hükümdarlığının falanca döneminden başlayarak kaçıncı yıl olduğuna göre, veyahut da başlangıcı M.Ö. 2637'ye kadar uzanan süre içinde yer alan 60'ar yıllık çevrimlerdeki yerine göre belirtilir; söz konusu çevrimleri oluşturan yıllar da rakamlarla değil de birbirini izleyen iki göstergeden oluşmuş özel çevrim göstergeleriyle ifade olunur, (örneğin 1894, çevrimin numarası belirtilmediği için, *kia-ou*'nun; yani 76'ncı 60 yıllık çevrim'in 31'inci yılı). Bugün Çin'de artık hiç kullanılmayan 12 yıllık diğer bir çevrim daha vardır, bunun için de aşağıya bakınız. Çin yılının ilk (kamer) ayı, Güneş'in Balık burcuna girdiği aydır; buna göre Çin yılındaki yılbaşı gününü oluşturan birinci gün, Jülyen takvimine göre, 21 (20) Ocak, (FRITSCHE, a.e. s. 21'de bunun 22 ocak olamayacağını belirtiyor; WILLAMS, a.e. s. XVI); ilk ayın sonuncu günü ise 20 (19) şubatın karşılığı olmaktadır. Günler ya bizde olduğu gibi, falanca ayın filanıncı günü diye belirtilir, ya da binlerce yıldır sürüp gelen 60'ar günlük çevrimlerdeki (= haftalardaki) yerine göre, 60'ar yıllık çevrimlerde olduğu gibi belirli göstergelerle anlatılır. S. 173

Bu birkaç genel bilgiden sonra, anıtımızın dikiliş tarihine geçelim; bu tarih s. 83'te de belirttiğim gibi, Çince yazıtta verilmiş bulunmaktadır. Burada gösterilen yıl itiraz edilemeyecek kadar açık ve seçiktir: "*K'ai-youen* (döneminin) 20.nci yılı", ki bizim takvimimize göre 1 veya 2 Şubat 732'den 20 Ocak 733'e kadar olan zaman süresini kapsamaktadır; bu yılın çevrim göstergesi ise "*Jin-chin*"dir, yani 57'nci 60 yıllık çevrimin 9'uncu yılının karşılığı olmaktadır ki bu çevrimin başlangıç yılı da takvimize göre 724'tür, (*L'art de vérifier les dates,* cilt II, kısım 2, Paris 1818, s. 288, 309; IDELER, a.e. s. 236; WILLIAMS, a.e. s. 110 ve çizelge C, F, G; FRITSCHE, a.e. s. 86).

Çince yazıttaki "*Sin-tcheou* (diye adlandırılan) ...(?)'inci ay, yeni ayın *Ting-w(e)i* (diye adlandırılan) 7'nci günü" ifadesinden kesin bir tarih çıkarılamamasının nedeni, kamer ayını gösteren rakamın kırık olmasıyla ilgilidir; rakamın yalnızca üst kısmı net olarak görünmekte, hemen hemen di-

key olan çizgi yatay gibi bir çizgi ile kesilmektedir. Oysa Inscr. de l'Orkhon'un XXV'inci sayfasına ekli tablodaki transkripsiyonda bu rakam 12 (Çincesi 𠦃) olarak gösterilmiştir; aynı okunuş biçimine, gerek G. v. D. GABELENTZ'de, a.e. s. XXVI, gerek -biraz kuşkulu olduğu anlaşılan- G. SCHLEGEL'de, *Stèle funéraire,* s. 45, rastlıyoruz. Ama yine de bu okunuş biçimi doğru olamaz. Birincisi, o yılın 12'nci ayında, çevrim göstergesi *Ting-w(e)i* olan (yani altmışlık çevrime göre, 60 günlük Çin "haftası"nın 44'üncü günü karşılığı) hiçbir gün bulunmamaktadır. Bay Schlegel'in anıtın tarihini 28 Ocak 733 diye hesaplaması bir dikkatsizlik sonucu olabilir, kaldı ki bu sonuç s. 46'da verdiği bilgilere de uymamaktadır. Bu günün çevrim göstergesinin *Ting-w(e)i* olduğu doğrudur, ama 20 Ocak 733'te biten 20'nci *K'ai-youen* yılının 12'nci ayında böyle bir gün yoktur. Ger-
S. 174 çekte 28 Ocak 733 tarihinin, 21'nci *K'ai-youen* yılının birinci ayının 8'inci gününe rastlaması gerekir, (Bay Schlegel de yeni ayın Çin'de 21 Ocak 733'de göründüğünü belirtiyor; ama ay, yeni ayın göründüğü gün başladığına göre [IDELER, a.e. s. 252] bunun, yeni yılın birinci ayının birinci günü olması gerekiyor.) Öte yandan, RADLOFF *Atlası,* lev. XVI veya *Inscr. de l'Orkhon,* lev. 15'teki fotoğraflara bakılacak olursa, rakamın asla 12 (𠦃) okunamayacağına hiç şüphe kalmıyor, zira burada yalnızca tek bir rakamlık yer vardır. Şu halde öncelikle 10 (十) rakamını düşünmek zorundayız; Bay WASSILIEW de RADLOFF *Atlası*'nda bunu aynı şekilde okuyor, s. 169. Her şeye rağmen bu da doğru olamaz; çünkü o yılın 10'uncu ayında da, 12'nci ayında olduğu gibi, *Ting-w(e)i* günü (44'üncü gün) bulunmamaktadır, o yılın 10'uncu ayının ilk günü = 24 Ekimdir, (çevrim göstergesi: *Sin-w(e)i*). Bay Wassiliew de bu tarihi çok belirsiz bir şekilde "im November 732" diye verebilmiştir.

Ben, üst kısmı gerçekten de 10 (Çincesi aşağı yukarı 十) rakamına benzeyen bu rakamın 7 (Çince 七) diye okunması gerektiğine kesinlikle inanıyorum. Aynı 7 rakamı biraz ilerde hiç yıpranmamış olarak tekrar karşımıza çıkmakta ve sözü edilen yıpranmış 7 rakamının görülebilen kısmı ile tam bir uygunluk göstermektedir. Yazıtın tümünde olduğu gibi hayranlık verici bir kesinlikle kazınmış olan bu dikey satırdaki simetrik harflerin ortasına bir cetvel konulduğunda, benzerlik daha da iyi olarak kendini belli ediyor. Ve anılan rakamın dikey çizgisinin, geçirdiğimiz hattın tam ortasında olmadığı ve alttaki 7 rakamında olduğu gibi hattın biraz solunda kaldığı açıkça görülüyor; eğer bu, simetrik bir rakam olsaydı, dikey çizgi, 十 = 10'da olduğu gibi, tam ortada yer alırdı. Hatta bana böyle geliyor ki, fotoğraflarda da, bu rakamın alt kısmının sağa doğru bir kıvrım yaptığı açıkça görülebilir. Şu halde "7'inci ay" diye okursak, bu hem, biraz sonra tekrar değineceğimiz gibi, Anıt'ın 7'nci ayda açıldığını bildiren Türkçe yazıttaki tarihe uygun olacak, hem de söz konusu ayın diğer verilerle de uyuşabilen tek ay olduğu ortaya çıkacaktır. Gerçekten de *Tingw(e)i* günü bu ayın içinde yer almakta ve 1 Ağustos 732'ye tekabül etmektedir. Üstelik, astronomi profesörü meslektaşım Dr. T.N. Thiele'nin benim için yapmak lütfunda bulunduğu hesapları göre de, Çin'de yeni ay, 26 temmuz 732 akşamı saat 10.30'da görünmüştür. *Sin-tcheou* (38) çevrim göstergesi karşılığı olan bu gün, demek ki 7'nci ayın birinci gününü oluşturmakta ve dolayısıyla 1 ağustos kesinlikle o ayın 7'nci gününe denk gelmektedir. Ayrıca bununla tam tamına uyuşan başka bir hesap daha var; buna göre *Sin-w(e)i* günü (altmışlık çevrimin 8'inci günü) güneşin tutulmuş olduğu aynı yılın 8'inci ayının birinci günü olup 25 Ağustos 732'ye tekabül etmektedir, (25 − 1 = 60 + 8 − 44; bk. *Mémoires concernant les Chinois,* XVI, s. 25; *L'art de vérifier les dates,* II, 2, s. 130).

Şimdi de ay'a ekli bulunan *Sin-tcheou* (altmışlık çevrimin 38'incisi) çevrim göstergesine değinelim. Gereksiz bir ek gibi görünen, ama verilerin hepsiyle de uyuşan bu gösterge, hiç kuşkusuz, yeni ayın görüldüğü günü, yani ayın ilk gününü belirtmektedir. Ne olursa olsun, aylarla ilgili olarak asırlardır kullanılmadığını sandığım bu çevrim göstergesi burada, bugün kullanılan yöntemden
S. 175 farklı bir biçimde kullanılmış olmalıdır (IDELER, a.e. s. 210), zira öyle olmasıydı, o zamanki Çin yılında çevrim göstergesi *Sin-tcheou* olan herhangi bir ay bulunamazdı.

Bu durumda, Çince Yazıt'ın tarihinin, bizim takvimimize göre 1 Ağustos 732'nin karşılığı olduğuna kanıtlanmış gözüyle bakıyorum.

Gelelim Türklere; Çin yıllıklarının 553 yılında onlardan şöyle söz ettiklerini okuyoruz: "onların hiçbir takvimleri yoktur, yılları bitkilerin yeşerme sayılarına göre hesaplarlar" (*Journ.asiat.* 6. kısım, III, 1864, s. 335). Ait olduğu zamana göre bu sözlerin doğruluğundan şüphe edilemeyeceği gibi Türklerin daha sonraki günlük yaşamlarında da burada belirtilen noktayı aşmış olduklarını

söyleyemeyiz. Gerçekten de, başka bir yol bulamadıklarından, şu ya da bu olayın zamanını belirtmek için Kültegin veya Bilge Kağanın yaşını esas alan yazıtlarımızda da aynı şeyi görmüyor muyuz ? (Krş. s. 94). Ama VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çinliler Türkleri etkilemeğe, hatta bazılarından vergi almağa başladılar; bunun sonucunda da Türkler, Çinlilerle benzeri bir ilişkiye giren diğer kavimler gibi, Çin takvimini benimser oldular. DEGUIGNES'e göre, *Hist. générale des Huns, etc.*, I, 2, s. 404, bu iş 586'da oldu. Yine de bu takvimin Türklerdeki kullanımının resmî işlemler dışına çıkabildiği şüphelidir; takvimin kullanımıyla ilgili olarak yazıtlarımızın bize sunduğu örnekler de, Türklerimizde takvim hesabının ve değişik unsurları belirtme yönteminin birçok eksik ve kusurlarının bulunduğunu ortaya koyuyor. (Çin kökenli bu takvimin diğer Türk kavimlerince de kullanılışı konusunda bir Türk beyi olan ULUĞ BEĞ tarafından Semerkand'da yaklaşık 1444 yılında yazılmış önemli bir inceleme vardır, krş. IDELER'in *Hist. philol. Abhandl. d. Akad. d. Wiss. zu Berlin, aus dem Jahre 1832*, s. 271 ve devamında *Ueber die Zeitrechnung von Chatâ und Igûr* adlı makalesi).

I KD'de verilmiş olan tarihlerin de Çin takvimine dayandığını görmekte gecikmeyeceğiz. Bu takvimde yıllar, Doğu ve Orta Asya'nın tümünde hep aynı şekilde ve başlangıcı bilinemeyecek kadar eski bir zamandan beri kullanılmış olan, bugün bile bazı uluslarca kullanılan 12 yıllık eski bir çevrime dayalı olarak, tuhaf bir biçimde belirtilmektedir. Bu çevrimin her yılı bir hayvan ismiyle gösterilir: 1. Sıçan; 2. Öküz; 3. Kaplan ya da Leopar; 4. Tavşan; 5. Ejderha; 6. Yılan; 7. At; 8. Koyun; 9. Maymun; 10. Tavuk; 11. Köpek; 12. Domuz (krş. ABEL REMUSAT, *Recherches sur les langues tartares*, I, 1820, s. 300 ve dev.; KLAPROTH, *Tableaux histor.*, s. 169; IDELER, *Abhdl. d. Ak. Berlin*, 1832, s. 235; 1837, s. 276 ve dev.). Biz burada bu isimlerden ikisiyle karşılaşıyoruz: Koyun yılı *(qoj)* ve Maymun yılı (*bičin;* Radloff'un yazdığı gibi *pičin* değil, yazıtta çok net bir 𐰲 harfi var, 𐰯 ile karıştırılamıyacak kadar açık; yukarda s. 24 ile krş.) Bununla birlikte, bu yıl isimleri kesin olmaktan çok göreceli bir değer taşıdığı için, Çince yazıttaki tarih elimizde olmasaydı, Koyun ve Maymun yıllarının hangi yılların karşılığı olduğunu kestirmek mümkün olamazdı. Sonuç olarak, gerçekten de 731 yılının Koyun, 732'nin de Maymun yılı olduğu anlaşılmıştır. Bunun Çinlilerde de böyle olduğunu biliyoruz, ama, - ne kadar ilginçtir ki- bu adlandırma yöntemi, gerek Doğu Türklerinin bugün de kullandıkları on iki yıllık çevrime, gerek (yazıtlarımıza göre daha yakın tarihlerde olmakla birlikte) eski islam yazarlarında, özellikle de Abulgazi Bahadır Han'da rastlanan bilgilere tam olarak uymaktadır. Örneğin Cengiz Han'ın öldüğü yıl, 14 Ramazan 624 Hicri yılı (Ağustos 1227), Domuz yılı olarak gösterilmiştir: 1227 — 41 x 12 = 735 gerçekten de Domuz yılının karşılığıdır. **S. 176**

Yıldan sonra (birinci cümledeki tarih hariç) ay ve gün yer almaktadır; bir olayın geçtiği zaman yaklaşma haliyle gösterildiği için (krş. BÖHTLINGK, *Jakut, Gramm.* § 564) burada da gün, asal sayının yaklaşma hali ile *(-qa, -kä)* belirtilmektedir, krş. örn. çok yerde görülen *jylqa,* 'yılında' ve *jašyna,* 'yaşında'; I G 1'deki *ödkä,* 'zamanında', vb. (RADLOFF, 𐰴 işareti çok net ve belirgin olmasına rağmen *jigirmiki, otuzqy* diye okuduğu biçimleri 20'nci, 30'uncu gibi sıra sayılarının yalın halleri olarak görüyor, oysa Türk ağızlarında buna paralel olan herhangi bir oluşuma rastlamıyoruz). Burada gördüğümüz büyük sayılar (burada 37, II G 10'da 37 ve 36) ayın sıra olarak filanıncı gününü değil de yukarda anlatılan altmışlık "hafta"nın kaçıncı günü olduğunu gösteriyor. Şu halde, Çinlilerin garip çevrim göstergeleri yerine Türkler basitçe asal sayıları kullanmış olmalıdırlar, (Uluğ Beğ'de bunun aksine aynı Çince isimleri görüyoruz; bk. IDELER, a.e. 1832, s. 277 ve dev.). Yine de bu tarihleri Çin takvimiyle özdeşleştirmekte büyük güçlüklerle karşılaşıyoruz, bu da Türklerin takvim kullanırken yalnızca özensiz davranmış olabilecekleri savıyla açıklanabilir.

Önce sonuncu tarihi, yani Anıt'ın açılışının yapıldığı *"yedinci ayın otuz yedinci günü"* 732 tarihini ele alalım. (Gerek burada gerek II G 10'da 37 sayısına üst üste üç kez rastlanılmasının yalnızca bir raslantıya bağlanamayacağını belirtelim: "mutlu, uğurlu" gün arayışından kaynaklanan keyfî bir değişme söz konusu olabilir, krş. not 19). Yukarda da gördüğümüz gibi çevrim göstergesi 37 (Çince *Kang-tsze*) olan gün, 732 yılının 7'nci ayında bulunmamaktadır, o yılın *Sin-tcheou* çevrim göstergeli ayının ilk gününe, yani 38'e denk gelmektedir. Bu durumda iki seçenek söz konusudur: ya 'altıncı ayın son günü' (= 25 Temmuz 732) denilecekken yanlışlıkla "yedinci ay" denilmiştir, ki bu, Türklerin Anıt'ı Çinlilerden yedi gün önce açtıkları, Çinlilerinse daha sonra, 1 Ağustos 732'nin karşılığı olan 44'üncü günde, yani çevrim göstergesi *Ting-w(e)i* olan günde, gelişi güzel bir

törenle "dikiliş"i kutladıkları anlamına gelir; yahut da Anıt'ın "dikilişi" veya "açılışı" ile ilgili olarak Çinlilerin ve Türklerin vermek istedikleri tarih aynıdır, ama altmışlık "hafta"nın günlerini belirtirken Türkler Çinlilerden, şu ya da bu nedenle, yedi gün geride kalmışlar ve böyle olunca da
S. 177 Çinlilerin 44'üncü günü Türklerde 37'nci gün olarak geçmiştir. Bu iki seçenekten ikincisi bana gerçeğe daha yakınmış gibi görünüyor.

İkinci bir tarih, cenaze töreninin yapıldığı tarihtir: 731 yılı, *"dokuzuncu ayın otuz yedinci günü"*. Burada da, Çin takvimine göre çevrim göstergesinin 37'si bu yılın 9'uncu ayına (ekim başından kasım başına kadar) isabet etmemektedir. Ama eğer, Türklerin 37'nci gününün Çinlilerin 44'üncü gününe denk geldiğini var sayarsak, herşey yoluna girmekte ve belirtilen tarih 6 Ekim 731'in karşılığı olmaktadır.

Kül-tegin'in ölüm tarihi ise, "Koyun yılında (= 731) *yirmi yedinci gün*" diye, ay bildirilmeden, veriliyor. Bu bir dikkatsizlikle ilgili olabilir, ama ilk kez 27 çevrim rakamına rastlamaktayız, ki bu da (mart ortasından nisan ortasına kadar uzanan) 2'nci ayın içinde bulunan bir gündür. Türk takvimi Çin takviminden yedi gün geride ise bu tarih 30 mart; doğru olan Çin takvimine göre de 21 mart gününün karşılığı olmalıdır. Her ne olursa olsun bu tarih, Kül-tegin'in ölümüne neden olan savaşların "ilk baharda" yapılmış olduğunu bildiren I K 8 ile uyuşmaktadır.

Türk geleneklerine göre, beyin ölümüyle cenaze töreni arasında kalan - altı aydan biraz fazla- zaman süresi için bk. s. 60 ve krş. II G 10.

Inscr. de l'Orkhon, s. 11'deki *alqad[ymy]z* (ya da *alqyd[ymy]z?*) okunuşu bana doğru gibi görünüyor; krş. *alqa-*, *alya-*, *alya-*, *alyy-*, 'rahmet okumak, şükranla anmak', RADLOFF, *Wörterb.*, I, s. 389 ve dev.

[84] [I GD] *Yolig-tegin* ve yazıtla ilgili "yirmi gün süren" çalışmaları için bk. s. 84 ve dev. Yazıtın yontma işlemleri bile kuşkusuz yirmi günden fazla sürmüş olmalıdır.

Yyar kelimesi (I D 29 = II D 24'de de geçiyor), *yq-*, "stromabwärts schwimmen, fahren; (kirg.) mit dem Winde gehen" (RADLOFF, *Wörterb.*, I, s. 1353) ile ilgili olabilir; Çağ. *iq-*, 'akmak'; isim olunca da 'bir akar suyun akıntı yönü' anlamına geliyor. (PAVET DE COURTEILLE, s. 118). *Yyar* kelimesinin, önceleri 'suyun akış yönünü izleyen' (akıntıya kürek çekmeyen) kimseler için kullanılmış olabileceğini, sonradansa "birine iyi niyetle bağlı", "sadık" kişileri belirtmek için kullanılmağa başladığını düşünmek mümkündür. Ne olursa olsun bu kelime "sadık" anlamındaymış gibi görünüyor, (RADLOFF: "trefflich"?)

Tajyun kelimesindeki ilk hece Çince 'büyük' anlamına gelen *tai*'ye benziyor, (krş. not 110). Öyle sanıyorum ki *-yun* eki de aslında *-gün* olup (not 59), ünlüler uyum kuralına göre bu biçime dönüşmüştür, (bu ek, Çince *kouan,* [*tai-kouan,* "üst subay'] ile pek ilgili olamaz; öyle olsaydı Türkçede bunun *qan*'a dönüşmesi gerekirdi, krş. *čyqan,* not 66). Şu halde *tajyun*'un anlamı "büyükler" olmalıdır. (I KD'deki *tojyun* ya da *tujyun* da aynı şekilde oluşmuş gibi görünüyor, ama hangi anlama geldiğini bilmiyorum.)

Jigädi okunuşu, ilk harfin ꓘ *k* mi yoksa 9 *j* mi, son harfinse *i* mi yoksa *ä* (ya da *ü*) mü olduğu anlaşılamadığından, pek güvenli değil, ama *jigädi* biçimi yine de gerçeğe çok daha yakın görünüyor, karş. II D 36 ve not 20.

S. 178 [85] [II D 1-2] Bu satırlarda, artık hayatta olmayan kağanın oğlu ve halefi konuşmaktadır, kullandığı unvansa babasınınkinden biraz farklıdır. Bk. s. 85 ve s. 79, not 5.

Iki‿ädizkär, gerek okunuş, gerekse yorum bakımından pek güvenli değil. Acaba buradaki *ädiz,* Ediz'ler olabilir mi ? Krş. not 54 ve 64.

Öltäči için bk. not 56, + *-čä* için bk. s. 34; anlamı: "ölecek olanlar gibi, ölecekmiş gibi". *Ägirip* için bk. not 55.

Yazıtta, (ꓘ harfinin bulunması sebebiyle) *tontamyš* ya da *tonat-myš* gibi okunması gereken kelime acaba hangi anlama geliyor ? *Ton-*, 'donmak' fiilinden türediğini düşünmek de pek kabul edilebilir gibi görünmüyor. RADLOFF bunu, | ile yazılan *tostamyš,* ("-mit hervortretenden Augen-") biçiminde okuyor, ama bu, yazıttaki anlatıma ve yazma kurallarına uygun değil, (s. 36 not 1). Ben bu kelimeyi (Çağ.) 'rahatlamış, dinlenmiş' anlamındaki *toqtamyš*'a bağlayarak, tereddütlerime rağmen, "güvenli, içi rahat diye çevirdim. Cümlenin kelime kelime çevirisi ise: "onların güvenli gözleri yukarıyı gördü".

86 [II D 24] *Tangut*'ların - ister Türk soyundan gelmiş olsunlar, isterse sonradan Tibet kökenli Tangut sakinlerinden sayılsınlar - yaşadıkları yer; daha sonraları Tangut adını almış olan yörede, yani Koukou-Nor gölünün kuzeyinden Hoang-ho nehrinin kuzey-batı kıvrımına ve Çin'in Chen-si eyaletinin batı ve kuzey-batısına kadar uzanan dağlık bölgede aranmalıdır; krş. KLAPROTH, *Asia polyglotta*, s. 213; a. yazar, *Spr. u. Schr. d. Uig.*, s. 19, 62 ve dev.

Jotaz (ya da *jotuz*?), akraba dillerde yakın bir paraleli bulunmayan, bilmediğimiz bir kelimedir. Bir savaşta kullanılan canlı bir varlık olabilir, (bk. buradan başka, II D 38, II G 3 ve 4). Kullanılmış olduğu cümlelerdeki yerinden, bu kelimenin "oğullar"a göre daha az kıymetli, ama "atlar"dan kıymetli bir varlığı gösterdiği sonucunu çıkarabiliriz. Bunun "adamlar, uşaklar" anlamını taşıdığını var sayıyorum. Acaba, bazı kuzey Türk dillerinde rastlanan *jon*, 'halk, adamlar' kelimesiyle bir akrabalığı olabilir mi ? Krş. örn. RADLOFF, *Pr. d. Volkslit*, II, s. 405, st. 875-7'deki (Sagayca): *"oł adaıny ödürgän, oł ijänni ödürgän, jonyn małyn sür-paryan"* — *Übers.* II, s. 412: "(Er) hat diesen deien Vater getödtet, hat diese deine Mutter getödtet, hat dein [ihr] Volk und Vieh fortgetrieben".

87 [II D 24-25] Krş. I D 31-32. Bilge Kağan ve Kül-tegin arasında iki yaş farkı olduğunu gösteren tek bölüm burasıdır, aynı olayın anlatıldığı bu bölümde Bilge Kağan'ın yaşı 28 olarak gösterilmiştir; Anıt I'de ise Kül-tegin'in 26 yaşında olduğu vurgulanıyordu. Krş. s. 94 ve dev.

88 [II D 25] *Basmył* (ya da *Basymył*?), Çinlilerin *Pa-si-mi* diye adlandırdıkları bir Türk kavminin adıdır; eski Çin telaffuzunda bu kelime - Bay E. H. PARKER'in lûtfettikleri bilgiye göre - *Pa(t)-si(k)-mi(t)* biçimindeydi, (Korecesi: *Pal-sik-mil*), (*l* yerine *t* kullanılması konusu için bk. s. 73 not 1). Krş. s. 76; VISDELOU, s. 76b. KLAPROTH'un *Tableaux historiques* adlı Atlas'ındaki "Kavimler Çizelgesi"ne göre Pa-si-mi Beyleri, Türk Beyleri gibi "Asena ailesinden" idiler. Belki de, *uγyšym*, 'ırkımdan, soyumdan' denilmesinin nedeni bununla ilgili olabilir, (bk. not 57). S. 179

Daha önce söz edilen iki olay, Kağan'ın 27'nci ve 28'inci yaşında, daha sonraki ise 32'nci yaşında geçmiş olduğuna göre, arada kalan olayın da - çevirimde gösterdiğim gibi - Kağan'ın 20'nci yaşında değil 29'uncu yaşında, yani aşağı yukarı 712 yılında geçmiş olması gerçeğe daha yakın görünüyor; ayrıca Kağan, Şad ünvanını da 24 yaşında almıştır, (II D 14-15, s. 103).

İčgir tabanı, muhtemelen *ič-*, 'içmek' fiilinin geçişli biçimidir, = Osm. *ičir-*, Çağ. *ičkür-*, 'içirmek', (krş. *bušγur*, not 73). Bu kelimenin, öz anlamında mı, yoksa örneğin Osm. ve Çağ.daki *ant*, *and*, 'yemin, ant' kelimesiyle birlikte "yemin ettirmek, ant içirmek" deyiminde olduğu gibi mecaz anlamında mı kullanıldığını kestirmek, arada boşluk olması nedeniyle, mümkün olamamaktadır. Acaba II D 26'daki *[..]grtim*'de de aynı kelime mi var ? Hemen sonra *q*ᵃ*ł*.. ile başlayan kelime, *Ins. de l'Orkhon*'a göre, belki de I K 1'deki kelimeyle özdeş olabilir, (bk. s. 111 not 4); yine de gerek biçim, gerek anlam yönünden doğruluğu şüpheli bir kelime, (*qałyn[yn]*?, 'onların hazineleri, erzakları?', krş. Uyg., vb. *qałyn*, *-yn*, 'çok, kalın'?).

Acaba *äbrü* kelimesi - eğer okunuşu doğru ise -, *äb*, 'ev' + *-rü*, 'doğru, yönünde' gibi bir yapıya sahip olup, "eve, eve doğru" anlamını taşıyor olabilir mi ? Krş. not 22'deki *kirü*; II D 9'daki *birtükrü*, I D 29'daki *tirigrü* (ama bu iki kelime s. 11'deki *-gärü*, *-γaru* ekiyle de yapılmış olabilir: *birtük*<*g*>*ärü* = *tirig*<*g*>*ärü*?); ayrıca not 43'deki *udyšru*, I G 5 ve 7'deki *jaγuru*.

89 [II D 25-26] Krş. I D 32-34.

90 [II D 26-28] O yıl geçtiği bildirilen iki olay için krş. I D 34-38 ve ilgili notlar.

91 [II D 28] *Bišbałyq*, 'Beşbalık' adlı kent, bk. s. 70 not 4. Kağan 30 yaşındayken, yani 713 yılında yapılan bu sefer, acaba s. 70'te anlatıldığı gibi, Çin kaynaklarına göre Türklerin yenilgisiyle son bulan 714'teki sefer midir ?

Tin biçiminin, (*ti-*, 'demek, söylemek' fiilinin dönüşlü hali olan) *tin-* = *dän-*, 'denmek, söylenmek' fiilinin (örn. *tini*, *tinip* ya da benzerleri gibi) bir biçimi olabileceğini düşündüm.

Ozdy, (Çağ., vb.) *oz-*, 'birini (yetişemeyeceği biçimde) geçmek, arkada bırakmak' yani 'kurtulmak' fiilinden.

92 [II D 29] Krş. I K 1-2.

93 [II D 29] Eğer kelimeyi *büdⁿn[i]* gibi okumamız doğru olursa, bu kelimeyi Uyg.daki 'bütün, bütünü' anlamına gelen ve hem sıfat, hem de zarf olarak kullanılan *bütni* kelimesiyle (*t* ile

yazılmasına rağmen) özdeş sayabiliriz; kelimenin Çağ. ve Osm. bütün biçimdedir. (RADLOFF bunu *död...* diye okuyor; ama birinci harf, ⋊ harfini andırdığı halde sonraki ⋌ ile aynı hizada değildir ve alt kısmı daha çok, kırık bir ⋌ b'ye benzemektedir)

[94] [II D 29 ve dev.] Oğuz'larla yapıldığı bildirilen buradaki savaşlar konusunda krş. I K 4 ve dev. Anıt I'deki anlatıma göre bir yıl içinde beş kez savaşılmıştır, oysa burada dört kez denilmek-
S. 180 tedir, bunun da nedeni I K 5'de Ediz'lere karşı yapıldığını okuduğumuz savaşın buraya konulmamış olmasıyla açıklanabilir, (krş. not 96).

[95] [II D 30] *Toγla,* bugünkü adı Tola; Orhon nehrinin kollarından biridir, krş. s. 113. *Toγu balyq,* 'Toğu kenti' (krş. I K 5); bu kent de Tola ırmağının yakınlarında kurulmuş olmalıdır.

Jüz?ti biçimi, muhtemelen *juzäti,* ya da belki *jüzti* olabilir, ama 'yüzmek' anlamındaki *jüz-*'ün geçmiş zamanı olamaz, (RADLOFF: "Sie schwammen über den Fluss Togla. Uebersetzend ihr Heer..."); zira öyle olsaydı, fiilin geçmiş zamanı *jüzdi* biçiminde olurdu, (tıpkı II D 28'deki *ozdy* ve çok yerde rastlanan *buzdym,* vb. gibi; I G 11 ve II GB'deki *bädiztim* de örnek gösterilemez, zira *bädiztdim* yerine kullanılmıştır, krş. not 56); öte yandan, bu kelimeden sonra gelen *käčip,* 'geçip geçerek' kelimesi de, herhangi bir yüklem almadan, garip bir biçimde yalnız bırakılmış olurdu, ki bu da dilin kurallarına uymamaktadır. Benim inancıma göre burada değişik yapıda geçişli bir zarf fiil söz konusu olabilir: *jüz(ä)t-:* "(binek hayvanlarını) yüzdürerek" gibi bir anlam. At sırtında bulunulduğu kesin olduğuna göre, geçişli olarak kullanılmış böyle bir deyimin de gerekli olduğu ortaya çıkıyor. Şu halde bu zarf fiil, *käčip* kelimesine zarf olarak eklenmektedir; *käčip*'in tümleci ise *Toγla ügüzig*'dir.

Süsi[, Oğuz'ların ordusu için kullanılıyor, (krş. not 57). Buradaki boşluk, *süsi[n uda basdym, ölürtim],* "onların ordusunun üstüne çöktüm, öldürdüm" gibi kelimelerle dolu olsa gerek.

[96] [II D 30] Burada anlatılan savaş, Anıt I'de (I K 5-6) anlatılan savaşlardan ya ikincisine, ya da daha büyük bir olasılıkla üçüncüsüne denk gelmektedir, (krş. not 94). Ne yazık ki, bu savaşın yapıldığı yer adı yıpranmış bir durumdadır; buradaki kelimeninse ilk harfi pek iyi okunamamaktadır, ama yine de *Uryu* okunuşu bana *Andaryu*'dan daha doğruymuş gibi geliyor, Eğer *uryu* okunuşu doğru ise bu kelime Orhon nehrinin adı olabilir, (ya da Tola nehri üzerindeki bugünkü Urga şehri de düşünülebilir, ama o zamanlar bu şehrin var olup olmadığını bilmiyorum).

[97] [II D 32] Bu savaş, Kül-tegin'in ölümü ile sonuçlanan savaştır, ama ne gariptir ki bu olaya hiç değinilmiyor; yalnızca çarpışmanın Türkler için oldukça sert geçtiğini anlayabiliyoruz.

Acaba *'kin* kelimesi, "ikinci" anlamında kullanılmış olup I K 5, II D 30, II G 1'deki *ikindi, ikinti*'nin özdeşi olabilir mi ? Öte yandan, I D 1, 2, II D 4'deki *ikin* kelimesi "her ikisi" anlamına mı gelmektedir ? Yahut da burada "artçı birlik" anlamında bir *kin-sü* biçimi mi söz konusudur ?

"Onlar atsız kaldılar...", çünkü aşırı soğuk ve don yüzünden onların atlarının tümünün açlıktan öldükleri sanılıyordu.

"İstila eden, istilacı" diye çevirdiğim *syńar* kelimesi için krş. Uyg. *syng-, sing-,* "eindringen, durchdringen", VAMBERY, *Etym. Wörterb.,* s. 151; "überwältigen, meistern, brechen, bezwingen", a.yaz. *Uig. Sprachmon.,* s. 255. İki kez karşılaştığımız *syńar süsi* (birincinin de böyle okunması gerektiği kanısındayım) ise "onların istilacı ordularından biri - ve diğeri" gibi bir anlam taşıyor olmalıdır. Sonunda *-γly, -gli* eki bulunan biçimler için bk. s. 34 ve aynı sayfadaki not 1.

S. 181 [98] [I D 33] Öyle görünüyor ki *iniligü* kelimesi, 'bir küçük kardeşi olan, kardeşli' anlamındaki *inilig* (*ini* + *-lig,* s. 21) kelimesinin zarf gibi kullanılmış bir biçimi olabilir; yine de sondaki *ü* pek iyi okunamadığından böyle bir harfin bulunup bulunmadığı kesin değil. Bu kelimeyi, II D 41'deki, bence belirgin bir *ü*'sü bulunan *kisiligü,* ve *Inscr. de l'Orkhon,* III, 4'deki *ämgäksizü* kelimeleriyle karşılaştırınız; oysa RADLOFF birinci kelimeyi *kišiligin,* diğerini ise Rad. *Atlası,* lev. XXXV,. 6'da *ämgäksizin* diye okuyor. Eğer *-in* ile bitmiş olmaları doğru olsaydı, bunların vasıta halinde olmaları gerekirdi, krş. not 36'nın sonu.

Tabanı *qazγan-* olan kelimenin (anlamı için bk. not 35) son harfinin ⳩ (*Inscr. de l'Orkhon*'da böyle gibi), ya da Ꮞ olup olamayacağı ve dolayısıyla da boşluğun *qazγanm[aty]n* (krş. not 75), ya da *-m[asa]r* (krş. not 29) biçiminde doldurulup doldurulamayacağı pek belli değil; ama ikinci seçenek metne daha uygunmuş gibi görünüyor. RADLOFF'un bunu, temel fiil olarak, *qazγanmadym,* "ich hatte nicht erworben" diye okuması her yönden hatalıdır.

Öltäči ärti, joq [bołda] čy ärti için bk. not 56.

Doğaldır ki bu parça, Kül-tegin'in ölümünden sonraki olayları konu almamakta, yalnızca onun hayatta olduğu dönemler hakkında genel bilgiler vermektedir.

99 [II D 34-35] Burada anlatılan olaylar, Kağan'ın 33'üncü yaşında geçmiş olarak gösterildiğine göre, bu yıl Me-tch'oue'nun öldürüldüğü 716 yılı olmalıdır (bk. s. 72), "yanılmış" ve kutsal güçlerce terkedilmiş olarak söz edilen kağan ise kesinlikle Me-tch'oue'dur; daha sonraki cümlelerde yer alan olaylar, bu beyin hükümdarlığının sonlarına doğru, Dokuz-Oğuz'ların Çin'e göç edişleri sırasında yaşanmıştır. Krş. I D 22-25 = II D 18-20 ve Yazıt I'in G = Yazıt II'nin K yüzleri.

Tapłamady ya da *-duq* kelimesindeki (Uyg. *tapła-*, 'güvenmek, saymak, hizmet etmek') *-ła-* ekinin alışılmamış bir biçimde ᛋ ile yazılmasının nedeni, bu kelimeyi *tap-*'ın edilgen hali *t'p'łm'dy,* "bulunmadı" gibi okumamak için olabilir, krş. not 48.

100 [II D 37] Buradaki cümle yapısı için bk. not 33.

101 [II D 37] Burada anlatılan olaylar, Oğuz'larla yapılan savaştan sonraki gelişmelerin öyküsü olmalıdır, krş. not 22.

Qody = Uyg. *qody* (ya da *qoty*), Çağ. *qoji* (*d* yerine *j*), Osm. *qojyn*, 'aşağıya doğru' anlamına geliyor; bu kelimenin tümleci *sälänä* (ya da *sälinä?*), bir nehrin adıdır ki bu da, Orhon nehri ile karıştıktan sonra kuzeyde Baykal gölüne doğru yönelen Selenga nehrinden başkası olamaz. (*Sälinä qody*'yı önceki kelimelere bağlayan RADLOFF değişik bir yorumda bulunuyor ve şöyle bir çeviri yapıyor: "die Sterbenden starben und man legte [fiil tabanı: *qo-*, 'koymak, yerleştirmek'] sie in's Grab(?). Dorthin ziehend, etc." Ama böyle bir ortamda, ölüleri gömmenin mümkün olup olamayacağı sorunu bir yana, göz önünde bulundurulması gereken başka hususlar da var : 1° akraba dillerin hiçbirinde 'mezar' anlamına gelebilecek bir *säl* kelimesi bulunmamaktadır; 2° "onlar öldüler ve gömüldüler" gibi geçişsiz ve edilen bir yapı kullanılması gerekirken, cümlenin öznesinin başka türlü olması gariptir; 3° *jorypan*'ın önünde nereye, ya da nasıl yüründüğünü gösteren bir kelime olması gerekirdi; "dorthin" anlamına gelebilecek herhangi bir kelime ise metinde bulunma- **S. 182**
maktadır.)

Daha sonraki *qryn qysłta* kelimeleri pek belirgin değil. Ben de RADLOFF gibi birinci kelimeyi *qarayyn* diye okudum; *qaray* (Çağ. *qaray, qaraq*), 'yağma, çapulculuk' kelimesinin iyelik eki almış ve yükleme halindeki biçimi. Kelime ᚴ olmaksızın ᛁ ile yazıldığı için ("yağmayla, çapulculukla" anlamına gelebilecek) bir vasıta halini düşünmek belki daha uygun olabilirdi. *Qysłta* için de Osm. *qysałat-* 'kısaltmak, kısalaştırmak' kelimesini düşündüm.

102 [II D 37] *Ältäbär*, ya da, daha doğru olabilecek bir transkripsiyona göre, *iltäbir* (II D 40'ta kelimenin başında *i* harfinin izleri var gibi görünüyor, bu durumda ilk hece *il* olabilir, karş. not 2) kelimesi, buradan başka I K 3, I KD ve II D 40'ta geçiyor, II D 38'de ise *-lig* eki almış biçimine rastlıyoruz. Anlamı bilinemiyor, ama metindeki yerine göre bu kelime, bir asaleti, bir tür askerî rütbeyi bildirmekten çok, politik anlamda, haraca bağlanan bir topluluğu, bir müttefiki belirtir gibi görünüyor. Şu halde 'Uygur Elteberleri' deyimi, hakim kavim Oğuz'ların egemenliği altında Uygur Konfederasyonu'nu oluşturan, haraca bağlanmış kavimleri ya da müttefikleri belirtiyor olabilir. Bu isimle ilgili olarak krş. not 22.

103 [II D 39] *Tatabı*'lar için bk. s. 141 not 8 (ayrıca s. 67 not 2; s. 77). (Belki de *tabyac qayanqa körti* [krş. I D 30] kelimelerini, "Çin hakanına itaat etti [ve benden ayrıldı]" diye çevirmek, "... bağımlı idi" biçiminden daha doğru olabilirdi.)

Jałabčy, anlamı elçi olan *jałabč* ya da *jałabač* = Uyg. *jałauč* (VAMBERY, *Uig. Sprachm.*, s. 125, XVII), veya *jałavač* (RADLOFF, *Wörterb.*, s. 40; krş. s. 1380) kelimesinin iyelik eki almış biçimidir; *b* konusu için krş. s. 26. Şu halde *jałabčy*, 'onların elçileri', yani Tatabı'ların elçileri anlamına geliyor. Bu kelime, *Incsr de l'Iénissei*, XXIII, 1-4 ve XXII, 51-54'te, kanımca *'r'rd'm üčün tüpüt q'nqa j'b?č b'rd'm* diye okunması gereken cümlede de geçiyor, anlamı: "üstün niteliklerim nedeniyle Tibet Hakanı'na elçi olarak gittim".

Daha sonraki kelimenin *saby* kelimesiyle bağlantılı olması gerekiyor; ben bunu *ötügi* diye okuyor ve *ötüg* = Uyg. *ötük*, 'istek, rica' kelimesinin iyelik eki almış bir biçimi olarak görüyorum. (RADLOFF, kelimeyi Çağ. ve Osm.daki ('ötesinde' anlamındaki *ötä*'den) *ötäki*, "jenseitig" kelimesi-

ne benzeterek *ötägi* diye [s. 100] okuyor ve "von dort" diye çeviriyor. Ama bu yaklaşım doğru olsaydı *ötägi* kelimesi sıfat olarak buradakinden daha başka bir yerde bulunurdu.)

[104] [II GD] Bu satır konusunda krş. s. 87. Diğer Türk dillerindeki gibi art damak ünlüleriyle yazılmış olan *joyaru* kelimesi, I D 11 = II D 10, I GB, II D 2'deki *jögärü*'den biraz değişik bir nüansa sahiptir, birincisi "yukarı doğru", ikincisi ise "yüksekte, yukarda" anlamını taşıyor; krş. s. 19 not 2.

Ödüš kelimesine gelince, RADLOFF bunu yirmi dört saatlik bir zaman olarak kabul etmiştir ki ben de buna katılıyorum. Kelimenin yaklaşma hali için krş. s. 176 not 83.

[105] [II G 2] Krş. s. 94. Kıtay'lara ve Tatabı'lara karşı 721'in sonları, 722'nin başlarında yapılmış olması gereken bu seferler hakkında daha kesin bir şey söylemek mümkün olamamaktadır.

S. 183 [106] [II G 7] Bu parça, *Khi-tan*'ların ve *Hi*'lerin ülkesinde, Türklerin de karışmış oldukları, yaklaşık 732 yıllarında (730 ve sonraki yıllar) geçmiş olan olaylarla ilgilidir. Ne yazık ki metindeki boşluklar, Türklerin bu çekişmelerde ne gibi bir rol oynadıklarını kavramamıza engel olmaktadır. Krş. s. 78 ve o sayfada sayılan kaynaklar.

[107] [II G 8] *Säňün* (bk. not 24) ünvanını taşıyan bu kişinin adı *Qu*'dur; II G 9'daki *Quy* biçimi ise yükleme halidir, (krş. not 39 a). Oğlunun ölümüyle ilgili tören sırasında Kağan'ın çok özel bir ilgiyle onurlandırdığı (krş. not 23), ama aynı zamanda Kağan'ın rakibi gibi de görünen bu kişi acaba kim olabilir ? Bir Çin generali mi, yoksa Kıtay veya Tatabı halkından önemli birisi mi ? Her ne kadar Çin kaynakları o devirlerde *Kou, Ko, Hou, Ho?* adlı bir generalden söz etmiyorlarsa da, metne göre birinci tahmin daha doğru gibi görünüyor, (RADLOFF'un s. 174'de söz ettiği *Kouang* adı, göz önüne alınamayacak kadar uzak bir ihtimaldir). İkinci tahminde ise, Çin'e saldırmak için Türklerle birleşmekten başka bir şey düşünmeyen ve Türk Kağanı'na sığınmış olan Khitan'ların veziri *Ko-lo-kan* (DEGUIGNES, I, 2, s. 458) ya da *Ko-to-kan* (*Mém. sur les Chin.*, XVI, s. 26) akla gelmektedir.

[108] [II G 9] Kağan, Şad unvanını yirmi dört yaşında (II D 15, s. 103), yani 707 veya 706 yılında (krş. not 21, s. 147) aldığına ve bunu öldüğü tarih olan 734 yılına kadar sürdürdüğüne göre, ilk ve son yılı da sayacak olursak, onun "yirmi dokuz yıl boyunca" bu unvanı taşıdığını söyleyebiliriz. Ama öte yandan, 716 yılında tahta geçtiğine göre onun on dokuz yıl kağanlık yapmış olması gerekirken, metinde "yirmi dokuz yıl" kağan olduğunun söylenmesi (ki var olan harflere göre bunun doğru okunduğuna şüphe yoktur) ya bir yazım, ya da bir hesap hatası ile ilgili olmalıdır.

Burada da birinci şahıs olarak konuşan kişi ölmüş olan Kağandır, sadece bunu izleyen satırda, sözü, aynı zamanda halefi olan oğlunun aldığını görüyoruz; krş. s. 86.

[109] [II G 10] Buradaki kronolojik verilerle ilgili genel bilgi için bk. not 83. On iki yıllık çevrime göre (s. 175), burada söz edilen iki yıldan birincisinin adı kuşkusuz *[y]t*, 'it, köpek' diye okunmalıdır, (RADLOFF'un okuyuşu da aynı). Kağan'ın ölmüş olduğu 734 yılı (bk. s. 79 ve not 83) gerçekten de Köpek yılına denk gelmektedir. Bu bölümde verilen ikinci yıl ise *alyazyn* adını taşıyor; bu durumda düşünülebilecek tek şey, bunun, sonraki 735 yılı, yani Domuz yılı olmasıdır; her ne kadar Türk dillerinde 'domuz' için her zaman *toňuz* kelimesi kullanılıyor ve *alyazyn* kelimesi hiçbirince bilinmiyorsa da bu kelimenin Türkçe olmaması da mümkündür. Mançu dilindeki *oulghiyan* kelimesiyle olan su götürmez benzerliği, bu kelimenin bir Tunguz ağzından (örneğin Kıtayca?) alınmış olabileceğini düşündürmektedir.

S. 184 Kağan'ın ölüm günü *"onuncu ayın otuz altıncı günü"* sözleriyle belirtiliyor. 734 yılında, onuncu ay oldukça doğru olarak kasım ayına; Çin takvimine göre (Çincesi *Ki-hai* olan) çevrim göstergesinin 36'sı ise, 11 kasım gününe rastlıyor: eğer Türkler, not 83'te söylediğimiz gibi, günleri hesaplamada yedi gün önde iseler, bu tarih 18 kasım olacaktır. (s. 79 not 1'de, Çinlilerin Kağan'ın ölümü için sekizinci ayı gösterdikleri bildirilmişti. Ama hesapla araları ne kadar kötü olursa olsun, burada haklı olanın Türkler olduğuna inanmak durumundayız).

Gelelim Kağan'ın cenaze törenine; yaklaşık altı ay sonra yapılan bu tören için *"beşinci ayın otuz yedinci günü"* diye bir tarih veriliyor, (37 rakamı için krş. s. 176 not 83). Ama ben bu tarihin içinde bulunan iki verinin birbiriyle nasıl bağdaşabildiğini anlıyamıyorum; zira, 735 yılının Çin takvimine göre beşinci ayı aşağı yukarı 28 mayıs - 25 haziran arasında kalan bir zamanı kapsıyor, bu ayın çevrim göstergesi ise 54-60, 1-22'dir ki bu durumda 37 göstergesine kesinlikle yer kalma-

maktadır. Acaba bunun açıklaması, Çin takvimine göre o yılın artık yıllardan biri olmasıyla mı ilgilidir ? Bu olasılık yalnızca, artık ayın ilk dört aydan sonraki bir döneme rastlaması halinde doğru olabilir; ki bu durumda da belirtilen tarih 10 (17?) Temmuz 735'in karşılığı olur. Oysa o yılın artık ayının, Çin takviminde on birinci aydan sonra yer aldığını biliyoruz, (sözü edilen bu artık ayın ilk gününde ayrıca bir güneş tutulması olayı da vardır; bk. *Mém. sur les Chin.*, XVI, s. 27). Şu halde, Türk'lerin kendi hakanları ile ilgili olarak bu denli büyük bir hesap hatası yapmış olmaları pek mümkün görülemez (krş. s. 172 not 83). Acaba küçük bir yanlışlık gözden kaçmış olamaz mı ? Örneğin "döndüncü ay" denilecekken yanlışlıkla "beşinci ay" mı denilmiştir ? Zira dördüncü ayda (= yaklaşık 28 nisan - 27 mayıs) 37'li çevrim göstergesi vardır ve 11(18?) mayısa denk gelmektedir; böyle olunca da Kağan'ın ölümüyle cenaze töreni arasında tam altı aylık bir süre ortaya çıkmakta, bu ise örneğin Kültegin'in ölümündeki zaman aralığına uyduğu gibi o zamanki törelere de uygun düşmektedir, (bk. s. 60 ve not 83'ün sonları). Yine de bu tarihi kesin olarak açıklayabilecek bir karar vermek mümkün olamamaktadır.

[110] [II G 11] Eldeki veriler 10'uncu satırın sonundaki boşluğu doldurmağa ve *buqy tutuq*'un (Çinli adı?) anlamını bulmağa yetmiyor. *Bašad-* geçişli bir fiil olduğu için (not 20), yazıttaki cümlenin kelimesi kelimesine çevirisi şöyle bir şey olabilir: "Bana [Çin Hakanı'ndan] Lisun tay-sengun başkanlığında beş yüz kişi [bir elçilik heyeti] geldi"; ama ilk kelime *maňa,* 'bana' değil de *aqaňy* biçiminde ise o zaman çeviriyi "[falancanın] babası Lisun ..." diye yapmak gerekir.

Lisün = Çince *Li-thsün, Li-thssiouen* ya da *Li-thsoan,* Çin kaynaklarında da büyük elçilik heyeti başkanı olarak gösterilen yüksek görevlinin adı, bk. s. 34 ve s. 79. *Taj-sänün* ise Tay adlı başka bir kişiyi belirtiyor olabilir, ("Lisün ve Tay-sengun"); ama öyle görünüyor ki bu kelime, Çince "büyük general" anlamına gelen *ta(i)-tsiang-kiun*'un bozulmuş şekli olup Lisün'ün bir unvanı olarak kullanılmış olmalıdır. Bu *ta(i)-tsiang-kiun* unvanına, aynı Anıtın fazlaca yıpranmış Çince yazıtında da, baş sağlığı dilemekle görevli bir heyetten söz eden satırlarında rastlıyoruz; DEVERIA da, *Inscr. de l'Orkhon,* s. XXVIII b'de, haklı olarak anılan kişinin *Li-thsiouen* olabileceğini ileri sürüyor, (krş. RADLOFF, s. 172).

[111] [II G 11] Biraz şüphe ile de olsa, *jypar* kelimesini (yükleme hali *jyparyγ*) Uyg. *jypar* ya da S. 185
jybar, Çağ. *jipar, ipar,* 'misk kesesi' kelimesinin karşılığı olarak kabul ediyorum, (RADLOFF s. 121'de "die Trauergeräthe"; s. 70-71'de ise "die Grabzierathen". [ama kelime 9 ile yazıldığına göre, *japyryn* biçimi bir baskı hatası ile ilgili olmalıdır, krş. s. 26]).

Čyndan = Çince *tchin-tan* için bk. s. 42. Bay G. Schlegel'in vermek lütfunda bulunduğu bilgiye göre *tchin-tan* kelimesi, Sanskritce "sandal ağacı" anlamına gelen *candana*'nın Çincedeki bozulmuş biçiminden başka birşey olamaz. Bu nedenle Türkçe kelimeyi "sandal ağacı" diye çevirdim.

[112] [II G 12] Kelimenin ('kesmek, biçmek' anlamındaki *byč-*'tan) *[b]yčdy* diye okunması gerektiği kanısındayım; bu bölüm s. 59'da anlatıldığı gibi, insanların yaslarını göstermek için yüzlerini kesip biçme adetleriyle ilgilidir. Acaba yabancı elçiler de bu adete uymuşlar mıdır ? Oldukça şüpheli; ama Türklerin buna fazlasıyla önem verdikleri kesin, (krş. *Journ. Asiat.*, 6. seri, III, s. 342). Hemen sonra gelen *özlik* kelimesi için bk. not 115.

[113] [II G 13-15] Yeni Kağan'ın ünvanı ile başlayan bu bölüm için bk. s. 86.

Burada adları geçen kişiler hakkında herhangi bir bilgi vermeğe doğal olarak imkân bulamamaktayız, yalnızca *Tonjuquq*'un Çin kaynaklarında *T'oun-you(k)-kou(k)* diye anılan aynı kişinin adı olabileceğini sanıyorum, bk. s. 74 not 4. *Tarqan* ise çok iyi bilinen bir Türk ünvanıdır, karş. s. 61 not 1; *Ménandre Protector,* parag. 18'de ταρχάν.

II K 9 ve 10'da üç kez yer alan *ärtänü (ärtinü?)* kelimesi bana çok karanlık görünüyor; biçim olarak daha çok bir zarf fiili andırmaktadır. Üst üste iki kez tekrarlanan *ärtänü*'den sonra gelen *timγ* iki kelimeden oluşmuştur; zira h *t'* ve ϡ *γ* harfleri aynı kelimede yer almamaktadır. Ben bunun *äti‿maγ* diye okunacağını sanıyorum; *äti* konusunda karş. not 7 sonları ve not 61. Acaba *maγ* kelimesi, VAMBERY'nin *Uig. Sprmon.*, s. 40, 228'de "hoch; Höhe, Auszeichnung, Lob" diye açıkladığı Uyg. *maqu* (Çağ. *maq*) kelimesiyle ilintili olabilir mi ? *Äti maγ (it-)*'in "birine büyük saygı göstermek" gibi bir anlamda kullanılmış olması imkân dışı değildir; RADLOFF, s. 129'da *timaγ* kelimesini incelerken *ärtänü timaγ* kelimelerini "die Ehrenbezeigung, Huldigung(?)" diye çevirmiş ama bu iki kelimenin tek bir fikri ifade etmesi zor görünüyor.

[114] [II K 9] Bu bilgi, Çin kaynaklarından öğrendiğimiz bilgilerle uyuşuyor (bk. VISDELOU, s. 55 a): gerçekten de Tou-ki-chi'lerin (krş. s. 70) hakanı Sou-lou(k), Çinli bir prensesten başka, "biri Tibet Kralının kızı, diğeri de Doğu Tou-kioue'ları İmparatorunun kızı olmak üzere iki bayanla daha evli bulunuyordu. Bunların üçü de *khatoun* idi".

Törün kelimesi kesinlikle vasıta halindedir; belki de Uyg. *tör,* "Ehrensitz" kelimesiyle ilgili olabilir, (Çağ. "şölen" anlamına da kullanılan *tör*'den yapılmış başka biçimlere yazıtlarda rastlamıyoruz); ama son hecede yazılı bir *ü* bulunduğu için bu kelimenin, yazıtlarda sıkça rastlanan ve 'kurum, adet, yasa, hak' anlamlarına gelen Uyg. *törü*'den gelme olasılığı daha çoktur; (PAVET DE COURTEILLE'e göre *törü* = Çağ. *törä,* "kral soyu; kral, başkan; yasa; hak"). (RADLOFF buradaki kelimeyi *tör* olarak görüyor ve 3. şahıs(?) iyelik eki aldığını, yükleme halinde olduğunu
S. 186 düşünüyor, s. 79: ["einen" ya da "seinen durch Huldigung hohen Ehrenplatz übergab ich ihm", krş. aynı kitap, s. 128]; ayrıca başka yerlerde de, örneğin kitabının 125. sayfasında, bana göre yalnızca *törü* olması gereken biçimleri de *tör* olarak değerlendiriyor). Her ne olursa olsun, benim "büyük törenlerle, büyük saygınlıklarla" diye yaptığım çevirimin, fikri oldukça iyi yansıttığı kanısındayım.

Bu bölümün başlarında yer alan *nänčä* (doğru okunduğunu sanıyorum), "ne kadar çok, nice", ve var olduğunu düşündüğüm *anča* kelimelerinin zarf özelliğinde olduğunu söylemeğe gerek yok, (krş. I D 3, 21, I G 2, vb.deki *anča*). Çeviriyi şöyle de yapabilirdim: "[Babam, vb.] dünyanın dört bucağındaki halkı [nasıl düzenlemişlerse] ben de tahta çıktıktan sonra nice yerleri öyle düzenledim, vb."

[115] [II K 11-12] Bu bölümde anlatılanların, yalnızca akınlarda elde edilen ganimetleri değil, aynı zamanda Çin imparatorunun 727 yılında Türk'lere sağladığı ticaret kolaylıklarını da kapsadığına şüphe yoktur, bk. s. 77. Kağan'ın, kendi Türkleri için (Çinlilerden?) elde ettiği değerli eşyalar sıralanırken her birinin ayrı ayrı sıfatlarla tanımlanması dikkat çekici bir husustur.

Okunuşunu kesinlikle güvenilir bulduğum *örün‿kümüšin*'deki (krş. Inscr. de l'Orkhon, s. 22) *örün* (Uyg., Çağ.), 'beyaz, parlak, ışıklı' anlamlarına gelen ve gümüş kelimesine de çok iyi uyan bir sıfattır. *Kömüs* kelimesinin genellikle madenler için kullanıldığı Yakutçada gümüş, *ürün kömüs,* "beyaz maden" deyimi ile anlatılmaktadır.

Qyrγyγłyγ, qyrγyγ ismine *-łyγ* ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir sıfattır; *qyrγ-* (ya da *qyryγ-* fiil tabanından; krş. RADLOFF, *Phonetik,* § 119) = Osm. *qyrq-,* Çağ. *qirq-,* "kırkmak, makaslamak" (ayrıca krş. Çağ. *qir-,* Osm. *qyr-,* "kırmak, parçalamak" fiilinden Çağ. *qiriγ, qiriq,* "kırık, parça"). *Qyrγyγ* isminin anlamı "kesim, biçki", buna *-łyγ* eklenerek yapılan sıfatın anlamıysa "kesilecek olan" ya da "kesimlik" gibi bir şey olmalıdır. Şu halde bu sıfat da göstermektedir ki *qutaj* kelimesi, Türklerin çok beğendikleri ve genellikle Çin'den sağladıkları bir kumaşın, çok büyük bir olasılıkla da ipeğin adı olmalıdır, krş. not 70. Bu nedenle ben bu kelimeleri "parça parça ipekler" diye çevirmekte sakınca görmedim, (krş. Sagay ağzındaki *qaptyγ* [doğrusu *qapłyγ] ezin,* "die Säcke *[qap]* mit Habe", RADLOFF, *Pr. d. Volkslit.,* II, s. 387). (RADLOFF, *qyrγyłγ* dizisinin transkripsiyonunda gereksiz yere çok büyük bir değişiklik yaparak bunu *aγyr aγyłyγ* biçimine dönüştürmüştür; s. 79-80: "als gewichtigen Lohn", s. 86: "sehr werthvoll, von hohem Werthe").

Äkinlig, (Çağ., Osm.) 'ekin, tohum' anlamına gelen äkin'den, tıpkı *qyrγyγłyγ* gibi yapılmış bir kelimedir. Bundan sonraki kelimenin taştaki görünümü oldukça aşınmış durumdadır; yine de fotoğrafları dikkatle inceleyince bunun büyük bir olasılıkla *isigtisin* diye okunması gerektiği sonucuna vardım, bu da hem harflerden kalan izlere, hem de eksik olan harf sayısına uymaktadır. Bu durumda *isigti* kelimesi, buğday gibi, bir tür tahılı belirliyor olmalıdır, bk. not 70. (Bu kelimeyi RADLOFF *ädgü,* 'iyi' diye okumuş ve sonra gelen *özläk atyn* kelimelerine bağlamıştır, ama ben bunu yazıttaki izlerle bağdaştıramıyorum. *Äkinlig* kelimesini ise isim olarak "Getreide"[?] görmüştür.)

Özlik ya da *özläk* kelimesi, Uyg. *össläk* (ya da daha çok *özläk;* Çağ., Osm. *özlük*) ile özdeş bir kelimedir, anlamı "selbständig, Selbständigkeit", RADLOFF, *Wörterb.,* I, s. 1296; aynı kitapta söyle
S. 187 bir dize örnek gösteriliyor: *"musapyr polup mündü össläk ady,* als Wanderer bestieg er das Ross der Selbständigkeit, *Kudatku Bilik,* 57, 9)". Acaba hem yukardaki dizede, hem de burada ve II G 12'de bu kelimenin, binek hayvanı olan *at* kelimesiyle birlikte kullanılması yalnızca bir raslantı

mıdır ? Yoksa aynı düşünce söz konusu olduğu için mi kelime böyle kullanılmıştır ? Ne olursa olsun ben bu kelimeyi "öz, özel" diye çevirdim, ama yine de kesin fikrin bu olabileceğinden kuşkuluyum, (RADLOFF, s. 100: "eigen, d. h. ihm selbst gehörend(?), trefflich(?)").

Adyyr kelimesi için bk. not 43.

[116] [II K 14] Taşın derince aşınmış olması, bu bölümün anlamını tümüyle çözebilmemizi ve kelime yapılarını bulmamızı imkânsız kılmaktadır. Ancak, *körtäčisän, boldačysän* biçimlerinin gelecek zamanın 2. şahısları olduğunu söyleyebiliriz, bk. not 56.

[117] [II B] Anıttaki bu küçük yazıtla ilgili olarak, satırların sayısı ve satır uzunlukları için bk. s. 87. İkinci satırdaki *u[č-],* 'ıçmak; ölmek' anlamındaki *uč-*tan *uča bardy, učduq üčün,* vb. gibi bir fiil biçimi olmalıdır. Almış olduğu *-si* ekinden de anlaşılacağı gibi, sonunun bir ünlü ile bitmesi bir az şaşırtıcı da olsa *köbrügä* kelimesini ben Çağatayca *köprük*'e benzettim ve "köprü, (kubbe)" diye çevirdim, (Castrén'in verdiği Koybalca *köbergä* biçiminin bir dayanak olup olamayacağını da bilmiyorum). *Syyun* kelimesine gelince, bunun Kuzey ağızlarındaki "geyik, maral" anlamına gelen *syyyn*'la özdeş olabileceğini düşündüm, ya da Çağ. *siyin,* 'yabani öküz'. *Tsr* harf dizisinin *täzsär* diye okunup okunamayacağı doğal olarak çok şüpheli, (krş. not 41; ayrıca *ydsar* yerine *ysar* yazılması konusu için karş. not 74). Ama bu kelime "yapsa, etse" anlamındaki *itsär* biçiminde de olabilir, (krş. not 17 sonları); bu durumda fiilin dolaysız tümleci önceki satırın silinmiş olan sonlarında yer almış olabilir. Gelecek zaman kipindeki *saqynurmän* kelimesi için bk. not 56 sonu, (öz anlamı: ben onu düşüneceğim).

S. 188

EKLER VE DÜZELTMELER*

S. 11/st.25, 'alıp vermiş, alarak verdi'; şöyle düzelecek: 'aldırmış, aldırdı, teslim etmiş, sağlamış'.

S. 14/st. 22, *jükünd*^{ü}*rm*^{i}*s;* şöyle düzelecek: *jük*^{ü}*$\underset{\smile}{nd}$*^{ü}*rm*^{i}*s.*

S. 14/st. 27, *ök;* şöyle düzelecek: *ök* ya da daha çok *ög* [II,1 = II D 40] 'övmek'.

S. 18/st. 4-8, Bu paragrafın yerini aşağıdaki açıklama alacak :

Bir de karşımıza, her zaman büyük bir kesinlikle ve asla birbiriyle karıştırılmadan kullanılan iki grup ünsüz daha çıkıyor: soluklu (sert) "soufflé (sourd)" ünsüzler : *q, k, t, (p), s* ve sedalı (yumuşak) "vocalique (sonore)" ünsüzler: *γ, g, d, (b), z*. Türkçedeki sedalı seslerin, uygun olan soluklu seslerin giderek "zayıflaması" sonucu ortaya çıktığı, bu "zayıflama" olayınınsa öncelikle ünlüler önünde görüldüğü yönündeki tahmin, şimdiye kadar özellikle Kuzey-Doğu Türk dillerine dayanılarak pek çok kişi tarafından benimsenmiştir, (RADLOFF, *Phonetik,* §. 147, 269-281, 308-334; krş. VAMBERY, *Etymolog. Wörterb. d. turcotatar. Sprachen* s. XV). Oysa derin bir inceleme, böyle bir açıklamanın yalnızca çok küçük sayıdaki ö nekler için geçerli olabileceğini, durumların pek çoğunda ise iğreti kaldığını ya da yalnızca keyfi varsayımlarla desteklendiğini gösterecektir. Türk dilinin erişebildiğimiz en eski dönemlerinde bile bu iki ses grubunun birbirinden

---

* Çevirenin notu:

1) Kitabın dizgisi bittikten sonra eklendiği anlaşılan bu bölümdeki düzeltmelerin bir kısmı basımevinden kaynaklanan dizgi hatalarını, bir kısmı da Thomsen'in bilişli olarak değiştirdiği ya da eklemekte yarar gördüğü yeni görüş ve açıklamalarını içermektedir. Çeviride metin içinde yapılması mümkün olan ve dizgi hatasından ileri geldiği sanılan küçük düzeltmeler kendi yerlerinde yapılmış ve bunlara burada yer verilmemiştir.

2) Bu bölümde yer alan sayfa (s...) numaraları eserin aslına sadık kalınarak aynen verilmiştir. Türkçe metnin sayfa kenarlarına konulan sayfa rakamları kitabın aslındaki sayfanın ilk satırını, bu rakamdan önceki satır da önceki sayfanın son satırını belirtmektedir. Satır (st.) numaraları ise düzeltilecek yerin Türkçe metinde kaçıncı satırda olduğunu göstermektedir.

kesin bir biçimde ayrı ve her türlü dış etkiden uzak olarak var olageldiğini yazıtlarımız bugün bize öğretmiş bulunmaktadır, (ama örneğin s. 149 not 24'teki *Kögmän*'in *kök*'ten, s. 146 not 21'deki *jabγu*'nun *jap*'tan türemediğini var sayıyoruz); ayrıca iki grubun kullanım özelliklerinin Osmanlıca ve Çağatayca gibi Güney ve Orta Asya Türk dilleriyle sıkı sıkıya uyuştuğu da anlaşılmıştır (s. 20'de *γ* ve *g*'nin akraba dillerde çok zaman *q* ve *k*'ye tekabül ettiği yönündeki, doğruluğu biraz da şüpheli olan görüş, daha çok Uygurca kelimelerin yapay bi- S. 189
çimleriyle ilgidir). Bu olgular bizi zorunlu olarak, art damaklı ve damaklı ünlü ya da ünsüzlere ilişkin primitif sistem açısından, Hint-Avrupa dilleri için varılmış olan benzer bir sonuca götürüyor: Türk dillerinin sedalı seslerinde de soluklu seslerden sedalı seslere doğru sonradan oluşmuş ve az ya da çok raslantıya bağlı bir farklılaşma görmüyoruz; buna karşılık sedalı seslerden farklı olarak her pozisyonda bulunabilen *q, k, t, s* yanı sıra, Türk dilleri, ilkel dönemlerinden beri (ya da en azından bilimin el attığı dönemlerden önce), kelimelerin başında yer almasa da, sedalı bir ses grubuna sahip olmuştur; bunlar *γ, g, d, z* ile her pozisyonda bulunabildiği gibi kelime başında kullanılamayan *p*'nin de yerine geçebilen *b*'dir. Şu halde bu primitif sistemi en iyi korunmuş bir biçimde yazıtlardaki eski Türk dilinde bulabiliyoruz. Örneğin Osmanlıcada, sedalı seslerin, bazan da diftongların alanlarının genişlemesi gibi sonradan olmuş bazı değişiklikler görülmekle birlikte, aynı sistem, Güney ve Orta Asya Türk dillerinde de aynı doğrultuda devam etmiştir. Yazı dilinde soluklu seslerle sedalı sesleri birbirinden ayırmak için özel işaretleri bulunmayan Uygur dilinde bile (krş. Yazıt III.) bu sistemin korunmuş olduğunu başka bir zaman açıklamayı ümit ediyorum ve Kuzey Türk dillerinin fonetik sisteminin Uygurcaya uygulanması yönündeki çabaları da büyük bir hata olarak görüyorum. Bana göre Kuzeydoğu Türk dillerinin fonetik sistemi genel olarak diğer Türk dillerine oranla primitif sistemden çok daha fazla ayrılmıştır ve "özgün Türk niteliğini en iyi biçimde korumuş" (RADLOFF, *Phonetik*, §. 334) olmaktan da çok uzaktır. Bunun en çarpıcı kanıtı, söz konusu iki ünsüz grubunun bu dillerdeki kullanım yerleridir, (yani soluklu sesler genellikle kelimelerin başında ve sonunda, sedalı seslerse, çeşitli dillerde bazı farklılıklar olmakla birlikte, kelime içinde ve bir ünlünün önünde yer almaktadırlar). Ayrıca burada bile, sedalı seslerin soluklu seslerle birlikte ilkel dönemlerde de, bugünkü sistemden bağımsız olarak var olduğu kabul edilmeden açıklanamayacak daha pek çok olayla karşılaşmaktayız.

Sedalı sesler arasında yer alan *γ*, bugün Arapçadaki غ gibi gırtlaktan sürtüşmeli "fricative pharyngale" bir ses olarak telaffuz edilmektedir; oysa *g* patlamalı art damaklı ya da patlamalı damaklıdır "explosive vélaire ou palatale", (yine de çok zaman sürtüşmeli *γ́* ya da *j*'nin yerine geçmektedir). Eski Türk telaffuzunun bugünkü gibi olup olmadığına, ya da iki ses arasındaki farkın yalnızca bir heceleme özelliğinden ileri gelip gelmediğine karar vermek mümkün olamıyor; belki de her ikisi de kimi zaman patlamalı, kimi zaman ve de çoğunlukla sürtüşmeli idiler. Kelimelerin başında her zaman patlamalı olan *b* sesi için

bk. s. 24-26. *D*'nin ses değeri ve özellikle eklerin önündeki *d* ve *t*'nin kullanımı
S. 190 konusunda birçok güçlüklerle karşılaşıyoruz. Bu sorunla ilgili tüm olaylar incelenirse, ≫ ve × harfleriyle gösterilen sesin patlamalı *d* olmayıp, daha çok sürtüşmeli ð (İng. th) olması gerektiği düşünülebilir - ama bunun karşıt görüşlere açık ve kuşkulu bir varsayımdan ileri gidemediğini de itiraf etmeliyim. Bildiğim kadarıyla bugün bu ses Türk dillerinin hiçbirinde bulunmamaktadır; ama modern Türk dillerinde, taban sonlarında ya da silik "amorphe" oluşumlarda *j*, *i*'ye veya *z*, *s*'ye dönüşmüş olması (bk. s. 157 not 44, s. 170 not 74) bu sesin eski dönemlerde var olduğunu düşündürmektedir; zira ð sesi ister başlangıçta var olsun, ya da yerini kısa sürede patlamalı *d*'ye bıraksın, bu dönüşüm kesinlikle patlamalı *d*'den değil, ð 'den hareketle gerçekleşmiş olmalıdır. (Abakan ağızlarında *d* (ð) 'nin ıslıklı *z*'ye dönüşmesi, bugün oralarda soluklu seslerle sedalı seslerin kullanım yerleri ile ilgili olan ve belirli hallerde bazen *z*'yi *s*'ye dönüştüren kanundan çok önce meydana gelmiş olmalıdır. Şunu da ekleyeyim ki bu olay, RADLOFF, *Phonetik*, §. 274 ve 338'de, [Yakutçada da bulunan ve halen Soyon dilinde kelime içinde ve bir ünlü önünde *d* olarak korunan] *t*'nin beklenmedik bir "zayıflaması" ve *ö* ya da *s*'ye dönüşmesi olarak açıklanmaktadır; krş. VAMBERY, *Etym. Wörterb.*, s. XVI'da bu olayın tarihçesi tümüyle anlaşılmaz bir niteliktedir). Söz konusu varsayım, *n* ve *ɫ*, *l* harflerinden sonra *d* harfinin yazılamamasının nedenini de açıklayabilecek niteliktedir, gerçekten de ayrıca bir ð sesine sahip olan (örn. İzlanda, Danimarka dilleri, Modern Yunanca, vb. gibi) dillerin hepsinde *l* ve *n*'den sonra fizyolojik nedenlerle bundan kaçınılmakta ve genel bir kural olarak patlamalı *d* söz konusu sesin yerini almaktadır. Bunun içindir ki içinde patlamalı *d* bulunan *nd* ve *ɫd*, *ld* birleşik sesleri için özel işaretler bulunmuştur. Bu işaretler yanı sıra *n*, *ɫ*, *l* + *t* gibi bir yazılışın da var olması, buradaki *t*'nin kuşkusuz patlamalı bir *d* sesi verdiğini göstermektedir, (krş. Yenisey yazıtlarında *bäṅgü* yerine *bäṅkü* yazılması; bk. s. 25); şu halde, bu sesin sürtüşmeli olduğunu var saydığımız *d* ile değil de *t* ile anlatılması o dönemlerde daha doğal görülmüş olmalıdır, (belki de *r*'den sonra gelen ve aslında *d* ile başlaması gereken ekler ve - *dy?* yerine *yty* biçimi için de aynı şey söz konusu olabilir, bk. s. 22?) — Şunu da ekleyeyim ki, *nč* birleşik sesi için de ayrı bir özel işaretin bulunmuş olması, bu işaretin telaffuzunda *n*+ *č* seslerinin verdiği normal telâffuzdan farklı bir telâffuzun bulunması gerektiğini gösteriyor; ama bu farklılık acaba *n* sesinde mi ortaya çıkıyor (damaklı *ń* ?), yoksa *č* sesinde mi (*dj* ?) ? Karar veremiyoruz.

S. 19, not2/ I, 30, 50; şöyle düzelecek: I, 30, 55'deki *jög*ᵃ*rü* yanı sıra *joγaru* (krş. not 104).

S. 191 S. 21/st. 10-19, Bu bölüm şöyle değişecek :

Türk dillerinde başlangıçtan beri ortaklaşa kullanılmış olan yükleme hali ekinin ilkel biçimi, kuşkusuz her yerde, gerek isimlere gerek zamirlere eklenen ve Moğolcadaki -*i*'nin karşılığı olan -*y*, -*i* ekidir; örneğin *qaγany, äri, mäni, bizi,*

any, buny gibi. Söz konusu ekin bu biçimi Osmanlıca, Azerbaycan ağızları ve Yakutçada halen kullanılmaktadır. Ama diğer bazı Türk dillerinde yavaş yavaş ve daha çok analoji yoluyla, *-ny, -ni* ile biten eski zamir biçimlerine benzeyen ve kısa *-y, -i* ekinin yerini alan daha geniş biçimler gelişmiştir, (bunun nedenlerinden biri, belki de 3. şahıs iyelik ekleri ile aynı sesi veren isim ekleri arasında daha belirgin bir ayrım yapma amacı olabilir?). Böylece, başta modernler olmak üzere Türk dillerinden pek çoğunda, hatta Uygurcada bile, *-ny, -ni* eki önce kuşkusuz yalnız ünlüyle biten tabanlarda (Küçük Asya ve Azerbaycan ağızlarında söz konusu ek sınırlı olarak hâlâ kullanılıyor), sonra da ünsüzle biten tabanlarda kullanılmağa başlandı; örneğin Uyg. *jaγy-nı, törü-ni* ya da *-nü, at-ny, biz-ni* gibi. Bu olay ancak, yalın hal *bu*'ya karşılık *any, buny* gibi zamir biçimlerinde varmış gibi görünen *-ny, -ni* ekinin analoji etkisiyle açıklanabilir, (gerçekte *-n*'li tabanlardan *an-y, bun-y* biçimleri söz konusudur, krş. örneğin *anda, an-ča, bun-da, bun-ča,* vb.; aynı şekilde yalın hali *-y, -i* ile biten iyelik eklerinde de yükleme halinin, *-ynda, -ynča,* vb. gibi diğer hallerin eklerine benzetilerek *-yn, -in* ile yapıldığını görüyoruz, [analoji ile oluşmuş yeni bir *-yny, -ini* yükleme hali ekine bugün daha çok rastlanıyor.]). Öte yandan, zamir tabanlarının yukarda değindiğimiz biçimleri, diğer tabanlardaki hâl eklerini de başka türlü etkilemiştir; örneğin ilgi hali için eski *-(y)ṅ* eki yerine, sonu ünlüyle biten tabanlardan sonra, gerek Osmanlıcada, gerekse gördüğümüz kadarıyla burada *-nyṅ* ekinin (s. 157 not 44) kullanılmış olması, *anyṅ, bunyṅ* gibi biçimlerin analoji etkisinden başka bir nedene bağlanamaz; bu *-nyṅ* eki akraba dillerden çoğunda her türlü tabana oturtulabilmektedir. Yaklaşma halindeki *biziṅä* biçiminde de benzeri bir etkiden söz edilebilir, bk. s. 159 not 50.

Yazıtlardaki eski Türk ağzında ise *-ny, -ni* ile yapılan yükleme halinin yeni biçimi kesinlikle bilinmemektedir. Ama az sayıdaki örneklere bakacak olursak, bu ağızda, zamirlerin yükleme hallerinde en eski ek biçimlerinin olduğu gibi korunduğunu (*any, buny*), isimlerde ise yükleme hali için, modern dillerde hiç benzerini bulamadığımız garip *-γ, -g* ekinin kullanıldığını görürüz. Söz konusu biçimler, hiç istisna yapılmadan ve tutarlı olarak kullanılmış olduğuna göre, bunların konuşma diline de aynen yansıdığından şüphe edilemez., (krş. s. 22 not 1); ama bu ekin tarihî gelişimini açıklamakta çok büyük güçlüklerle karşılaşıyoruz. Burada bir analoji etkisinden söz etmek mümkün değildir, göründüğü S. 192
kadarıyla, örneğin bitişim yapmış bir edat da "particule agglutinée" söz konusu olamaz. Herhangi bir paralelini gösterememekle birlikte, eski *-y, -i* ekinin garip bir ses değişikliğine uğradığını var saymaktan öte bir çıkış noktası bulamıyorum. Öyleyse bu değişimin önce, ünlüyle biten tabanlarda ortaya çıktığını kabul edebiliriz, örneğin *sü-i, jaγy-y,* vb. yerine *süg, jaγyγ, kišig, orduγ, törüg* biçimleri kullanılmıştır, (krş. Moğolcada böyle durumlarda *-i* yerine *-gi* kullanılması? — yine de Osmanlıca'da *-jy, -ji*). Daha sonra ise bu oluşum, eski yükleme hali eki *-y, -i*'ye *-γ, -g* eklenerek genişlemiş ve böylece sonu ünsüzle biten tabanlara da geçmiş olmalıdır, örneğin *qaγany, aty, äri* yerine *qaγanyγ, atyγ, ärig* biçimleri kullanılmıştır.

S. 27/st. 21, 'aynı ses için' kelimelerinden sonra şunlar eklenecek : 'ya da çok az farklı bir benzeri için (zira iki işaret hiçbir zaman birbiriyle karıştırılmadığına göre aralarında tam belirleyemeyeceğimiz bir fark olmalıdır)'.

S. 28/st. 24, 'ya da *siang-*' kelimeleri silinecek.

S. 32/st. 4, 'kağan yapmak'; şöyle düzelecek: 'kağan olmak'.

S. 34/st. 4'e eklenecek: Kanton ağzında da bu isim *Li-ts'ün* biçimindedir, (bu bilgiyi, iyi bir raslantı sonucu kitabımın son sayfaları basılırken, tanımak şansına eriştiğim büyük İngiliz Çin bilimcisi Bay E.H. PARKER'den almış bulunuyorum; adı geçenin bana lûtfettiği notlardan bir bölümünü burada, onun izniyle, kullanacağım.)

S. 34/st. 20, şöyle düzelecek: isim tabanlarına bağlanarak.

S. 38/st. 23-24, *'söṅ*^{u}*s, söṅ*^{ü}*sd'm*^{i}*z, söṅ*^{ü}*š̆-'*; şöyle düzelecek: *süṅ*^{ü}*s, süṅ*^{ü}*sd'm*^{i}*z, süṅ*^{ü}*š̆-*.

S. 59/st. 3, Bay PARKER'in notlarına göre, benim yanlışlıkla *Ye-pou* diye böldüğüm *Yepou* biçimi (SCHLEGEL) doğru değildir, doğrusu *Yep-hou* olmalıdır, (modern Pekin telaffuzuna göre de *Ye-hou,* = S. 59 not 1 ve s. 71 not 3'teki *Che-hou*). Bay PARKER şunları ekliyor: "But the Chinese distinctly tell us that *Ye(p)* is here specially pronounced *Zie(p),* i.e., they tell us to pronounce the initial *j* à la française and not à l'allemande. So far as we can judje the ancient pronounciation (by the analogy of Cantonese, Corean, and ten other dialects), the probable Turkish sound was intended to be something like *ziepghu.*" Görülüyor ki bu biçim Türkçe *jabγu* biçimine daha da uygun bulunmaktadır.

Bay PARKER'in 2° için uyarısı: "*shê, set,* or *shit,* is the correct form, and S. 193 not *mo, mut, but.* The word *she* is consistently used in the sense of "semi-independent tribal division", or "commander of ditto". -4° için uyarı: "is not *sou-li-pat,* but *sz-li-fa,* which the Chinese tell us we are specially to pronounce *k'i-li-fa,* by which they mean probably *žilibar* or *djirifal*" (?). 5° için uyarı : "*t'u-t'un-fa*".

S. 59/not 1, *Soukin* için Bay PARKER şunları yazıyor: "*Sz-kin,* but we are told not to pronounce *sz-kin* but *k'i-kin,* which therefore must be some such sound as *djikin;* certainly not *soukin*". *A-p'o* = Türkçe *apa* olabilir; krş. örn. I B 2.

S. 60/not 2, "*Toukin* mountain was said to be "north of the desert", but this (apparently near Karakorom) was not their place of origin, but the place the Chinese found their chief camp in after they became an empire." Bay PARKER.

S. 61/st. 1, "All European authors seem to be in error in deriving the Turks from the Altaï. This is on account of the double meaning of Kin-shan or

Altun-tagh. The "golden mount" from which the Assena family sprang was north of Kokonor, near the modern Yung-ch^{e}ang in Kan Suh, quite close to China, and this mountain was like a *"türkö"* or "helmet": hence the name [?]. Zemarchus may have Dizabul in the Ektag, but these Ektag were the Altaï, and not the Kin-shan whence the Turks sprang." Bay PARKER.

S. 61/st. 10, "It is not quite clear who Isiki (*alias* Yit-ko-kan or Ilkhan?) was. But Mokan was according to Ma Twan-lin the son, according to the Tung-kien the elder brother of Tumen, and therefore presumably the brother or uncle of Isiki. It is certain that Isiki was father of Shapolio. *Sse-kin* (my Sz-kin) is what Schlegel calls Soukin. It is evidently the title *(djikin)* of Mokan, who was also named *Yen-yin.* I cannot find any authority for Sse-teou or Yen-tou, which are apparently erroneous." Bay PARKER.

S. 61/not 7, 'ya da Moğol' kelimeleri silinecek.

S. 63/st. 13, "Tien-kiüe or Denköl was Shapolio's uncle. *Tat-dou* is etymologically *dardu."* Bay PARKER.

S. 66/st. 14, *"Mik-tsoat* is a purely imaginary sound: the second syllabe is doubtful and double even in Chinese *(chüt, chöt, chöl?);* the first may be *Met* or *Mek. Mörchö* is a likely as anything. At this date the Chinese were beginning to drop their finals *t, p, k."* Bay PARKER.

S. 66/not 3'e eklenecek: (I D 23'de "senin Bilge [akıllı] kağan'ın" = II D 19'da "senin kağanın"; krş. s. 74 not).

S. 67/st. 11, Bay PARKER'in uyarısı: li-koung pao-kouo, ("one who has established merit and served the empire".).

S. 68/st. 17, 'Chan-toung'; şöyle düzeltilecek: Chan-si, (Bay PARKER).

S. 68/st. 21, parantez içindeki açıklama Bay PARKER'e göre: (Me-tch^{e}oue'nun başını kesen ve [kanını] içen?) şeklinde olacak. S. 194

S. 70/st. 1, "Tho-si (T^{e}ok-si) means extender (or conqueror-to-come) of the west, or towards the west." Bay PARKER.

S. 70/st. 11, 'Ho-pa'; şöyle düzelecek: Ta-pa(t), ("Dabar") Bay PARKER.

S. 70/st. 11, 'Chi-chi-pi' şöyle düzelecek: Chih-a-chih-pih, Bay PARKER.

S. 70/st. 16, "T^{e}u-k^{e}i-shi must be Türgish on the same ground that T^{e}u-küe is Türkö." Bay PARKER.

S. 70/not 3 ve s. 71/st. 5, 'Ou-tche-le'; şöyle düzelecek: Hiai-sê-lo ("Ghaiseplo"; Bay PARKER'e göre Ou-tche-le, Ou-tchih-leh ["Otchirek"?], Deguignes ve Visdelou'nun söyledikleri gibi bir insanın değil, bir kavmin adı idi.).

S. 71/st. 6, Bay PARKER'e göre, sondaki *ko(t),* Karluk'taki *kar*'ın karşılığı olduğundan bu ad Sokar olmalıdır.

S. 71/not 3, Bay PARKER'e göre: *Tou-tou (k).*

S. 71/not 3, *Ye-pou?;* şöyle düzelecek: *Ye(p)-hou* (Ziep-ghou).

S. 72/not 4, Eklenecek: ve II D 34-35'de.

S. 73/not 1, 'isminde' kelimesinden sonra eklenecek: 've II G 14'deki *Säbäg-kül-irkiz(?)*'de'.

S. 73/not 1, Söz konusu harfin (l) değişik okunuşlarına göre, kelime, Pekin'de *tch'üeh,* Kanton'da *k'üt,* Korece'de de *kwil* biçimindedir. Bay PARKER'e göre, Me-tch'oue'nun son hecesindeki bu *tchüt, tchöl* kelimesi, yaklaşık 650 yıllarında da görülüyor; aşağı yukarı 709 yılında ise Ou-tchih-leh'lerin generalinin adı olarak tekrar karşımıza çıkıyor. Acaba, bu *"Köl-tchöl"* II G 13'deki *Kül-čur* ile aynı ad mıdır? (Krş. s. 155 not 39 a).

S. 74/st. 9, 14; s. 75/st. 2, 9; s. 76/st. 5, 7, 10, Bay PARKER'e göre: T'oun-you(k)-kou(k).

S. 76/st. 24, 77/st. 2, Bay PARKER'e göre: Youen-tchin.

S. 77/st. 24, Cheou-kiang-tch'ing; doğrusu: Cheou-hiang-tch'ing.

S. 78/not 7, "*Mei-lu(k)* is an Uigur title: the meilug or "minister" Chöl." Bay PARKER.

S. 80/st. 2, Şunlar eklenecek: Bu değerli anıtları 1889'da bulan ve bilim dünyasına ilk kez sunma şerefini kazanan kişi, Rus bilgini N. IADRINTZEFF'tir.

S. 98/çeviri st. 3, "dürüst imiş" ("étaient justes") yerine, "uyumlu imiş" ("étaient d'accord") diye çevirmek belki daha doğru olurdu.

S. 99/çeviri st. 2, "hak tanımaz" ("iniques") yerine, "uyumsuz" ("en désaccord") deyimi daha uygundur.

S. 101/çeviri st. 7, "hanları" ("khans"); şöyle düzelecek: "kağanları" ("kagans").

S. 103/çeviri st. 1, "Töreye göre" ("D'après l'usage"); şöyle değiştirilecek: "Yönetimde dizginleri ele alarak" (kelimesi kelimesine: o kurumların üstüne çıkarak).

S. 195 S. 104/transkripsiyon st. 4, kelimenin doğrusu: $j^{a}n^{y}\underset{\smile}{ld}u\underset{\smile}{q}yn$.

S. 105/transkripsiyon st. 14, düzelt : $j^{a}n^{y}\underset{\smile}{ld}^{y}\gamma$, $j^{a}bl^{a}q$ - $j^{a}r^{a}ql^{y}\gamma$.

S. 106/çeviri st. 2, 'dağ gibi'; şöyle düzelecek: 'dağlar gibi'.

S. 106/çeviri, alt satır, "sel gibi"; şöyle düzelecek: "seller gibi".

S. 107/çeviri dip not, düzelt : II D 22 ve II D 23

S. 108/transkripsiyon st. 10 yanı, I E 31; şöyle düzelecek: I E 32.

S. 108/çeviri st. 10, düzelt : Çinlilerin tutuk'u Ong, ...bir orduyla geldi.

S. 109/transkripsiyon st. 10 düzelt : *^{a}zqïa*.

S. 109/çeviri st. 1, 'Ong-tutuk'ların'; düzelecek: Ong-tutuk'un.

S. 110/transkripsiyon st. 2, düzelt : *öl^{ü}rt^{i}m^{i}z*.

S. 111/transkripsiyon st. 1, düzelt : *sün^{ü}š*.

S. 111/transkripsiyon st. 9, düzelt : *sün^{ü}šd^{i}m^{i}z*.

S. 112/transkripsiyon st. 1, düzelt : *il^{i}g^{i} k^{ä}gi*.

S. 111/çeviri st. 12, (bölündüğünde?) yerine: onu küçümseyip kin duyduğunda.

S. 113/transkripsiyon st., 9, düzelt : *^{a}nča*.

S. 114/transkripsiyon st. 3, düzelt : *böl^{ö}n* (ya da *böl^{ü}n*).

S. 114/transkripsiyon st. 12, düzelt : (II, 77).

S. 114/çeviri st. 3, düzelt : bir Bölön (ya da Bölön'ler geldi).

S. 116/transkripsiyon st. 11, düzelt : *j^{a}γ^{u},r ^{u}*.

S. 116/transkripsiyon st. 12, düzelt : *j^{a}γutïr*.

S. 117/transkripsiyon st. 16, düzelt : *ačš^{a}r*.

S. 117/not 2'deki, (Kelime tods-olabilir) silinecek.

S. 118/çeviri st. 9, düzelt : ey ünlü (?) Türk halkı.

S. 120/çeviri st. 9, eklenecek: (ya da gökte... [olasınız].

S. 121/transkripsiyon st. 6, düzelt : *Yn^{a}nču*.

S. 121/Anıt I'in Batı yüzü : Burada yer alan iki satırın yerlerini değiştirmek, yazıtlarda her zaman izlenmiş olan yönteme aykırı olacağı için, düşünülemez; ayrıca benim I B 2 diye belirttiğim satır, diğerinin aşağı yukarı yarısı kadar bir uzunluktadır, ki bu da onun son satır olduğunun kanıtıdır. Birinci satırın başındaki *qurdn* dizisinin önünde ≎ 'ye benzeyen bir harfin izlerini görür gibiyim. Belki boşlukları şöyle doldurabiliriz: *[-] qurd^{a}n [j]uγ [k]örti(?)..in^{i}m kül tig^{i}n [il^{i}g tör^{ü}g q^{a}zγ^{a}nduq üč^{ü}n] is^{i}g küč^{i}g birtük üč^{ü}n*, vb... *ol^{u}rt[ym - -]*, yani "[-] kur'dan cenazeyi gördüler, (Çağ. *qur*, 'kuşak; nöbet yeri; duvar üstündeki tahta pervaz; törene katılan bir topluluğun oluşturduğu çember'; PAVET DE COURTEILLE, s. 425; sonda *-dan*, ya da *-dyn* ekinin bulunması ilginçtir); Küçük kardeşim Kül-tegin [imparatorluğu ve kurumları kazandığı için yani bunca şeyler yaptığı için)] ve işini S. 196
gücünü bana verdiği için, ben Türk'lerin Bilge kağanı, küçük kardeşim Kül-tegin'in (ölmüş vücudunu) bekleyerek, ...otur[dum - -]". İkinci satırı

ise belki de "İnançu apa ve Yargan tarkan..." diye çevirmek daha uygun olabilirdi.

S. 123/çeviri st. 4, düzelt : Çin'in tutuk'u Ong, elli bin kişilik, vb...

S. 124/trans. st. 10, düzelt : *büdn[.].*
? ?

S. 127/çeviri st. 1, 'kurumlar için' yerine: 'kurumlar [ve imparatorluk?] için'.

S. 128/çeviri st. 1, 'Karluk yerine: '[Karluk?].

S. 132/trans. st. 17, düzelt : *körtäčisän.*

S. 135/st. 21-22 (not 1), 'aynı zamanda' ve İstämi kelimeleri silinecek; (krş. s. 193).

S. 136/st. 33 (not. 5), '... olmalıdır.' dan sonra şunlar eklenecek: 'Bu dağ belki de, Chan-si'den Liao-toung'a kadar uzanan ve anlamı "Kara Dağlar" olan Yin-chan (In-chan) olabilir.' - Bay PARKER'in uyarısı: "from earliest times the wooded hunting grounds of the Hun Turks".

S. 142/st. 27 (not 11 sonu), şunlar eklenecek: Bu fiilin öznesi, Çinliler olmalıdır, zira "gizli düzenler kuran" ve "onları birbirlerine düşüren" kişilerin Çinliler olması mantık gereğidir.

S. 145/st. 15 (not 18), '...dönüşmüştür?' den sonra şunlar eklenecek : Yahut da *boł*'un özdeşi olan ayrı bir *bołč-* tabanı düşünülemez mi? Buradan da -*a*'lı zarf fiil *bołč-a* ve emir kipi **bołč-sun* yerine *bołčun* biçimi kullanılmış olamaz mı?

S. 145/st. 26 (not 18), Eklenecek: Belki de *İltäräs (İltiris),* 'bir araya getirmek, derlemek, toplamak' anlamına gelen *tir- (tär-* ya da *ter-)* ile ilişkili olup "imparatorluğu toparlayan" gibi bir anlam taşıyabilir. Ve bu durumda da Raşidettin'deki *Ältirir* aynı anlama geliyor olabilir.

S. 146/st. 5 (not 19), *kü;* şöyle düzelecek: *kǖ.*

S. 146/st.14 (not 20), '... başlamak)'dan sonra şunlar eklenecek: *közäd,* 'gözetmek, saklamak' (*köz,* 'göz'den I B 1'deki *közädi),*

S. 147/st. 30 (not 22), parantez içindeki ifade şöyle olacak: (Oğuz ismine, yeni bir biçim olan Ouz'u hesaba katmazsak, tarihte daha önceleri bir kavim adı olarak rastlanmamaktadır).

S. 150/st. 18 (not 26 sonu), Bay PARKER ve Bay G. SCHLEGEL, birbirlerinden habersiz olarak, bana *qončuj* (ya da *quňcuj*) kelimesinin Çince 'prenses' anlamındaki *koung-tchou* kelimesinden alınmış olabileceğini bildirdiler, (kelime kelime incelenirse: *[tchou],* 'evlendirilmesi görüşülmüş olan kız'; *[koung],* 'evlenme konusunda görüşme yapan hanedanlık mensubu soylu

kişi ya da prens'; imparatorun bu tür görüşmelere katılamayacak kadar büyük tutulduğunu hatırlatalım). Bu durumda, *(siṅilim qončuj-uγ* kelimelerini de tıpkı [örn. I D 11, 25'deki] *aqaṅym* qa*γan-γγ,* "babam kağan'ı" ve [yine aynı yerdeki] *ögäm qatun-γγ,* 'hatun anam'ı' gibi değerlendirerek) çeviriyi: "Biz ona küçük kız kardeşim hanımefendiyi (ya da prensesi) (eş diye) verdik" şeklinde yapsaydım, şimdi inanmaktayım ki, daha doğru olurdu.

S. 150/st. 30 (not 27 sonu), Eklenecek: Bay Parker'e göre, *Tarman,* Kırgız topraklarındaki Çince *T'an-man* diye adlandırılan dağlar olabilir.

S. 152/st. 32 (not 32 sonu), Eklenecek: Bay PARKER'e göre, Çin kaynaklarında iki ayrı dağdan söz edilmektedir; bunlardan birincisi, Kou-kou-Nor'un kuzeyinde, Kin-chan yakınlarındaki *Ou-te-kien* (*"U-teken"*) dağı, (krş. s. 191'deki [s. 61/st. 1] işaretli uyarı); ikincisi ise Orhon nehri yakınlarındaki S. 197
çölün kuzeyinde bulunan *Yut-touk-kun (Yüt-tuk-kün, "Ür-tuk-kün"?)* dağı; (Krş, VISDELOU, s. 71 b : "Hoei-he'ler, Pa-ye-kou'lar, A-tie'ler, Thoum-lo'lar, Pou-kou'lar ve Pa-ssii'ler *Yu-tou-kiun* dağlarında oturuyorlardı ve Doğu Toukiue'lerinin İmparatoru Che-pi-khan'a bağlı idiler"; söz konusu dağın ismi a.e. s. 74'de *"Yu-dou-ghiun"* diye geçiyor). Bu notta sayılan isimlerin hangi kavimlerle ilgili olduğu sorunu, şu anda benim üstlenemiyeceğim derin bir incelemeyi gerektiriyor.

S. 153/st. 10 (not 34), Eklenecek: *Ärinč* kelimesi, bana bir tür zarf fiilmiş gibi görünüyor. Yine de bu kelime, yer aldığı diğer bölümlerde (I D 3 = II D 4'de iki kez, I D 5 = II D 5-6'da sekiz kez, I D 11 = II D 10, I D 26, II D [33?] 35) her zaman fiilden sonra kullanılmış olduğuna göre, anlamının giderek zayıfladığını ve Latince'deki *jam,* ("déja, maintenant, ne... plus"? yani, 'hâlâ, şimdi, artık', vb.?) gibi bir anlam kazandığını var sayabiliriz.

S. 154/st. 30-37 (not 38), *Oṅ-tutuq* için önerilen yorumlar arasında en kabul edilebilir olanı kuşkusuz sonuncusudur, zira bu kelime, Çince'deki *Wang tou-tou(k)*'un karşılığı olmalıdır. Bay PARKER, (Çin ağızlarının çoğunda *wong* diye telaffuz edilen) *Wang* kelimesinin Çinli general Wang-tsun'un (bk. s. 76) adıyla ilişkili olabileceğini ileri sürüyor. — I K 1'deki *Qošu-tutuq* konusunda ise Bay PARKER, (DEGUIGNES, I, 2, s. XXXIII'e göre Turfan Dağı'nın doğusunda yer alan) Ho-tcheou kentinin Çinli tou-tou(k) 'unun adı olabileceği yönünde bir öneride bulunuyor.

S. 155/st. 24 (not 40), Eklenecek: *jüz,* 'yüz' kelimesi burada kesinlikle "yüz kadar asker" ("askeri birlik") anlamında kullanılmış gibi görünüyor; krş. II D 25, 26, II G 1, 8'deki *tümän (sü). Bašyṅa* kelimesi *baš* ile ilgili olup "onların şefine, başkanına" gibi bir anlamda kullanılmış olmalıdır. *Bašyṅa*'dan önceki kelime ise çok şüpheli kalmaktadır. Beş harften oluşan bu kelime *ji-* ya da *jü-* ile başlıyor; üçüncü harfin sadece alt kısmında paralel iki çizgi (꞉ ?) görülebiliyor, dördüncü harfte ise dik bir çizgi var,

(६ ?). Şu halde bu kelimeyi RADLOFF gibi *"järinä"* diye okumak mümkün değil; olsa olsa *"järiṅä"*, (benim transkripsiyonuma göre de *jiriṅä*) olabilirdi. Söz konusu satırın sonu hemen hemen tümüyle silinmiş; yalnızca *toqy[dy]*'nın izlerini görür gibiyim. Ne olursa olsun, bu boşlukta, kağanın oktan başka bir şeyle öldürmüş olduğu düşmanların sayısıyla ilgili bazı verilerin yer aldığı tahmin olunabilir. Ama yine de boşluğu nasıl dolduracağımı bilemiyorum; örneğin: *jüzkä b^{a}šyṅa bir⌣t[üm^{ä}n s^{a}nčdy toqydy]*, "yüz kişilik bir bölük ve bölük kumandanından başka (on bin kişilik!) bir tümeni yere serdi" gibi bir anlatım, kuşkusuz fazla abartılı kaçacağı için, böyle bir ekleme yapmağa cesaret edemedim; I G 1 ve 8'de anlatılan benzeri olaylar, tek bir kişi tarafından yapılmamıştır).

S. 158/st. 9, 29 ve 36'daki Sou-lo, Sou-lou(k) diye düzeltilecek.

S. 160/st. 18-20(not 52), Yine de doğru okunuşun *il'gi⌣k^{ä}gi* olabileceği düşüncesine şimdi kendimi daha yakın görüyorum: *ilig* kelimesi (Lebed ve Altay ağızlarındaki) *äläk, eläk*'in özdeşi olabilir, anlamı "Spott, Schadenfreude", (Kasan ağzında) "Verleumdung", (Teleutça ve Komancada) *älik,* "Spott",
S. 198 (RADLOFF, Wörterb. I, s. 811. 815); *käg* kelimesi ise Uygurca ve Komancadaki *käk,* Teleutçadaki *kǟ*'nin özdeşi olmalıdır, anlamı "kin, hınç", (RADLOFF, *Das Türk. Sprachmaterial des Codex Comanicus,* s. 30). Bu durumda kelimesi kelimesine şöyle bir çeviri yapılabilirdi: "O (halkın) acı alayına (küçümsemesine) ve hınçına (hedef) olduğunda...", yani "Halk onu küçümsediğinde ve ona hınç duyduğunda.."

S. 164/st. 22 (not 59), Şimdi inanıyorum ki *qončujłarym* (ya da *qunčuj-*) kelimesini "prenseslerim" ya da "hanımefendilerim" diye çevirmek daha doğru olurdu. (krş. s. 193 ve not 26 sonu), zira bu deyimin içinde kağanın hem eşleri, hem kızları, (hem de, äkä kapsamında değillerse, selefinin kızları) yer alıyor olmalıdır. *Qončuj* kelimesinin kağanın eşerini belirttiğine kanıt olarak Bay PARKER, Me-ṭchᵉoue'nun erkek kardeşi Ta-pa(t)'ın (Türk olan) eşinin, Çine gittikleri zaman orada, Kin-chan prensesi anlamına gelen *Kin-chan koung-tchou* ünvanını aldığını bildiriyor. Şunu da *eklemeliyim* ki, diğer kadınlar yaş sırasına göre sıralanırken *qončujłarym* kelimesi âdeta sıra bozularak en sona konulmuşsa, bunun özel bir nedeni olmalıdır: "ve kraliçeler, prensesler (bile)" gibi bir vurgulama yapıldığı düşünülebilir.

S. 165/st. 25 (not 63), 'dikkatimi çekti'den sonra şunlar eklenecek: eğer bu kelime Çince *yü-chi*'den geliyorsa, çeviri kuşkusuz şöyle olabilirdi: *"İs(i)yi*'ler (ya da onun *İsi*'si veya *İsi*'leri?) ve Likeng geldiler", (ama yabancı kaynaklı bu *isi* ya da *iši(?)* kelimesine iyelik eki eklenince *isi-si* yerine *isi-ji* gibi bir biçimin mümkün olup olmayacağını bilemiyorum);

S. 165/st. 27 (not 64 başı), Eklenecek: *Bölön* ya da *bölün* (kesinlikle *bölän* değil), eski okunuşuna uygun olarak Tibetçe *blon* kelimesinden geliyor, anlamı

'hakim, yüksek görevli, soylu kişi'; (Bay PARKER'e göre, Çincede bugün *b*'siz olarak *loun* diye telâffuz ediliyor).

S. 166/st. 5 (not 66 sonu), Eklenecek: Bay PARKER, Kelimenin Çince'deki *tchi(k)-kouan,* 'subaylar, yüksek memurlar' kelimesinden gelmiş olabileceğini ileri sürüyor.

S. 184/st. 25 ve devamı (not 110), Gerek II G 8'de, gerek II G 11'de *bašadu*'nun önünde yer alan *säñün* kelimesi, not 110 ve not 20'deki açıklamaların aksine, yükleme eki almamış görünüyor. İşte bunun içindir ki bu kelimeyi *bašadu*'nun öznesi kabul etmek zorundayız; her ne kadar *bašad-* kuşkusuz geçişli bir fiil ise de buradaki anlamı "birini baş yapmak, başa geçirmek" değil de, tıpkı geçişsiz *bašta-,* 'birine baş olmak' (yaklaşma hali) fiili gibi "kılavuzluk etmek, kumanda etmek, başta olmak" gibi bir şey olmalıdır. Şu halde kelimesi kelimesine şöyle çevrilebilir: "...Lisun taysengun (ona, onlara) kumanda ederek...". Bay RADLOFF, II G 8'deki kelimenin sonunda > harfinin bulunduğunu düşünerek "*...šdo*" diye okuyor; buradakini ise *bašda,* yani *baš* kelimesinin bulunma hali olarak değerlendiriyor. Ama bunun anlamı "unter Anführung von-" olabilir mi? Pek sanmıyorum.

DİZİN*

I — ADLAR VE KONULAR DİZİNİ

---

* Çevirenin notu:

Dizinde yer alan rakamlar Thomsen'in 1896'da bastırdığı "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées" adlı eserindeki sayfa numaralarını; (n.) kısaltması ise yine aynı kitaptaki dip not numaraları ile kitap sonundaki notların numaralarını göstermektedir. Okuyucu, çeviri metninin sayfa kenarlarına konulan orijinal sayfa numaralarını izleyerek istediği yeri bulabilir.

II — TÜRKÇE KELİMELER VE GRAMER

a. Kelimeler dizini

(Burada izlediğimiz harf sırası (*j* ve *i̯* diye gösterdiğimiz *i*'li diftonglar hariç) Bay RADLOFF'un *Versuch eines Wörterbuchs der Türk Dialecte* adlı kitabındaki sıraya uygun olarak düzenlenmiştir :

a, ä, o, ö, y, i, u, ü, q, γ, k, g, ṅ, j, i̯, n, r, ł, l, t, d, č, s, z, š, p, b, m. Dizinin tam olabilmesi için, yalnızca incelenmiş olan kelimeler değil, aynı zamanda yazıtlardaki diğer kelime ve tabanlar da, yerleri belirtilerek listeye konulmuştur. Bununla birlikte Yazıt I ve II'de eşit olan kelimeler için yalnızca I'e gönderme yapmakla yetinilmiştir. Fiil tabanları, sonlarına çizgi konularak gösterilmektedir.)

b. G r a m e r

Edat ekleri:

Fiiller:

Fonetik:

İsim:

Sayılar:

Sıfat:

Zamir:

Zarf:

APPENDICE.

L'inscription chinoise du monument I.

Nouvelle traduction anglaise

par

M. E.-H. Parker[1]).

The deceased Köl Tegin's tablet.

The deceased Köl Tegin('s) tablet. — Yon[2]) vasty Heaven, there is nothing but what it covers and shields. Heaven and man (being) in unison, the universe (is) one great whole; and as its essence is separated into the inferior and superior[3]) elements, so therefore (we find men) separated into (or in their proper position as) prince-elders (or rulers). These prince-elders are, in fact, the hereditary consequences of the (above mentioned) two elements.

(Now) dating back from the time when China made her robust[4]) flight across the northern wastes and the (Hiung-nu khan Khuganja) came to do homage (to the Chinese Emperor) at the Kan-tsʻüan (Palace, near Si-an Fu), craving permission to guard the Kwang-luh[5]) frontier (for China), We find that the depth of Our grace and friendship extends far into the past.

---

[1]) M. Parker a eu l'extrême obligeance de mettre à ma disposition cette nouvelle traduction, que je suis heureux de reproduire ici. — V. Th.

[2]) Old, local, poetical, English.

[3]) Female and male, dark and light, weak and strong, bad and good, ghostly and fleshly, — a very elastic expression.

[4]) Metaphor of powerful geese or other formidable birds: alluding to the conquests over the Hiung-nu.

[5]) Name of a place near the Wall. See my book on Turks (now on its way from China).

And then when Divus Celsus of Our dynasty created a new patrimony, which imperial domain Divus Magnus proceeded to extend, the blessings of culture were spread to the four[1]) corners (of the world), and the results of their military prowess were achieved by one (mighty) effort.

(But under) yonder Heaven's (will), vicissitude follows vicissitude: (yet though the Khanly[2])) title has been alternatively borne (by this or that rival), still they have all to the last been able to successively[3]) [send in their humble letters of duty[4])] and furnish the tribute due from them as border states.

And so (things went) on, until it came to Our imperial selves, who placed (Mogilan) in the relation of son, to Us as father, thus bringing it about that cruel raids no longer took place, and weapons could be laid (quietly) in their cases. «Thou not suspecting me, I not betraying thee[5]).» How could it be otherwise than that the frontiers should then [be freed from further molestation[6])]?

The subject (of this panegyric) was known as the Tegin Köl. He was second son of Kutlug Khan, and younger brother of the now (reigning) Bilga Khan. His filial and fraternal piety were well-known in remote parts, whilst the prestige of his name struck awe [into his native tribesmen[7])]. How could this be otherwise than the result of his great-grandfather the Beg Itimish's[8]) accumulation of (hereditary) good qualities in the first instance, which he (Köl) was able to carry on to the full in his own person, and of his grandfather the Ghekin Kutlug's[9]) practice of deep benevolence in the second instance, which (benevolence) [his descendants] (proceeded to) emulate? If not so, how account for the production of so worthy a man?

---

[1]) Literally eight.

[2]) Literally glorious.

[3]) 代

[4]) This is guessed at, but it is almost certain to be correct in effect.

[5]) The Emperor quotes classical words here.

[6]) Schlegel's guess is as good as any I can suggest except that his proposed grammar is defective.

[7]) I cannot improve on Schlegel's guess.

[8]) 施

[9]) Turk history does not mention two Kutlugs. Possibly the word grandfather is mere «poetic license» for father!?

(Nay, assuredly, but this is the true reason), and so he has been successful in his endeavours to act with[1]) affection and fraternal piety, and to coöperate in establishing (his brother's) strategical aims. North (the Turkish Empire under Mogilan) reaches up to the borders of (modern) Tarbagataï, west it touches the outskirts of the Tumet territory[2]). Obeying [the sacred decrees[3])] of Heaven, he was recipient of the confidential rank of *doghri*[4]), (all) with a view to friendly relations with Our (imperial) T'ang (dynasty).

For this reason Our (dynasty, or We) «commend thy loyal efforts»[5]), and (hereby) confer upon (him) Our most gracious and trusty favours, whilst (on the other hand) the far seeing calculations (of Ourselves and Our ancestors[6])) are thus not thwarted, and a summary end is put to a harassing condition of affairs.

We «express again and again Our poignant grief»[7]), and «the pain»[8]) which is in Our imperial heart.

Moreover the Tegin was the younger brother of the Khan, and the Khan was Our adopted son. Whilst therefore the proper feeling between father and son is thus given full effect to on the one hand, it naturally follows that one brother shares the sentiment which is the due of the other. Both are (thus) Our sons, and (Köl thus) in the second place (equally) shares Our deep sympathy.

For which reason We have specially manufactured[9]) a splendid tablet, for the information of all far [and near[10])], so that (in the minds of) innumerable after generations the glory of (their joint) success may be daily renewed[11]).

---

[1]) Perhaps 奉順

[2]) Perhaps Schlegel is right in applying these boundaries to Köl's own appanage or special conquests.

[3]) Schlegel's guess. I agree with him, except where I say no.

[4]) I am indebted to Schlegel for this word. The ancient Huns used it, and said it was Turkish for «worthy», and that it was the next in rank to Khan (= Caesar to Augustus).

[5]) I have no books here, but I think this is a quotation from the Shu-king.

[6]) Possibly «of the Turk ancestors».

[7]) I think from the Shï-king.

[8]) 疢

[9]) 製

[10]) Schlegel. Good guess.

[11]) Schlegel is far off here, and, generally, in all the latter half.

The panegyric runs: —

Country of sand and cold[1]),
Region of the Ting-ling[2]),
Robust «militarismus» abundantly rose
Amid thy former kings.

May thy princes endure,
Thus glorifying outlandish regions!
May thy principles remain submissive,
Aiming at friendship with Our Tʻang!

Who shall say that such men
Are not guaranteed to endure for ever?
A lofty tablet is (now) reared (like a) hill
To proclaim the good tidings for ever.

(Date, on which I have no opinion to express: —[3]))
Great Tʻang, 20th year of Kʻai-yüan, in the cyclic order *jên-*

---

[1]) 寒

[2]) See my book: one of the Kirghiz groups (one west and one north).

[3]) When I say that I have no opinion as to the date, I mean that I am ignorant of astronomical considerations and questions of calendar. But as to the date as it appears to the eye on the inscription, the following facts are important: —

1. There is only space for one Chinese character before the word «moon» or «month». This character must stand for either «ten» or «seven».

2. The perpendicular of «ten» does not reach beyond the horizontal so far as the perpendicular of «seven».

3. The horizontal of «seven» is more slanting than the horizontal of «ten».

4. The top part of the perpendicular of «seven» is thicker and more wedge-shaped than the top part of the perpendicular of «ten».

All the above points can be seen by any one, whether ignorant of Chinese or no, if he will examine the characters in question in print and in writing.

If any one will examine the Plate No. XVI in Dr. Radloff's Album, he will see that the damaged character preceding the word «moon» is exactly the same in appearance as the character «seven» which lies five spaces below. He will also see that the tail of the perpendicular belonging to the damaged character distinctly appears to the right. Moreover the top of the perpendicular is wedge-shaped; it goes far beyond the horizontal; the horizontal is slanting.

shên; seventh moon, in the cyclic order *sin-ch'ou;* seventh day of the Kalends, in the cyclic order *ting-wei:* (this was the date of) erection.

Hence I come to the conclusion that, first, two characters (as given in Professor Schlegel's copy) are an impossibility: also, that the single character which it must be is a seven, and not a ten.

Finally, I may point out that the cyclic day *ting-wei* cannot possibly occur except sixty days before or after a similar cyclic day. Now all events of very great importance are given with year, moon, and day in the Chinese histories. If any cyclic day whatsoever be named during that year, it will be easy for those interested to count backwards or forwards and find out for themselves whether my remarks are justified in positive fact or not*).

---

*) Je suis heureux de voir complètement confirmés, par ces remarques de M. Parker, les résultats auxquels je suis arrivé p. 174. — V. Th.

Copenhague. — Imprimerie Græbe.

S. 217

B İ T İ R İ R K E N . . .

Bu kitabı bitirmeden önce birkaç açıklama daha yapmayı zorunlu görüyorum.

Uzun bir süreden beri beni büyük bir merakla uğraştırmış, ama her şeyden önemlisi, bana ip uçlarını da yakalatmış olan bu dikkat çekici yazıtların anahtarını bulmak şansına eriştiğime göre, — bu arada tekelci bir tutum içinde olmadığım da kabul edilmelidir, zira alfabeyi çözüşümü yayımlayarak bana olduğu kadar başkalarına da aynı özgürlüğü tanımış bulunuyorum - buluşumun bana, hiç değilse iki büyük yazıtın yorumunu yapmak için güçlerimi sınamak hakkını vermiş olduğuna inandım. Dahası, böyle bir çalışma yapmanın benim için hem bir görev, hem de bir onur konusu olduğunu düşündüm. Bunun içindir ki, anahtarı bulduktan (25 Kasım 1893) hemen sonra, yazıtların transkripsiyonunu ve yorumunu yapmaya başladım, daha doğrusu, çözüm işlemleri sırasında bunlara el atıyordum; zira ancak bu şekilde, ses değerlerini yerlerine koyarak bazı kelime ve cümlelerin anlamlarını keşfetmem ve değişik işaretlerin verdikleri gerçek seslerle yazının temel kurallarını bulmam mümkün olabiliyordu. *İlk Bildiri*'mdeki küçük örneklerle bunları yeterince açıkladığımı ve bildirimin sonunda söz ettiğim amaca da ulaştığımı sanıyorum, (krş. bu kitap s. 3).

1894 yılının Mart ayında, kitabımın ilk bölümünü son bir kez daha inceledim ve buraya bu kitabın 44-54 sayfaları arasında yer alan son bir alt başlık daha eklediğim için baskı biraz gecikti. Fin-Ugor Derneği, eserimin yayımlanması işini üstüne alınca baskı işleri nisan ayından itibaren Helsinki'de başladı S. 218
ve çalışmalar hızla ilerledi. Ama, provaları daha yakından izleyebilmem gerektiği için adı geçen dernek, kitabımın ikinci bölümünün Kopenhag'da basılması yolundaki önerimi kabul etti, zira bu bölüm de Helsinki'de basılsaydı, birçok pratik güçlük yüzünden, provalardan yalnızca küçük bir bölümünü düzeltmem mümkün olabilecekti. Bu durumda, burada bulunması ya da yaptırtılması zor olan Türk harflerini kullanmayı en aza indirmek zorunda kaldım, ama yine de bu sakıncayı fazla zorlanmadan atlatabileceğimi düşündüm. Böylece 1894 yaz başlarında, ikinci bölümün (metinler vb.) baskısına girişildi. Birinci bölümün baskısı biten az sayıdaki "ilk teslim" nüshalarından bazıları, eylül başlarında

Cenevre'de toplanan X. Doğu Bilimciler Kongresine sunuldu, diğerleri ise kişisel olarak kimi bilim adamlarına gönderildi.

Ne yazık ki ikinci bölümün baskısı çoğunlukla son derece güç koşullar altında geçti. 1894 Ekiminde hastalandım ve hastalığım öyle ağır ve uzun sürdü ki kendimi ancak 1895 Mayıs ortalarında biraz toparlayabildim ve hekimlerin önerisine uyarak daha ılık bir iklim için güneye gittim; oradan da ancak eylül ortalarında dönebildim. Bu durumda çalışmalarım aylarca kesilmiş oldu, yavaş yavaş tekrar çalışabileceğimi hissettikten sonra bile baskı işlerini istediğim süratle yürütemedim. Eserimin bitmesi, işte bu nedenlerle, bu güne kadar gecikti ve öngördüğüm süreden tam bir yıl fazla sürdü. Aynı nedenlerden ötürü, okuyucudan gözden kaçan bazı tutarsızlıklar ve baskı hataları için af dilemek zorundayım. Bu beklenmeyen gecikmelerin uzamasına sabırla katlanmış olan Fin-Ugor Derneğine de teşekkür borçluyum; aslında eserimin erken ya da geç basılması benim açımdan fazla bir önem taşımıyor. Gerek metinlerin saptanması gerek bunların olabildiğince derin ve geniş bir biçimde yorumlanmasında, filoloji yöntemleri açısından beni doyurabilecek sonuçlara erişmek, benim için birinci derecede önemli bir amaç olmuştur; bunu gerçekleştiremediğim durumlarda, S. 219
elimdeki verilerle, uzmanlık taslamaksızın, yapabileceğimin en fazlasını kaba çizgileriyle vermeyi amaç edindim. Sonuç olarak, hiçbir şeyden kaçınmadığımı ve kitabımın daha iyi olabilmesi için var gücümle uğraştığımı söyleyebilirim.

Bay Radloff'un bana da göndermek inceliğini gösterdiği *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* adlı kitabının 3. teslim nüshalarının (s. 176-460) tam da çalışmalarımı tümüyle bitirerek bu açıklamalara başlayacağım sırada elime geçmiş olması,[1] zamanlama açısından çok yerinde oldu; zira Bay Radloff'un benim kitabımın öyküsünü ve kendisininkiyle olan ilintilerini anlatırken söyledikleri gerçeğe tam olarak uymamaktadır. Yukardaki açıklamayı yaptıktan sonra daha fazla bir şey söylememe gerek kalmayacağını düşünüyorum, zaten okuyucu bu konu için kitabımdaki s. 4, s. 81 n. 2, s. 91 ve daha pek çok yerdeki açıklamalarımı görebilir. Bay Radloff'un ön sözü ile ilgili olarak, elimden, onun bu son teslim nüshasını istemeyerek geciktirmiş olmaktan ötürü üzüntü duyduğumu söylemekten başka bir şey gelmiyor; zira görüyorum ki sayın yazar, adı geçen nüshayı, benim eserimin basılmasını beklediği için boş yere bir süre elinde tutmuş. Eğer sayın yazarın sıkıntısıyla ilgili en küçük bir bilgim olsaydı ve sayın yazar benimle doğrudan ilişki kurmak lütfunda bulunsaydı, bu gecikmenin sakıncaları çok kolay giderilebilirdi.

Bu nüshada Bay Radloff, iki yazıtla ilgili incelemesini "düzeltmeler, ekler ve açıklamalar" (s. 175-243) bölümüyle büyük ölçüde zenginleştirmiş ve metindeki

---

[1] 18 Ekim 1895. Bu kitabın 1. teslim nüshasını 27 Nisan 1894'te almış olduğumu, ama 23 Haziran günü buraya gelmiş olan 2. teslim nüshasının, yolculuk nedeniyle daha geç elime geçtiğini belirtmeliyim.

kelimelere, biçimlere ve bazı bölümlerin tamamına ilişkin eski görüşlerinden çoğunu değiştirmiştir. Eserini yine iki büyük yazıtın yeni bir çevirisini içeren bir ekle (s. 439 ve dev.) bitirmektedir. Söz konusu değişiklikler arasında bazıları var ki bunlardan söz etmeyi bir tür görev sayıyorum; bazı noktalarda Bay Radloff, benim bu kitapta eleştirisini yaptığım eski anlayışını değiştirmiş ve kesinlikle be- S. 220
nimle aynı sonuçlara varmıştır; bu da bana görüşlerimin doğru olduğunu gösterdiği için büyük kıvanç vermektedir. Örneğin s. 183 ve devamında Bay Radloff, *-γ, -g*'nin (benim kitapta s. 21, s. 22 n. 1 ve s. 191) yükleme hali eki olması gerektiğini şimdi kabul etmekte, dahası bu ekin izlerinin Uygurcada da ("*-q*") bulunduğunu ileri sürmektedir; bu olgu belki bu ekin düşündüğümden de eski olduğunu gösterebilir. Sayın yazar da bu kez, *Ütükän* (yeni kitabı s. 211) ve *Qadyrqan* (s. 215) kelimelerini özel isim olarak görmekte (krş. bu kitap s. 20, s. 152 n. 32, s. 136 n. 5); benim gibi o da *täz-*'i (s. 215) "entfliehen" diye (krş. s. 155 n. 41), *taluj*'u (s. 231) "Meer" (krş. s. 167 n. 69) diye çevirmekte; ᛁ ≫ ᚨ h dizisini (s. 214) benim gibi *äti may* okuyup "grosses Lob" (krş. s. 185 n. 113) diye yorumlamaktadır; öte yandan, ᛇ ᛙ ᚨ ꟻ ᛁ ᚨ ᛟ dizisinde (s. 229) *bišük* kelimesinin bulunduğunu o da kabul etmekte ve bunu "der (die) Gargekochte(n), erfahrene(n), Tüchtige(n)" diye çevirmekte (krş. s. 168 n. 72); ᛡ ᚨ ᚦ) > ᛇ dizisinin doğru okunuşunun (s. 219) *qonajyn* (krş. s. 169 n. 73) olduğunu, ᛡ ᚨ ⅄ ᚨ ᛟ dizisinin (s. 229) *b* ile *bäčin* şeklinde okunması gerektiğini (krş. s. 175 n. 83) kabul etmekte ve kitabının 442 ve 452. sayfalarında benimkine benzeyen şöyle bir çeviri yapmaktadır: "das in alle Länder ausgezogene Volk" (krş. s. 154 n. 36); s. 455 (37)'deki çeviri de şöyle: "Abwärts an der Selenga ziehend" (krş. s. 181 n. 101). Her ne kadar Bay Radloff, kitabının 243. sayfasında *sab*'la ilgili eski görüşünü tümüyle olmasa da kısmen koruyarak bunu hâlâ "Ruhm, Ruf, Einfluss" diye yorumlamakta ısrar etse ve *saby*'yı "onun şöhreti" diye çevirmiş olmasını "biraz kabaca" eleştirmeme (bu kitap s. 26) senzenişte bulunsa da (aslında "şöhret" kavramını *kü* kelimesi karşıladığına göre bu çeviri bence metne uymamakta, akraba dillerde de dayanağı bulunmamaktadır), temelde yine de s. 460'da benimle aynı sonuca ulaşmaktadır (krş. bu kitap s. 166 n. 67). *Qončuj* ya da *qunčuj* kelimesinin anlamında da uzlaşmış durumdayız (Radloff: s. 218 ve s. 460; bu kitap s. 13, s. 196, s. 198).

Bir noktada Bay Radloff, s. 220, ᛈ ⅄ ᚨ ᛂ *kičig* (şimdi o da benim gibi bu kelimeyi "küçük" diye yorumluyor) ile ilgili olarak (krş. bu kitap s. 115, I G 3, s. 167 n. 69); bu kelimenin, olumsuz bir fiilden önce yer aldığı için, "fast" = 'hemen hemen, âdeta' anlamına gelebileceğini açıklamış ve gerçeğe kuşkusuz benden daha çok yaklaşmıştır (bu durumda çevirim şöyle olabilirdi: "Denize, yani Tibet'e, gelmeme ramak kalmıştı"). Aynı şekilde Bay Radloff şimdi, S. 221
ᛍ ᛐ ᛍ ᛐ *balbal* kelimesiyle ilgili olarak (s. 234 ve dev.) şöyle bir yorumda bulunuyor: "die Steinpfeiler, die zur Ehren der bei der Leichenfeier fungirenden Trauermarschälle vor dem Grabe aufgestellt wurden", ki muhtemel olarak bunda haklı olabilir (krş. bu kitap s. 148 n. 23; benim "cenaze törenini yönet-

mek - faire mener le deuil" diye yaptığım çevirinin Almanca karşılığı ancak "als Trauermarschall fungiren lassen" olabilir.).

Ayrıca, Bay Radloff s. 223'te, her iki yazıtta da gerçek okunuşun (krş. benim kitap s. 138 n. 7) *kök türk,* 'Gök Türkler, Mavi Türkler' (I. Yazıtta 𐰚𐰇𐰜, II'de 𐰚𐰇𐰚 diye yazılmış; krş. benim s. 20) olduğunu kabul ediyor. Ama yine de pek çok yerde *kök*'ü 'çok' anlamına gelen *öküš* biçiminde düzeltmeyi yeğliyor ve ben de ondan ayrılmakta devam ediyorum. "Gök Türkler, Mavi Türkler" deyiminin yalnızca o bölümde görülmesi, eski dönemleri konu alan o bölümün renkli ve şiirsel bir üslûpla yazılmış olmasından ileri gelmektedir.

Bay Radloff'un eski anlayışını değiştirmiş olduğu birkaç noktaya daha değineceğim. Sayın yazar s. 221'de, önceleri 𐰾𐰤𐰔𐰤 *nňzs* diye okuyup *näňsiz*'e dönüştürdüğü dizinin (krş. benim kitap s. 29 n.1, s. 171 n. 78) benimki gibi 𐰔𐰤𐰔𐰤 *näň-näň* mi, yoksa 𐰾𐰤𐰔𐰤 *näň-näs(i)* gibi mi (yani sonuna keyfî bir *i* eklenerek) okunacağı hususunda tereddüt ediyor, ama sonunda birinci seçenekte karar kılıyor. Ama, gerek bu konuda vermiş olduğu açıklama (yazar, *näň*'in tekrarlanarak "şey, nesne" anlamında ve *näň-näňdä* yerine kullanılmış olabileceğini ileri sürüyor, ama böyle bir çiftlemenin anlamı ancak "in vielen Dingen"[?], yani kelime kelime "şeylerde ve şeylerde" gibi bir şey olabilir)[2] gerek s. 222, s. 447'de vermiş olduğu çeviri ("auf welche verschiedene Dinge meine Macht [*sabym;* bk. önceki açıklamalarım!] sich gründet"), bana göre benim verdiklerimden daha iyi değil, hatta daha da keyfî bir nitelikte. Bay Radloff şöyle bir açıklama yapıyor: "Herr Thomsen erklärt mit leichtem Muthe, *näňnäň* sei eine häufig im Türkischen auftretende Pronominal-Wiederholung wie *nä nä, käm käm* in der That S. 222
auftreten"; ama ben, s. 29'daki açıklamamda böyle bir şey söylemedim ve bunları söylemiş gibi gösterilmeyi de anlamıyorum. Açıklamamda *näň-näň*'in "sık görülen bir zamir çiftlemesi" olabileceği yolunda tek kelime bile söylemedim, yalnızca (*näň-näň*'in daha yeni olan dillerde *nä-nä,* ya da *nämä*'ye eşit olabileceği yönündeki) açıklamamı, metnin gelişimi içinde kaçınılmaz bir var sayım olarak ileri sürdüm. 'Şey, nesne, zenginlik' anlamındaki *näň,* eski dönemlerde "quid, aliquid" anlamını da taşıdığı için, bu eski anlamın yazıtlarımızda *nä* ile birlikte korunmuş olabileceğini düşünmemize hiçbir engel bulunmamaktadır; yazıtlarda *nä*'yi "hangi" anlamında ve sadece sıfat olarak görmüş olmamız belki de bir rastlantıyla ilgili olabilir, (I D 9 = II D 9, II D 28).

Bay Radloff, s. 226'da, 𐰣𐰴𐰖𐰞𐰑𐰆 dizisini şimdi *udlyqyn* (benim kitap s. 138 I D 36) diye okuyor ve benim s. 157 n. 44'te belirttiğim gibi o da bu kelimenin *udlyq,* Osm. *uiluq,* "innerer Theil des Schenkels" ile ilgili olduğunu kabul

[2] Bay Radloff'un bu açıklamasını, verebildiği tek örnek olan Altayca *tü tü arazynda* cümlesine nasıl dayandırabildiğini anlamıyorum; zira bu cümlenin anlamı gerçekte "zwischen den vielen Bergen" olamaz, ancak "(buradaki) dağlarla (oradaki) dağlar arasında" gibi bir anlamı bulunabilir.

ediyor, ama bu bölüm hakkındaki, keyfî ve tutarsız olduğuna emin olduğum diğer görüşlerini değiştirmiyor.

Sayın yazar s. 227'de, ᛚ ◊ ᛚ ᛇ ᛁ > dizisi ile ilgili olarak eskiden yapmış olduğu *oγly aty(sy),* "seine Söhne und Neffen" (krş. benim kitap s. 141 n. 10) yorumundan şimdi vazgeçiyor; ama kelimenin *oγlyt* okunması gerektiğini ve bunun da (tıpkı *tarqan*'daki *n*'nin *t* önünde düşerek(?) *tarqat* biçimini alışı gibi) *oγul*'un *-t* ekiyle yapılmış özel bir çokluk biçimi olabileceğini ileri sürüyor, böyle olunca da kelimeyi *oγlyty,* "seine Söhne" diye yorumluyor; (benim de bir an için üzerinde durmuş olduğum) böyle bir açıklama bana fazla cesurca görünüyor, özellikle de "onun oğulları" deyimi yazıtlarda pek çok kez *oγly* biçimi ile anlatılmış olduğu için bu yoruma katılamıyorum.

(I G 1 = II K 1'deki) ᛚ ʰ ᛁ ᛚ ʰ dizisini önceleri, *tök-,* 'dökmek' fiilinin geçmiş zamanı *tökti* gibi gören ve cümleyi "(denn der Himmel[!] hat meinen Ruhm ausgestreut, höre!" diye çeviren (krş. benim kitap s. 166 n. 67) Bay Radloff şimdi, s. 460'ta *tökti*'yi "viel, zahlreich, alle, genau" diye açıkladığı (Uygurca) *tök*'ten yapılmış bir zarf olarak kabul ediyor (krş. *ädgüti*) ve çeviriyi şöyle yapıyor: "höre genau (aufmerksam) zu". Önceleri böyle bir yorum benim de aklıma gelmişti ama terk ettim, çünkü bu Uygurca kelimenin "çok, çok sayıda"dan başka bir anlama gelebileceğini ve bundan da "tümüyle"(?) diye bir zarf türetilebileceğini pek düşünmedim; Uygurca *tök* kelimesine "genau", yani "doğru, tam, kesin" anlamı verilse bile, yine de, daha basit ve metne daha uygun olması bakımından ben kendi okuyuşumu (*tükäti* ya da *tökäti;* bk. s. 166 n. 67) ve yorumumu tercih ediyorum, zira "iyi dinlemek ve dikkatle kulak vermek" yönündeki uyarıya metinde birkaç cümle sonra rastlıyoruz. S. 223

Son olarak, izninizle biraz da kurallarla ilgili birkaç söz etmek istiyorum. Bay Radloff yeni kitabında 1 > ↓, 1 > ᚺ dizilerini (s. 217 ve dev.), bazen *aqup,* "Streifzüge unternehmend, angreifend", bazan *oqup,* "lesend (Gebete lesend)", bazen de *uqup,* "hörend, verstehend" diye yorumluyor;) > ↓ dizisi için de (s. 219'daki) yorumu şöyle: *aqun* = Osm. *aqyn,* "Streifzuf, Einfall" (ama bu durumda *aqun urty* gibi bir cümle "er unternahm Streifzüge, machte Einfälle?" anlamına gelir mi?). Keyfiliğe gözü kapalı saplanmak istenmiyorsa, ↓ işaretinin hiçbir zaman *aq* hecesinin karşılığı olamayacağını kesin bir şekilde göz önünde bulundurmak gerekir: > ↓ dizisi, *qu, qo, uqu, oqu* okunabilir ama asla *aqu* olamaz; > ᚺ ise *qu, qo, aqu* yerine *uqu, oqu* sesi veremez; aynı şekilde iki yazıtta da görülen | işareti, *as* ya da *sa* sesi vermediği gibi, > işaretinin önünde veya arkasında da bulunamaz (bk. benim kitap s. 36), ki Bay Radloff çok zaman bu kurala da uymamaktadır. Bu yorumlar için söylenebilecek daha başka şeyler de var; ben bunları bir yana bırakıyorum ama ("çok" anlamına gelen *qop* ile "okla, oklarla" anlamına gelen -ve yalnızca I D 33'te değil, I D 36'da da aynı anlamla karşımıza çıkan- *oqun* konsunda) gerçekten daha iyi bir görüş ortaya çıkıncaya kadar, kendimi Bay Radloff'un görüşüne en kesin bir biçimde karşı çıkmak zorunda görüyorum.

Benim s. 92'de değindiğim gibi, Bay Radloff da s. 180'de, kendi yöntemiyle benimki arasındaki farkı belirtiyor. Özellikle transkripsiyonla ilgili olarak şunları söylüyor: "Mir ist eben das alttürkische Idiom ein Glied der grossen Kette der Dialekte, dem ich sogleich seinen Platz in derselben anweisen möchte. Herr Professor Thomsen sucht nur das Vorhandene zu deuten und benutzt die übrigen Dialekte als Hilfsmittel dazu". Türk filolojisinde bu güne kadar bilinmeyen S. 224
bir evreye ait özel bir dil ile yazılmış olan söz konusu anıtların dilinin çözülmesine ilişkin bu iki yöntemden hangisinin daha uygun olduğu konusunda, hiç değilse bu günkü sonuçlar bakımından kendime karşı herhangi bir kuşkum bulunmamaktadır.

Kısaca, Türk dillerinde çok büyük bir uzman olan Bay Radloff'un eseri, en yeni şekliyle bile gerek yeni yorumlarında gerek önceki nüshalarda bulunan ve sürdürmeyi yeğlediği eski yorumlarında, eleştirmeli filoloji yöntemlerine uymayan pek çok şeyle doludur. Bunun için, çalışmamın bu öylesine olağanüstü ama aynı zamanda öylesine güç yazıtlar için bir temel olarak ayrı bir yer tutacağına inanmak cüretini gösteriyor ve kendi açımdan kendimi şimdiden görevini yerine getirmiş sayıyorum.

Kasım 1895.

---

93. 06. Y. 0151 - 595

001073